بسم الله الرحمن الرحیم

ربنا آتنا من لدنک رحمة وهیئ لنا من امرنا رشدا. الحمد لله الذی کشف لاولیائه بواطن ملکوته - وقشع لاصفیائه سرائر جبروته - واراق دم المحبین بسیف جلاله - واذاق سر العارفین برد روح وصاله هو المحیی لموات القلوب بانوار ادراک دیمومیته وکبریائه - والمنعش لها بروائح روح المعرفة بنشر اسمائه - والصلوٰة علی رسوله محمد وآله واصحابه وازواجه -

قال علی بن عثمان بن علی الجلابی الغزنوی ثم الهجویری رضی الله عنه که طریق استخاره سپردم - و اغراضیکه بنفس باز گشت از دل سپردم - و بحکم استدعاء تو اسعدک الله تعالی قیام کردم - و بتمام کردن مرادت ازین کتاب عزم تمام کردم - و این کتاب را کشف المحجوب نام کردم - و مقصودت معلوم گشت - و سخن اندر غرضت اندرین کتاب مقسوم گشت - و من از خداوند تعالی استعانت و توفیق خواهم اندر تمام این کتاب - و از حول و قوت خود تبری کنم اندر گفتار و کردار - و بالله التوفیق ؛

فصل - آنچه اندر ابتدای کتاب نام خود ثبت کردم مراد اندر آن دو چیز بود یکی نصیب خاص - و دیگر نصیب عام - و آنچه نصیب عام بود آنست که چون جهال این علم کتابی بینند نو که مصنف آن بچند جای مثبت نباشد نسبت آن کتاب بخود کنند - و مقصود مصنف از آن برنیاید - که مراد از جمع و تالیف و تصنیف کردن بجز آن نباشد که نام مصنف بدان کتاب زنده باشد - و خوانندگان و متعلمان وی را دعاء نیکو کنند - که مرا ازین حادثه افتاده بود دو بار - یکی آنکه دیوان شعرم کسی بخواست و باز گرفت و اصل نسخه جز آن نبود - آن جمله را بگردانید - و نام من از سر آن بیفگند - و رنج من ضایع گردانید - تاب الله علیه - و دیگر کتابی تالیف کردم اندر طریق تصوف - عمره الله نام آن منهاج الدین یکی از مدعیان رکیک که کراعی گفتار نام او نکند نام من از

سرِ آں پاک کرد - و بہتر نیک عوام چناں بود - کہ آں وے کردہ است ہر چند خواص
بداں قول وے نشنیدہ است تا خداوند تعالیٰ بے برکتی آں بدر ساحتش نامش از دیوانِ
طالبانِ درگاہ خود پاک گردانید۔ اما آنچہ نصیب خاص بود آں است کہ چوں کتابے بینند و
دانند کہ مؤلفِ آں بداں فن و علم عالم بودہ است و محقق - رعایتِ حقوقِ آں بہتر
کنند - و بہ خواندنِ آں و یاد گرفتنِ آں بجدتر باشند - و مراد خوانندہ و صاحبِ کتاب
ازاں بہتر برآید - واللہ اعلم بالصواب ۞

فصل - و آنچہ گفتم کہ طریق استخارہ سپردم - مراد ازاں حفظ آدابِ خداوند بود
عزّ و جلّ - کہ مر پیغامبر خود را صلی اللہ علیہ وسلم و متابعانِ وے را بدیں امر فرمود - و گفت -
فَاِذَا قَرَأْتَ الْقُرْاٰنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيْمِ - استعاذت و استخارت و
استعانت جملہ بمعنی طلب کردن و تسلیم امور خود بخداوند سبحانہٗ تعالیٰ باشد - و نجات از
آفتہائے گوناگوں - و صحابۂ پیغامبر صلعم روایت آوردہ اند - کہ پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم مارا
استخارہ اندر آموختی - چنانکہ قرآن - پس چوں بندہ بداند - کہ خیریت امور اندر کسب و تدبیر
وے بازبستہ نیست - کہ صلاح بندگان خداوند تعالیٰ بہتر داند - و خیر و شر وے کہ بہ بندہ
رسد مقدر است - جز تسلیم چارہ وے را نباشد مر قضا را - و یاری خواستن از وے تا شرِ نفس
و امّارگی آں از بندہ دفع کند - اندر کل افعال و احوال وے - و خیریت و صلاح وے را
بدو ارزانی دارد - و پس باید کہ اندر بدو ہمہ اشتغال بندہ استخارہ کند تا خداوند تعالیٰ وے را از
خطا و خلل و آفت و زلل آں کار نگاہ دارد - و باللہ التوفیق ۞

فصل - و آنچہ گفتم کہ اغراضی کہ بہ نفس خود بازگشت از دل ستردم - مراد آں بود
کہ اندر ہر کارے کہ غرض نفسانی اندر آید برکت ازاں کار برخیزد - و دل از طریق مستقیم
بحیل اعوجاج مشغولی اندر افتد - و آں از دو حال بیروں نباشد - یا غرض برآید یا بر
نیاید - اگر غرض نفس برآید ہلاک وے اندر آں بود - و در دوزخ را کلید بجز حصول مراد نفس
نیست - و اگر غرض بر نیاید بارے وے پیشتر ازاں از دل استردہ باشد - کہ نجات وے
اندر آں بود - و کلید در بہشت بجز منع نفس از اغراض وے نیست - چنانکہ خداوند
تعالیٰ گفت - وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰى فَاِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَاْوٰى - و اغراض نفسانی اندر
امور آں بود - کہ بندہ اندر کارے کہ کند بجز خوشنودی خداوند تعالیٰ باشد - و نجات

نفس از عقوبت طلب نکند۔ و در جملۂ رعونات نفس راحتے پیدا نباشد۔ و تنبیہ ہائے وے اندراں ظاہر نبود۔ و اندر ایں کتاب بجایگاہ خود بابے اندریں معنی بیاید۔ انشاء اللہ تعالیٰ

فصل ۔ آنچہ گفتم کہ بحکم استخارہ ئے توقیام کردم۔ و بر تمام کردن مراد دست اندریں کتاب عزم تمام کردم۔ مراد ازاں ایں بود۔ کہ مراہل سوال بیابدی۔ و واقعہ خود از من پرسیدی۔ و ایں کتاب از من اندر خواستی۔ و مراد تو ازاں فائدہ بود۔ لامحالہ برمن واجب شد حق سوال تو گذاردن۔ و چوں اندر حال بتمامی حق سوالت بپرسیدم و عزمت تمام بیافتم و نیتے کہ تمام کنم تا اندر حالِ ابتدائے کتاب۔ و نیت تمام کردن آں بحکم جواب آنرا بحکم وجوب اداکردم۔ و قصد بندہ چوں بابتدائے عمل وے بہ نیت مقروں بود۔ اگرچہ وے را اندراں عمل خللے پدیدار آید۔ بندہ بداں معذور باشد۔ و ازاں بود کہ پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم گفت۔ نِیَّۃُ الْمُؤْمِنِ خَیْرٌ مِّنْ عَمَلِہٖ نیت کردن بابتدائے عمل بہتر از ابتدا کردن عمل بے نیت۔ و نیت را اندر کارہا سلطانِ عظیم است و برہان صادق کہ بندہ بیک نیت از حکمے بحکمے دیگر شود۔ بے آنکہ بظاہر وے اثرے پدیدار آید چنانکہ بے نیت چند روز گرسنہ باشد بداں وے را ثوابے نبود۔ و چوں بدل نیت روزہ کند از مقرباں گردد بے آنکہ بظاہر ہیچ عمل کند۔ و ہمچنانکہ مردے مسافر کہ بشہرے درآید و مدتے بباشد مقیم نگردد۔ و چوں نیت اقامت کند بے آنکہ بظاہر ہیچ عمل پدیدار آید مقیم گردد۔ و مانند ایں بسیار است۔ پس نیت خیرات اندر ابتدائے عمل گذاردن حق آں باشد۔ واللہ اعلم۔

فصل ۔ و آنچہ گفتم کہ مر ایں کتاب را کشف المحجوب نام کردم۔ مراد آں بود۔ کہ تا نام کتاب ناطق باشد بر آنچہ اندر کتاب است۔ مر گروہے را کہ بصیرت بود۔ چوں نام کتاب بشنوند دانند کہ مراد ازاں چہ بودہ است۔ و بدانکہ ہمہ عالم از لطیفۂ تحقیق محجوب اند بجز اولیائے خدائے عز و جل و عزیزان درگاہش۔ و چوں ایں کتاب اندر بیان راہ حق بود و شرح کلمات تحقیق و کشف حجاب بشریت جز ایں نام او را اندر خور نبود۔ و بحقیقت کشف ہلاک محجوب باشد۔ ہمچنانکہ حجاب ہلاک مکاشف۔ یعنی چنانکہ نزدیک را طاقت بُعد نباشد۔ و بعید را طاقت نزدیکی ندارد۔ و چوں جانورے کہ از سرکہ خیزد اندر سرکہ حیات وے باشد و آنچہ از چیزہائے دیگر خیزد اندر سرکہ ہلاک شود۔ و طریق سپردن معانی دشوار باشد۔ جز برآنکہ وے را برائے آں آفریدہ بود۔ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ کُلٌّ مُیَسَّرٌ لِّمَا خُلِقَ لَہٗ

و خدائے عزّ و جلّ ہر کسے را برائے چیزے آفریدہ است۔ و طریق آں بروے سہل گردانیدہ۔
امّا حجاب دو ست یکے حجاب رینی۔ و ایں ہرگز بر نخیزد۔ و دیگر حجاب غینی۔ و ایں زود
بر خیزد۔ و بیانِ ایں آں بود کہ بندہ باشد کہ ذاتِ وے حجابِ حق باشد۔ تا یکساں باشد
بنزدیکِ وے حق و باطل۔ و بندہ بود کہ صفتِ وے حجابِ حق باشد و پیوستہ طبعِ وے
و سرّش حق مے طلبد۔ و از باطل مے گریزد۔ و پس حجابِ ذاتی کہ آں رینی است۔ ہرگز بر
نخیزد۔ و معنے رین و ختم و طبع یکے بود۔ چنانکہ خدائے تعالیٰ گفت كَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰى قُلُوْبِهِمْ
مَا كَانُوْا يَكْسِبُوْنَ آنگاہ حکم ایں ظاہر کرد و گفت کہ اِنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ
اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُوْنَ۔ آنگاہ علّتش بیان کرد۔ کہ خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوْبِهِمْ۔ و حجابِ صفتی
کہ آں غینی بود۔ روا باشد کہ وقتے دون وقتے بر خیزد۔ چہ تبدیلِ ذات اندر حکم غریب
و بدیع باشد و اندر غین ممکن۔ امّا تبدیلِ صفت چنانکہ ہست روا باشد۔ و مشائخ ایں
قصہ را دریں معنی رین و غین اشاراتِ لطیف است۔ چنانکہ جنید گوید رحمۃ اللہ علیہ
الرين من جملة الوطنات والغين من جملة الخطرات۔ رین از جملۂ وطناتست۔ و غین از
جملۂ خطرات وطن پائدار بود۔ و خطر طاری چنانچہ از ہیچ سنگ آئینہ نتواں ساخت
اگرچہ صقّالاں بسیار مجتمع گردند۔ و باز چوں آئینہ زنگ گرد بمصقلہ صافی شود۔ ازانچہ
تاریکی اندر سنگ اصلی است۔ و روشنائی اندر آئینہ اصلی۔ چوں اصل پائدار بود۔ آں صفتِ
عاریتی را بقا نباشد۔ پس من ایں کتاب آنرا ساختم کہ صقالِ دلہا بود کہ اندر حجابِ غین
گرفتار باشند۔ و مایۂ نورِ حق اندر دلِ شاں موجود باشد۔ تا ببرکتِ خواندنِ ایں کتاب آں
حجاب بر خیزد۔ و بحقیقتِ معنی راہ یابند۔ و باز آنانکہ ہستی ایشاناں را جبلت از انکارِ
حق و از ارتکاب باطل بود۔ ہرگز راہ نیابند بشواہدِ حق۔ و ازیں کتاب مر ایشاں را ہیچ فائدہ
نباشد۔ والحمد للہ علی نعمۃ العرفان۔

فصل

امّا آنچہ گفتم مقصود تو معلوم شد۔ و سخن اندر غرضت اندریں کتاب
مقسوم شد۔ مراد ازیں قبول آں بود۔ کہ تا مسئول را مقصودِ سائل معلوم نگردد مرادِ
سائل محصول نگردد۔ کہ سوال از اشکال کنند۔ و چوں بجوابِ اشکال حل نشود فائدہ نیابد
و حلِ اشکال جز بمعرفتِ اشکال نتواں کرد۔ و آنچہ گفتم سخن اندر غرضت مقسوم شد۔
یعنی سوال مرحلہ باشد۔ چوں سائل بر جملہ درجات و اثباتِ سوالِ خود عالم بود۔ و باز

مبتدی را بتفصیل حاجت باشد و اقسام بیان و حد و وی آں۔ خاصہ کہ غرضِ تو اسعدک اللہ اندریں آں بودہ است۔ کہ تفصیل دہم و کتابے سازم از سوال تو۔ و باللہ التوفیق۔

فصل ۔ و آنچہ گفتم کہ من از خداوند تعالیٰ توفیق و استعانت خواہم۔ مراد آں بود کہ بندہ را ناصر بجز خداوند نباشد۔ کہ وے را بر خیرات نصرت کند۔ و توفیق زیادت دہدش۔ و حقیقتِ توفیق موافقت تائید خداوند بود با لفعل بندہ اندر اعمالِ ثواب و کتاب و سنت بر وجود صحتِ توفیق ناطق است۔ و امت مجتمع۔ بجز گروہے از معتزلہ و قدریان۔ کہ لفظِ توفیق را از کل معانی خالی گویند۔ و گروہے از مشائخ ایں طریقت گفتہ اند کہ التوفیق ھو القدرۃ علی الطاعۃ عند الاستعمال چوں بندہ خداوند را مطیع باشد از خداوند بدو نیروئے زیادت بود و قوت افزوں تر از آنچہ پیش ازاں بودہ باشد۔ و در جملہ حالاً بعد حال آنچہ مے باشد از سکون و حرکاتِ بندہ جملہ فعل و خلقِ خدا ایست پس آں قوتے را کہ بندہ بداں طاعت کند توفیق خوانند۔ و ایں کتاب جایگاہِ ایں مسئلہ نیست۔ کہ مراد ازیں چیز دیگرے است۔ و باز گشتم بسر مقصود تو انشاء اللہ عزوجل۔ و پیش ازانکہ بر سرِ سخن شوم۔ نخست سوالِ ترا بعینہ بیارم۔ و ازانجا بابتدائے کتاب پیوندم۔ و باللہ التوفیق

صورت السوال ۔ قال السائل و ھو ابو سعید بیان کن مرا اندر تحقیق طریقت تصوف۔ و کیفیتِ مقاماتِ ایشاں۔ و بیانِ مذاہب۔ و مقاماتِ آں۔ و اظہار کن مرا رموز و اشاراتِ ایشاں۔ و چگونگی محبتِ خداوند عزوجل و کیفیتِ اظہارِ آں بر دلہا۔ و سببِ حجابِ عقول از کنہ ماہیتِ آں۔ و نفرتِ نفوس از حقیقتِ آں۔ و آرام روح با صفوتِ آں۔ و آنچہ بدیں تعلق دارد از معاملتِ آں۔

وقال المسئول و ھو علی بن عثمان الجلابی الہجویری رحمۃ اللہ علیہ بدانکہ اندریں زمانہ ما ایں علم بحقیقت۔ مندرس گشتہ است۔ خاصہ اندریں دیار۔ کہ خلق جملہ مشغولِ ہوا گشتہ اند۔ و معرض از طریقِ رضا۔ و علمائے روزگار و مدعیانِ وقت را ازیں طریقت صورتے بر خلافِ اصل آں بستہ است پس بیاید ہمت بچیزے کہ دستِ اہلِ زمانہ با سرہا ازاں کوتاہ بود بجز خواصِ حضرتِ حق۔ و مراد ہمہ اہلِ ارادت ازاں منقطع۔ و معرفتِ ہمہ اہلِ معرفت از وجودِ آں معزول۔ خاص و عام خلق ازاں بعبارتِ آں بسندہ کار گشتہ۔ و سرِ حجابِ آں را بجاں دل خریدار گشتہ۔ و کار از تحقیق بتقلید افتادہ۔ و تحقیق روئے خود از روزگارِ ایشاں بپوشیدہ۔

و عوام بدان بسنده کرده گویند که تا حق را همی بشناسیم و خواص بدان خورسند شده که اندر دل تمنا یابند۔ و اندر نفس حاجتی۔ و اندر صدر میلی بدان سرای۔ از سر مشغولی گویند که این شوق رویت است۔ و با حسن اندیشه که بدل آید حرقت محبت۔ و مدعیان بدعوی خود از کل معانی باز مانده اند۔ و مریدان از مجاهده دست باز داشته و ظن معلوم خود را نام مشاهده کرده۔ و من پیش ازین کتب ساختم اندرین معنی۔ جمله ضایع شده۔ مدعیان کاذب بعضی سخن از آن مر صید خلق را برچیدند۔ و دیگر را بشستند۔ و ناپدید کردند۔ از آنچه صاحب طبع را سرمایه حسد و انکار نعمت خداوند باشد۔ و گروهی دیگر نوشتند اما برنخواندند۔ و گروهی دیگر بخواندند۔ اما معنی ندانستند۔ و بعبارت آن بسنده کردند۔ که تا بنویسند و یاد گیرند۔ و گویند که ما علم تصوف و معرفت می گوییم۔ و ایشان اندر عین نکرت اند۔ و این جمله از آن بود که این معانی کبریت احمر است۔ و آن عزیز باشد۔ و چون بیابندش کیمیا بود۔ و دانگ سنگی از وی بسیار مس و روی را زر سرخ گرداند۔ و فی الجمله هر کس آن دارو طلبد که موافق درد وی باشد و بجز آن نبایدش۔ چنانکه یکی گوید از بزرگان **شعر**

فَکُلُّ مَنْ فِیْ فُؤَادِہٖ وَجَعٌ   یَطْلُبُ شَیْئًا یُوَافِقُ الْوَجَعَا

کسی را که دارد وی علت وی حقیرترین چیزها بود۔ ویرا در و مرجان نباید تا باشلیثا و دوالمسک آمیزندش۔ و این معنی عزیزتر از آنست که هر کسی را از آن نصیب نباشد و پیش ازین جهال این علم با کتب مشایخ همین کردند۔ چون آن خزانهای اسرار خداوند بدست ایشان افتاد۔ معنی آن ندانستند۔ بدست کلاه دوزان جاهل فگندند۔ و بمجلدان ناپاک دادند۔ تا آنرا آستر کلاه و جلد دواوین شعر ابونواس و هزل جاحظ گردانیدند۔ و لامحاله چون باز ملک بر دیوار سرای پیره زنی نشیند۔ پر و بالش ببرند۔ و خداوند عز و جل ما را اندر زمانه آفریده است که اهل آن هوا را شریعت نام کرده اند۔ و طلب جاه و ریاست و تکبر را عز و علم۔ و ریای خلق را خشیت۔ و نهان داشتن کینه را اندر دل حلم۔ و مجادله را مناظره۔ و محاربت و سفاهت را عظمت۔ و نفاق را زهد۔ و تمنی را ارادت۔ و هذیان طبع را معرفت۔ و حرکات دل و حدیث نفس را محبت۔ و الحاد را فقر و جحود را صفوت۔ و زندقه را فنا۔ و ترک شریعت پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم را طریقت۔ و آفت اهل زمانه را معاملت نام کرده اند۔ تا ارباب معانی اندر میان ایشان مهجور گشته اند و ایشان غلبه گرفته۔ چنانکه اندر فطرت اولی اهل بیت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم با آل مروان۔ چگونه نیکو گفته است۔ آن شاه اهل حقایق۔ و برهان تحقیق و دقایق۔ ابوبکر الواسطی رحمة اللہ علیه

اَبْتَلَیْنَا بِزَمَانٍ لَیْسَ فِیْہِ آدَابُ الْاِسْلَامِ وَلَا الْاَخْلَاقُ الْجَاهِلِیَّةُ وَلَا اَحْکَامُ ذَوِی الْمُرُوَّةِ ۔
شبلی گوید متنبی راست موافق ایں **شعر**

نَجَا اللّٰهُ فِی الدُّنْیَا مَنَاخًا لِرَاکِبٍ　　فَکُلُّ بَعِیْدِ الْهَمِّ فِیْهَا مُعَذَّبٌ

فصل بداں قواک اللہ کہ یافتم ایں عالم را محل اسرار خداوند ۔ و مکونات را موضع ودائع وے ۔ و مثبتات را جایگاہ لطائف آں اندر حق دوستانش ۔ و جواہر اعراض و عناصر واجسام و اشباح و طبائع جملہ حجاب آں اسرار اند ۔ و اندر محل توحید اثبات ایں ہر یک شرک باشد ۔ پس خداوند تعالیٰ ایں عالم را اندر محل حجاب بداشتہ است ۔ تا طبائع ہر یک اندر عالم خود بفرمان وے طمانیت یافتہ اند ۔ و بوجود خود از توحید حق محجوب گشتہ ۔ و ارواح اندر عالم امتزاج وے منفرد گشتہ ۔ و بمقارنت آں از محل خلاص خود دور ماندہ ۔ تا اسرار ربانی اندر حق عقول مشکل شدہ است ۔ و لطائف قرب اندر حق ارواح پوشیدہ گشتہ ۔ تا آدمی اندر سطوت غفلت بہستی خود محجوب گشتہ است و اندر محل خصوصیت بحجاب خود معیوب ۔ چنانچہ خداوند تعالیٰ گفت وَالْعَصْرِ اِنَّ الْاِنْسَانَ لَفِیْ خُسْرٍ ۔ و نیز گفت اِنَّہٗ کَانَ ظَلُوْمًا جَهُوْلًا ۔ و رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت ۔ خَلَقَ اللّٰهُ الْخَلْقَ فِیْ ظُلْمَةٍ ثُمَّ اَلْقٰی عَلَیْهِ نُوْرًا ۔ پس ایں حجاب ویرا اندر عالم مزاجش افتادہ است بتعلق طبائع بدو ۔ و بتصرف عقل اندرو ۔ تا لاجرم بجہل بسند کار شدہ است ۔ و سر حجاب خود را از حق بجاں خریدار آمدہ ۔ و از آنچہ از جمال کشف بے خبر است و از تحقیق سر سریت ربانی معرض ۔ و بر محل ستوران آرمیدہ ۔ و از محل نجات خود رمیدہ ۔ بوئے توحید ناشنیدہ ۔ و جمال احدیت نادیدہ ۔ و ذوق توحید ناچشیدہ ۔ و بترکیب از تحقیق مشاہدہ باز ماندہ ۔ و بحرص دنیا از ارادت خداوند رجوع کردہ ۔ و نفس حیوانیت بے حیا ربانی مر ناطقہ را مقہور کردہ ۔ تا حرکات و طلبش جملہ اندر نصیب حیوانیت مقرر شدہ است و جز خوردن و خفتن و متابع شہوات بودن ہیچ چیز نداند ۔ خداوند عز و جل مر دوستان خود را ازیں جملہ اعراض فرمود ۔ و گفت ذَرْهُمْ یَاْکُلُوْا وَیَتَمَتَّعُوْا وَیُلْهِهِمُ الْاَمَلُ فَسَوْفَ یَعْلَمُوْنَ از آنچہ سلطان طبع ایشاں سر حق را بر ایشاں پوشیدہ بود ۔ و بجائے عنایت و توفیق اندر حق ایشاں خذلان و حرماں آمدہ ۔ تا جملہ متابع نفس امارہ بالسوء گشتند ۔ کہ آں حجاب اعظم است و منبع سوء و شر ۔ چنانکہ خدا تعالیٰ گفت اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌ بِالسُّوْٓءِ اکنوں من ابتدا کنم مر مقصود ترا اندر مقامات و حجب پیدا کنم ۔ و با بیان لطیف مر آنرا مبسوط گردانم ۔ و عبارات

اہل ضایع را شرح دہم۔ و لختے از کلام مشائخ بداں پیوندم۔ و از غرر حکایات مر ترا امدادے کنم
تا مراد تو بر آید۔ و آنکہ نیز اندریں علم فکر دارد از علمائے ظاہر و غیر آں۔ بداند کہ طریقۂ تصوف
را اصلی قوی ہست و فرعی مثمر۔ و جملہ مشائخ ایشاں از اہل علم بودہ اند۔ و جملہ مریداں را بر آموختن
علم باعث بودہ اند۔ و بر مداومت کردن بر آں ایشاں را حریص داشتہ اند۔ و ہرگز متابع
لہو و ہزل نبودہ اند۔ و طریق لغو نسپردہ۔ از پس آنکہ بسیارے از مشائخ طریقت علمائے
ایشاں اندراں معانی تصانیف ساختہ اند۔ بعبارات لطیف از خواطر ربانی خود برہان
نمودہ اند۔ و باللہ التوفیق۔

اَلْبَابُ الْاَوَّلُ فِیْ اِثْبَاتِ الْعِلْمِ

خداوند تعالیٰ گفت اندر صفت علماء اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا۔ پیغمبر گفت۔
طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيْضَةٌ عَلٰى كُلِّ مُسْلِمٍ وَّمُسْلِمَةٍ۔ و نیز گفت صلی اللہ علیہ وسلم اُطْلُبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ
بِالصِّيْنِ۔ و بدانکہ علم بسیار است و عمر کوتاہ۔ و آموختن جملہ علوم بر مردم فریضہ نیست۔ چوں علم
نجوم و طب و علم حساب و صناعتہائے بدیع و آنچہ بدیں ماند۔ مگر ازیں ہر یک بداں مقدار
کہ بشریعت تعلق دارد۔ از نجوم شناختن اوقات را اندر شب۔ و طب مر احتماء را۔ و حساب
مر فرائض را و مدت عدت را۔ و آنچہ بدیں ماند۔ پس فرائض علم چندانست کہ بداں عمل
درست باشد۔ کہ حق تعالیٰ بداں ذم کرد کسانے را کہ علوم بے منفعت آموزند۔ کہ قولہ عزّ و جلّ
وَيَتَعَلَّمُوْنَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ۔ و رسول زنہار خواست۔ و گفت اَعُوْذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ
لَا يَنْفَعُ۔ پس بدانکہ باندکے از علم عمل بسیار بتواں کرد۔ و باید کہ علم مقرون عمل باشد۔ کہ رسول
گفت علیہ السلام اَلْمُتَعَبِّدُ بِلَا فِقْهٍ كَالْحِمَارِ فِي الطَّاحُوْنَةِ۔ متعبداں بے فقہ را بخر خراس
مانند کرد کہ ہر چند مے گردند بر پے نخستیں باشند۔ و ہیچ راہ شاں رفتہ نیاید۔ و از عوام دیدم گروہے
کہ علم را بر عمل فضل نہادند۔ و گروہے عمل را بر علم۔ و ایں ہر دو باطل است۔ از آنچہ عمل بے علم خود
عمل نباشد کہ عمل آنگاہ عمل گردد کہ موصول بعلم بود۔ تا بندہ بداں مر ثواب حق را مستوجب
گردد۔ چوں نماز کہ تا نخست علم ارکان طہارت نبود۔ و علم شناختن آب و علم معرفت قبلہ۔
و علم کیفیت نیت۔ و ارکان نماز۔ نماز نبود۔ پس چوں عمل بعین علم بے عمل گردد۔ چگونہ جاہل
آں را از ایں جدا کند۔ و آنانکہ علم را بر عمل فضل نہادہ اند ہم محالست۔ کہ علم بے عمل علم

نباشد۔ چنانکہ خداتعالیٰ مے گوید نَبَذَ فَرِیْقٌ مِّنَ الَّذِیْنَ اُوْتُوا الْکِتٰبَ کِتٰبَ اللّٰہِ وَرَآءَ ظُھُوْرِھِمْ کَاَنَّھُمْ لَا یَعْلَمُوْنَ۔ نام عالم بے عمل از عالمان نفی کرد۔ ازانچہ آموختن و یاد داشتن و یاد گرفتن آں جملہ نیز عمل بود و ازانست کہ بندہ بداں مثاب است۔ و اگر علم عالم بفضل و کسب او نبودے۔ اورا دراں ہیچ ثواب نبودے۔ و ایں سخن دو گروہ است۔ یکے آنانکہ نسبت بعلم کنند مر جاہ خلق را و طلب معاملت آں ندارند۔ و بہ تحقیق علم نرسیدہ باشند عمل را ازاں جدا کنند۔ و نہ علم دانند و نہ عمل۔ تا جاہلے مے گوید کہ قال نباید کار حال باید و دیگرے گوید کہ عمل باید علم نباید۔ و از ابراہیم ادہم رضی اللہ عنہ مے آید کہ گفت۔ سنگے دیدم در راہ افگندہ۔ و براں نبشتہ بود کہ مرا بگرداں و برخواں پس بگردانیدمش۔ براں نوشتہ بود کہ اَنْتَ لَا تَعْمَلُ بِمَا تَعْلَمُ فَکَیْفَ تَطْلُبُ مَا لَا تَعْلَمُ۔ تو بعلم خود عمل نکنی۔ محال باشد کہ نادانستہ را طلب کنی۔ یعنی کاربند آں باشد کہ دانی تا ببرکت آں نادانستہ نیز بدانی۔ و **انس بن مالک** رضی اللہ عنہ گوید کہ ھمۃ العلماء الدرایۃ و ھمۃ السفہاء الروایۃ۔ ازانچہ اخوات جہل از علما منتفی باشد و آنکہ از علم جاہ و عز دنیا طلبد۔ نہ عالم بود کہ طلب جاہ و عز دنیا از اخوات جہل است۔ و ہیچ درجہ نیست اندر مرتبہ علم ازاں بلند تر کہ چوں آں نباشد ہیچ لطیفہ خداوند را نشناسد۔ و چوں علم موجود باشد۔ ہمہ مقامات و شواہد و مراتب را سزاوار بود۔ واللہ اعلم بالصواب ٭

فصل بدانکہ علم دو ست۔ یکے علم خداوند تعالیٰ و دیگر علم خلق۔ و علم بندہ اندر جنب علم خداوند متلاشی بود۔ زیراکہ علم او سبحانہ صفت وے است بدو قایم۔ و اوصاف اورا نہایت نیست۔ و علم ما صفت ماست بما قائم۔ و اوصاف ما متناہی اند۔ و خداوند تعالیٰ گفت وَمَآ اُوْتِیْتُمْ مِّنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلِیْلًا۔ و فی الجملہ علم از اوصاف مدح است۔ و حدش احاطۃ المعلوم است و تبیین المعلوم و نیکوترین حدود ایں آنست۔ کہ اَلْعِلْمُ صِفَةٌ یَصِیْرُ الْجَاھِلُ بِھَا عَالِمًا و خداوند گفت وَاللّٰہُ مُحِیْطٌ بِالْکٰفِرِیْنَ۔ و نیز گفت وَاللّٰہُ بِکُلِّ شَیْءٍ عَلِیْمٌ۔ و علم او یک علم است کہ بداں مے داند ہمہ موجودات و معدومات را۔ و خلق را با وے اندراں مشارکت نیست و متجزی نہ و از وے جدا نہ۔ و دلیل بر علمش ترتیب فعلش است۔ کہ فعل بحکم علم فاعل اقتضا کند۔ پس علم وے باسرار لاحق است۔ و باظہار محیط۔ طالب را باید کہ اعمال اندر مشاہدت وے کند۔ چنانکہ مے داند کہ وے اندر افعال او بینا است ٭

حکایت۔ مے آرند۔ کہ اندر بصرہ رئیسے بود۔ بباغ ازاں خود رفتہ بود۔ چشمش بر

حسن زن بزرگ بود افتاد۔ مرد را بشغلے فرستاد۔ زن را گفت درها دربند۔ زن گفت۔ درها بستم
مگر یک در که نه توانم بست۔ گفت آن کدام در است۔ گفت درے که میان ما و خداوند است
مرد پشیمان شد و استغفار کرد۔ و حاتم الاصم گفت رضی اللہ عنہ۔ که چهار علم اختیار کردم۔ و
از همه علمهاے عالم برستم۔ گفتند کدام است آن۔ گفت یکے آنکه بدانستم که مرا رزقے است
مقسوم که زیادت و کم نشود و از طلب زیادت بر آسودم و دیگر آنکه بدانستم۔ که خدائے را بر من حقی
است۔ که جز من کسے دیگر نتواند گزارد۔ بادائے آن مشغول گشتم۔ و دیگر آنکه دانستم که مرا
طالبے است یعنی مرگ۔ که از و نتوانم گریخت۔ آنرا بساختم۔ و چهارم آنکه دانستم که مرا خداوندیست
مطلع بر من۔ از وے شرم داشتم و از ناکردنی دست باز داشتم۔ و چون بنده عالم بود که خداوند
بدو ناظر است۔ کارے نکند که از و شرم دارد بقیامت۔

فصل — اما علم بنده باید۔ که اندر امور خداوند و معرفت وے باشد۔ و فریضه بر بنده
علم وقت باشد۔ و آنچه بر موجب وقت بکار آید بظاهر و باطن۔ و آن بر دو قسم است یکے قسمت
اصول است۔ و دیگر قسمت فروع۔ و ظاهر اصول قول شهادت۔ و باطنش تحقیق معرفت۔ و ظاهر
فروع ورزش معاملت۔ و باطنش تصحیح نیت۔ و قیام هر یک ازین بے دیگرے محال باشد۔
ظاهر بے حقیقت باطن نفاق بود۔ و باطن بے ظاهر زندقه۔ و ظاهر شریعت بے باطن نقص
بود۔ و باطن بے ظاهر هوس۔ پس علم حقیقت را سه رکن است۔ یکے علم بذات خداوند تعالی
و وحدانیت وے۔ و نفی تشبیه از وے۔ و دیگر علم بصفات خداوند تعالی و احکام آن۔ و سه
دیگر علم بافعال و حکمت وے۔ و علم شریعت را نیز سه رکن است۔ یکے کتاب و دیگر سنت
و سه دیگر اجماع امت۔ و دلیل بر علم باثبات ذات و صفات و افعال خدائے عزوجل قول
اوست۔ فَاعْلَمْ اَنَّهٗ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ۔ و نیز گفت وَاعْلَمُوْٓا اَنَّ اللّٰهَ هُوَ مَوْلٰكُمْ و نیز گفت
اَلَمْ تَرَ اِلٰى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ۔ و نیز گفت اَفَلَا يَنْظُرُوْنَ اِلَى الْاِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ۔
و مانند این آیات بسیار است۔ که جمله دلائل اندر نظر کردن افعال وے۔ تا بدان صفات
فاعل را بشناسی۔ و نیز گفت رسول علیه السلام مَنْ عَلِمَ اَنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى رَبُّهٗ وَاَنِّیْ نَبِيُّهٗ
حَرَّمَ اللّٰهُ تَعَالٰى لَحْمَهٗ وَدَمَهٗ عَلَى النَّارِ۔ اما شرط علم بذات خداوند تعالی آنست که عاقل
و بالغ بداند۔ که حق تعالی موجود است اندر قدم بذات خود۔ و بے حد و حدود است۔ و
اندر مکان و جهت نیست۔ و ذاتش موجب آفت نیست۔ از خلقش مانند نیست۔

و ویرا زن و فرزند نیست - و هرچه اندر وهم تو صورت گیرد و اندر خرد اندازه پذیرد وی
آفریدگار آنست - و دارنده و پروردگار آن. قوله تعالیٰ لَیْسَ کَمِثْلِهٖ شَیْءٌ وَهُوَ السَّمِیْعُ الْبَصِیْرُ
اما علم بصفات وی آنست - که بدانی که وی را صفاتیست بدو موجود - که آن نه وی است
و نه جزوی - بدو موجود - و بدو قائم است و ویرا دائم است آن صفات چون علم و قدرت
و حیات و ارادت و سمع و بصر و کلام و بقا چنانکه خدا تعالیٰ گفت - اِنَّهٗ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ
و نیز گفت. وَاللّٰهُ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ و نیز گفت وَهُوَ السَّمِیْعُ الْبَصِیْرُ - و نیز گفت فَعَّالٌ لِّمَا
یُرِیْدُ - و نیز گفت هُوَ الْحَیُّ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ - و نیز گفت قَوْلُهُ الْحَقُّ وَلَهُ الْمُلْکُ - اما علم باثبات
افعال وی آنست که بدانی که وی آفریدگار خلقانست و خالق افعال ایشان - چنانچه
گفت - وَاللّٰهُ خَلَقَکُمْ وَمَا تَعْمَلُوْنَ - عالم نابود بفعل وی هست شده است - مقدر خیر و
شر است - و خالق نفع و ضر است - چنانکه گفت. اَللّٰهُ خَالِقُ کُلِّ شَیْءٍ - و دلیل بر اثبات
احکام شریعت آنست - که بدانی که از خداوند تعالیٰ بما رسولان آمدند با معجزه های ناقض
عادات - و رسول ما محمد علیه السلام حق است - و او را معجزات بسیار است - و آنچه ما را
خبر داده است از غیب و عیان - جمله حق است - رکن اول از شریعت کتاب است
چنانکه گفت عزّ من قال فِیْهِ اٰیٰتٌ مُّحْکَمٰتٌ هُنَّ اُمُّ الْکِتٰبِ - و دیگر سنت است
چنانکه گفت. وَمَا اٰتٰکُمُ الرَّسُوْلُ فَخُذُوْهُ وَمَا نَهٰکُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوْا و سیوم اجماع امت
است - چنانکه رسول گفت علیه السلام لَا تَجْتَمِعُ اُمَّتِیْ عَلَی الضَّلَالَةِ عَلَیْکُمْ بِالسَّوَادِ
الْاَعْظَمِ - و در جمله احکام حقیقت بسیار است - اگر کسی خواهد تا جمله را جمع کند نتواند از آنچه
لطائف خداوند را عز اسمه نهایت نیست

فصل - بدانکه گروهی اند از ملاحده لعنهم الله که ایشان را سوفسطائیان گویند - و مذهب
ایشان آنست - که بهیچ چیز علم درست نیاید و علم خود نیست - گوییم بایشان که این که
میدانید که بهیچ چیز علم درست نیست درست هست یا نه - اگر گویند هست علم را اثبات
کردند - و اگر گویند که نیست - پس چیزی که درست نباشد آنرا معارضه کردن محال بود -
و با آنکس سخن گفتن از خرد نبود - و گروهی از ملاحده که تعلق باین طریقت دارند همین
گویند که علم ما بهیچ چیز درست نیاید پس ترک علم ما را تمامتر از اثبات آن باشد - و
این از حمق و جهالت ایشان بود - که ترک علم از دو بیرون نبود - یا بعلمی بود یا بجهلی پس

علم مر علم را نفی نکند، و ضد بنا یابد. و بعلم ترکِ علم محال بود. پس ماند آنجا جہل. و چون درست شد
که نفی علم جہل بود. و ترک او جہل بود. و جاہل مذموم باشد. و جہل قرینۂ کفر و باطل بود. که حق
را بجہل تعلق نبود. و این خلافِ جملۂ مشائخ است. و چون این قول را جملہ مردمان بشنیدند
و بدین ارتکاب کردند. گفتند که مذہبِ جملہ اہلِ تصوف این است و ردِ ایشان چنین
تا اعتقادِ شان مشوش گشت. و از تمیز کردنِ حق از باطل باز ماندند. و ما امروز جملہ را بخداوند
تسلیم کردیم. تا اندر ضلالتِ خود ہمی باشند. اگر دین گریبانِ ایشان گیرندے. تصرف بہتر
ازین کنندے. و حکمِ رعایت را از دست ندادندے. و اندر دوستانِ حق بدین چشم
ننگرندے. و احتیاطِ روزگارِ خود نیکو ازین کنندے. اگر قومے از ملاحدہ تعلق بدین احرار کردند
تا بجمالِ ایشان از آفتہائے خود رستگار گردند. و اندر سایۂ عزِّ ایشان زندگانی کنند. چرا
باید که ہمہ را با ایشان قیاس کنند. و اندر معاملتِ ایشان مکابرہ عیان بر دست گیرند. و قدرِ
ایشان اندر زیر پائے آرند. و مصنف گوید که مرا یکے از منتسبانِ علم که کلاهِ رعونت را بہتر
علم نام کردہ بود. و متابعتِ ہوا را سنتِ رسول. و موافقتِ شیطان را سیرتِ آئمہ.
بمناظرہ ہمی رفت. اندر میانہ گفت. ملاحدہ دوازدہ گروہ گشتند یک گروہ از ایشان در میان
متصوفہ اند. گفتم اگر یک گروہ در میانِ ایشان اند. یازدہ گروہ در میانِ شما اند. و ایشان از
یک گروہ خود را بہتر از آن توانند نگاہ داشت. که شما از یازدہ. اما این جملہ نتیجۂ قحط‌ہائے زمان
است. و آفتہا که پیدا آمدہ است. و خداوند تعالیٰ پیوستہ اولیائے خود را اندر میان قومے
مستور داشتہ است. و آن قوم را از جہتِ ایشان اندر میانِ خلق مہجور داشتہ. و نیکو گفتہ
است آن پیرِ پیران و آفتابِ مریدان علی بن بندار الصَّیرفی رحمۃ اللہ علیہ فَسَادُ
القُلُوبِ عَلٰی حَسْبِ فَسَادِ الزَّمَانِ وَ اَھْلِہٖ. اکنون ما فصلے از اقاویلِ ایشان بیاریم.
تا تنبیہے بود مر آنرا که در کار او از حق تعالیٰ عنایتے صادق است از منکرانِ بدین طائفہ.
و باللہ التوفیق۔

فصل محمد بن فضل البلخی گوید رحمۃ اللہ علیہ. العلوم ثلاثۃ علم من اللہ و علم مع
اللہ و علم باللہ. علم معرفت بود که ہمہ انبیاء و اولیاء او را بدو دانستہ اند. و تا تعریف و تعرف
وے نبود. ایشان وی را ندانستند. از آنچه ہمہ اسبابِ اکتساب مطلق از حق تعالیٰ منقطع است
و علمِ بندہ مر معرفتِ حق را علت نگردد. که علتِ معرفت وے ہمہ ہدایت و اعلام وے

بود۔ و علم من اللہ علم شریعت بود۔ کہ آں از وے بما فرمان و تکلیف است۔ و علم مع اللہ علم
مقامات و طریق حق و بیانِ درجات اولیا است۔ پس معرفت بے پذیرفت شریعت درست
نیاید۔ و پذیرش شریعت بے اظہار مقامات راست نیاید۔ و ابو علی ثقفی گوید رحمۃ اللہ علیہ اَلْعِلْمُ
حَیٰوۃُ الْقَلْبِ مِنَ الْجَھْلِ وَ نُوْرُ الْعَیْنِ مِنَ الظُّلْمَۃِ۔ علم زندگی دلست از مرگ جہل۔ و نور چشم یقین
است از ظلمت کفر۔ و ہر کرا علم معرفت نیست۔ دلش بجہل مردہ است۔ و ہر کرا علم شریعت نیست
دلش بنادانی بیمار است پس دل کفار مردہ باشد۔ کہ بخداوند تعالیٰ جاہل اند۔ و دل اہل غفلت بیمار
باشد۔ کہ بفرمانہائے وے جاہل اند۔ و ابو بکر وراق ترمذی گوید رحمۃ اللہ علیہ مَنِ اکْتَفٰی بِالْکَلَامِ
مِنَ الْعِلْمِ دُوْنَ الزُّھْدِ تَزَنْدَقَ وَ مَنِ اکْتَفٰی بِالْفِقْہِ دُوْنَ الْوَرَعِ فَقَدْ تَفَسَّقَ۔ ہر کہ از علم توحید
بعبارتِ آں بسندہ کند۔ و زہد نورزد۔ زندیق شود۔ و ہر کہ بعلم فقہ و شریعت بے ورع بسندہ
کند۔ فاسق گردد۔ و مراد ازیں آنست کہ بے معاملت و مجاہدت تجرید توحید جبر باشد و موحد
جبری قول۔ و قدری فعل باید۔ تا روش وے اندر میان قدر و جبر درست آید۔ و ایں قول
حقیقت آنست۔ کہ آں پیر گفت رحمۃ اللہ علیہ اَلتَّوْحِیْدُ دُوْنَ الْجَبْرِ وَ فَوْقَ الْقَدْرِ پس
ہر کہ از علم توحید بے معاملت بعبارتِ آں بسندہ کند۔ و از اضداد آں روئے نگرداند۔ و زہد
نورزد۔ زندیق شود۔ اما فقہ را شرطِ احتیاط تقویٰ بود۔ و ہر کہ بعلم فقہ و شریعت بے ورع بسندہ
و برخص۔ و تاویلات۔ و تعلق۔ و شبہات۔ مشغول گردد۔ و بیروں از مذہب مجتہدان گردد۔
مر آسانی را۔ زود باشد کہ بفسق اندر افتد۔ و ایں جملہ از غفلت پدید آید۔ و نیکو گفت آں شیخ المشائخ
یحییٰ بن معاذ الرازی رحمۃ اللہ علیہ اِجْتَنِبْ صُحْبَۃَ ثَلٰثَۃِ اَصْنَافٍ مِنَ النَّاسِ الْعُلَمَاءِ الْغَافِلِیْنَ
وَ الْفُقَرَاءِ الْمُدَاھِنِیْنَ وَ الْمُتَصَوِّفَۃِ الْجَاھِلِیْنَ۔ اما علمائے غافل آناں باشند۔ کہ دنیا را قبلہ
دل خود گردانیدہ باشند۔ و از شرع آسانی را اختیار کردہ۔ و پرستش سلاطین و ظلمہ بر دست گرفتہ۔
و درگاہِ ایشاں را طواف گاہ خود ساختہ۔ و جاہ خلق را محراب خود گردانیدہ۔ و بغرور و زیرکی خود
فریفتہ شدہ۔ و برقت کلام خود مشغول شدہ۔ و اندر آئمہ و استادان زبانِ طعن دراز کردہ و بقہر
کردن بزرگانِ دین۔ و بسخن زیادتی مشغول شدہ۔ آنگاہ اگر کونین را در پلہ ترازوئے او نہی
پیدا نیاید۔ آنگاہ حقد و حسد را مذہب گردانیدہ۔ و در جملہ ہمہ ایں علم نباشد۔ علم صفتے بود کہ
انواع جہل از موصوفِ آں منتفی باشد۔ اما فقراء مداہن آں باشند۔ کہ چوں کسے فعلے
بر موافقت ہوائے وے کند اگر باطل بود آں فعل۔ و ویرا بداں مدح گوید۔ و چوں کسے بر

مخالفت ہوائے او کارے کند۔ اگرچہ حق بود۔ وبر ایدان ذم کند۔ واز خلق بمعاملت خود جاہ طمع دارد۔ وبر باطل مر خلق را مداہنت کند۔ اما متصوف جاہل آں بود کہ در صحبت پیرے نبودہ باشد۔ واز بزرگے ادب نیافتہ بود۔ وخود را درمیان خلق افگندہ۔ وگوشمال زمانہ نچشیدہ وبنابینائے کبودے در پوشیدہ۔ وبہ بے حرمتی طریق انبساطے سپردہ۔ اندر صحبت ایشاں وحمق بر ایدراں داشتہ باشد۔ کہ جملہ را چوں خود پندارد۔ وآنگاہ طریق حق وباطل بروے پوشیدہ بود۔ پس ایں سہ گروہ را کہ آں پیر موافق یاد کرد ومریدان را از صحبت ایشاں اعراض فرمود۔ مراد آں بود کہ ایشاں اندر دعاوی خود کاذب بودند۔ واندر روش ناتمام۔ وابو یزید بسطامی گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ عَمِلْتُ فِی الْمُجَاھَدَۃِ ثَلٰثِیْنَ سَنَۃً فَمَا وَجَدْتُ شَیْئًا اَشَدَّ عَلَیَّ مِنَ الْعِلْمِ وَمُتَابَعَتِہٖ۔ گفت سی سال مجاہدہ کردم۔ وبر من ہیچ چیز سخت تر از علم ومتابعت آں نیامد۔ ودر جملہ قدم بر آتش نہادن بر طبع آسان تر ازاں بود۔ کہ بر موافقت علم رفتن۔ وبر صراط ہزار بار گذشتن بر دل جاہل آسان تر ازاں بود۔ کہ یک مسئلہ از علم آموختن۔ واندر دوزخ خیمہ زدن دوست تر ازاں بود۔ بر فاسق۔ کہ یک مسئلہ از علم بکار بستن۔ پس بر تو باد علم آموختن۔ واندراں کمال طلبیدن۔ وکمال علم بندہ جہل بود بعلم خداوند۔ وباید کہ چنداں بدانی کہ بدانی نہ دانی۔ وایں آں معنی بود کہ بندہ جز علم بندگی نتواند دانست۔ وبندگی حجاب اعظم است از خداوندے۔ واندرایں معنی گویاں

العجز عن درك الادراك ادراك   والوقف فی طرق الاخیار اشراك

آنکہ نیاموزد بر جہل خود مصر گردد۔ مشرک بود۔ وآنکہ بیاموزد واندر کمال علم خود وی را معنی ظاہر شود۔ وپندار علمش برخیزد۔ وبداند کہ علم وے بجز عجز اندر عاقبت وے نیست۔ کہ تسمیات را اندر حق معانی تاثیرے نباشد۔ ایں عجز او از دریافت علم باشد۔

بابُ الفقر

بدانکہ درویشی را اندر راہ حق مرتبہ عظیم است۔ ودرویشاں را خطرے بزرگ۔ چنانکہ خدائے عزوجل گفت۔ لِلْفُقَرَآءِ الَّذِیْنَ اُحْصِرُوْا فِیْ سَبِیْلِ اللّٰہِ لَا یَسْتَطِیْعُوْنَ ضَرْبًا فِی الْاَرْضِ یَحْسَبُھُمُ الْجَاھِلُ اَغْنِیَآءَ مِنَ التَّعَفُّفِ۔ ونیز گفت ضَرَبَ اللّٰہُ مَثَلًا عَبْدًا مَّمْلُوْکًا لَّا یَقْدِرُ عَلٰی شَیْءٍ۔ ونیز گفت تَتَجَافٰی جُنُوْبُھُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ یَدْعُوْنَ رَبَّھُمْ خَوْفًا وَّطَمَعًا۔ ونیز

رسول الله صلی الله علیه وسلم فقر اختیار کرد۔ و گفت اَللّٰهُمَّ اَحْیِنِیْ مِسْکِیْنًا وَّ اَمِتْنِیْ مِسْکِیْنًا وَّاحْشُرْنِیْ فِیْ زُمْرَةِ الْمَسَاکِیْنِ۔ و مانند این آیات و اخبار بسیار است۔ تا حدے کہ از مشہوری آں باثبات آں حاجت نیاید مر صحت دلائل را۔ و اندر وقت پیغامبر فقراء مهاجرین بودند۔ آنانکہ اندر حکم آداب عبودیت حقتعالی و صحبت متابعت پیغمبر صلی الله علیه وسلم نشستہ بودند اندر مسجد وے۔ و از اشتغال جملہ اعراض کردہ۔ و ترک معارضہ بگفتہ۔ و خداوند تعالی بدادن روزی خود باور داشتہ۔ و توکل بروے کردہ۔ تا رسول علیه السلام مامور بود بصحبت و قیام کردن بحق ایشاں۔ چنانکہ خدائے گفت قولہ عزوجل وَلَا تَطْرُدِ الَّذِیْنَ یَدْعُوْنَ رَبَّھُمْ بِالْغَدٰوةِ وَالْعَشِیِّ یُرِیْدُوْنَ وَجْھَهٗ۔ و نیز گفت وَلَا تَعْدُ عَیْنَاكَ عَنْھُمْ تُرِیْدُ زِیْنَةَ الْحَیٰوةِ الدُّنْیَا۔ تا رسول علیه السلام ہر کجا یکے را از ایشاں بدیدے۔ گفتے مادر و پدرم فدائیان باد۔ کہ خداوند تعالی از برائے ایشاں با من عتاب کرد پس خداوند تعالی مر فقیر را مرتبتے و درجہ بزرگ دادہ است۔ و فقرا بداں مخصوص گردانیدہ۔ تا بترک اسباب ظاہری و باطنی گفتہ اند و بہ کلیہ بمسبب رجوع کردہ۔ تا فقر ایشاں فخر ایشاں گشت۔ تا برفتن آں نالاں گشتند۔ و باندنش شاداں شدند۔ و مر آنرا در کنار گرفتند۔ و بجز آں دوست آنرا جملہ خوار گرفتند۔ اما فقرا را رسمی است۔ و حقیقتی۔ رسمش افلاس و اضطرار است۔ و حقیقتش اقبال اختیاری۔ آنکہ رسم دید با رسم بیارامید۔ و چوں مراد یافت از حقیقت برمید۔ و آنکہ حقیقت یافت روے از موجودات برتافت۔ و بفنائے کلی اندر رویت کل ببقاء کلی شتافت۔ مَنْ لَّمْ یَعْرِفْ سِوٰی رَسْمِهٖ لَمْ یَسْمَعْ سِوٰی اِسْمِهٖ پس فقیر آں باشد کہ ہیچ چیزش نباشد۔ و اندر ہیچ چیزش خلل نیاید۔ نہ بہستی اسباب غنی گردد۔ و بہ نیستی وے محتاج سبب۔ نہ وجود و عدم اسباب بنزدیک فقرش یکساں بود۔ و اگر اندر نیستی خوشتر و خرم تر بود۔ روا بود۔ و از آنچہ مشائخ گفتہ اند۔ کہ ہر چند درویش تنگ دست تر بود۔ حال بروے کشادہ تر بود۔ زیرا کہ وجود معلوم مر درویش را شوم بود۔ تا حدے کہ ہیچ چیز را در بند نکند۔ الا بداں مقدار اندر بند شود۔ پس زندگانی دوستان حق بالطاف خفی و اسرار بہی۔ بہتر است با حق۔ نہ باسباب دنیاء غدار و سرائے فجار۔ پس متاع دنیا متاع باشد از دلہ و رضاء۔

حکایت۔ آوردہ اند کہ درویشے را با ملکے ملاقات افتاد۔ ملک گفت۔ از من حاجتے بخواہ۔ گفت من از بندہ بندگان خود حاجت نخواہم۔ ملک گفت این چگونہ بود۔

گفت مرا دو بنده‌اند - که آں ہر دو خداوندان تواند - یکے حرص - و دیگر امل - رسول گفت صلی
الله علیه وسلم اَلْفَقْرُ عِزٌّ لِاَهْلِهٖ پس چیزے کہ اہل را عز بود مر نا اہل را ذل بود - و عزش
آنست - که فقیر محفوظ الجوارح بود از زلل - محفوظ الحال از خلل - نه تنش معصیت و ذلت
رود - و نه بر جانش خلل و آفت گذرد - از آنچه ظاهرش مستغرق نعم ظاهر بود - و باطنش منبع نعم
باطن - تا تنش روحانی - و دلش ربانی بود - و خلق را بدو حواله نماند - و آدم را بدو نسبت نه تا از
حوالت خلق و نسبت آدم فقیر باشد - و بملک ایں عالم غنی نگردد - اندران عالم - و کونین اندر پله
ترازوے فقرش بپر پشه نسنجد - و یک نفس وے در ہر دو عالم نگنجد

فصل - و خلاف کرده‌اند مشائخ رحمهم الله ایں قصه را اندر فقر و غنا - تا کدام فاضلتر
است اندر صفات خلق - از آنچه خداوند تعالیٰ غنی بر حقیقت است - و کمال اندر جمله اوصاف
وی راست یحیی بن معاذ الرازی و احمد بن ابی الحواری و حارث المحاسبی و ابو العباس ابن
عطا و رویم و ابو الحسن بن شمعون و از متاخران شیخ المشائخ ابو سعید فضل الله بن محمد المیهنی
رحمهم الله جمله بر آنند - که غنا فاضلتر است از فقر - و دلیل کنند که غنا صفت حق است تعالیٰ
و تقدس - و فقر بر وے روا نباشد پس اندر دوستی صفتے که مشترک باشد میان بنده و خدا
تمامتر بود - از آنکه بر خداوند تعالیٰ آں صفت روا نباشد - گوییم ایں شرکت اندر اسم است نه اندر
معنی - که شرکت معنی را مماثلة باید - چوں صفات وے قدیم بود - و از آں خلق محدث ایں
دلیل باطل بود - و من که علی بن عثمان الجلابی ام مے گویم - که غنا مر حق را نامی بسزا است و خلق
مستحق ایں نام نباشد - و فقر مر خلق را نامی بسزا است - و مر حق را آں نام روا نباشد - و آنکه
بمجاز مر کسے را غنی خوانند نه چناں بود که غنی بر حقیقت بود - و نیز دلیل واضح تر آنکه غنا ما بوجود
اسباب بود - و ما مسبب غنی باشیم اندر حال قبول اسباب - و وے مسبب الاسباب است - و
غنا وے را سبب نیست پس شرکت اندریں صفت باطل بود - و نیز چوں اندر عین ذات شرکت
روا نیست - کسے را با وے اندر صفت ہم روا نبود - و چوں اندر صفت روا نباشد اندر اسم
ہم روا نبود - مانند اینجا تسمیه و تسمیه نشانی نیست میان خلق و میان خدا - و آنرا حد نیست پس
غنا حق تعالیٰ آنست - که وے را بهیچ کس نیاز نیست - و ہر چه خواہد کند - مرادش را دافع نه - و
قدرتش را مانع نه - و بر قلب اعیان و آفرینش ضدین توانا و ہمیشه بدیں صفت بود - و ہمیشه
باشد - و غنا خلق مثال معیشتے با وجود مسرتے یا رستن از آفتے - و یا آرام بمشاہدتے - و ایں جمله

حدیث و تغیر بود، مایهٔ تعب و تحسر و موضع عجز و تذلل. پس این اسم بنده را مجاز و حق تعالی را حقیقت
بود. قوله تعالی یَا أَیُّهَا النَّاسُ أَنتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ. و نیز گفت وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَ
أَنتُمُ الْفُقَرَاءُ. و نیز گروهی از عوام گویند که توانگر را فضل نهیم بر درویش، زیرا که خداوند عز و جل او را
اندر دو جهان سعید آفریده است، و منت توانگری بر وی نهاده. و این گروه اینجا از غنا کثرت
دنیا و یافتن کام بشریت و راندن شهوت خواهند. و بدین دلیل کنند که به غنا شکر فرمود و
اندر فقر صبر. پس صبر اندر بلا بود و شکر اندر نعما، و بحقیقت نعما فاضلتر از بلا بود. گوئیم به نعمت
شکر فرمود و شکر را علت زیادت نعمت گردانید، و به فقر صبر فرمود و صبر را علت زیادت قربت
گردانید. و گفت وَلَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ. و این دیگر را گفت إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ. هر
که اندر نعمتی که اصل آن غفلت است شکر کند غفلتش بر غفلت زیادت کنیم. و هر که اندر فقری
که اصل آن بلیت است صبر کند قربتش بر قربت زیادت کنیم. اما آن غنا که مشایخ مر آنرا فضل
نهند بر فقر مرادشان نه آن باشد که عوام مر آنرا غنا گویند، که این غنا یافت نعمت بود و آن
یافت منعم. پس یافت وصلت چیزی دیگر بود و یافت غفلت چیز دیگر. و شیخ ابوسعید گوید
رحمة الله علیه الْفَقِيرُ هُوَ الْغَنِيُّ بِاللَّهِ. مراد ازین کشف ابدی باشد بمشاهدت حق. گوئیم مکاشفت
ممکن الحجاب باشد. پس اگر این صاحب مکاشفه را محجوب گردانند از مشاهدات، محتاج آن
گردد یا نه. اگر گوید نه گردد محال باشد، و اگر گوید گردد، گوئیم چون احتیاج آمد اسم غنا ساقط شد.
و نیز غنا بخداوند کسی را بود که قائم الصفة و ثابت المراد باشد، و با اقامت مراد و اثبات اوصاف
آدمیت غنا درست نیاید، که عین این خود مر غنا را قابل نیست. از آنچه وجود بشریت عین
نیاز باشد، و علامت حدث عین احتیاج. پس باقی الصفة غنی باشد. فانی الصفة مر
اسم را نشاید. پس الْغَنِيُّ مَنْ أَغْنَاهُ اللَّهُ. از آنچه غنی بالله فاعل بود و اغناه الله مفعول،
و فاعل بخود قائم بود و قیام مفعول بفاعل. پس اقامت بخود صفت بشریت بود و اقامت
بحق محو صفت. و من که علی بن عثمان الجلابی ام می گویم که چون در بندگی درست شد که غنا
بر حقیقت بر بقاء صفت درست نیاید، که بقاء صفت محل علت بود بدلائل مذکوره، و موضع حجب و
آفت. و فناء صفت خود غنا نباشد زیرا که هر چه بخود باقی نباشد آنرا نامی نه نهند. پس غنا را فناء صفت
نام باید نهاد. و چون صفت فانی شد محل اسم ساقط شد. بر این کس نه اسم فقر افتد و نه اسم
غنا. پس صفت غنا از حضرت جل ذکره متجاوز نباشد، و صفت فقر از بنده نه. و با این جمله

مشائخ بیشتری از عوام فضل نہند فقر را بر غنا۔ از انچہ کتاب و سنت بفضل آں ناطق است۔ و بیشتری از امت بداں مجتمع۔ و اندر حکایات یافتم۔ کہ روزے میان جنید و ابن عطا رحمہما اللہ ایں مسئلہ همیرفت ابن عطا دلیل آورد۔ بر آنکہ اغنیا فاضل تر اند۔ کہ بایشاں بقیامت بداں حساب کنند۔ و حساب شنوانیدن کلام بے واسطہ باشد اندر محل عتاب۔ و عتاب از دوست بدوست باشد جنید گفت اگر با اغنیا حساب کنند از درویشاں عذر خواہند۔ و عذر فاضلتر باشد از حساب۔ اینجا لطیفہ عجیب است۔ گویم اندر تحقیق محبت عذر بیگانگی بود۔ و عتاب مخالفت یگانگی۔ و دوستان اندر محلے باشند۔ کہ ایں ہر دو اندر احوال ایشاں آفت نماید۔ از انچہ عذر بر موجب تقصیرے بود۔ کہ اندر حق دوست کردہ باشد۔ اندر فرمان دوست چوں دوست حق خود را از وے طلب کند۔ ایں از وے عذر خواہد۔ و عتاب بر موجب تقصیرے کہ رفتہ باشد اندر فرمان دوست آگاہ دوست بداں تقصیر و برا عتاب کند۔ و ایں ہر دو نیز محال باشد۔ و در جملہ مطالب باشند۔ فقر الصبر و اغنیا الشکر۔ و اندر تحقیق دوستی، نہ دوست از دوست چیزے طلبید۔ و نہ دوست فرمان دوست ضائع کردہ۔ پس ظُلم مَن سَمّی اِبنَ اٰدمَ اَمیراً وَقد سَمَّاہ رَبُّہٗ فقیراً۔ آنرا کہ نامش از حق فقیر است۔ اگرچہ امیر است فقیر است۔ ہلاک گشت آنکہ پندارد کہ وے نہ امیر است اگرچہ جایگاہش تخت و سریر است۔ از انچہ اغنیا صاحب صدقہ باشند و فقرا صاحب صدق۔ و ہرگز صاحب صدق چوں صاحب صدقہ نباشد پس اندر حقیقت فقر سلیمان چوں غنا سلیمان باشد۔ از انچہ ایوب را در شدت صبرش گفت نعم العبد۔ و سلیمان را در استقامت ملکش گفت نعم العبد۔ چوں رضائے رحمان حاصل شد فقر سلیمان را چوں غنا سلیمان گردانید۔

حکایت۔ مصنف گوید کہ از استاد ابو القاسم قشیری رحمۃ اللہ علیہ شنیدم۔ کہ گفت مرداں اندر فقر و غنا سخن گفتہ اند۔ و خود را اختیارے کردہ اند۔ و من آں اختیار کنم کہ حق مرا اختیار کند۔ و مرا اندراں نگاہ دارد۔ و اگر توانگر دارد[1] دم غافل نباشم۔ و اگر درویش خواہدم حریص و معترض نباشم۔ پس غنا نعمت۔ و غفلت اندر وے آفت۔ و فقر نعمت۔ و حرص اندر وے آفت۔ معانی جملہ نیکو۔ و معاملت و روش اندر وے مختلف فقر فراغت دل از مادون۔ و غنا مشغولی دل بغیر۔ چوں فراغت آمد۔ فقر از غنا اولیتر۔ نہ غنا کثرت متاع۔ و فقر قلت آں۔ و متاع جملہ از آں خداوند چوں طالب بترک ملک گفت شرکت از میان برخواست۔ و از ہر دو اسم فارغ شد۔

[1] یعنی اگر مرا توانگر دارد غافل نباشم ۱۲

فصل - و از مشایخ طریقت هر یکے را اندریں معنے رمزیست - و من بقدر امکان
اقاویل ایشاں دریں کتاب بیارم انشاء الله عزوجل - یکے از متاخران گوید کہ لَیْسَ الْفَقِیْرُ
مَنْ خَلَا مِنَ الزَّادِ اِنَّمَا الْفَقِیْرُ مَنْ خَلَا مِنَ الْمُرَادِ - فقیر نہ آں بود کہ دستش از متاع و زاد خالی
بود - بلکہ فقیر آں بود کہ طبعش از مراد خالی بود - چنانکہ اگر خداوند تعالیٰ مالے دہد ویرا اگر مرادش
حفظِ مال بود غنی بود - و اگر مرادش ترک مال هم غنی بود - کہ هر دو تصرف است اندر ملک
غیر - و فقر ترک حفظ و تصرف بود - یحییٰ بن معاذ الرازی گوید - عَلَامَۃُ الْفَقْرِ خَوْفُ الْفَقْرِ
علامت صحت فقر آنست - کہ بندہ اندر کمال ولایت و قیام مشاہدت و فنا صفت میترسد
از زوال و قطعیت - پس بکمال آں حال رسد کہ از قطعیت بترسد - رویم بن محمد گوید رحمۃ
الله علیہ مِنْ نَعْتِ الْفَقِیْرِ حِفْظُ سِرِّہٖ وَصِیَانَۃُ نَفْسِہٖ وَاَدَاءُ فَرِیْضَتِہٖ - نعت فقیر آنست کہ
سرش از اغراض محفوظ باشد - و نفسش از آفت مصئون و احکام فرائض بروے جاری
بود - چنانکہ آنچہ بہ اسرار گذرد اظہار را مشغول نگرداند - و آنچہ بر اظہار گذرد اسرار را مشغول
نگرداند - و غلبہ آں از گذاردن امر او را باز ندارد - و ایں علامت از آلت بشریت بود -
کہ کل بندہ موافق حق گردد - و ایں معنی هم بحق باز گردد - و بشر حافی گوید رحمۃ الله علیہ
اَفْضَلُ الْمَقَامَاتِ اِعْتِقَادُ الصَّبْرِ عَلَی الْفَقْرِ - اعتقاد کردن بر مداومت صبر بر درویشی و
ایں صبر و اعتقاد کردن از جملہ افضل مقامات بندہ بود - و فقر فنا مقامات بود پس اعتقاد صبر
بر فقر علامت رویت آفت اعمال و افعال بود - و ہمت فنائے اوصاف - و اما معنی ظاہر
ایں قول تفضیل فقر است بر غنا - و اعتقاد کردن کہ هرگز از طریق فقر روے نگردانم - شبلی
گوید رحمۃ الله علیہ اَلْفَقِیْرُ مَنْ لَّا یَسْتَغْنِیْ بِشَیْءٍ دُوْنَ اللهِ - فقیر بدوں حق از ہیچ چیز آرام نیابد
از آنچہ جز وے مراد و کام نباشد - بیان ظاہر لفظ آنست کہ جز بدو توانگری نیابی - چوں او را
یافتی توانگری شدی - پس ہستی تو دون ویست - و چوں توانگری جز بترک دون وے
نیابی تو حجاب توانگری گشتی - و چوں تو از راہ برخیزی توانگر کے باشی - و ایں معنے سخت
غامض است و لطیف بنزد اہل حقیقت - معنی ایں بود کہ اَلْفَقِیْرُ اَنْ لَّا یَسْتَغْنِیْ عَنْہُ
یعنی فقیر آں بود کہ مراو را هرگز غنا نباشد - و ایں آں معنی است کہ پیر گفت یعنی خواجہ عبد الله
انصاری رضی الله عنہ کہ اندوہ ما ابدیست - نہ هرگز ہمت ما مقصود را یابد و نہ کلیت ما نیست
گردد - اندر دنیا و آخرت - از آنچہ یافتن چیزے را مجانست باید - و وے جنس نہ و اعراض از

حدیث غفلت باید. درویش غافل نه. پس کارے فتاده همیشگی ورا پیش آمده مشکل.
و آں دوستی است بآنکه کسب را بدیدار وے راه نه. و وصالِ وے از جنس مقدور
خلق نه. و بر فنا تبدل صورت نه. و بر بقا تغیر روا نه. نه هرگز فانی باقی شود تا وصلت بود و
نه باقی فانی شود تا قربت بود. کارِ دوستانِ وے سر بسر مشکل افتاده است. تسلئ دل را
عبارتے مزخرف ساخته اند. و آرامِ جان را مقامات و منازل و طریق هویدا گردانیده. و عبارات
ایشاں از خود بخود آراسته و مقاماتِ ایشاں از جنس بجنس و حق تعالیٰ منزه از اوصاف
و احوال خلق. و ابوالحسن نوری گوید رحمة الله علیه نَعْتُ الْفَقِیْرِ السُّکُوْتُ عِنْدَ الْعَدَمِ وَالْبَذْلُ
عِنْدَ الْوُجُوْدِ وَقَالَ اَیْضاً اَلْاِضْطِرَابُ عِنْدَ الْوُجُوْدِ. چوں نیابد خاموش باشد. و چوں بیابد
دیگرے را بداں از خود اولیٰ تر داند. و بذل کند. پس آنرا که مراد لقمه بود چوں از مراد باز ماند دلش
ساکن بود. و چوں آں لقمه پدید آید آنرا که اولیٰ تر از خود داند باوے دہد عظیم کارے بود. اندریں
قول دو معنی است. یکے سکونش در حالِ عدم رضا بود. و بذلش در حالِ وجود محبت. از انچه
راضی قابل خلعت بود. که اندر خلعت نشانِ قربت بود. و محب تارک خلعت بود. که اندر
خلعت نشانِ فرقت بود. و دیگر سکونش اندر عدم انتظار وجود بود. و چوں موجود گشت.
آں وجود غیر وے بود و ورا با غیر آرام نبود ترک آں گیرد و ایں معنی قول شیخ المشائخ
ابوالقاسم جنید بن محمد بن جنید است. که گفت اَلْفَقْرُ خُلُوُّ الْقَلْبِ عَنِ الْاَشْکَالِ. چوں دلش
از اندیشه اشکال بود. و جود اشکال غیر بود. بجز انداختن چه روے دارد. شبلی گوید اَلْفَقْرُ بَحْرُ الْبَلَاءِ
وَبَلَاءُهُ کُلُّهُ عِزٌّ. فقر دریائے بلا است. و بلاے ہائے وے جمله عز است و عز نصیب غیر است
از انچه مبتلا همه عین بلا است. و ورا از غیر چه خبر. تا آنگاه که از بلا بیلے نکرد و آنگاه بلاش بجمله عز
گردد. و عزش جمله وقت. و وقتش جمله محبت. و محبتش جمله مشاهدت. تا دماغ طالب جمله محل
دیدار شود از غلبه خیال. تا بے دیده بیننده گردد. و بے گوش شنونده. پس عزیز بنده باشد
که بارِ بلائے دوست کشد. که بلا عزی بحقیقت است. و نعما ذلی بحقیقت. از انچه عز آں بود
که بنده را بحق حاضر کند. و ذل آنکه غائب کند از حق. و بلائے فقر نشانِ حضور است.
و راحت غنا نشانِ غیبت پس حاضر بحق عزیز باشد. و غائب از حق ذلیل. بلاے را
که معنی آں مشاهده است. و و بدارش انس تعلق بداں بهر صفت که باشد غنیمت بود.
و جنید گوید یَا مَعْشَرَ الْفُقَرَاءِ اِنَّکُمْ تُعْرَفُوْنَ بِاللّٰهِ وَتُکْرَمُوْنَ لِلّٰهِ فَانْظُرُوْا کَیْفَ تَکُوْنُوْنَ مَعَ اللّٰهِ اِذَا خَلَوْتُمْ بِهٖ

اے شما کہ درویشانید شمارا بجز او ند شناسند و از برائے وے کرامت کنند بنگرید تا اندر خلا با وے
چگونہ باشید یعنی چوں خلق شمارا درویش خوانند۔ و حق شما بگذارند۔ شما حق طریقت درویشی چگونہ خواہید
گذارد۔ و اگر خلق مر شمارا بنام دیگر خوانند بخلاف دعوی شما آں از ایشاں مپسندید۔ کہ شما نیز انصاف
دعوی خود مے ندہید۔ کہ باز پس ترین مرداں آنست کہ خلقش ازانِ او دانند۔ و او ازانِ او
نباشد۔ و خنک آں کسے کہ خلقش ازانِ او دانند۔ و او ازانِ او باشد۔ عزیز ترین آنست کہ
خلق او را نہ ازانِ او دانند۔ و او ازانِ او بود۔ مثل آنکہ خلقش ازانِ حق دانند۔ و او ازانِ حق
نبود۔ چوں یکے بود کہ وے دعوی طبیبی کند۔ و بیماراں را دارو کند۔ و حال آنکہ او چیزے نداند۔
و خلق را بیمار تر سازد۔ و چوں خود بیمار شود۔ عاجز ماند۔ و دارو ئے خود نداند۔ طبیب دیگر ببایدش
تا دارو ئے او بداند۔ و مثل آنکہ خلقش ازانِ حق دانند۔ و او ازانِ حق بود۔ چوں طبیبی بود کہ
بیماراں را دارو کند۔ اما چوں خود بیمار شود طبیب دیگر نبایدش۔ تا دارو ئے خود نیز بداند۔ و مثل
آنکہ خلقش نہ ازانِ حق دانند۔ و او ازانِ حق بود مردے بود طبیب۔ و خلق را ازاں علم نہ۔ و
از مشغولئ خلق فارغ۔ خود را بغذا ہائے موافق و شربتہائے مفرح و ہواہائے معتدل نگاہ
مے دارد۔ تا بیمار نگردد۔ و چشم خلق جملہ از حالِ او فرو دوختہ باشد۔ و بعضے از متاخران گفتہ اند۔
اَلْفَقْرُ عَدَمٌ بِلَا وُجُوْدٍ۔ و عبارت ازیں قول منقطع است۔ زیرا کہ معدوم شے نباشد۔ و عبارت
جز از شے نتواں کردن۔ پس اینجا چنیں صورت گیرد۔ کہ فقر ہیچ چیز نباشد۔ و عبارات و اجماع
جملہ اولیائے خداوند بر اصلی نباشد۔ کہ آں اندر عین خود فانی و معدوم باشند۔ و اینجا ازیں عبارت نہ
عدمِ عین خواہند۔ کہ عدم آفت خواہند از عین۔ و کل اوصاف آدمی آفت بود۔ چوں آفت نفی شد
آں فنائے صفت بود۔ و فنائے صفت آلت رسیدن و نارسیدن از پیش ایشاں برگیرد مر عدم روش
ایشاں از العین نفی عین نماید۔ و اندراں ہلاک گردانند۔ و مصنف گوید من گروہے دیدم۔ از متکلمان
کہ صورتِ ایں معنی را معلوم نہ کردہ بودند۔ و بریں مے خندیدند۔ کہ ایں سخن معقول نیست۔ و
گروہے دیدم از مدعیان کہ ایں سخن نامعقول را قبول کردہ بودند۔ و اعتقاد و اعتماد کردہ و اصل
قصہ معلوم ایشاں نبود۔ و مے گفتند کہ اَلْفَقْرُ عَدَمٌ بِلَا وُجُوْدٍ و ہر دو گروہ بر خطا بودند۔ یکے
از ایشاں بجہل مر حق را منکر شد۔ و دیگر جہل را حال ساخت۔ و بداں پیدا آمد۔ و مراد از عدم
و فنا اندر عبارات ایں طائفہ سپری شدن آلت مذموم بود۔ و صفت ناستودہ را اندر طلب صفت
ستودہ محمود نہ عدم معنی بود۔ بوجود آلت طلبیدن و در جملہ درویش اندر کل معانی فقر عاریتی است

واندر کل اسباب بیگانہ۔ اما گذرگاہ اسرار ربانی است تا امور وے مکتسب وے بود۔ و فعل وے را نسبت بدو بود۔ و معانی را اضافت بدو بود۔ چوں امور وے از بند کسب رہا شد نسبت ازو منقطع بود۔ و آنگاہ آنچہ بروے گذرد او را راہ آید نہ راہ رو۔ پس ہیچ چیز را بخود نکشد و از خود دفع نکند۔ ہمہ از آں عین است۔ آنچہ بروے نشان کند۔ و مصنف گوید دیدم گروہے را از مدعیان ارباب اللسان کہ نفی کمال ایشاں از ادراک ایں قضیہ نفی وجود مے نمود اندر عین فقر وایں خود سخت عزیز باشد۔ و دیدم کہ نفی مراد شاں از حقیقت فقر نفی صفت مے نمود اندر عین فقر۔ و دیدم کہ نفی طلب حق و حقیقت را فقر و صفت مے خوانند۔ و دیدم کہ اثبات ہوا شاں نفی کل مے نمود۔ و ہر کسے اندر درجۂ از حجت فقر اندر ماندہ بودند۔ از آنچہ پندار ایں حدیث مر ورا علامت کمال ولایت بود۔ و تولاے تہمت ایں حدیث غایت الغایاتست بعین ایں معنی تولی کردن محل کمال است۔ پس طالب ایں قصہ را چارہ نیست از راہ ایشاں رفتن و مقامات ایشاں سپردن۔ و عبارات ایشاں دانستن۔ تا عامے نباشد اندر محل خصوصیت کہ عوام اصول از اصول معرض بود و عوام فروع از فروع مصیب۔ کسیکہ از فروع باز ماند با صولش نسبتے بود۔ چوں از اصول باز ماند ہیچ جائے نشستن نماند۔ و ایں جملہ برائے آں گفتم تا را ایں معانی سپری و برعایت حق ایں مشغول باشی۔ و اکنوں من طرفے از اصول و رموز و اشارات ایں طائفہ اندر باب التصوف پیدا کنم۔ و آنگاہ اسامی الرجال بیارم۔ و آنگاہ اختلاف مذاہب مشائخ متصوفہ را بیان کنم۔ آنگاہ احکام حقایق و معارف و شرائع بیارم۔ و آنگاہ آداب و رموز مقامات ایشاں بقدر امکاں بیارم۔ تا بر تو و خوانندگان حقیقت ایں کشف گردد۔ و باللہ التوفیق۔

الباب الثالث فی التصوف

خدائے گفت عزوجل وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِيْنَ يَمْشُوْنَ عَلَى الْاَرْضِ هَوْنًا وَّاِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُوْنَ قَالُوْا سَلٰمًا۔ و رسول گفت علیہ السلام مَنْ سَمِعَ صَوْتَ اَهْلِ التَّصَوُّفِ فَلَا يُؤْمِنْ عَلٰى دُعَائِهِمْ كُتِبَ عِنْدَ اللّٰهِ مِنَ الْغَافِلِيْنَ۔ و مرداں اندر تحقیق ایں اسم بسیار سخن گفتہ اند و کتب ساختہ۔ و گروہے ازاں گفتہ اند۔ کہ صوفی را ازبرائے آں صوفی خوانندہ اند کہ جامۂ صوف دارد۔ و گروہے گفتہ اند کہ صوفی را ازبرائے آں صوفی خوانند کہ اندر صف اول باشند۔ و

گروہے گفتہ اند کہ بداں صوفی گویند کہ تولی باصحاب صفہ رضی اللہ عنہم کردہ اند۔ وگروہے گفتہ
اند کہ ایں اسم از صفا مشتق است۔ وہر کسے را اندریں معانی اندر تحقیق ایں طریقت لطائف
بسیار است۔ اما بر مقتضائے لغت ایں معانی بعیدے باشد۔ پس صفا در جملہ محمود باشد۔
وضد آں کدر بود۔ و رسول گفت علیہ السلام ذَهَبَ صَفْوُ الدُّنْيَا وَبَقِيَ كَدَرُهَا۔ و نام
لطائف چیزہا صفو آں چیز بود۔ پس چوں اہل ایں قصہ اخلاق ومعاملات خود را مہذب کردہ
اند۔ واز آفات طبیعت تبری جستہ۔ پس مر ایشانرا صوفی خوانند۔ وایں اسمی است مر آں گروہ
را از اسمائے اعلام۔ از انچہ خطر اہل آں اجل از انست کہ معاملات ایشانرا بتواں پوشید۔ تاہم
ایشاں را از اشتقاق باید۔ واندریں زمانہ بیشتر خلق را حق تعالی ازیں قصہ واز اہل ایں
قصہ محجوب گردانیدہ است۔ ولطیفہ ایں قصہ بر دلہائے ایشاں پوشیدہ۔ تا گروہے پندارند
کہ ایں ورزش صلاح ظاہر است مجرد بی مشاہدت باطن۔ وگروہے پندارند کہ ایں رسمے
است بے حقیقتے۔ و اصلے تا بہ حدے کہ بروئیت اہل ہزل وعلماء ظاہر بین کلیت ایں را انکار
کردہ۔ ومذہب سلف وصحابہ را بر طاق نہادہ۔ شعر

ان الصفا صفة الصديق ان اردت صوفيا على التحقيق

از انچہ صفا را اصلی وفرعی است۔ اصلش انقطاع دل است از اغیار۔ وفرعش خلو دلیست
از دنیاء غدار۔ وایں ہر دو صفت صدیق اکبر است ابوبکر عبد اللہ بن ابی قحافہ رضی اللہ عنہما
از انچہ امام اہل ایں طریقت او بود۔ وانقطاع دل وے از اغیار آں بود کہ ہمہ صحابہ برفتن
علیہ السلام بحضرت معلی ومکان مصطفے شکستہ دل گشتہ بودند۔ وعمر رضی اللہ عنہ شمشیر برکشید
کہ ہر کہ گوید کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بمرد سرش را ببرم۔ صدیق اکبر بیروں آمد۔ وآواز بلند
برداشت۔ وگفت اَلَا مَنْ كَانَ يَعْبُدُ مُحَمَّدًا فَاِنَّ مُحَمَّدًا قَدْ مَاتَ وَمَنْ عَبَدَ رَبَّ مُحَمَّدٍ فَاِنَّهٗ
حَيٌّ لَا يَمُوْتُ آنگاہ برخواند۔ وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُوْلٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ اَفَاِنْ مَاتَ اَوْ
قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلٰى اَعْقَابِكُمْ۔ آنکہ معبود وے محمد بود وے رفت۔ وآنکہ خدائے محمد را مے پرستید
وے زندہ است کہ ہرگز نمیرد۔ آنکہ دل در فانی بند دفانی فنا شود۔ وسرچ وے جملہ ہبا شود۔
وآنکہ جان بحضرت باقی فرست۔ چوں نفس فنا شود وے باقی ببقا شود۔ پس آنکہ اندر محمد علیہ
علیہ السلام بچشم آدمیت نگریستہ است۔ چوں وے از دنیا بشد تعظیم محمد علیہ السلام از دل
وے با وے بشد۔ وہر کہ اندر وے بعین حقیقت نگریستہ است رفتن وبودن وے ہر دو

مرد را یکساں بود۔ زیرا کہ اندر حال بقا بقاش را بحق وید۔ و اندر حال فنا فناش را از حق وید۔ از محوّل اعراض کرد و بمحوّل اقبال نمود۔ قیام محوّل بمحوّل وید۔ بمقدار اکرام حق وی را تعظیم کرد۔ و سویدائے دل اندر کس نیست و سواد عین بر خلق نگشاد۔ از انچہ شعر

مَنْ نَظَرَ اِلَی الْخَلْقِ هَلَکَ ۔۔۔ وَمَنْ رَجَعَ اِلَی الْحَقِّ مَلَکَ

نظر بخلق نشان ہلک بود۔ و رجوع بحق نشان ملک۔ امّا خلوّ دلش از دنیائے غدار آں بود۔ کہ ہر چہ داشت از مال و منال و موالی جملہ بداد۔ و گلیمی در پوشید۔ و بنزدیک پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم آمد۔ و رسول علیہ السلام گفت مَاخَلَّفْتَ لِعِیَالِکَ فَقَالَ اللّٰہُ وَرَسُوْلُہٗ۔ مر عیال خود را چہ باز گذاشتی از مال خود۔ گفت دو خزینہ بے نہایت و دو گنج بے غایت۔ گفتا چہ چیز۔ گفت یکے محبت خداوند تعالیٰ و دیگر متابعت رسولش۔ چوں دلش از تعلق صفو دنیا آزاد گشت۔ دست از کدر آں خالی کرد۔ و ایں جملہ صفت صوفی صادق بود۔ و انکار ایں جملہ انکار حق۔ و مکابرۂ عیاں بود۔ و گفتم کہ صفا ضد کدر بود و کدر از صفات بشر بود۔ و بحقیقت صوفی بود آنکہ اورا از کدر گذر بود۔ چنانکہ اندر حال استغراق مشاہدۂ یوسف علیہ السلام و لطائف جمال وے زنان مصر را بشریت غالب شد۔ و آں غلبہ بعکس باز گشت۔ چوں بغایت رسید بنہایت رسید۔ و چوں بنہایت رسید۔ ایشاں را بداں گذر افتاد۔ و بفنا ربشریت ایشاں را نظر افتاد۔ گفتند مَا هٰذَا بَشَرًا۔ نشانہ وی را کردند۔ و عبارت از حال خود کردند۔ و ازآں بود کہ گفتہ اند مشائخ ایں طریقت رحمہم اللہ لَیْسَ الصَّفَا مِنْ صِفَاتِ الْبَشَرِ لِاَنَّ الْبَشَرَ مَدَرٌ وَالْمَدَرُ لَا یَخْلُوْ مِنَ الْکَدَرِ۔ صفا از صفات بشر نیست۔ زیرا کہ بشر مدر است و مدار مدر جز بر کدر نیست۔ و مر بشر را از کدر گذر نیست۔ پس مثال صفا با فعال بنا شد۔ و از روئے مجاہدت مر بشریت را زوال نباشد۔ و صفت صفا را نسبت با فعال و احوال نباشد۔ و اسم آں را تعلق با سامی و القاب نہ۔ اَلصَّفَا صِفَۃُ الْاَحْبَابِ وَھُمْ شُمُوْسٌ بِلَا سَحَابٍ از انچہ صفا صفات دوستانست۔ و آنکہ از صفت خود فانی و بصفت دوست باقی بود دوست آنست کہ احوال ایشاں نزدیک ارباب حال چوں آفتاب عیانست۔ چنانکہ حبیب خداوند محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم را پرسیدند از حال حارثہ۔ گفت عَبْدٌ نَوَّرَ اللّٰہُ قَلْبَہٗ بِالْاِیْمَانِ او بندہ ایست کہ دلش از نور ایماں منور است۔ تا رویش از تاثیر آں مقمر است۔ و او بنور ربانی منور است۔ یکے از بزرگان ایں طریقت گوید۔ شعر

ضِیَاءُ الشَّمْسِ وَ الْقَمَرِ اِذَا اشْتَرَکَا نُمُوْذَجٌ مِنْ صَفَاءِ الْحُبِّ وَالتَّوْحِیْدِ اِذَا اشْتَبَکَا

چون نور آفتاب و ماه چون بیک دیگر مقرون شوند مثال صفائی محبت و توحید باشد که با یکدیگر
معجون شوند و نور ماه و آفتاب را چه مقدار بود آنجا که نور محبت و توحید جبار باشد تا این را
بآن اضافت کنند اما در دنیا هیچ نورے نیست ظاهرتر ازین دو نور که نور دیده بالکمال برهان
نور آفتاب و ماه را نتواند دید اندر سلطان آفتاب و ماه آسمان را به بیند و دل بنور معرفت و
توحید و محبت مر عرش رحمان را ببیند و عقبی را مطلع شود اندر دنیا و جمله مشائخ این طریقت
مجتمع اندر آنکه چون بنده از بند مقامات رسته شود و از کدر احوال خالی گردد و از محل تغیر و
تلون آزاد شود و همه احوال محمود موصوف گردد وے از جمله اوصاف جدا شود یعنی در
دل بنده هیچ صفت محمود خود نگردد و مر آنرا نه بیند و بدان معجب نگردد و حالش از ادراک
عقول غائب شود و روزگارش از تصرف ظنون منزه گردد و حضورش را ذهاب نباشد
و وجودش را اسباب نه لِاَنَّ الصَّفَا حُضُوْرًا بِلَا ذِهَابٍ وَوُجُوْدٌ بِلَا اَسْبَابٍ حاضری بود
بے غیبت و واجدی بود بے سبب و علت زیرا آنچه غیبت بر صورت گیرد حاضر نباشد
و آنکه سبب علت وجود شود وجدانی شود واجد را نه و چون بدین درجه برسد اندر
دنیا و عقبی فانی گردد و اندر ورزش انسانیت ربانی شود و زر و کلوخ نزدیک وے یکسان
بود و آنچه بر خلق دشوارتر بود از حفظ احکام تکلیف بروے آسان شود چنانکه حارثه بنزدیک
پیغمبر صلی الله علیه وسلم آمد و رسول علیه السلام گفت کَیْفَ اَصْبَحْتَ یَا حَارِثَةُ قَالَ اَصْبَحْتُ مُؤْمِنًا
بِاللهِ حَقًّا فَقَالَ اُنْظُرْ مَا تَقُوْلُ یَا حَارِثَةُ اِنَّ لِکُلِّ شَیْءٍ حَقِیْقَةً فَمَا حَقِیْقَةُ اِیْمَانِکَ فَقَالَ عَزَفْتُ
نَفْسِیْ عَنِ الدُّنْیَا فَاسْتَوٰی عِنْدِیْ حَجَرُهَا وَذَهَبُهَا وَفِضَّتُهَا وَمَدَرُهَا فَاَسْهَرْتُ لَیْلِیْ وَاَظْمَأْتُ
نَهَارِیْ حَتّٰی صِرْتُ کَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلٰی عَرْشِ رَبِّیْ بَارِزًا وَکَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلٰی اَهْلِ الْجَنَّةِ یَتَزَاوَرُوْنَ
فِیْهَا وَکَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلٰی اَهْلِ النَّارِ یَتَضَاغَوْنَ وَفِیْ رِوَایَةٍ یَتَعَاوَوْنَ الْحَدِیْث بامداد چگونه
کردی یا حارثه گفت بامداد کردم و من مومنے بودم حقانی پیغمبر گفت علیه السلام نیکو
نگاه کن یا حارثه که چه مے گوئی که هر شیء را حقیقتے و برهانے بود برهان این گفتار تو چه چیز
است گفت آنکه تن را از دنیا بگسستم و نشان این آنست که زر و سنگ و سیم و کلوخ او
نزدیک من یکسان است و چون از دنیا گسسته شدم بعقبی پیوسته شدم تا بهشت و
دوزخ و عرش را مے بینم گفت فَالْزَمْ قَالَهَا ثَلٰثًا عَرَفْتَ یَا حَارِثَةُ بایست کن بر آنکه جز این

نیست۔ و صوفی نامیست که مر کاملان ولایت را و محققان اولیا را بدیں نام خوانند و خوانده‌اند
و یکے از مشائخ گوید که مَنْ صَفَاهُ الْحُبُّ فَهُوَ صَافٍ وَمَنْ صَفَاهُ الْحَبِیْبُ فَهُوَ صُوْفِیٌّ۔ آنکه بمحبت
مصفا شود صافی بود۔ و آنکه مستغرق دوست شود و از غیر دوست بری شود صوفی بود۔ و
به مقتضائے لغت اشتقاق ایں اسم را درست نگردد از ہیچ چیز۔ از آنکه ایں معنی عظیم تر
از آنست که ایں را جنسے بود تا از آنجا مشتق بود۔ که اشتقاق شے از شے مجانست خواہد۔ و
ہر چه کدر ہست ضد صفا است۔ و اشتقاق شے از ضد نکنند۔ پس ایں معنی اظہر من الشمس
است عند اہلہ۔ و حاجتمند عبارت نشود۔ و محتاج اشارت نگردد۔ وَلِاَنَّ الصُّوْفِیَّ مَمْنُوْعٌ
عَنِ الْعِبَارَةِ وَالْاِشَارَةِ چوں صوفی از کل عبارات ممنوع است۔ عالم جملہ معبران وے
باشند۔ اگر دانند یا ندانند سر آں اسم را چه خطر باشد۔ در حال حصول معنی۔ پس اہل کمال ایشان را
صوفی خوانند۔ و متعلقان و طالبان ایشان را متصوف۔ و تصوف از تفعل بود۔ و تفعل
تکلف اقتضا کند۔ و ایں فرع اصلی باشد۔ و فرق ایں معنی از حکم لغت و معنی ظاہر است۔
اَلصَّفَاءُ وِلَایَةٌ ولها آیةٌ وروایةٌ والتصوف حکایةٌ للصفا بلا شکایةٍ پس صفا معنی متلالی و
ظاہر است۔ و تصوف حکایت از آں معنی۔ و اہل آں معنی اندریں درجہ بر سہ قسم اند۔ یکے
صوفی بود۔ دوم متصوف۔ و سوم مستصوف۔ پس صوفی آں بود که از خود فانی بود و بحق باقی
و از قبضہ طبائع رستہ و بحقیقت پیوستہ۔ و متصوف آنکه بمجاہدہ ایں درجہ را ہمی طلبد۔ و اندر طلب
خود را بر معاملت ایشان درست ہمی کند۔ و مستصوف آنکه از برائے مال و منال و جاہ و حظ
دنیا خود را مانند ایشان کردہ۔ و از ایں ہر دو چیز ہیچ خبر ندارد۔ تا حدے که گفته اند۔ المستصوف
عند الصوفیة کالذباب وعند غیرہم کالذئاب۔ مستصوف بنزدیک صوفی از حقیرے
چوں مگس بود۔ و آنچه کند نزدیک وے ہوس بود۔ و نزدیک دیگراں چوں گرگ بے افسار بود
که ہمه ہمتش لختے مردار بود۔ پس صوفی صاحب وصول بود۔ و متصوف صاحب اصول۔ و
مستصوف صاحب فضول۔ آنرا که نصیب وصل آمد بیافتن مقصود و رسیدن بمراد از مراد بے
مراد شد۔ و از مقصود بے مقصود۔ و آنرا که نصیب اصل آمد بر احوال طریقت متمکن شد۔ و اندر
لطائف آں عاکف۔ و متحکم شد۔ و آنرا که نصیب فضول آمد از جملہ باز ماند۔ و بر درگاہ رسم فرو نشست
و بدیں از معنی محجوب گشت۔ و حجاب از وصل و اصل محجوب باشد۔ و مشائخ ایں قصہ را اندریں
معنی رموز بسیار است۔ تا بحدی که کلیت آنرا احصا نتواں کرد۔ اما بعضے از رموز ایشان را

اندریں کتاب یاد کنیم ان شاء اللہ تعالیٰ۔ و باللہ التوفیق۔

فصل۔ ذوالنون مصری گوید رحمۃ اللہ علیہ کہ الصوفی اذا نطق بان نطقہ عن الحقائق وان سکت نطقت عنہ الجوارح بقطع العلائق۔ صوفی آں بود کہ چوں بگوید بیان نطقش حقایق حال او بود۔ یعنی چیزے نگوید کہ وے آں نباشد۔ وچوں خاموش باشد معاملتش معبر حال وے شود۔ بقطع علایق حال وے ناطق شود۔ یعنی گفتارش ہمہ بر اصل صحیح باشد۔ وکردارش بجملہ تجرید صرف۔ چوں مے گوید قولش ہمہ حق بود۔ وچوں خاموش باشد فعلش ہمہ فقر۔ وجنید گوید رحمۃ اللہ علیہ التصوف نعت اقیم العبد فیہ قیل نعت للعبد ام للحق فقال نعت الحق حقیقۃ ونعت العبد رسم۔ تصوف نعتی است کہ اقامت بندہ اندر آنست۔ گفتند کہ نعت حق است یا نعت خلق گفت حقیقتش نعت حق است و رسمش نعت خلق یعنی حقیقتش فناء صفت بندہ اقتضا کند۔ وفنا صفت بندہ ببقائے صفت حق بود۔ و ایں نعت حق بود ورسمش دوام مجاہدت بندہ اقتضا کند۔ و دوام مجاہدہ صفت بندہ بود۔ وچوں بمعنے دیگر رانی چناں بود کہ اندر حقیقت توحید ہیچ بندہ را نعت درست نیاید۔ از آنچہ نعوت بندہ مر او را دایم نیست۔ و نعت خلق بجز رسم نیست کہ نعت خلق باقی نبود۔ بلکہ فعل حق باشد۔ پس بحقیقت از آں حق باشد۔ و معنی ایں آں بود۔ کہ خداوند تعالیٰ بندہ را فرمودہ کہ روزہ دارد۔ بروزہ داشتن بندہ اسم صائمی بندہ را داد۔ و از روے رسم آں صوم از آں بندہ باشد و باز از روے حقیقت از آں حق بود۔ چنانکہ خداوند تعالیٰ و رسولؐ گفت و مارا خبر داد۔ کہ اَلصَّوْمُ لِیْ وَاَنَا اَجْزِیْ بِہٖ۔ روزہ از آن منست۔ از آنچہ از مفعولات وے جملہ ملک ویست ونسبت اضافت خلق مر ہمہ چیز را بجز رسم و مجاز بود نہ حقیقت۔ و ابوالحسن نوری گوید رحمۃ اللہ علیہ اَلتَّصَوُّفُ تَرْکُ کُلِّ حَظٍّ لِلنَّفْسِ تصوف دست باز داشتن جملہ حظوظ نفسانی بود۔ و ایں بر دو گونہ باشد۔ یکے رسم و دیگر حقیقت و ایں معنی آں بود کہ اگر وے تارک حظ است ترک حظ ہم حظی بود۔ ایں رسم باشد۔ و اگر حظ تارک وے باشد۔ ایں فناء حظ بود۔ و تعلق ایں معنی بحقیقت مشاہدہ بود۔ پس ترک حظ فعل بندہ بود۔ و فناء حظ فعل خداوند۔ و فعل بندہ رسم و مجاز بود۔ و فعل حق حقیقت۔ و بدیں قول بیان شد قول جنید کہ پیش ازیں رفت۔ و ہم ابوالحسن نوری گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ الصوفیۃ ہم الذین صفت ارواحہم فصاروا فی الصف الاول بین یدی الحق۔ صوفیاں آنانند کہ جانہاشاں از کدورت بشریت آزاد

گشتہ است۔ و از آفت نفسانی صافی شدہ۔ و از ہوا خلاص یافتہ تا اندر صف اول و درجۂ اعلیٰ با حق بیارامیدہ اند۔ و از غیر حق رمیدہ۔ و ہم او گوید الصوفی الذی لا یملک ولا یُملک صوفی آں بود۔ کہ ہیچ چیز اندر بند وے نباشد۔ و او ہم در بند ہیچ چیز نباشد۔ و ایں عبارت از عین فنا بود۔ کہ فانی الصفت مالک نبود۔ و مملوک نہ۔ از آنچہ صحت ملک بر موجودات درست آید۔ و مراد ازیں آنست کہ صوفی ہیچ چیز را از متاع دنیا و زینت عقبیٰ ملک نکند۔ کہ خود اندر تحت ملک و حکم نفس خود نباشد۔ بسلطان ارادت خود از غیر بگسلد۔ تا غیر طمع بندگی از وے بگسلد۔ و ایں قول لطیف است۔ مر آں گروہ را کہ فنا کل گویند۔ و ما غلط کارہائے ایشاں اندریں کتاب بیاریم تا ترا معلوم شود ان شاء اللہ تعالیٰ ابن الجلالی دمشقی گوید۔ التصوف حقیقۃ لا رسم لہ تصوف حقیقتی است۔ کہ او را رسم نیست۔ از آنچہ رسم نصیب خلق باشد اندر معاملات۔ و حقیقت آں خاصہ حق۔ چوں از تصوف از خلق اعراض کردن بود۔ لامحالہ مر او را رسم نبود۔ و ابو عمرو دمشقی گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ التصوف رویۃ الکون بعین النقص بل غض الطرف عن الکون۔ تصوف آں بود کہ اندر کون ننگری جز بعین نقص۔ و ایں دلیل بقائے صفت بود۔ بلکہ چشم فراگیری از کون۔ و ایں دلیل فنا صفت بود۔ از آنچہ نظر اندر کون باشد۔ چوں کون نماند نظر ہم نماند۔ و غض الطرف از کون بقائے بصیرت ربانی بود یعنی ہر کہ بخود نابینا شود۔ بحق بینا شود۔ از آنچہ طالب کون ہم طالب بود۔ و کار وے از وے بوے بود۔ باشد۔ و وے را از خود بیروں راہے نبود۔ پس یکے خود را بیند۔ ولیکن ناقص بیند۔ و یکے چشم از خود فراز کند و نہ بیند۔ و آنکہ مے بیند اگرچہ ناقص بیند دیدہ وے محجوب است۔ و آنکہ مے بیند بہ بینائے محجوب ماند۔ و آنکہ مے نہ بیند بہ نابینائی محجوب نباید۔ و ایں اصلی قویست اندر طریق تصوف و ارباب معانی۔ اما ایں جایگاہ شرح ایں حدیث نیست۔ و ابوبکر شبلی گوید رحمۃ اللہ علیہ التصوف شرک۔ لانہ صیانۃ القلب عن رویۃ الغیر ولا غیر۔ تصوف شرک است از آنچہ آں صیانت دل بود از رویت غیر و وجود غیر نیست۔ یعنی اندر اثبات توحید رویت غیر شرک بود۔ و چوں اندر دل غیر را قیمت نبود صیانت کردن مر او را از ذکر غیر محال بود۔ و حصری گوید۔ التصوف صفاء السر من کدورۃ المخالفۃ تصوف صفاء دل و سر بود از کدورت مخالفت۔ و معنی ایں آں بود کہ سر را از مخالفت حق نگاہ دارد۔ از آنچہ دوستی موافقت بود و موافقت ضد مخالفت۔ و دوست را در ہمہ عالم یکچیز حفظ فرمان دوست باید۔ و چوں مراد

یکے باشد۔ مخالفت کجا صورت گیرد۔ ومحمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب گوید رضی اللہ تعالیٰ عنہم۔ التصوف خلق فمن زاد علیک فی الخلق زاد علیک فی التصوف۔ تصوف نیک خوئی باشد ہر کہ نیک خوئی تر او صوفی تر۔ وخوئے نیک ہر دو گونہ باشد یکے با حق و دیگر با خلق۔ نیک خوئی با حق رضائے او بود بقضائے او۔ ونیک خوئی با خلق تحمل ثقل صحبت ایشاں بود از برائے حق۔ وایں ہر دو وجہ بطالب ایں باز گردد۔ وحق تعالیٰ را صفت استغنا است از رضا وسخط طالب۔ وایں ہر دو صفت اندر نظارہ وحدانیت وے بستہ است۔ وابو محمد مرتعش گوید رحمۃ اللہ علیہ الصوفی لا یسبق ہمتہ خطوتہ البتہ صوفی آں بود کہ اندیشہ وے با قدم وے برابر بود یعنی دل بجملہ حاضر بود و دل آنجا کہ تن وتن آنجا کہ دل ودل آنجا کہ قول باشد۔ قول آنجا کہ قدم وقدم آنجا کہ قول وایں نشان حضوری بود بے غیبت۔ برخلاف آنکہ گویند از خود غائب است وبحق ظاہر۔ لابلکہ بحق ظاہر وبخود حاضر۔ وایں عبارت از جمع الجمع بود از انچہ تا رویت خود بخود بود۔ غیبت نبود از خود۔ وچوں رویت برخواست حضوری بے غیبت است۔ وتعلق ایں معنی بقول شبلی است رحمۃ اللہ علیہ۔ الصوفی لا یری فی الدارین مع اللہ غیر اللہ صوفی آں بود کہ اندر دو جہان ہیچ چیز نہ بیند بجز خدائے عزوجل۔ ودر جملہ ہستی بندہ غیر بود۔ وچوں غیر نہ بیند۔ واز خود بکلیت فارغ شود اندر حال نفی واثبات خود۔ وجنید گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ التصوف مبنی علی ثمان خصال السخاء والرضاء والصبر والاشارۃ والغربۃ ولبس الصوف والسیاحت والفقر اما السخا فلابراہیم واما الرضاء فلاسمٰعیل واما الصبر فلایوب واما الاشارۃ فلذکریا واما الغربت فلیحییٰ واما لبس الصوف فلموسیٰ واما السیاحت فلعیسیٰ واما الفقر فلمحمد صلی اللہ علیہ وسلم وعلیہم اجمعین۔ گفت بناء تصوف بر ہشت خصلت است۔ اقتدا بہشت پیغمبر۔ در سخاوت بابراہیم آنچناں بود کہ پسر را فدا کرد۔ وبرضاء اسمٰعیل کہ بقربان خدا رضا داد وترک جان عزیز خود گفت۔ وبصبر ایوب کہ اندر بلائے کرماں وغیرت رحمٰن صبر کرد۔ وباشارت ذکریا کہ خدائے تعالیٰ گفت اَنْ لَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ اِلَّا رَمْزًا۔ وہم اندریں صورت گفت۔ اِذْ نَادٰى رَبَّهٗ نِدَآءً خَفِيًّا۔ وبغربت یحییٰ کہ اندر وطن خود غریب بود اندر میان خویشاں از خویشاں بیگانہ۔ وبسیاحت عیسیٰ کہ اندر سیاحت خود چناں مجرد بود کہ جز کاسہ وشانہ نداشت۔ وچوں دید کہ کسے بدو مشت خود آب مے خورد۔ کاسہ بینداخت

بینداخت

وچوں دید کہ کسے با انگشتان خلال ہمے کرد شانہ بینداخت۔ و بلبس صوف موسیٰ کہ جامہائے
وے پشمین بود۔ و بفقر محمد صلی اللہ علیہ وسلم کہ حق سبحانہٗ و تعالیٰ کلید ہمہ گنجہائے روئے
زمین بدو فرستاد۔ و گفت محنت بر خود منہ۔ و ازیں گنجہا خود را تجمل ساز گفت نخواہم بار
خدایا مرا یک روز سیر دار و دو روز گرسنہ۔ و ایں اصول اندر معاملت سخت نیکوست۔
و حصری گوید رحمۃ اللہ علیہ الصوفی لا یوجد بعد عدمہ ولا یعدم بعد وجودہ۔ صوفی آں
بود کہ ہستی وے را نیستی نبود۔ و نیستی وے را ہستی نہ۔ یعنی آنچہ بیابد مر آنرا ہرگز گم نکند و ہر چہ گم
کند آنرا ہرگز نیابد۔ و دیگر معنی آنکہ یافتنش را ہرگز نایافت نباشد۔ و نایافتنش را ہرگز
یافت نہ۔ تا اثباتے بود بے نفی۔ و یا نفی بود بے اثبات۔ و مراد از جملہ ایں عبارت آنست
کہ تا حال بشریت او بکلی ساقط بشود۔ و شواہد جسمانی از حق وے فانی شود۔ و نسبتش از
کل منقطع گردد تا سر بشریت اندر حق کسے ظاہر شود۔ تا تفاریق وے اندر عین خود جمع کردہ
و از خود بخود قیام یابد۔ و صورت ایں اندر دو پیغمبر ظاہر توان کرد۔ یکے موسیٰ علیہ السلام کہ
اندر وجودش عدم نبود۔ تا گفت رَبِّ اشْرَحْ لِی صَدْرِی وَ یَسِّرْ لِی اَمْرِی۔ دیگر رسول
علیہ السلام کہ اندر عدمش وجود نبود۔ تا گفت اَلَمْ نَشْرَحْ لَکَ صَدْرَکَ۔ یکے آرایش
خواست و زینت طلب کرد۔ و دیگرے را بیاراستند۔ و وے را خود خواست نہ۔ علی بن
بندار الصیرفی النیشاپوری گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ التصوف اسقاط الرؤیۃ للحق
ظاہراً و باطناً تصوف آں بود کہ صاحب آں ظاہر و باطن خود را نہ بیند۔ و جملہ مر حق را بیند۔
چنانچہ اگر بظاہر نگری بر ظاہر نشان توفیق یابی۔ و چوں نگاہ کنی معاملات ظاہر اندر جنب
توفیق حق بہ پشہ نسنجد ترک رؤیت ظاہر بگوئی۔ و چوں بباطن نگری بر باطن نشان
تائید حق یابی۔ چوں نگاہ کنی معاملات باطن اندر جنب تائید حق بذرہ نگراید۔ ترک باطن
بگوئے جملہ مر حق را بینی پس چوں ہمہ حق را بینی خود را ہیچ نہ بینی۔ محمد بن احمد المقری گوید رحمۃ
اللہ علیہ۔ التصوف استقامۃ الاحوال مع الحق تصوف استقامت احوال است
با حق۔ یعنی احوال مر صوفی را از حال نگرداند۔ و باعوجاج اندر نیفگند۔ از آنچہ کسے را کہ
دل صید محول احوال است۔ او را از درجہ استقامت بیفگند۔ و از حق باز ندارد۔

فصل

آنچہ اندر معاملات گفتہ اند ابو حفص حداد نیشاپوری گوید رحمۃ اللہ علیہ
التصوف کلہ آداب لکل وقت ادب و لکل مقام ادب و لکل حال ادب فمن لزم آداب الاوقات

بلغ مبلغ الرجال ومن ضیع الآداب فھو بعید من حیث یظن القبول۔ تصوف جملہ آداب است
کہ ہر وقتے و مقامے و حالے را ادبے بود۔ ہر کہ ملازمت آداب اوقات کند بدرجہ مردان
برسد۔ و ہر کہ آداب ضائع کند او دور باشد از پندار نزدیکی۔ و مردود باشد از گمان بردن
بقبول حق۔ و این معنی نزدیک است۔ بقول ابو الحسن رحمۃ اللہ علیہ کہ گفت لیس التصوف
رسوما ولا علوما ولکنہ اخلاق۔ تصوف رسوم و علوم نیست۔ ولیکن اخلاق است۔ یعنی
اگر رسوم بودے بمجاہدت حاصل شدے۔ و اگر علوم بودے بتعلیم بدست آمدے پس اخلاق
است تا حکم آں از خود اندر نخواہی۔ و معاملت آں با خود درست نکنی۔ و انصاف آں
از خود ندہی۔ حاصل نگردد۔ و فرق میان رسوم و اخلاق آں بود کہ رسوم فعلے بود بتکلف
و اسباب۔ چنانکہ ظاہر بخلاف باطن بود۔ فعلے از معنی خالی۔ و اخلاق فعلے بود محمود بے
تکلف۔ و اسباب ظاہر موافق باطن بود از دعویٰ خالی۔ مرتعش گوید رحمۃ اللہ علیہ
التصوف حسن الخلق۔ تصوف خلق نیکو است و این بر سہ گونہ باشد یکے با حق بگذاردن
اوامر وے بے ریا۔ و دیگر با خلق بحفظ حرمت مہتران۔ و شفقت بر کہتران۔ و انصاف
ہمچنان و از جملہ عوض انصاف نا طلبیدن۔ و سہ دیگر با خود متابعت نا کردن ہوا و
شیطان۔ و ہر کہ اندر این سہ معنی خود را درست کند او از جملہ نیکویان باشد۔ و اینکہ
یاد کردم موافقت است۔ بدانکہ یکے از عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا پرسید کہ ما را از خلق
پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم خبر دہ۔ گفت از قرآن برخواں کہ خدائے تعالیٰ خبر دادہ است
آنجا کہ گفت خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ۔ مرتعش گوید رحمۃ اللہ علیہ
ھذا مذھب کلہ جد فلا تخلطوہ بشیء من الھزل۔ این مذہب تصوف ہمہ جد است مر آنرا
با ہزل میامیزید۔ و اندر معاملات مترسمان میاویزید۔ و از اہل تقلید بداں بگریزید۔ و
چوں عوام اندر اہل زمانہ نگریستند۔ و مترسمان متصوفہ اہل زمان را بدیدند۔ و بر پائے کوفتن
و سرود گفتن۔ و بدرگاہ سلاطین رفتن۔ و از برائے لقمہ۔ و لقمہ خدمت کردن ایشاں بیشتر
شدند اعتقاد بجملہ بد کردند۔ و گفتند کہ اصل این طریقت چنین است و متقدمان ہم بریں بودند
و معلوم نکردند کہ زمانہ فترت است۔ و روزگار بلا۔ لا محالہ چوں حرص مر سلطان را بجور افگند
و طمع مر عالم را بفسق۔ و زنا افگند۔ و ریا مر زاہد را بنفاق افگند۔ و ہوا نیز صوفی را بپائے
کوفتن و سرود گفتن افگند۔ بدانکہ اگر چہ اہل طریقہا تباہ شوند اصل طریقہا تباہ نشود۔

تصوف اخلاق رضی است - و کردار پسندیدہ آں بود کہ بندہ اندر ہمہ احوال از حق بسند کار باشد کہ رضی راضی بود - و ابوالحسن نوری گوید رحمۃ اللہ علیہ التصوف ھو الحریۃ والفتوۃ و ترک التکلف والسخاء و بذل الدنیا تصوف آزادی بود - کہ بندہ از بند ہوا آزاد گردد - و فتوت آں بود کہ از دیدن فتوت مجرد شود - و ترک تکلف آں بود - کہ اندر متعلقات و نصیب نکوشد و سخاوت آں بود کہ دنیا را با اہل دنیا بگذارد - و ابوالحسن فوشنجہ گوید رحمۃ اللہ علیہ التصوف الیوم اسم ولا حقیقۃ وقد کان حقیقۃ - اسم تصوف امروز نامی است - بے حقیقت - و پیش ازیں حقیقتے بود بے نام - یعنی در وقت صحابہ و سلف رحمہم اللہ ایں اسم نبود - و معنے آں در ہر کس مے بود - اکنوں اسم ہست و معنی نہ یعنی معاملات معروف بود - و دعوی مجہول - اکنوں دعوی معروف شد - و معاملات مجہول - اکنوں ایں مقدار از تحقیق مقالات مشائخ اندریں باب بیاوردم در باب تصوف تا بر تو اسعدک اللہ طریق ایں کشادہ گردد - و منکران ایں را بداں بگوئی کہ مراد تاں چیست بانکار تصوف - اگر اسم مجرد را انکار کنند باک نیست - کہ معانی اندر حق مسمیات بیگانہ باشد - و اگر عین ایں معانی را انکار کنند انکار کل شریعت پیغمبر و خصال ستودہ او باشد - و مر ترا اسعدک اللہ با سعدیہ اولیاء اندرایں کتاب وصیت کنم - کہ تا حق ایں مراعات کنی و انصاف بدہی تا دعوی کوتاہ کنی و با اہل ایں نیکو اعتقاد باشی - و باللہ التوفیق ۔

الباب الرابعۃ فی لبس المرقعات

بانکہ اشعار متصوفہ لبس مرقعہ است - و لبس مرقعات سنت است - از آنجا کہ رسول گفت علیہ السلام علیکم بلبس الصوف تجدون حلاوۃ الایمان فی قلوبکم - و نیز یکے گوید از صحابہ کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یلبس الصوف و یرکب الحمار - و نیز رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت مر عائشہ راضی اللہ عنہا لا تضیعی الثوب حتے ترقعیہ - گفت بر شما باد بجامہ پشمین تا حلاوت ایمان بیابید - و روایت آرند کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم جامہ پشمین بپوشید - و بر خر نشست - و نیز گفت مر عائشہ رض را کہ یا عائشہ جامہ را ضائع مکن تا پیوند ہا براں نگذاری - و از عمر خطاب مے آید رضی اللہ عنہ کہ وے مرقعہ داشت سی رقعہ براں گذاشتہ بود - و ہم از عمر خطاب مے آید رضی اللہ عنہ کہ گفت بہترین جامہا

آں بود کہ مُوئینت آں سبکتر بود۔ و از امیر المؤمنین علی مے آید رضی اللہ عنہ کہ پیراہنے داشت کہ
آستین آں انگشتان برابر بود۔ و اگر وقتے پیراہنے دراز تر پوشیدے سر آستین آں فرو دریدے
و نیز رسول را صلی اللہ علیہ وسلم فرمان آمد از خدائے عزوجل بتقصیر جامہ۔ چنانکہ گفت۔ وَ
ثِیَابَکَ فَطَهِّرْ ای فَقَصِّرْ۔ و حسن بصری گوید رحمۃ اللہ علیہ کہ ہفتاد بدری رضی را بدیدم۔ ہمہ
را جامہ پشمین بود۔ و صدیق اکبر اندر حالِ تجرید پیش جامۂ صوف پوشیدے۔ و ہم حسن بصری گوید کہ
سلمان را دیدم رضی اللہ عنہ گلیمے بار قعہا پوشیدہ۔ و از امیر المؤمنین عمر بن الخطاب
رضی اللہ عنہ و امیر المؤمنین علی کرم اللہ وجہہ و ہرم بن حیان رضی اللہ عنہ روایت آرند
کہ ایشاں مر اویس قرنی را رحمۃ اللہ علیہ با جامۂ پشمین دیدند رقعہا براں گذاشتہ۔ و حسن
بصری و مالک دینار و سفیان ثوری رحمہم اللہ جملہ صاحب مرقعۂ صوف بودہ اند۔ و
از امام عالم ابو حنیفہ کوفی رحمۃ اللہ علیہ روایت آرند۔ و ایں اندر کتاب تاریخ مشائخ کہ
محمد بن علی حکیم ترمذی کردہ است مکتوب است۔ کہ در ابتدا صوف پوشیدہ و قصد عزلت
کرد۔ تا پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم را بخواب دید۔ کہ ترا اندر میان خلق مے باید بود۔ از انچہ سبب
احیاء سنتِ من توئی۔ آنگاہ دست از عزلت بداشت۔ و ہرگز جامہ نپوشید کہ آنرا قیمتے
بودے۔ و داؤد طائی رحمۃ اللہ علیہ لبس صوف فرمود۔ و او یکے از محققان متصوفہ بود۔
و ابراہیم ادہم بہ نزدیک امام اعظم ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ اندر آمد با مرقعہ صوف۔ و اصحاب
وے را بچشم تحقیر و تصغیر نگریستند۔ ابو حنیفہ گفت سیدنا ابراہیم بن ادہم آمد۔ اصحاب گفتند۔
بر زبانِ امام ہزل نرود۔ وے ایں سیادت بچہ یافت۔ گفت بخدمتِ مدام وے بخدمت
خداوند تعالیٰ جل ذکرہ مشغول شد۔ و ما بخدمت تنہا خود۔ تا وے سید ما گشت۔ و اگر اکنوں
بعضے از اہلِ زمانہ را از لبس مرقعات و خرق جاہ و جمال خلق است۔ و بدل موافق ظاہر
نیستند روا باشد۔ کہ اندر لشکرے سیار زیکے باشد۔ و در جملہ طوائف محقق اندک باشد۔ اما
جملہ را نسبت با ایشاں کنند۔ ہر گاہ بیک چیز شاں با ایشاں مماثلہ بود از احکام۔ و رسول
گفت صلی اللہ علیہ وسلم من تشبہ بقوم فہو منہم۔ ہر کہ بقومے تولی کند برفتارے یا
باعتقادے وے۔ از آں قوم است۔ اما گروہے را چشم بر رسم ظاہر معاملات ایشاں افتد
و گروہے را بر سر و صفائی باطن۔ و جلاء خاطر و لطافت طبع۔ و اعتدال مزاج۔ و صحت
سیرت با سرار ایشاں دیدار دہد۔ تا قربت محققان۔ و رفعت کبرائے ایشاں بینند و ارادت

آں درجہ دستگیر ایشاں گردد۔ و تعلق بدیشاں بر بصیرت کنند۔ و ابتدائے حال شاں بر کشف
احوال۔ و تجرید از ہوا۔ و اعراض از نفس باشد۔ و گروہے دیگر را صلاح تن و عفت دل و سکون
و سلامت صدر با ظاہر ایشاں پیدا رود۔ تا ورزش شریعت و حفظ آداب و حسن معاملات
ایشاں ببینند۔ و قصد صحبت ایشاں کنند۔ و در زیدن صلاح بر دست گیرند۔ و ابتدار
حال ایشاں بر مجاہدت و حسن معاملت بود۔ و گروہے دیگر را مروت انسانیت۔ و طریق
مجالست و حسن سیرت با فعال ایشاں راہ نماید۔ تا زندگانی ظاہر ایشاں ببینند۔ آراستہ بطریق
مروت۔ با مہتراں حرمت۔ و با کہتراں فتوت۔ و با اقران خود عشرت آسودہ۔ از طلب
زیارت آرمیدہ۔ با قناعت قصد صحبت ایشاں کنند۔ و طریق جہد و تعب طلب دنیا بر
خود آسان کنند۔ و خود را بفراغت از جملہ نیکاں کنند۔ و گروہے دیگر را کسل طبع و رعونت نفس
و طلب ریاست بے آلت مراد۔ و قصد تصدر بے فضل و جستن تخصیص بے علم راہ نماید
با فعال ایشاں۔ و پندارند کہ جز ایں ظاہر دیگر ہیچ کارے نیست قصد صحبت ایشاں کنند۔
ایشاں بخلق و کرم وے را مدارات و مداہنت ہمے کنند۔ و بحکم مصالحت با وے زندگانی
ہمے کنند۔ از آنچہ اندر دلہائے ایشاں از حدیث حق ہیچ چیز نباشد۔ و بر تنہائے ایشاں
از مجاہدت طلب طریقت ہیچ چیز نہ۔ و باید تا خلق مر ایشاں را حرمت دارند۔ چنانکہ محققاں را
و از ایشاں بشکوہند۔ چنانکہ از خواص خداوند تعالیٰ و بصحبت و تعلق بد ایشاں آں خواہند کہ
از آفات خود را اندر صلاح ایشاں پنہاں کنند۔ و جامۂ ایشاں اندر پوشند۔ و جامہائے بے
معاملت بر کذب ایشاں مے خروشند۔ کہ آں ثوب زور باشد۔ و لباس غرور و حسرت روز حشر
و نشور۔ قولہ تعالیٰ مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَاةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا بِئْسَ
مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ۔ و اندر ایں زمانہ ایں
گروہ بیشتر اند۔ پس بر تو باد کہ تا ہر چہ از آنِ تو نگردد۔ تو قصد آں نکنی۔ کہ اگر ہزار بار تو بقبول طریقت
کوشی۔ چناں نباشد کہ یک لحظہ طریقت ترا قبول کند۔ ایں کار بخرقہ نیست بحرقت است۔
چوں کسے را طریقت آشنا بود وے را قبا چوں عبا بود۔ و چوں کسے بیگانہ بود مرقعہ وے رقعہ
ادبار و منشور شقاوت یوم النشور باشد۔ چنانکہ آں پیر بزرگ را گفتند۔ لم لا تلبس المرقعة
قال من النفاق ان تلبس لباس الفتیان ولا تدخل فی حمل اثقال الفتوة۔ چرا مرقعہ نپوشی۔ گفت
از نفاق بود۔ کہ لباس جوانمرداں بپوشی۔ و اندر تحت ثقل معاملات جوانمردی اندر نیائی۔ کہ لباس

جوانمرداں با ترک حِل جوانمرداں با ترک حِل جوانمردی منافقی باشد۔ پس اگر ایں لباس از برائے
آنست کہ تا خداوند ترا بشناسد۔ کہ تو خاص اوئی ہمے بے لباس ہم بشناسد۔ واگر از بہر آنست
کہ بخلق نمائی کہ من ازاں ویم۔ اگر ہستی ریا۔ واگر نیستی نفاق۔ وایں راہ صعب و پرخطر است
واہل حق اجل ازانند کہ بجامہ معروف گردند۔ الصفاء من اللہ تعالیٰ انعام واکرام و
الصوف لباس الانعام۔ صفائی از خدائے تعالیٰ بہ بندہ نعمتے وکرامتے عیاں بود۔ وصوف
لباس ستوراں بود۔ پس حلیت حیلت بود۔ گروہے حلیت را قربت مے کنند۔ وآنچہ بر ایشان
است بجائے آرند۔ ظاہر مے آرایند۔ امید آنرا کہ تا از ایشان گردند۔ مشائخ ایں قصہ مر
مریداں را حلیت وزینت بمرقعات بفرمودند۔ وخود نیز بکردند۔ تا اندر میان خلق علامت
شوند۔ وجملہ خلق پاسبانِ ایشاں گردند۔ کہ اگر یک قدم برخلاف نہند۔ ہمہ زبان طعن وملامت
بر ایشاں باز کنند۔ واگر خواہند کہ اندراں جامہ معصیت کنند از شرم خلق نتوانند کرد۔ ودر
جملہ مرقعہ زینت اولیائے خداوند است۔ عوام بداں عزیز گردند۔ وخواص اندراں ذلیل
گردند۔ عز عامہ آں بود۔ کہ چوں آں بپوشند خلق شاں حرمت دارند۔ وذل خاص آں
بود کہ چوں بپوشند۔ خلق اندر ایشاں بچشم عوام شاں نگرند۔ ومر ایشاں را بداں ملامت کنند
پس لباس للعوام وجوشن البلاء للخواص۔ عوام را مرقعہ لباس نعما بود۔ وخواص را جوشن
بلا بود۔ از آنچہ بیشتری از عوام اندراں متوسط باشند۔ چنانکہ دست بکارے دیگر نرسند۔ ومر
طلب جاہ را آلتے دیگر ندارند۔ بداں طلب ریاست کنند۔ ومر آں سبب را جمع نعمت کنند
وباز خواص بترک ریا وریاست بگویند۔ وذل را بر عز برگزینند۔ وبلا را بر نعمت اختیار کنند۔
تا ایں قوم را آں بلا بود۔ وآں قوم را نعم۔ المرقعۃ قمیص الوفاء لاھل الصفاء وسربال الغرور
لاھل الغرور۔ مرقعہ پیراہن وفاست مر اہل صفا را۔ ولباس سرور مر اہل غرور را۔ تا اہل صفا
بپوشیدنِ آں از کونین مجرد شوند۔ واز مألوفات اصلی منقطع۔ واہل غرور بداں از حق محجوب گردند
واز صلاح باز مانند۔ ودر جملہ مر ہمہ را سمت صلاح وسبب فلاح است۔ ومراد جملہ ازاں محصول
یکے را صفا بود۔ ویکے را عطا۔ ویکے را غطا بود۔ ویکے را وطا۔ ویکے را رضا بود۔ امید دارم کہ بحسن
صحبت ومحبت یکدیگر ہمہ رستگار باشند۔ از آنچہ رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم من احب قوما فھو منھم
دوستان ہر گروہ بقیامت با ایشاں باشند۔ واندر زمرۂ ایشاں۔ اما باید کہ باطنت طلب تحقیق
کند۔ واز رسوم معرض بود۔ کہ ہر کہ بظاہر چیزہا بیست کار باشد ہرگز بتحقیق نرسد۔ وبدانکہ

وجود آدمیت حجاب ربوبیت بود. و حجاب جز بدور احوال و ورزش اندر مقامات فانی نگردد. و صفا
نام آن فناست. و فانی الصفت را لباس اختیار کردن محال بود. و بتکلف خود را زینتی
ساختن ناممکن. پس چون فنای صفت پیدا آمد و آفت طبع از میانه برخواست. اگر
ورا صوفی خوانند یا نامی دیگر به نزدیک او متساوی بود۔

فصل - اما شعار اظهر مرقعات آنست که از برای خفت و فراغت سازد. و چون
اصلی باشد هرکجا پاره شود رقعه بران گذارد. و مشایخ را رضی اللہ عنهم اندرین دو قول است
گروهی گویند که دوختن رقعه را ترتیب نگاه داشتن شرط نیست. باید که از انجا که سوزن سر
بر آرد بر کشد. و اندران تکلف نکند. و گروهی دیگر گویند که دوختن رقعه را ترتیب و راستی شرط
است نگاه داشتن و تضریب و تکلف کردن اندر راستی آن از معاملات فقر است. و صحت
معاملت دلیل صحت اصل باشد. و من که علی بن عثمان الجلابی ام رضی اللہ عنه از شیخ المشائخ
ابو القاسم گرگانی رحمة اللہ علیه بطوس پرسیدم که درویش را کمترین چه چیز باید تا نام فقر را سزاوار
گردد. گفت سه چیز باید که کم ازان نشاید. یکی بباید که پاره راست بر واند دوختن. و دیگر سخن راست
داند شنید. و دیگر پای راست بر زمین اندازد. گروهی از درویشان با من حاضر بودند.
که این بگفت. چون بدروازه آمدیم هر کسی اندرین تصرفی می کرد. و گروهی را از جهله اندرین نصیبی
پدید آمد. گفتند که فقر خود همین است. و بیشتری از ایشان اندر خوب دوختن پاره و بر زمین زدن
پای راست می شتافتند. و هر کسی را پندار آن بود که ما سخنان طریقت بدانیم شنید. و بحکم آنکه
روی دل من بدان سید بود. نخواستم که سخن وی بر زمین افتد. گفتم بیائید تا هر کسی اندرین
سخن چیزی بگوئیم. هر یک صورت خود بگفتند. چون نوبت بمن رسید گفتم پاره راست آن بود
که بفقر دوزند نه بزینت. چون رقعه بفقر دوزی اگرچه ناراست دوزی راست آید. و سخن راست
آن باشد که بحال شنوند نه بمنیت. و بجد وجد اندران تصرف کنند نه بهزل. و بزندگانی مر آنرا
فهم کنند نه بعقل. و پای راست آن باشد که بوجد بر زمین نهند نه بلهو. و رسم بعضی این سخن را بدان
سید نقل کردند. وی گفت اصاب علی جبره اللہ. پس مراد از مرقعه پوشیدن مر این تخفیف
مؤنت دنیا و صدق فقر بخداوند تعالی بوده است. و اندر آثار صحیح آمده است که عیسی بن مریم
سلام اللہ علیه مرقعه داشت که ورا بر آسمان بردند. و یکی از مشایخ گفت که ورا بخواب دیدم
با آن مرقعه صوف. و از هر رقعه نوری می درخشید. گفتم ایها المسیح این انوار چیست بر جامه تو. گفت

انوارِ اضطرار من است۔ کہ ہر پارہ را ازاں بضرورتے بردوختہ ام۔ خدائے عزوجل مر ہر رنجے را کہ بدل
من رسانیدہ است مر آنرا نورے گردانیدہ است۔ ونیز پیرے دیدہ ام از اہلِ ملامت بماوراء النہر
کہ ہر آدمی را ازاں نصیبے بودے۔ نخوردے ونپوشیدے۔ وخورونش چیزہا بود کہ مردماں بینداختے۔
چوں ترۂ بوسیدہ وکدوئے تلخ وگزر تباہ شدہ۔ وآنچہ بدیں ماند وپوشش از خرقہا ساختے کہ از راہ
برچیدہ بودے۔ ونمازی کردہ ازاں مرقعہ ساختے۔ وشنیدہ ام کہ بمروالرود پیرے بود از متاخرانِ اربابِ
معانی قوی حال ونیکو سیرت۔ واز بس رقعہائے بے تکلف کہ بر سجادہ وکلاہ وے بود۔ کژدم
ازاں بچہ کردہ بود۔ وشیخ من رضی اللہ عنہ پنجاہ وپنج سال یک جبہ داشت۔ کہ پارہ ہائے بے
تکلف براں مے گذاشتے۔ واندر حکایاتِ عراقیاں یافتم۔ کہ دو درویش بودند۔ یکے صاحب
مشاہدت۔ ودیگر صاحب مجاہدت۔ آں یکے کہ صاحبِ مشاہدت بود۔ ودر ہمہ عمر خود
نپوشیدے۔ مگر آں پارہ ہا کہ درویشاں را اندر حالِ سماع خرقہ شدے۔ وانیکہ صاحب
مشاہدت بود۔ نپوشیدے مگر آں پارہ ہا کہ اندر حال استغفار کردن درویشاں اندر حال جامہا
خرقہ شدے۔ تا ازیں ظاہر شاں موافقِ سیرتِ باطن بودے۔ وایں پاس داشتن حال باشد
وشیخ محمد بن خفیف رضی اللہ عنہ بیست سال پلاسے درست پوشیدہ۔ ہر سال چہار چلہ
بکشیدے۔ واندر ہر چلہ تصنیفے کردے۔ از غوامض علومِ حقائق۔ واندر وقت وے
پیرے بود از محققانِ علمائے طریقت وحقیقت۔ بپرگ پارس نشستے۔ ویرا محمد بن زکریا
خواندندے۔ وہرگز مرقعہ نپوشیدہ بود۔ واز شیخ محمد پرسیدند کہ شرطِ مرقعہ چہ چیز است۔ ودا شتن
آں مرکرا مسلّم است۔ گفت شرطِ مرقعہ آنست کہ محمد بن زکریا اندر میانِ پیراہن سفید بجائے
مے آرد۔ ونیز داشتن آں خرقہ اورا مسلّم است۔

فصل۔ اما ترکِ عادت ایں طائفہ شرطِ طریقِ ایشاں نباشد۔ وآنچہ ایشاں اندر
حال جامہ پشمین کمتر پوشند۔ دو وجہ را ست۔ یکے آنکہ پشمہا شوریدہ شدہ است۔ و
چوں چہار پایاں اندر غارتہا از جائے بجائے افتادہ اند۔ ودیگر آنکہ گروہے از مبتدعہ جامہ
پشمین را شعار کردہ اند۔ وخلافِ شعار مبتدعان اگرچہ خلافِ سنت راست بود۔ اما تکلف
اندر دوختنِ آں بداں سبب روا دارند۔ کہ جاہ ایشاں اندر میانِ خلق بزرگ گشتہ است۔ ہر
کسے خود را مانند ایشاں گردانیدہ۔ ومرقعہ اندر پوشیدہ۔ وافعال ناخوب از ایشاں پیدا آمدہ۔
ومر ایشاں را از صحبتِ اضداد رنج بود۔ تبیتے ساختہ اند۔ کہ جز ایشاں کسے آں را [illegible]

دوخت - و مر آنرا علامت شناخت یکدیگر گردانیده اند - و شعار ساخته اند تا حدّے که درویشی
به نزدیک بعضے از مشائخ اندر آمد و رقعه را که بر جامه دوخته بود - خط به پهنا آورده بود - آں
شیخ او را مهجور کرده - و معنی آں ایں بود که اصل مفارقت طبع و لطف مزاج است - و البته کژی
اندر طبع نیکو نباشد - چنانکه شعر ناراست اندر طبع خوش نباشد - فعل ناراست هم طبع نپذیرد -
و باز گروهے اندر هست و نیست لباس تکلف نکردند - اگر خداوند شاں عبائے داد بپوشیدند - و
اگر قبائے داد بپوشیدند - و اگر برهنه داشت ببودند - و من که علی بن عثمان الجلابی ام رضی الله
عنه ایں طریق را پسندیده ام - و اندر اسفار خود تعمل کرده ام - و اندر حکایات است که چوں احمد
خضرویه رحمة الله علیه بزیارت ابویزید آمد رحمهم الله قبا داشت - و چوں شاه بن شجاع بزیارت
ابوحفص آمد رحمهم الله قبا داشت - و آں لباس معهود ایشاں نبود که اندر اوقات نیز مرقعه
داشتندے - و وقت بودے نیز که جامه پشمین و یا پیراهن سفید پوشیدندے - چنانکه
آمدے - از آنچه نفس آدمی معتاد است - و با عادت مر آنرا الفتے بود - و چوں چیزے مر آنرا
عادت شد طبیعی شود - و چوں طبع شد حجاب گردد - و ازاں بود که پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم
خیر الصیام صوم اخی داؤد علیه السلام - بهترین روزها روزهٔ برادر من است
داؤد - گفتند یا رسول الله آں چگونه باشد - گفت آنکه یک روز روزه داشتے - و دیگر روز
بگشادے - تا نفس را عادت نشود روزه داشتن یا گشادن - تا وے بداں محجوب نگردد - و
اندریں معنے درست تر ابوحامد دوستانے مروزی بوده است رحمة الله علیه - که جامه بدو
در پوشیدندے مریدان وے - آنگاه کسے را که بداں حاجت بودے - فارغ شدے - جستے
چوں خالی بودے آں جامه را از وے برکشیدے - و وے نه مر پوشاننده را گفتے - که چرا پوشانی - و
نه مر کشنده را گفتے - که چرا کشیدی - و اندریں وقت ما نیز پیرے هست بغزنی حرسها الله -
کو وے را لقب مؤید گویند رحمة الله علیه - که وے را در لباس اختیار و تمیز نباشد - و
اندر آں پایه درست است - اما آنکه معنے بیشترین جامهائے ایشاں کبود باشد - یکے آنست
که اصل طریقت ایشاں بر سیاحت و سفرها نهاده اند - و جامه سفید اندر سفر بر حال خود نماند - و
شستن آں دشوار گردد - و هر کس بداں نیز طمع کند - و دیگر آنکه کبود پوشیدن شعار اصحاب
فوت و مصیبت بود - و جامهٔ اندوه گیناں و دنیا دار محنت است - و سرا پردهٔ مصیبت
و مغازه اندوه و بتیارهٔ فراق و گهوارهٔ بلا و مریداں چوں مقصود دل اندر دنیا حاصل ندیدند کبود

پوشیدند و در سوگ وصال فرو نشستند۔ و گروه دیگر اندر معاملت جز تقصیر نادیدند و اندر
دل بجز خرابی نه۔ و اندر روزگار بجز فوت وقت۔ نه کبود اندر پوشیدند۔ که فوت اشد موت است
یکے بر موت عزیزے کبود پوشید۔ و دیگرے بر فوت مقصود کبود پوشید۔ و یکے از مدعیان
علم درویشی را گفت۔ که این کبود چرا پوشیدی۔ گفت از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم سہ چیز بماند۔
یکے فقر و دیگر علم۔ و سہ دیگر شمشیر۔ شمشیر سلطاناں یافتند۔ نہ درجائے آں کار فرمودند۔ و
علم علماء اختیار کردند با آموختن بسندہ کردند۔ و فقر گروه فقراء اختیار کردند۔ و آنرا آلت غنا
ساختند۔ من بمصیبت این سہ گروه کبود اندر پوشیدم۔ و از مرتعش مے آید رحمۃ اللہ علیہ۔
کہ اندر محلتے از محلتہائے بغداد مے رفت۔ تشنہ گشت بدرے فراز آمد۔ و آب خواست۔
یکے بیروں آمد با کوزہ آب و وے آب بستد۔ و بخورد۔ و درویش نگریست۔ دلش صید جمال
ساقی شد۔ ہمانجا فرو نشست۔ تا خداوند خانہ آمد۔ گفت اے خواجہ دلم بشربت آبے سخت
نگراں بود مرا از خانہ تو شربت آبے دادند و دلم ببردند۔ و مرد گفت آں دختر منست تو زنی
دادمش۔ مرتعش بطلب دل بخانہ اندر آمد۔ عقد بکردند۔ و ایں صاحب البیت از متمولان بود
وے را بگرمابہ فرستادند۔ و جامۂ خواب اندر وے پوشیدند۔ از وے مرقعہ برکشیدند۔ چوں شب
اندر آمد۔ مرتعش بنماز ایستاد۔ تا وردہا بگزارد۔ و بخلوت مشغول شود۔ اندراں میانہ بانگ بر
گرفت۔ کہ ہاتو مرقعی۔ مرقعہ من بیارید۔ گفتند چہ بود۔ گفت بسرم فرو خواندند۔ کہ بیک نظر
بخلاف ما نگریستے جامہ صلاح و مرقعہ از ظاہرت برکشیدیم۔ اگر بنظر دیگر بنگرے لباس آشنائی
از باطنت برکشیم۔ لباسے کہ سبب پوشیدن آں خداوند باشد۔ و بر موافقت اولیاء خداوند
اندر پوشیدہ باشد۔ بداومت رضا یاراں مبارک بود۔ اگر بحق آں زندگانی توانی کرد۔ و اگر نہ دین
خود را صیانت بباید کرد۔ و اندر جامۂ اولیاء خیانت روا نباید داشت۔ کہ مسلمان بتحقیق باشی
بے دعوے دیگر۔ بہتر از آنکہ ولی بتکذیب اندر پوشیدن مرقعہ مر دو گروه را راست آید۔ یکے
منقطعان دنیا را۔ و دیگر مشتاقان مولی را۔ و اندر عادات مشائخ رضی اللہ عنہم چناں رفتہ است
کہ چوں مریدے بحکم تبرکی تعلق روے بدیشاں کند۔ مر وے را بسہ سال اندر سہ معنی ادب کنند۔
اگر بحکم آں معنی قیام کند قبول افتد۔ و الا گویند کہ طریقت مر ایں را قبول نمے کند۔ یک سال
بخدمت خلق۔ و دیگر سال بخدمت حق۔ و سہ دیگر سال بمراعات دل خود۔ و خدمت خلق
آنگاہ تواند کرد۔ کہ خود را اندر درجۂ خادماں نہد۔ و ہمہ خلق را اندر درجۂ مخدوماں یعنی بے تمیز ہمہ را

بهتر از خود دانند. و خدمت جمله بر خود واجب دانند. نه چنانکه خدمتے مے کنند. و خود را اندر خدمت بر مخدومان خود فضل مے نهند. و این خسرانی ظاهر. و غبنی واضح بود. و از آفات زمانه یکے این است. و خدمت حق عزوجل آنگاه تواند کرد که همه حظهائے خود از دنیا و عقبیٰ منقطع کند و بمطلق مر حق را سبحانه و تعالیٰ پرستش کند از برائے وے. که تا وے را برائے چیزے مے پرستد نه وے را. و مراعات دل آنگاه تواند کردن. که همتش مجتمع شده باشد. و هموم از وے برخاسته اندر حضرت انس دل را از مواقع غفلت نگاه میدارد. و چوں ایں سه شرط اندر مرید حاصل شد. پوشیدن مرقع تحقیق و دون تقلید او را مسلم شود. اما آں پوشانندہ که مرید را مرقع پوشاند باید که مستقیم الحال باشد. که از جمله فراز نشیب طریقت گذشته باشد. و ذوق احوال چشیده و مشرب اعمال یافته و قهر جلال و لطف جمال دیده. و دیگر باید که مشرف باید بر حال این مرید خود که وے اندر نهایت بکجا خواهد رسید. از راجعان باشد. یا از واقفان. یا از بالغان اگر داند که روزے ازیں طریقت باز خواهد گشت. بگوید تا ابتدا کند. و اگر بایستد وے را معاملت فرماید. و اگر بپرسد پرورش دهد. و مشائخ این طریقت طبیبان دلها اند. و چوں طبیب بعلت بیمار جاهل بود بیمار را بطب خود هلاک کند. از آنچه پرورش وے نداند. و خطرگاهها نشناسد و غذا و شربت از مخالف علت او سازد. و رسول گفت صلی اللہ علیه وسلم الشیخ فی قومه کالنبی فی امته. پس انبیاء که خلق را دعوت کردند بر بصیرت کردند. و هر کسے را غذائے باید داد تا مراد دعوت حاصل شود. پس چوں بالغ اندر کمال ولایت خداوندی مرید از پس ایں سه سال تربیت کند اندر ریاضت مرقع پوشاند روا بود. و شرط پوشیدن مرقع پوشیدن کفن بود. که امید از لذات حیات منقطع گرداند. و دل از راحات زندگانی پاک کند و عمر خود جمله بر خدمت حق وقف کند. و بکلیت از هوا تبرا کند. آنگاه پیر او را بپوشیدن آں خلعت عزیز گرداند. و وے بحق آں قیام کند. و بگذاردن حق آں جهد تمام کند. و کام خود بر خود حرام کند. اما اشارات اندر مرقعه گفته اند بسیار. و شیخ ابو معمر اصفهانی رحمة اللہ علیه اندریں کتابے ساخته. و عوام متصوفه را اندریں غلو بسیار است. و مراد ازیں کتاب ما را نقل گفتها نیست. که کشف معلقها است ازیں طریقت. و بهترین اشارات اندر مرقعه آنست. که قبه مرقعه از صبر باشد. و دو آستین از خوف و رجا و دو تیریز از قبض و بسط و کمر از خلاف نفس و کرسی از صحت یقین و فراویز از اخلاص. و ازیں نیکوتر آنکه قبه از فنا

سوانست و دو آستین از حفظ و عصمت و دو تیریز از فقر و صفوت و کُرگاه از اقامت اندر
مشاهدت و کرسی از امن اندر حضرت و فراویز از قرار اندر محل وصلت - چون باطن را مرقعه
ساختی ظاهر را نیز یکے باید ساخت - و مرا اندرین باب کتابیست مفرد که نام آن اسرار الخرق
والمؤنات است - و نسخهٔ آن مرید را باید - اما چون مرید این مرقعه پوشد اندر غلبهٔ حال و قهر
سلطان وقت بدرد مسلم است و معذور - و چون باختیار و تمیز درد - اندر شرط این طریقت
پس او را مسلّم نیست مرقعه داشتن - و اگر باشد چنین بود که یکے از مرقعه داران زمانه به بیرنگی
چون از ایشان بود ظاهر بے باطن لیکن کار شده - و حقیقت این معنی آنست که اشارت
از تخریق ثیاب ایشان آن بود که چون ایشان را از مقامے بمقام دیگر نقل افتد اندر حال
از آن جامه بیرون آیند - مر شکر وجدان مقام را - و جامهائے دیگر لباس یک مقام بوده -
مرقعه لباس جامع است مر کل مقامات طریقت و فقر و صفوت را - و بیرون آمدن ازین
جمله و تبرا کردن بود از همه - و هر چند که این نه جائے این مسئله بوده است که اندر باب
خرقه و کشف حجاب السماع مے بایست - این جا اشارتے کردم بدین مقدار که این لطیفه
فوت نشود - و بجائے گاه خود حکم را تفصیل دهم ان شاء الله تعالے - و نیز گفته اند که پوشانندهٔ
مرقعه را چندان سلطانی باید اندر طریقت که چون اندر بیگانه نگرد بچشم شفقت آشنا گردد - و
چون جامه اندر عاصی پوشد از اولیا گردد - و شبی من با شیخ نزدیک رفتم اندر دیار آذربائیجان
مرقعه داری دو سه دیدیم که بر سر خرمن گندم ایستاده بودند - و دامنهائے مرقعه پیش کرده تا آن
مرد برزگر چیزے اندر آن افگند - شیخ بر آن التفات کرد و برخواند - اُولٰئِکَ الَّذِیْنَ اشْتَرَوُا
الضَّلٰلَةَ بِالْهُدٰی فَمَا رَبِحَتْ تِّجَارَتُهُمْ وَمَا کَانُوْا مُهْتَدِیْنَ - گفتم ایها الشیخ ایشان بچه بے
حرمتی بدین مبتلا شده اند - و بر سر خلائق فضیحت شدند - گفت پیران ایشان را حرص
مرید جمع کردن بوده است - و ایشان را حرص دنیا جمع کردن - و حرصے از حرصے اولے تر
نیست - و دعوت بے امر کردن هوا پروردن بود - و از جنید مے آید رحمة الله علیه که بباب
الطاق در بازار ترسائے بدیدم سخت با جمال گفتم بار خدایا این را در کار من کن - که سخت نیکو
آفریده - چون زمانے بر آمد ترسا بیامد - و گفت ایها الشیخ شهادت بر من عرضه کن مسلمان
شد - و یکے از اولیا گشت - و از شیخ ابو علی سیاه رحمة الله علیه پرسیدند که پوشیدن مرقعه کرا
مسلّم است - گفت آن کس را که مشرف مملکت تو او باشد - چنانکه اندر جهان هیچ چیز

نزدو ازا حکام و احوال اٰلاٰکہ او را آگاہ کنند پس مرقعہ سمت صالحان و علامت نیکان ولباس فقرا و متصوفہ است و در حقیقت فقر و صفوت بیش ازیں سخن رفتہ است و اگر کسے مر لباس اولیا را آلت جمع دنیا و پوشش و آفت خود سازد مر اہل آنرا بداں زیانی بیشتر نباشد و ایں مقدار کفایت باشد مر اہل ہدایت را کہ اگر بشرح آں مشغول شوم مراد ازیں کتاب بر نیاید و باللہ التوفیق۔

باب فی ذکر اختلافہم فی الفقر والصفوۃ

اما علمائے طریقت اندر تفصیل فقر و صفوت خلاف است بنزدیک گروہے فقر تمامتر از صفوت و بنزدیک گروہے صفوت تمامتر از فقر آنانکہ فقر را مقدم بر صفوت کنند گویند فقر فنائے کل بود و انقطاع اسرار و صفوت مقامی است از مقامات آں چوں فنا حاصل آمد مقامات جملہ ناچیز گردد و ایں مسئلہ بفقر و غنا باز گردد و پیش ازیں اندراں سخن رفتہ است و باز آنانکہ صفوت را مقدم نہند گویند کہ فقر شے است موجود و اسم پذیر و صفوت صفا است از کل موجودات و صفا عین فنا بود و فقر عین بقا پس فقر از اسامی مقامات است و صفوت از اسامی کمال و اندریں سخن دراز گشتہ است اندریں زمانہ و ہر کسے بر وجہ تعجب عبارتے مے کنند و بر یکدیگر قول غریب مے آرند و اندر تفصیل و تقدیم فقر و صفوت خلاف است و عبارات تجرید فقر است و نہ صفوت باتفاق پس از عبارات مذہبے بر ساختہ اند و طبع را از ادراک معانی پرداختہ و حدیث حق بینداختہ نفی ہوا را نفی عین مے خوانند و اثبات مراد را عین اثبات مے دانند پس موجود و مفقود و منفی و مثبت جملہ ایشانند بقیام نفس و ہوا خود و طریق منزہ است از ترہات مدعیان و در جملہ اولیا محلے برسند کہ محل نماند و درجات و مقامات فانی گردد و عبارات از آں معانی منقطع شود چنانکہ نہ شرب ماند نہ ذوق نہ قمع نہ قہر نہ صحو نہ محو آنگاہ ایشاں نامے طلبند ضرورت را تا بداں معانی پوشند کہ اندر تحت اسم نیاید و مستعمل صفت نگردد آنگاہ ہر کسے نامی را کہ معظم تر باشد بنزدیک ایشاں بداں معانی پوشند و دریں اصل تقدیم و تاخیر روا نباشد کہ کسے گوید کہ آں مقدم یا ایں مقدم کہ تقدیم و تاخیر اندر صفات واجب آید پس گروہے را نام فقر مقدم تر نمود و بنزدیک ایشاں معظم تر بود از آنچہ تعلق آں بداں گذارش و تواضع بود و گروہے را نام صفوت مقدم تر نمود و بر دل

شان معظم‌تر بود. از آنچه برفع کدورات و فنا و آفات نزدیکتر بود. و مراد ایشان ازین دو تسمیه
اعلام خواستند. و نشان از آن معنی که عبارت از آن منقطع بود تا با یکدیگر اندران باشارت
سخن می‌گفتند. و کشف وجود خود را بتمامی اعلام کردند. مر این گروه را خلاف نیفتاد. اگرچه
عبارات آن معنی از فقر کردند یا از صفوت. باز اهل عبارت و ارباب اللسان را که از تحقیق
آن معانی بی‌خبر بوده‌اند اندر مجرد عبارت سخن رفت. یکی را مقدم کردند و یکی را مؤخر
هردو عبارت بود. پس آن گروه رفتند با تحقیق معانی. و این گروه بماندند اندر ظلمت عبارات
و در جمله چون کسی را آن معنی حاصل بود. و مرآن را قبلهٔ دل خود گردانیده باشد. اگر او را فقیر
خوانند یا صوفی هردو نام اضطراری بود. مرآن معنی را که اندر تحت این اسم نیاید. و این اختلاف
از وقت ابوالحسن سمنون باز است رحمه الله. که وی گاه اندر کشفی که تعلق ببقا داشتی فقر را بر صفوت
مقدم نهادی. ارباب معانی اندر آن وقت او را گفتند که چرا چنین می‌کنی. گفت چون
طبع را اندر فنا و نگونساری مشربی تمام است. و اندر بقا و علو نیز همچنان. چون من اندر محلی
باشم که تعلق آن بفنا باشد صفوت را مقدم گویم بر فقر. و چون اندر محلی باشم که تعلق آن ببقا
باشد فقر را مقدم گویم بر صفوت. که فقر نام بقاست. و صفوت از آن فنا. رویت بقا از خود
فانی کنم. و اندر فنا رویت فنا از خود فانی کنم. تا طبعم از فنا فنا شود. و از بقا هم فنا. و این سخنان
از روی عبارت خوب است. اما فنا را فنا نباشد. و بقا را فنا نباشد. هر باقی که آن فانی شود
از خود فانی شود. و هر فانی که باقی شود از خود باقی بود. و فنا اسمی است که مبالغت اندر آن
محال باشد. تا کسی گوید که فنا گردد. که این هم مبالغت از نفی اثر وجود آن معنی تواند کرد. و اندر
فنا تا اثری مانده است. هنوز فنا نیست. و چون فنا حاصل آمد فنای فنا هیچ نباشد بجز تهویل
اندر عبارت بی‌معنی. و این ترهات ارباب اللسان است اندر وقت پرستش عبارت. و مارا
ازین جنس سخن است اندر کتاب فنا و بقا. و آن اندر وقت هوس کودکی و تیزی احوال کرده‌ایم
اما اندرین کتاب بحکم احتیاط تمام آن بیاریم ان‌شاء الله عزوجل. این ست فرق میان فقر
و صفوت معنوی. اما صفوت و فقر معاملتی از روی تجرید دنیا و تخلی ست از آن، خود چیزی
دیگر است. و حقیقت آن بفقر و مسکنت باز گردد. گروهی گفته‌اند از مشایخ فقیر فاضل‌تر
بود از مسکین. از آنچه که خدای عزوجل گفت. لِلْفُقَرَآءِ الَّذِیْنَ اُحْصِرُوْا فِیْ سَبِیْلِ اللّٰهِ لَا
یَسْتَطِیْعُوْنَ ضَرْبًا فِی الْاَرْضِ. از آنچه مسکین صاحب معلوم بود. و فقیر تارک معلوم. پس فقیر

عز باشد و مسکنت ذل۔ و صاحب معلوم اندر طریقت ذلیل باشد کہ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم تعس عبد الدینار و تعس عبد الدرھم و تعس عبد الدینار و تعس عبد الخمیصۃ و القطیفۃ۔ و تارک المعلوم عزیز باشد کہ اعتماد صاحب معلوم بر معلوم بود۔ و اعتماد تارک المعلوم بخداوند بود۔ باز گروہے گفتہ اند کہ مسکین فاضلتر۔ ازانجا کہ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ اللھم احینی مسکینا و امتنی مسکینا و احشرنی فی زمرۃ المساکین۔ چوں پیغمبر علیہ السلام مسکین را یاد کرد۔ و گفت یارب مرا مرگ و زندگانی از مساکین دار۔ و چوں فقر را یاد کرد۔ گفت کاد الفقر ان یکون کفرا۔ بدیں سبب فقیر آں بود کہ متعلق سببے باشد۔ و مسکین منقطع الاسباب باشد۔ و اندر شریعت بنزدیک گروہے از فقہا فقیر صاحب بلغہ بود۔ و مسکین مجرد۔ و بنزدیک گروہے مسکین صاحب بلغہ بود۔ و فقیر صاحب تجرد پس ایں جاہل مقامات مر مسکین را صوفی خوانند و ایں خلاف با اختلاف فقہا رضی اللہ عنہم متصل است۔ بنزدیک آنکہ فقیر مجرد بود و مسکین صاحب بلغہ۔ و صفوت فاضلتر از فقر است۔ ایں ست احکام اختلاف ایشاں اندر فقر و صفوت بر سبیل اختصار۔ واللہ اعلم بالصواب۔

باب الملامۃ

گروہے از مشائخ طریقت طریق ملامت سپردہ اند و مر ملامت را اندر خلوص محبت تاثیر عظیم است۔ و مشرب تمام۔ و اہل حق مخصوص اند بملامت خلق۔ از جملہ خاصہ بزرگان ایں است۔ و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کہ مقتدا و امام اہل حق بود۔ پیشرو محبان۔ تا برہان حق بروے پیدا نیامدہ بود۔ و وحی بدو نہ پیوستہ۔ بنزدیک ہمہ نیکنام بود و بزرگ۔ و چوں خلعت دوستی بر سر وے افگندند خلق زبان ملامت بدو دراز کردند۔ و گروہے گفتند کاہن است۔ و گروہے گفتند شاعر است۔ و گروہے گفتند مجنون است۔ و گروہے گفتند کاذب است۔ و مانند ایں۔ و خداوند عزوجل صفت مومناں یاد کرد۔ و گفت ایشاں از ملامت ملامت کنندگان نترسند۔ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَاءُ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيْمٌ۔ و سنت بار خدائے تعالیٰ چنیں رفتہ است۔ کہ ہر کہ حدیث وے کند عالم را بجملہ ملامت کنندہ او گرداند۔ و سر وے را از مشغول گشتن بملامت ایشاں نگاہ دارد۔ و ایں غیرت حق باشد کہ دوستان خود را از ملاحظہ غیر نگہدارد تا چشم کس بر جمال

حال ایشان نهفته. و از رویت ایشان مر ایشان را نیز نگه دارد. و تا جمال خود نه بینند و بخود معجب
نشوند و به آفت عجب و تکبر اندر نیفتند. پس خلق بر ایشان گماشته است تا زبان ملامت
بر ایشان دراز کنند. و نفس لوامه اندر ایشان مرکب گردانیده تا مر ایشان را بر هرچه کنند
ملامت همی کند. اگر بد کنند خود را ملامت همی کنند بر بدی. و اگر نیک کنند ملامت همی کنند
خود را بتقصیر کردن. و این اصلی قویست اندر راه خدای که هیچ آفت و حجاب نیست اندرین
طریقت صعب‌تر از آنکه بنده بخود معجب شود. و اصل عجب از دو چیز خیزد یکی از جاه خلق
و مدح ایشان. و آنچنان بود که کردار ایشان خلق را پسند افتد. هر کسی مدح کنند. و او بدان
معجب شود. و دیگر از کردار کسی که مر آنکس را پسند افتد و خود را شایسته داند بدان معجب شود. و خداوند
بفضل خود این راه بر دوستان خود دربسته. تا معاملات ایشان اگرچه نیک بود خلق نه
پسندند. از آنچه بحقیقت ایشان را نه بینند. و مجاهدات ایشان اگرچه بسیار بود. ایشان آنرا
از حول و قوت خود نه بینند. و مر خود را نه پسندیدند. تا از عجب محفوظ بودند. پس آنکه پسندیده
حق بود خلق او را نه پسندیده. و آنکه گزیده تن خود بود حق ورا نگزیند. چنانچه ابلیس را خلق
پسندیدند. و ملائکه قبول کردند. و وی خود را پسندید. چون پسندیده حق نبود. پسند ایشان
مر او را لعنت بار آورد. و آدم را ملائکه نه پسندیدند. و گفتند. اَتَجْعَلُ فِیْهَا مَنْ یُّفْسِدُ فِیْهَا
و وی خود را نه پسندید. و گفت. رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا. چون پسندیده حق بود. گفت. فَنَسِیَ
وَلَمْ نَجِدْ لَهٗ عَزْمًا. پسند خلق و ناپسند وی وی را رحمت بار آورد. تا خلق عالم بدانند که
مقبول ما مهجور خلق باشد. و مقبول خلق مهجور ما. لاجرم ملامت خلق غذای دوستان حق
است. از آنچه اندران آثار قبول است و مشرب اولیای وی که آن ملامت قرب است
و همچنانکه همه خلق بقبول خلق خرم باشند. و اندر اخبار آمده است از پیغمبر صلی الله علیه وسلم از
جبرائیل صلوات الله علیه از خداوند تعالی که گفت. اَوْلِیَائِیْ تَحْتَ قِبَائِیْ لَا یَعْرِفُهُمْ غَیْرِیْ
اِلَّا اَوْلِیَائِیْ.

فصل - اما ملامت بر سه وجه باشد. یکی راست رفتن و دیگر قصد کردن و سه
دیگر ترک کردن. و صورت ملامت راست رفتن آن بود که یکی کار خود همی کند و دین همی ورزد
و معاملات را مراعات همی کند. خلق او را اندران ملامت همی کنند. و این راه خلق باشد
اندر وی. و وی از جمله فارغ. و صورت ملامت قصد کردن آنکه یکی را جاه بسیار از خلق

پیدا آید. و اندر میان ایشان نشانه گردد. و دلش بجاه میل کند. و طبعش اندر ایشان آویزد.
و خواهد تا دل خود را از ایشان فارغ کند. و بحق مشغول گردد. بتکلف راه ملامت خلق بر دست
گیرد. اندر چیزیکه شرع را زیان ندارد. و خلق از وے نفرت آرند. و این راه او بود اندر خلق. و
خلق از وے فارغ. و صورت ملامت ترک کردن آن بود. که یکے را کفر و ضلالت طبع گریبان
گیرد. تا بری از شریعت نماند. و ترک متابعت آن پیش گیرد. و گوید که این طریقه ملامتی است
که میکنم. و این راه وے. اندر وے راست رفتن بود اندر دین. و نا ورزیدن نفاق و دست
بداشتن از ریا و ویرا از ملامت خلق باک نباشد. و اندر همه احوال بر سر رشته خود باشد. و بهر نام
که خوانند وے را همه یکے باشد. و اندر حکایات یافتم که شیخ ابو طاهر حرمی رح روزے بر خرے
نشسته بودند. و اندر بازارے رفت. و مریدے عنان گرفته بود. یکے آواز داد که آن پیر
زندیق آمد. آن مرید چون این سخن بشنید از غیرت ارادت خود قصد زخم آن مرد کرد. اہل
بازار جمله بر جوشیدند. شیخ گفت مر مرید را که اگر تو خاموش باشی. من ترا چیزے آموزم. که زین
محن باز رهی. مرید خاموش بود. چون بجایگاه خود باز رفتند. این مرید را گفت آن صندوق
بیار. بیاورد. و دران صندوق نامها بود. و از انجا نامهاکه هرکس باو نوشته بودند بیرون آورد. و
پیش وے نهاد. گفت نگاه کن. از هرکس این نامه ایست که فرستاده اند. یکے مخاطب شیخ الاسلام
خطاب کرده است. و یکے شیخ زکی. و یکے شیخ زاہد. و یکے شیخ الحرمین. و مانند این همه القاب
است نه اسم. و من این همه نیستم. هر کسے بر حسب اعتقاد خود مرا استجاب نهاده. اگر این بیچاره
نیز بر حسب اعتقاد خویش سخنے گفت. و مرا لقبے نهاد. تو این خصومت چرا انگیختی. و اما
آنکه طریقش قصد باشد اندر ملامت و ترک جاه و دست بداشتن از ریاست چنان بود. که
روایت کرده اند از امیر المؤمنین عثمان بن عفان رض که روزے از خرماستان خود مے آمد. و حزمه
هیزم بر سر وے نهاده. و وے چهار صد غلام داشت. گفتند یا امیر المؤمنین این چه حال
است. گفت اُرِیْدُ اَنْ اُجَرِّبَ نفسی مرا غلامان هستند که این بکنند. ولیکن مے خواهم که
من نفس خود را تجربه کنم تا جاه خلق او را از هیچ کار باز ندارد. و این حکایت صحیح است بر اثبات
ملامت. و اندرین معنی حکایتے آرند از امام اعظم ابوحنیفه رض و آنجاکه ذکر وے آید اندرین کتاب
بیاید انشاء الله تعالی. و نیز از ابو یزید رح آرند که از سفر حجاز مے آمد اندر شهرے بانگ
افتاد که بایزید آمد. مردمان شهر جمله پیش وے باز رفتند. تا ویرا باکرام و به الشهر اندر آرند. بایزید

دید که مردان شہر پیش او خواہند آمد۔ و وے بمراعات ایشان مشغول دل خواہد شد و از حق
باز خواہد ماند و پراگندہ خواہد گشت۔ چوں ببازار اندر آمد قرصے از آستین بدر آورد۔ و خوردن
گرفت۔ جملہ از وے برگشتند۔ و ورا تنہا بگذاشتند۔ و ایں اندر ماہ رمضان بود۔ و او مسافر۔
با مریدے کہ با وے بود گفت کہ دیدی یک مسئلہ از شریعت کار بستم۔ ہمہ خلق مرا آزاد
کردند۔ و من مے گویم کہ علی بن عثمان الجلابی ام کہ اندریں زمانہ ملامت را فعلے مے بایست
مستنکر و پدید آمدن چیزے بر خلاف عادات۔ اکنوں اگر کسے خواہد کہ مر او را ملامت کنند گو دو
دو رکعت نماز تطوع دراز تر بکن۔ و یا دین را بتمامی بورزد ہمہ خلق بیکبار مر ترا منافق و مرائی
خوانند۔ اما آنکہ طریقش ترک باشد۔ و بخلاف شریعت چیزے بر دست گیرد۔ و گوید کہ ایں طریق
ملامت مے ورزم آں ضلالت واضح باشد۔ و آفت ظاہر و ہوس صادق۔ چنانکہ اندریں
زمانہ بسیار ہستند۔ کہ مقصودشان از رد خلق قبول ایشان بود۔ از آنچہ نخست باید کہ
کسے مقبول باشد تا قصد رد ایشان کند و بفعلے پدید آید کہ ایشان او را رد کنند۔ قبول نا کردہ
را تکلف رد کردن بہانہ باشد از برائے قبول۔ مصنف گوید کہ وقتے مرا با یکے ازیں مدعیان
مبطل صحبت افتاد روزے وے بحالتے خراب پدید آمد و عذر آں بمعنی ملامت آورد
یکے مر او را گفت کہ ایں ہیچ چیزے نیست۔ وے را دیدم کہ نفسے بر آورد۔ و گفتم اے ہذا اگر
دعوی ملامت میکنی و اندریں درستی۔ انکار ایں جوانمرد بر فعل ترا تاکید مذہب تست
و چوں وے با تو اندریں راہ تو موافقت میکند۔ ایں خصومت چہ چیز است و ایں خشم چرا۔
ایں قضیہ تو بدعوت مانندتر کہ بملامت است۔ و ہر کہ خلق را دعوت کند بامرے از حق و
مر آنرا برہانے باید و برہان آں حفظ سنت بود۔ و چوں از تو ترک فریضہ ظاہر مے بینم۔ و تو خلق
را بداں دعوت مے کنی ایں کار از دائرہ اسلام بیروں مے باشد۔

فصل - بدانکہ مذہب ملامت را اندریں طریقت آں شیخ زمانہ خود ابو حمدون
قصار نشر کردہ است۔ و ورا اندر حقیقت ملامت لطائف بسیار است۔ و از وے مے
آید کہ گفت الملامۃ ترک السلامۃ۔ ملامت دست بر داشتن از سلامت بود۔
و چوں کسے قصداً ترک سلامت خود بگوید۔ و مر بلاہا را میان اندر بندد۔ و از مالوفات و
راحتہائے خود تبرا کند مر امید کشف جلال و طلب مآل را تا بحق از خلق نومید گردد۔ و
طبعش الفت خود از ایشاں بگسلد۔ ہر چند از ایشاں گسستہ تر بود بحق پیوستہ تر بود۔

پس آنچه روی همه خلق عالم بدان بود آن سلامت است مر اهل ملامت را از آن روی بگردانیده‌اند
و همت ایشان بر خلاف همه بود - و همت ایشان خلاف همه اندر اوصاف خود وحدانی باشد
چنانچه احمد بن فاتک روایت کرد از حسین بن منصور که او را پرسیدند که من الصوفی قال
وحدانی الذات و هم از ابو حمدون پرسیدند از ملامت وی گفت راه آن بر خلق
دشوار و مشکل است - اما طرفی بگویم رجاء المرجیة و خوف القدریة ترس قدریان
و رجاء مرجیان صفت ملامتی بود - و اندر تحت این معنی رمزیست - بدانکه هیچ چیز این طبع
از درگاه خداوند تعالی دورتر از آن نگرداند که جاه خلق و آدمی را جاه آن مقدار بسنده باشد که کسی ورا
بشود و ستایش او کند و آن دل بدو دهد - و از خدای عزوجل بدو باز ماند - پس خایف پیوسته می کوشد
که از محل خطر دور باشد - و اندرین کوشش مر وی را دو خطر پیش آید - یکی خوف حجاب
خلق و دیگر تیغ فعل - که خلق بر آن فعل وی بدنیه گرفتار کنند - و بدین بزرگواران ملامت به دور از گروهی
که روی آنگاه جاه ایشان بیاراید - و بزرگان اگر ایشان را به ملامت خود به کار کند پس ملامتی را
باید که به تحت خصومت و دنیا قید یکی از خلق منقطع کند یا آنچه او را گوید مر نجات دل را
شغلی کند که آن نه اندر شریعت کبیره باشد و نه صغیره - تا مر ایشان او را رد کنند - تا خوفش اندر
معاملات چون خوف قدریان بود - و رجاش اندر ملامت کنندگان چون رجاء مرجیان بود -
و اندر حقیقت دوستی هیچ چیز خوشتر از ملامت نیست - از آنچه ملامت دوست را بر دل دوست
اثر نباشد - و دوست را جز بر کوی دوست گذر نباشد - و اغیار را بر دل دوست خطر
نباشد - احمد: الملامة فی هواک لذیذة لان الملامة روضة العاشقین و نزهة
المحبین و راحة المشتاقین و سرور المریدین - و مخصوص اند این طایفه از ثقلین باختیار
ملامت از برای سلامت دل - و هیچکس از خلایق از مقربان و کروبیان و روحانیان را
این درجه نیست - و از امم پیشین نیز از زهاد و عباد و راهبان و طالبان حق که بوده اند اندرین
مرتبه نبوده بجز گروهی را ازین امت که سالکان طریق انقطاع دل باشند - اما نزدیک
من طلب ملامت عین ریا بود - و ریا عین نفاق - از آنچه مرائی به تکلف براهی رود که خلق
ورا قبول کنند و ملامتی به تکلف راهی رود که خلق ورا رد کنند - و هر دو گروه اندر خلق مانده
اند - و از ایشان بیرون گذر ندارند - تا یکی بدین معاملت پیدا آمده است - و یکی بدان
معاملت - و درویش را خود حدیث خلق بر دل نگذرد - و چون دل از خلق گسسته بود - ازین

ہر دو معنے فارغ باشد۔ و ہیچ چیزے پایہ بند وے نباید۔ وقتے مرا از ملامتیان ماوراء النہر
صحبت افتاد۔ و چوں منبسط شدم اندرو گفتم اے اخی مراد تو اندریں افعال شوریدہ چہ چیز است
گفت سپری کردن خلق اندر خود۔ گفتم ایں خلق بسیار اند۔ و تو اندک عمر۔ و در روزگار مکانت آں
نیابی تا خلق را اندر حال خود سپری کنی۔ تو خود را اندر خلق سپری کن۔ تا ازیں ہمہ مشغولی باز رہی
و گروہے باشند کہ بہ خلق مشغول اند۔ پندارند کہ خلق بدیشاں مشغول اند۔ پس ہیچکس ترا نبیند تو خود
را مبیں۔ چوں آفت روزگار تو از دیدہ تو باشد۔ ترا بہ غیر چہ کار۔ کسے را کہ شفا از احتما باید طلب دارو
او از تناول طلبد۔ و از مرداں نباشد۔ و باز گروہے برائے ریاضت نفس را ملامتی کنند۔ تا
بخواری خلق نفس شاں ادب گیرد۔ و داد خود از وے بیابند۔ کہ خوشتر مر ایشاں را بیابند
کہ نفس خود را اندر بلا و خواری یابند۔ از ابراہیم ابن ادہم رحمۃ اللہ علیہ حکایت آرند۔ کہ یکے
او را پرسید۔ کہ ہرگز بمراد خود را رسیدہ دیدہ۔ گفت بلے دو بار دیدہ ام۔ یکبار در کشتی بودم۔ و کس
اندراں جا مرا نشناخت۔ جامہ خلق داشتم و موئے دراز۔ و بہ حالے بودہ ام کہ اہل کشتی جملہ بر
من فسوس و خندہ ہمیکردند۔ و اندر کشتی یا مسخرہ بود۔ ہر زماں کہ بیامدے موئے سر من
کشیدے۔ و بکندے۔ و با من بوجہ مسخرہ استخفاف کردے۔ من خود را بمراد خود یافتمے۔ و
بداں لباس خود شاد ہمے بودمے۔ تا روزے آں شادی بغایت رسید۔ و سبب آں بود کہ
مسخرہ برخاست و بر من بول کرد۔ و دیگر بار اندر باران عظیم بدہے فرا رسیدم۔ و سرمائے زمستان
اثر کردہ بود۔ و مرقعہ بر تن من تر شدہ بود۔ بمسجدے فرا رسیدم۔ و مرا در آنجا نگذاشتند۔ و
بدیگر مسجد رفتم ہمچناں نگذاشتند۔ و بسہ دیگر مسجد رفتم۔ ہمچناں عاجز شدم۔ و سرما بر دل من
قوت گرفت۔ تا بتون گرمابہ اندر آمدم۔ و دامن [illegible] دود آں بمن
بر آمد۔ و جامہ و رویم سیاہ شد۔ آں شب نیز بمراد خود رسیدہ بودم۔ و مرا کہ علی بن عثمان
الجلابی ام وقتے واقعہ افتاد۔ بسیار مجاہدت کردم امید آنکہ واقعہ حل شود نشد۔ وقتے
پیش ازیں مرا ازاں جنس واقعہ افتادہ بود۔ بگور شیخ ابویزید رحمۃ اللہ علیہ مجاور شدہ بودم
تا حل شد۔ ازیں بار نیز قصد آنجا کردم۔ و سہ ماہ بر سر تربت او مجاور شدم تا حل شود۔ و
ہر روز سہ غسل مے کردم۔ و سی طہارت۔ امید کشف واقعہ را۔ البتہ حل نشد۔ برخاستم قصد
سفر خراساں کردم۔ اندراں ولایت شبے بدہے فرا رسیدم۔ کہ آنجا خانقاہے بود۔ و
جماعتے از متصوفہ۔ و من مرقعہ خشن داشتم۔ بسنت ایشاں بحکم ہمے گفتند با یکدیگر کایں نہ از

با نیست۔ و راست چناں بود کہ از ایشاں نبودم۔ اما آں شب لابد بود اندر آں جائے بودن۔ مرا بر بامے نشاندند۔ و خود بر بام بلند تر از من بر شدند۔ و من بر زمین نانِ خشک و سبز گشتہ پیش من بنہادند۔ و من بوئے ازاں ہا کہ ایشاں مے خوردند مے شنیدم۔ و با من سخناں بطنز مے گفتند از بام۔ چوں از طعام فارغ شدند خربزہ مے خوردند و پوستِ آں بر سرِ من مے انداختند۔ بر وجہ طیبتِ حالِ خود و استخفافِ من۔ و من بدل مے گفتم کہ بارِ خدایا اگر نہ آنستی کہ جامہ دوستاں تو دارند۔ والا من از ایشاں ایں نکشیدمے۔ و ہر چند کہ آں طعن ایشاں بر من زیادت شدے دلِ من اندراں خوشتر مے گشت۔ تا بکشیدنِ ایں بار آں واقعہ بر من حل شد۔ و اندر وقت بدانستم کہ مشائخ جہال را از برائے چہ اندر میانِ خود راہ دادہ اند۔ و بار ایشاں از برائے چہ مے کشند۔ ایں است احکام ملامت بتمامی تحقیق آنکہ پیدا کردم۔ بتوفیق اللہ تبارک و تقدس۔

باب فی ذکر ائمتہم من الصحابۃ رضؓ

اکنوں طرفے یاد کنیم از احوال ائمۂ ایشاں۔ و از صحابہ کہ پیشرو ایشاں بودہ اند اندریں معاملات۔ و قدوہ ایشاں اندر انفاس۔ و قوام ایشاں اندر احوال۔ از پس انبیاء از سابقان اولیں از مہاجرین و انصار۔ تا کسے بود مر اثبات مر او را انشاء اللہ عزوجل۔ منہم شیخ الاسلام و بعد از انبیاء خیر الانام خلیفہ و امام و سید اہل تجرید و شاہنشاہ ارباب تفرید و از آفات انسانی بعید امیر المومنین ابوبکر عبد اللہ بن عثمان الصدیقؓ کہ ویرا کرامات مشہور است و آیات و دلائل ظاہر اندر معاملات و حقائق۔ و اندر باب تصوف طرفے از روزگار وے گفتہ شدہ است۔ و مشائخ ویرا مقدم ارباب مشاہدت نہند مر قلت حکایات و روایتش را۔ و عمرؓ را مقدم ارباب مجاہدت نہند مر صلابت و معاملتش را۔ و اندر اخبار صحاح مسطور است و اندر میانِ اہل علم مشہور کہ چوں وے بشب نماز کردے قرآن نرم خواندے۔ و چوں عمرؓ نماز کردے بلند خواندے۔ رسول صلی اللہ علیہ وسلم از ابوبکر رضی اللہ عنہ پرسید کہ چرا نرم خوانی گفت اسمع من اناجیہ۔ آنچہ مے دانم کہ از من غائب نیست۔ و بنزدیک سمع وے نرم خواندن و بلند خواندن ہر دو یکے است۔ و از عمرؓ پرسید گفت اوقظ الوسنان ای النائم و اطرد الشیطان۔ ایں نشان از مجاہدت داد۔ و آں

نشان از مشاهدت۔ و مقام مجاهدت اندر جنب مقام مشاهدت چون قطره بود اندر بحر
و ازان بود که پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم گفت هل انت الا حسنة من حسنات ابی بکر۔ چون
عمر حسنه بود از حسنات ابی بکر که عز اسلام بدو بود۔ نظر کن تا عالمیان چگونه باشند۔ از وے
مے آرند که گفت دارنا فانیة و احوالنا عاریة و انفاسنا معدودة و کسلنا موجودة۔
سرائے ما گذرنده است۔ و احوال ما اندر وے عاریت۔ و نفسہائے ما بشمار و کاہلی ما ظاہر
پس عمارت سرائے فانی از جہل باشد۔ و اعتماد بر حال عاریتی از بلہ۔ و دل را با انفاس معدود
بنہادن از غفلت۔ و کاہلی را دین خواندن از غبن۔ که آنچه عاریت بود باز خواهند۔ و آنچه گذرنده
بود نماند۔ و آنچه در عدد آید سپری شود۔ و کاہلی را خود دارو نیست۔ نشان داد ما را رضی
اللہ عنہ که دنیا و بنائے را چندان خطر نیست۔ که خاطر بدیشان مشغول باید کرد۔ که ہرگاه بفانی
مشغول شوی از باقی محجوب گردی۔ چون نفس و دنیا حجاب طالب آمد از حق دوستان او
از ہر دو اعراض کردند۔ و چون دانستند که عاریت است۔ و عاریت از آن کسان بود۔ دست
تصرف از ملک کسان کوتاه کردند۔ و ہم از وے مے آرند۔ که گفت اندر مناجاتش اللهم
ابسط لی الدنیا وزهدنی فیها۔ نخست گفت دنیا بر ما فراخ گردان۔ آنگاه مرا از آفت
آن نگاه دار۔ و اندر تحت معنی این رمز لیست یعنی نخست دنیا بده تا شکر آن بکنم۔ آنگاه
توفیق آن ده تا از برائے تو دست از آن بدارم۔ و روئے از آن بگردانم۔ تا ہم درجه شکر و
انفاق یافته باشم۔ و ہم مقام صبر تا اندر فقر مضطر نباشم۔ که فقر مرا باختیار باشد۔ و این معنی رد
است بر آن پیر معاملت۔ که گفت آنکه فقرش باضطرار بود تمامتر از آنکه باختیار بود۔ که اگر
باضطرار بود او صنعت فقر بود۔ و اگر باختیار بود فقر صنعت وے بود۔ و چون کسب
وے از جلب فقر منقطع بود۔ بہتر از آنکه بتکلف خود را در جستے سازد۔ گویم که صنعت فقر
ظاہرتر آنگاه بود که اندر حال غنا ارادت فقر بر دلش مستولی شود۔ چندان عمل کند که او
را محبوب آدم و ذریت او باز ستانند۔ و آن دنیاست نه آنکه اندر حال فقر خواست۔ غنا بر
دلش مستولی شود۔ چندان فعل کند که اورا از برائے درم بدرگاه ظلمه و سلاطین باید شد۔
صنعت فقر آن بود که از غنا بفقر افتد۔ نه آنکه اندر فقر طلب ریاست کند۔ و صدیق اکبر رضی
مقدم بر ہمه خلایق است از پس انبیاء صلوات اللہ علیہم اجمعین۔ و روا نباشد که کسے
قدم اندر پیش وے نہد۔ که در معنی مقدم گیرد اندر فقر باختیار را بر فقر باضطرار۔ و جملہ مشائخ

متصوفه برین مذهب اند۔ الا آن یک پیر که یاد کردیم۔ و حجت مقالاتش را در روی بیاوردیم
آنگاه موکد گردانیدیم این را بر قول صدیق اکبر رضی الله عنه۔ و دلیل واضح کردیم۔ و زهری از
روی روایت می آرد۔ که چون ویرا بخلافت بیعت کردندی۔ وی بر منبر شد و خطبه کرد۔
و اندر میان خطبه خواند۔ والله ما کنت حریصاً علی الامارة یوماً ولا لیلة قط ولا کنت
فیها راغباً ولا سألتها الله قط فی سر و علانیة ومالی فی الامارة من راحة۔ یعنی ای
که من بر امارت حریص نیستم۔ و نبودم۔ و هرگز روزی و شبی ارادت آن بر دلم گذر نکرد۔ و
مرا بدان رغبت نبود۔ و از خداوند تعالی اندر نخواستم بسر و علانیة۔ و مرا اندر آن راحت
نیست۔ و چون بنده را خدای عزوجل بکمال صدق برساند۔ و بمحل تمکین کرم متمکن گرداند
او منتظر وارد حق باشد۔ تا بر چه صفت آید۔ که وی بدان صفت می گردد۔ و اگر فرمان آید
که فقیر باش فقیر باشد۔ و اگر فرمان باشد امیر باش امیر باشد۔ اندرین تصرف و اختیار نکند۔
چنانکه صدیق رضی الله عنه اندر ابتدا اندران بجز تسلیم نورزید۔ چنانکه وی رضی الله عنه
در انتها۔ پس اقتدای این طائفه به تجرید و تمکین و حرص بر فقر و تمنی ترک ریاست بدوست۔
از آنکه امام دین همه مسلمانان ویست عام را۔ و امام اهل این طریقت ویست خاص را۔
رضی الله عنه و منهم سرهنگ اهل ایمان و صعلوک اهل احسان۔ امام اهل
تحقیق۔ و اندر بحر محبت غریق۔ ابوحفص عمر بن الخطاب رضی الله عنه۔ که ویرا کرامات
مشهور است۔ و فراسات مذکور۔ و مخصوص بود بفراست و صلابت و ویرا لطائف است
اندر طریق۔ و دقائق اندرین معنی۔ و پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم اَلْحَقُّ یَنْطِقُ عَلٰی لِسَانِ عُمَرَ۔
حق بر زبان عمر رضی الله عنه سخن گوید۔ و نیز گفت۔ قد کان فی الامم محدثون فان یک
منهم فی امتی فعمر۔ اندر امتان پیشین محدثان بوده اند۔ و اگر اندرین امت باشد آن عمر
است رضی الله عنه۔ و ویرا اندرین طریقت رموز لطیف بسیار است۔ بیش ازین که کتاب
جمله را احصا توان کرد۔ اما از وی می آید که گفت العزلة راحة من خلطاء السوء عزلت
راحت بود از همنشینان بد۔ و عزلت بر دو گونه بود۔ یکی اعراض از خلق و دیگر انقطاع
از ایشان۔ و اعراض از خلق گزیدن جای خالی بود۔ و تبرا کردن از صحبت اجناس
بظاهر۔ و آرمیدن بجد در رویت عیوب افعال خود۔ و خلاص جستن خود را از مخالطت
مردمان۔ و ایمن گردانیدن خلق را از بدی خود۔ اما انقطاع از خلق بدل بود۔ و صفت دل را

بظاهر هیچ تعلق نباشد چون کسی بدل منقطع بود از خلق و صحبت ایشان وی را هیچ چیز
نباشد از مخلوقات که اندیشهٔ آن بروی مستولی گردد آنگاه این کس اگرچه اندر میان خلق
باشد از خلق وحید بود و همتش از ایشان فرید باشد و این مقام بس عالی و بعید بود و مراد
رو در این صفت عمر بود رضی الله عنه که از راحت عزلت نشان داد و وی بظاهر اندر میان
خلق با امارت و خلافت بود و این دلیل واضح است که اهل باطن اگرچه بظاهر با خلق آمیخته
باشند دل شان بحق آویخته باشد و در جمله احوال بدو راجع باشند و آن مقدار صحبت که با
خلق کنند از حق بلا شمرند و بحق تعالی از آن صحبت خلق گریزند که هرگز دنیا مر دوستان حق
را مصفا نگردد و احوال آن مهنا چنانکه عمر گفت رضی الله عنه دار اسست علی البلوی
بلا بلوی محال سرایی که اساس آن بر بلا و بلوی بود محال باشد که هرگز از بلا خالی نباشد
و عمر رضی الله عنه از خواص اصحاب رسول بود صلی الله علیه وسلم و اندر حضرت حق تعالی
همه افعالش مقبول تا حدی که جبرئیل علیه السلام اندر ابتدای اسلام اهل اسلام عمر
بیامد و رسول صلی الله علیه وسلم را گفت لقد استبشر یا محمد اهل السماء الیوم باسلام
عمر پس اقتدا این طائفه بلبس مرقعه و صلابت اندر دین بدوست از آنکه وی اندر
همه انواع مر همه خلق را امام است رضی الله عنه و منهم گنج حیا و اعبد اهل صفا
و متعلق درگاه رضا و متحلی بطریق مصطفی ابو عمر عثمان بن عفان رضی الله عنه که وی را فضائل
هویدا است و مناقب ظاهر اندر کل معانی و عبدالله بن رباح و ابوقتاده رضی الله عنهما
روایت آرند که ما روز حرب الدار با نزدیک امیرالمؤمنین عثمان رضی الله عنه بودیم چون
اهل غوغا بر درگاه وی مجتمع شدند غلامان وی سلاح برداشتند عثمان گفت هر که سلاح
بر ندارد از مال من آزاد است و ما از ترس خود بیرون آمدیم حسن ابن علی رضی الله عنهما
ما را در راه پیش آمد با وی باز گشتیم و بنزدیک عثمان رضی الله عنه اندر آمدیم تا بدانیم که حسن
بن علی کرم الله وجهه بچه کاری شود و چون حسن اندر آمد و سلام گفت و برا بدان بلیت
تعزیت کرد و گفت یا امیرالمؤمنین من بی فرمان تو بر مسلمانان شمشیر نتوانم کشید و تو امام
بر حقی فرمان ده تا بلای این قوم از تو دفع کنم عثمان رضی الله عنه وی را گفت یا ابن
اخی ارجع واجلس فی بیتک حتی یاتی الله بامره فلا حاجة لنا فی اهراق الدماء
ای برادر زاده حسن باز گرد و اندر خانه خود بنشین تا فرمان خداوند تعالی و تقدیر وی چه باشد

که مارا بخون ریختن مسلمانان حاجت نیست - و این علامت تسلیم است اندر حالِ درد و بلا اندر درجهٔ خلّت - چنانچه نمرود علیه اللعنة آتش برافروخت - و ابراهیم را صلوات الله علیه اندر پلهٔ منجنیق نهاد - جبرئیل آمد و گفت - هل لک من حاجة گفت اما الیک فلا - تو را هیچ حاجتے ندارم - جبرئیل گفت پس از خداوند بخواه - گفت حسبی من سوالی علمه بحالی - مرا آں بس او که مے داند که بمن چه مے رسد - و او بمن داناتر از من است بمن مے داند که صلاح من اندر چه چیز است - پس عثمان رضی الله عنه ایں جا بجائے خلیل بود - اندر منجنیق و اجتماع غوغا بجائے آتش - و حسن بجائے جبرئیل - اما ابراهیم را علیه السلام اندر بلا نجات و عثمان را رضی الله عنه اندر بلا هلاک - و نجات را تعلق ببقا بود - و هلاک را بفنا - و اندریں معنی پیش ازیں طرفے گفته ایم پس اقتدا ایں طائفه ببذل مال و جان و تسلیم امور و اخلاص اندر عبادات بوے است - و وے بحقیقت امام حق است اندر حقیقت - و شریعت و ترتیب طریقت وے اندر دوستی ظاهر است - رضی الله عنه و منهم برادر مصطفیٰ و غریق بحر بلا و حریق نار ولا و مقتدائے جمله اولیا و اصفیا ابوالحسن علی بن ابی طالب کرم الله وجهه - او را اندریں طریقت شانے عظیم و درجهٔ رفیع بود - و اندر دقت عبارات از اصول حقائق حظے تمام داشت - تا حدے که جنید گوید رحمة الله علیه شیخنا فی الاصول والبلاء علی المرتضیٰ کرم الله وجهه - شیخ ما اندر اصول - و اندر بلا کشیدن علی مرتضیٰ است یعنی امام ما اندر علم طریقت و معاملات آں علی مرتضیٰ است - از آنکه ایں علم طریقت را اهل طریقت اصول گویند - و معاملات طریقت بجمله خود بلا کشیدن است - مے آید که یکے بنزدیک وے آمد - و گفت یا امیرالمؤمنین مرا وصیتے کن - گفت لا تجعلن اکبر شغلک باهلک و ولدک فان یکن اهلک و ولدک من اولیاء الله تعالیٰ فان الله لا یضیع اولیاءه وان کانوا اعداء الله فما همک و شغلک لاعداء الله سبحانه یعنی مگرداں شغل زن و فرزند را مهترین اشغال خود نگر دانی - که اگر ایشاں از دوستان خدا اند خدا دوستان خود را ضائع نکند - و اگر دشمنان خدا اند دشمنان وے چرا داری - و تعلق ایں مسئله بانقطاع دل بود از دون حق تعالیٰ - که وے بندگان خود را چنانکه خواهد مے دارد چنانکه موسیٰ صلوٰة الله علیه دختر شعیب را در حالتے هرچه صعب تر بگذاشت - و بخدا وند تسلیم کرد - و ابراهیم علیه السلام هاجره و اسمٰعیل را برداشت - و بوادی غیر ذی زرع برد -

وبخداوند تسلیم کرد۔ ومر ایشاں را کہ شغل خود نشناختند۔ وہمہ دل اندر حق بستند۔ تا مراد دوجہانی ایشاں برآمد۔ اندر حال بے مرادے۔ وتسلیم امور بحکم خداوند عزوجل۔ ومانند است ایں سخن بداں کہ علی گفت کرم اللہ وجہہ مرسائلے را کہ از وے پرسیدہ بود۔ کہ پاکیزہ ترین کسبہا چیست۔ گفت غناء القلب باللہ۔ ہر دل کہ بخداوند تعالیٰ توانگر باشد۔ نیستے دنیا وے را درویش نکند۔ وہستے آں شادی نیارد۔ وحقیقت ایں سخن بفقر وصفوت باز گردد۔ وذکر آں گذشتہ است۔ پس باید اہل ایں طریقت را کہ اقتدا کنند بدو۔ واندر حقایق عبارات۔ ودقایق اشارات وتجرید از معلوم دنیا وآخرت۔ ونظارہ اندر تقدیر حق ولطائف کلام وے بیشتر از آں است۔ کہ بعد واندر آید۔ ومذہب اس اندریں کتاب اختصار است۔ وباللہ التوفیق۔

باب فی ذکر ائمتھم من اھل البیت

واہل بیت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم آنانکہ بطہارت ازلی مخصوص بودند۔ ہر یکے را اندریں معانی قدمے تمام بودہ است۔ وجملہ قادہ ایں طائفہ بودہ اند۔ از خاص وعام ایشاں۔ ومن از روزگار گروہے از ایشاں طرفے بیان کنم۔ انشاء اللہ عزوجل۔ **منھم**

جگر بند مصطفے وریحان دل مرتضے وقرۃ العین زہرا ابو محمد الحسن بن علی رضی اللہ عنہما وویرا اندریں طریقت نظرے تمام بود۔ واندر حقایق عبارات ایں معنی حظے وافر۔ تا حدے کہ گفت اندر حال وصیتش۔ علیکم بحفظ السرائر فان اللہ مطلع علی الضمائر۔ یا شما باد بحفظ اسرار کہ خداوند عزوجل دانندہ ضمائر است۔ وحقیقت ایں آں بود کہ بندہ مخاطب است بحفظ اسرار ہمچنانکہ بحفظ اضمار پس حفظ اسرار عدم التفات باغیار بود۔ وحفظ اضمار از مخالفت حیا۔ چہ آید کہ قدریاں چوں غلبہ گرفتند۔ ومذہب اعتزال اندر جہاں پراگندہ شد۔ حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ بحسن بن علی کرم اللہ وجہہ نامہ نوشت۔ وگفت بسم اللہ الرحمن الرحیم السلام علیک یا ابن رسول اللہ وقرۃ عینہ ورحمۃ اللہ وبرکاتہ اما بعد فانکم معاشر بنی ہاشم کالفلک الجاریۃ فی لجج ومصابیح الدجی واعلام الہدی والائمۃ القادۃ الذین من تبعھم نجی کسفینۃ نوح المشحونۃ التی یؤل الیہا المؤمنون وینجو فیہا المتمسکون فما قولک یا ابن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عند حیرتنا فی القدر واختلافنا فی الاستطاعۃ لتعلمنا بما تاکد علیہ رائک فانکم ذریۃ بعضہا من بعض

یعلم الله علیکم و هو الشاهد علیکم و انتم شهداء الله علی الناس والسلام یعنی ایں آں
بود که سلام خدائے بر تو باد اے پسر پیغمبر خدائے و روشنائی چشم او و رحمت خدائے و برکات
او بشما باد۔ که شما جملگی بنی ہاشم چوں کشتیہائے روانید اندر دریائے ژرف۔ و ستارگان تابندہ
و علامات ہدایت و امامان دین ہر کہ متابع شما بود نجات یابد چوں متابعان کشتی نوح
کہ بداں نجات یافتند مومنان۔ و تو چہ گوئی یا پسر پیغمبر اندر تحیر ما اندر قدر۔ و اختلاف ما اندر
استطاعت تا ما بدانیم کہ روش تو اندراں چیست۔ و شما ذریت پیغمبرید۔ و ہرگز منقطع
نخواہید گشت۔ علمتان بتعلیم خدایست عزوجل۔ و او نگاہدارندہ و حافظ شماست۔
و شما ازاں خلق۔ و چوں نامہ بوی رسید وے جواب نوشت۔ کہ بسم الله الرحمٰن الرحیم
اما بعد فقد انتهى الی کتابک عند حیرتک و حیرة من زعمت من امتنا والذی علیہ رائی
ان من لم یؤمن بالقدر خیرہ و شرہ من الله تعالیٰ فقد کفر و من حمل المعاصی علی الله فقد فجر
ان الله لا یطاع باکراہ ولا یعصی بغلبة ولا یہمل العباد فی ملکه لکنه المالک لما ملکہم
والقادر علی ما علیه قدرہم فان ائتمروا بالطاعة لم یکن لہم صادا ولا لہم عنہا مثبطاً
وان اتوا بالمعصیة و شاء ان یمن علیہم فیحول بینہم و بینہا فعل وان لم یفعل فلیس ہو
حملہم علیہا اجبارا ولا الزمہم اکراہا باحتجاجه علیہم ان عرفہم و مکنہم و
جعل لہم السبیل الی اخذ ما دعاہم الیه و ترک ما نہاہم عنه و لله الحجة البالغة والسلام
معنی ایں آں بود۔ کہ آنچہ نوشتہ بودی از حیرت خود۔ و از آنکہ مے گوئی از امت ما اندریں قدر
و آنچہ رائے من براں مستقیم است آنست کہ ہر کہ بتقدیر خیر و شر خدائے تعالیٰ ایمان نیارد
کافر است۔ و ہر کہ معاصی بدو حوالہ کند فاجر یعنی انکار تقدیر مذہب قدر بود۔ و حوالہ معاصی
بخدائے مذہب جبر پس بندہ مختار است اندر کسب خود بمقدار استطاعتش از خدائے
عزوجل۔ و دین ما میان قدر و جبر است۔ و مراد من ازیں نامہ بیش ازیں یک کلمہ نبود۔ الا جملہ
بیاوردم کہ سخت فصیح و نیکو بود ایں جملہ بداں بیاوردم تا بدانی کہ وے رضی الله عنہ اندر علم حقایق و
اصول بمحلے بودہ است۔ کہ اشارت حسن بصری رضی الله عنہ با سبا لغتش اندر علوم
بودہ است۔ و اندر حکایات یافتم کہ اعرابی اندر آمد از بادیہ۔ و امام حسن رضی الله عنہ
بر در سرائے خود نشستہ بود اندر کوفہ۔ و ویرا دشنام داد و مادر و پدرش را۔ وے برخاست
و گفت یا اعرابی مگر گرسنہ گشتہ یا تشنہ شدہ۔ یا ترا چہ رسیدہ است۔ وے ہمے گفت تو

چنین۔ و مادر و پدرت چنین حسن رضی اللہ عنہ غلام را فرمود تا یک بدرہ از سیم بیاورد و بدو داد۔ و گفت یا اعرابی معذور دار۔ کہ اندر خانۂ ما جز این نماندہ است۔ و الا از تو دریغ نداشتمے چون اعرابی این سخن بشنید۔ گفت اشھد انک ابن رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم من گواہی مے دہم کہ تو پسر پیغمبری۔ و من اینجا بہ تجربہ حلم تو آمدہ بودم۔ و این صفت محققان اولیا و مشائخ باشد کہ مدح و ذم خلق بنزدیک ایشان یکسان بود۔ و بجفا گفتن متغیر نشود۔ **ومنھم** شمع آل محمد۔ و از جملۂ علائق مجرد۔ و سید زمانہ خود۔ ابو عبد اللہ الحسین بن علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہما از محتشمان اولیا بود۔ و قبلۂ اہل بلا۔ و قتیل کربلا۔ و اہل این قصہ بر درستے حال وے متفق اند۔ کہ تا حق ظاہر بود مر حق را متابع بود۔ چون حق مفقود شد شمشیر برکشید۔ و تا جان عزیز فدائے خدا وند نکرد نیارامید۔ و از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اندر وے نشانہا بود۔ کہ او بداں مخصوص بود۔ چنانکہ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ روایت کرد۔ کہ روزے بنزدیک پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم اندر آمدم و یرا دیدم۔ کہ حسین را رضی اللہ عنہ بر پشت مبارک خود نشاندہ بود۔ و رشتہ اندر دہان خود گرفتہ۔ و یک سر رشتہ بدست حسن دادہ۔ تا حسین میراند و وے از عقب حسین مے رفت بزانوہا۔ چون آن بدیدم گفتم نعم الجمل جملک یا ابا عبد اللہ۔ پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم نعم الراکب ھو یا عمر۔ و وے را کلام لطیف است اندر طریقت حق۔ و رموز بسیار و معاملات نیکو۔ و از وے روایت آرند کہ گفت اشفق الاخوان علیک دینک۔ شفیق ترین برادران تو بر تو دین تست۔ از آنچہ نجات مرد اندر متابعت دین بود۔ و ہلاکتش اندر مخالفت آن۔ پس مرد خردمند آن بود کہ بفرمان مشفقان باشد۔ و شفقت ایشان بر خود بداند و جز بر متابعت ایشان نرود۔ و برادر آن بود کہ نصیحت نماید۔ و در شفقت نہ بندد۔ و اندر حکایات یافتم کہ روزے مردے بنزدیک وے آمد۔ وگفت یا پسر رسول خدا من مرد درویشم و اطفال دارم مرا از تو قوت امشب مے باید۔ حسین رضی اللہ عنہ وے را گفت بنشین۔ کہ مرا رزقے در راہ است۔ تا بیارند۔ بسے برنیامد کہ پنج صرہ از دینار بیاوردند از نزد معاویہ۔ اندر ہر صرہ ہزار دینار بود۔ و گفتند کہ معاویہ از تو عذر مے خواہد و مے گوید کہ این مقدار اندر وجہ کہتران خرچ کن۔ تا بر اثر این تیمار نیکو کردہ آید۔ و انشتہ آید۔ حسین رضی اللہ عنہ اشارت بداں درویش کرد۔ تا آن پنج صرہ بدو دادند۔ و از وے عذر خواست۔ کہ بس دیر ماندی۔ و این بس بے خطر عطائے بود۔ کہ یافتی۔

و اگر من دانستمی که این مقدار راست تر است اختصار نفرمودمی. مرا معذور دارند که ما از اهل بلائیم
از همه راحات دنیا باز مانده و مرادهای خود گم کرده. و زندگانی مرا و دیگران می باید کرد. و
مناقب وی مشهورتر از آنست که بر هیچکس از امت پوشیده باشد. رضوان الله علیه.
و منهم وارث نبوت و چراغ امت سید مظلوم و امام مرحوم و زین عباد و شمع اوتاد
ابوالحسن علی زین العابدین بن حسین بن علی ابن ابی طالب کرم الله وجهه اکرم و اعبد اهل زمانه
خود بود. و وی مشهور است بکشف حقایق و نطق دقایق. و از وی پرسیدند که سعیدترین
دنیا و آخرت کیست. گفت من اذا رضی لم یحمله رضاه علی الباطل و اذا سخط لم یخرجه سخطه من الحق
آنانکه چون راضی گردد بر باطل راضی نبود. و خشمش از حق بیرون نیارد چون بخشم آید. و این معنی از
اوصاف کمال مستقیمان بود. از آنچه رضا دادن بباطل باطل بود. و دست باز داشتن از حق اندر حال
خشم هم باطل. و مؤمن مبطل نباشد. و می آرند که چون حسین بن علی را با فرزندان وی
رضوان الله تعالی علیهم اجمعین اندر کربلا بکشتند. بجز وی کسی نماند که بر عورات قیم
بودے. و او بیمار بود. امیر المؤمنین حسین رضی الله تعالی عنه او را علی اصغر خواندے. و
چون ایشان را برهنه بر اشتران بدمشق اندر آوردند به پیش یزید بن معاویه علیه ما یستحق اخزاه
الله. کسی گفت مر او را کیف اصبحتم یا علی و یا اهل بیت الرحمة. قال اصبحنا
من قومنا بمنزلة قوم موسی من آل فرعون یذبحون ابناءهم و یستحیون نساءهم فلا ندری
صباحنا من مسائنا من حقیقة بلیتنا. بامداد شما چگونه بود یا علی و یا اهل بیت رحمت. گفت
بامداد ما از جفای قوم خود چون بامداد قوم موسی از بلای قوم فرعون که فرزندان ایشان
را بکشتندی و زنان ایشان را برده کردندی تا ما نه بامداد خود شناسیم و نه شبانگاه. و این از
حقیقت بلای ماست. و ما مر خدای را شکر گوییم بر نعمتهای وی. و صبر کنیم بر بلاهای وی.
و اندر حکایات است که هشام بن عبدالملک بن مروان سالی بحج آمد. و خانه را طواف
همی کرد. خواست تا حجر الاسود را بوسه دهد از زحمت خلق راه نیافت. آنگاه بر منبر شد و خطبه
کرد. اندر آن میان زین العابدین علی بن الحسین بن علی رضی الله عنهما بمسجد اندر آمد با روی
منور و خدی مشرق و جامه معطر. و ابتدا طواف کرد. چون نزدیک حجر الاسود فراز رسید
مردمان مر تعظیم وی را حوالی حجر را خالی کردند تا وی حجر را بوسه بداد. مردی از اهل شام چون آن
بدید بگفت مر هشام را که یا امیرالمؤمنین ترا بحجر راه ندادند که امیرالمؤمنین توئی

آں جوان خوب روئے کہ بود کہ چوں بیامد مرداں جملہ از حجر اندر رمیدند و آں حجر او را خالی کردند۔ ہشام گفت من او را نشناسم۔ ومرادِ وے بدیں آں بود کہ تا اہل شام مر او را نشناسند و بدو تولّے نکنند و با امارت وے رغبت ننمایند۔ فرزدق شاعر وراں جا ایستادہ بود۔ گفت من او را نیک بشناسم۔ گفتند آں کیست یا ابا فراس ما را خبر دہ کہ سخت مہیب جوانے دیدیم او را۔ فرزدق گفت شما گوش دارید تا من حال و وصف ونسب وے بگویم۔ فانشأ الفرزدق یقول۔ قصیدۃ

هَذَا الَّذِي تَعْرِفُ الْبَطْحَاءُ وَطْأَتَهُ — وَالْبَيْتُ يَعْرِفُهُ وَالْحِلُّ وَالْحَرَمُ
هَذَا ابْنُ خَيْرِ عِبَادِ اللهِ كُلِّهِمُ — هَذَا التَّقِيُّ النَّقِيُّ الطَّاهِرُ الْعَلَمُ
هَذَا ابْنُ فَاطِمَةَ الزَّهْرَاءِ إِنْ كُنْتَ جَاهِلَهُ — بِجَدِّهِ أَنْبِيَاءُ اللهِ قَدْ خُتِمُوا
يُبِينُ نُورُ الدُّجَى عَنْ نُورِ طَلْعَتِهِ — كَالشَّمْسِ يَنْجَابُ عَنْ إِشْرَاقِهَا الظُّلَمُ
يُغْضِي حَيَاءً وَيُغْضَى مِنْ مَهَابَتِهِ — فَمَا يُكَلَّمُ إِلَّا حِينَ يَبْتَسِمُ
إِذَا رَأَتْهُ قُرَيْشٌ قَالَ قَائِلُهَا — إِلَى مَكَارِمِ هَذَا يَنْتَهِي الْكَرَمُ
يَنْمِي إِلَى ذُرْوَةِ الْعِزِّ الَّتِي قَصُرَتْ — عَنْ نَيْلِهَا عَرَبُ الْإِسْلَامِ وَالْعَجَمُ
مَنْ جَدُّهُ دَانَ فَضْلُ الْأَنْبِيَاءِ لَهُ — وَفَضْلُ أُمَّتِهِ دَانَتْ لَهُ الْأُمَمُ
يَكَادُ يُمْسِكُهُ عِرْفَانَ رَاحَتِهِ — رُكْنُ الْحَطِيمِ إِذَا مَا جَاءَ يَسْتَلِمُ
فِي كَفِّهِ خَيْزُرَانٌ رِيحُهُ عَبِقٌ — مِنْ كَفِّ أَرْوَعَ فِي عِرْنِينِهِ شَمَمُ
سَهْلُ الْخَلِيقَةِ لَا تُخْشَى بَوَادِرُهُ — يَزِينُهُ اثْنَانِ حُسْنُ الْخَلْقِ وَالشِّيَمُ
مُشْتَقَّةٌ مِنْ رَسُولِ اللهِ نَبْعَتُهُ — طَابَتْ عَنَاصِرُهُ وَالْخِيمُ وَالشِّيَمُ
فَلَيْسَ قَوْلُكَ مَنْ هَذَا بِضَائِرِهِ — الْعُرْبُ تَعْرِفُ مَنْ أَنْكَرْتَ وَالْعَجَمُ
كِلْتَا يَدَيْهِ غِيَاثٌ عَمَّ نَفْعُهُمَا — يُسْتَوْكَفَانِ وَلَا يَعْرُوهُمَا الْعَدَمُ
عَمَّ الْبَرِيَّةَ بِالْإِحْسَانِ فَانْقَشَعَتْ — عَنْهَا الْغَيَابَةُ وَالْإِمْلَاقُ وَالظُّلَمُ
لَا يَسْتَطِيعُ جَوَادٌ بُعْدَ غَايَتِهِمْ — وَلَا يُدَانِيهِمُ قَوْمٌ وَإِنْ كَرُمُوا
هُمُ الْغُيُوثُ إِذَا مَا أَزْمَةٌ أَزَمَتْ — وَالْأُسْدُ أُسْدُ الشَّرَى وَالْبَأْسُ مُحْتَدِمُ
مِنْ مَعْشَرٍ حُبُّهُمْ دِينٌ وَبُغْضُهُمُ — كُفْرٌ وَقُرْبُهُمُ مَنْجًى وَمُعْتَصَمُ
إِنْ عُدَّ أَهْلُ التُّقَى كَانُوا أَئِمَّتَهُمْ — أَوْ قِيلَ مَنْ خَيْرُ أَهْلِ الْأَرْضِ قِيلَ هُمُ

سِیَّانِ ذَالِکَ اِنْ اَثَرُوْا وَاِنْ عَدَمُوْا ۔ لَا یَنْقُصُ الْعُسْرُ بَسْطًا مِنْ اَکُفِّهِمُ

اَللّٰهُ فَضَّلَهٗ کَرَمًا وَشَرَّفَهٗ ۔ جَرٰی بِذَالِکَ لَهٗ فِی اللَّوْحِ وَالْقَلَمُ

مُقَدَّمٌ بَعْدَ ذِکْرِ اللّٰهِ ذِکْرُهُمُ ۔ فِیْ کُلِّ بَدْءٍ وَمَخْتُوْمٌ بِهِ الْکَلِمُ

مَنْ یَعْرِفِ اللّٰهَ یَعْرِفْ اَوَّلِیَّةَ ذَا ۔ وَالدِّیْنُ مِنْ بَیْتِ هٰذَا نَالَهُ الْاُمَمُ

اَیُّ الْقَبَائِلِ لَیْسَتْ فِیْ رِقَابِهِمُ ۔ لِاَوَّلِیَّةِ هٰذَا اَوْ لَهٗ نِعَمُ

و مانند ایں اندر مدح وے بیتے چند بگفت و وے را و اہل بیت پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم بسیار بستود۔ ہشام با وے خشم بگرفت و بفرمود۔ تا وے را بعسفان محبوس کردند۔ و آں جائے است میانِ مکہ و مدینہ۔ و ایں خبر بعینہ ہمچنانکہ بود بداں سید نقل کردند۔ و وے فرمود تا دوازدہ ہزار درم و دینار بدو بردند۔ و گفت اورا بگوئید یا ابا فراس ما را معذور دار۔ کہ ما محتاجانیم۔ و بیش ازیں چیزے معلوم نداشتیم۔ کہ بتو فرستادیم۔ فرزدق آں سیم باز فرستاد۔ و گفت یا پسر پیغمبر خدائے من از برائے سیم سلاطین۔ و امرا را اشعار بسیار گفتہ ام۔ و اندراں مدائح دروغ آوردہ۔ من ابیات مر کفارت بعضے را ازاں گفتہ ام برائے خدا و دوستی فرزندانِ رسول صلی اللہ علیہ وسلم۔ چوں پیغام بزین العابدین رضی اللہ عنہ رسید۔ گفت باز گردید۔ و ایں سیم باز بدو برید۔ و گوئید یا ابا فراس اگر ما را دوست داری مپسند کہ ما باز گردانیم بداں چیزے کہ بدادہ باشیم۔ و از ملک خود بیروں کردہ۔ آنگاہ فرزدق آں سیم بستد۔ و بپذیرفت۔ و مناقب آں سید بیش ازانست کہ آنرا جمع تواں کرد۔ و منہم

حجت معاملت و برہان ارباب مشاہدت امام اولاد نبی و گزیدہ نسل علی ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب الباقر کرم اللہ وجہہ و نیز گویند کہ کنیت وے ابو عبد اللہ بود۔ و بلقب وے را باقر خواندندے مخصوص بود وے بدقائق علوم و لطائف اشارات اندر کتاب خدائے عزوجل۔ وے را کرامات مشہور بود و آیات ازہر و براہین انور۔ گویند وقتے خلیفہ قصد ہلاک وے کرد کس فرستاد بدو و وے را بخواند چوں بنزدیک وے اندر آمد ازو عذر خواست۔ و ہدیہ داد۔ و بہ نیکوئی باز گردانید۔ گفتند ایہا الملک قصد ہلاک وے داشتی۔ اکنوں ترا با وے دیگر گونہ دیدیم۔ حال چہ بود۔ گفت وے چوں بہ نزدیک من اندر آمد دو شیر دیدم یکے بر راست وے و یکے بر چپ وے و مرا گفتند کہ اگر تو بدو قصدے کنی ما ترا ہلاک کنیم۔ و اندر خبر روایت آرند کہ وے گفتہ اندر

تفسیر خدائے عزّ و جلّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللهِ قَالَ كُلُّ مَنْ شَغَلَكَ عَنْ
مطالعة الحق فهو طاغوتك۔ باز دارندۂ تو از مطالعۂ حق طاغوت تست۔ بنگر تا بچہ
چیز محجوبے بدان حجاب از وے باز ماندۂ بترک آں حجاب بگو تا بکشف اندر رسی۔ و
محجوب و ممنوع نباشی۔ و ممنوع را نباید کہ دعوی قربت کند۔ و از خواص وے یکے
روایت کرد۔ کہ چوں از شب لختے بشدے۔ و وے از اوراد فارغ گشتے آواز بلند
برگرفتے بمناجات۔ و گفتے الٰہی و سیدی شب اندر آمد۔ و ولایت تصرف ملوک
بسر آمد۔ و ستارگان بر آسمان ہویدا شدند۔ و خلق جملہ بخفتند۔ و ناپیدا شدند۔ و صوت
مردماں بیارامید۔ و چشم شاں بخفت۔ و مردمان از در خلق رمیدند۔ و بخوابگہ آرمیدند۔ و
بالینہائے خود بنہفتند۔ و درہائے خود اندر بستند۔ و پاسبانان برگماشتند۔ و آنانکہ بدیشاں
حاجتے داشتند حاجات خویش فروگذاشتند۔ تو بار خدایا زندۂ و پایندۂ و دانندۂ غنودن
و خواب بر تو روا نیست۔ و آنکہ ترا بدیں صفت نشناسد ہیچ نعمت سزاوار نیست۔ اے
آنکہ چیزے مر ترا از چیزے دیگر باز ندارد۔ و شب و روز اندر بقائے تو خلل نیارد۔ و درہائے
رحمت تو گشادہ است۔ بر آنکہ ترا دعا کند۔ و خزینہ ہائے تو جملہ فدائے آنست کہ
بر تو ثنا گوید۔ تو آں خداوندی کہ رد سائلے بر تو روا نباشد۔ آنکہ دعا کند از مومنان بر درگاہ بیت
سائلی را باز دارندۂ نباشد از خلق زمین و آسمان بار خدایا۔ چوں مرگ و گور و حساب را یاد
کنم چگونہ از دنیا بہرہ گیرم۔ پس از تو خواہم از آنچہ ترا یکے دانم۔ و از تو جویم از آنچہ ترا مے خوانم
راحتے اندر حال مرگ بے عذاب۔ و عیشے اندر حال حساب بے عقاب کرامت گرداں
ایں جملہ مے گفتے۔ و مے گریستے تا شبے او را گفتم یا سیدی و سید آبائی چند گریی و زاری کے
خروشی گفت اے دوست یعقوب را یک یوسف گم شد۔ چنداں بگریست کہ نابینا شد
و چشمہا سپید کرد۔ و من ہژدہ کس را از پدر خود یعنی حسین و قتیلان کربلا گم کردہ۔ کم از آں
نباشم۔ یا رب کہ اندر فراق ایشاں چشمہا سپید کنم۔ و ایں مناجات بعربیت سخت فصیح
است۔ اما ترک تطویل را معانی آں بپارسی بیاوردم تا مکرر نشود۔ و باز بجائے
دیگر آں را اندر آورم ان شاء اللہ عزّ و جلّ۔ و منہم یوسف سنت و جمال طریقت
معبر معرفت و مزین صفوت۔ ابو محمد جعفر بن محمد الصادق بن علی بن الحسین بن علی
بن ابی طالب رضی اللہ تعالےٰ عنہم اجمعین عالی حال و نیکو سیرت بودہ است۔

آراسته ظاهر و آبادان سریرت. و وی را اشارات جمیل است اندر جمله علوم. و مشهور
است بدقت کلام و وقوف بمعانی اندر میان مشایخ رضی الله عنهم. و وی را کتب
معروف است اندر بیان این طریقت. از وی روایت می‌آرند که گفت من
عرف الله اعرض عما سواه. عارف معرض بود از غیر و منقطع از اسباب. از آنچه
معرفت وی عین نکرت غیر بود. که نکرت غیر همی معرفت وی بود و معرفت غیر همی
نکرت وی. پس عارف از خلق و نکرت بگسسته باشد. و بوی پیوسته. غیر را اندر
دلش مقدار آن نباشد تا بدیشان التفات کند. و با وجود ایشان چندان خطر. که اندر
خاطر ذکر ایشان را عقد کند. و هم از وی روایت می‌آرند که گفت لا تصح العبادة
الا بالتوبة لان الله تعالی قدم التوبة علی العبادة قال الله تبارک و تعالی
التائبون العابدون. عبادت جز بتوبه راست نیاید تا خداوند مقدم کرد توبه را بر عبادت
زیرا که توبه بدایت مقامات است. و عبودیت نهایت آن. و چون خداوند تعالی
ذکر عاصیان یاد کرد توبه فرمود و گفت توبوا الی الله جمیعا ایها المؤمنون. و چون
رسول را یاد کرد عبودیت یاد کرد و گفت فاوحی الی عبده ما اوحی. و اندر حکایات
یافتم که داود طائی رحمة الله علیه نزدیک وی آمد و گفت یا ابن رسول الله صلعم
مرا پندی ده که دلم سیاه شده است. گفت یا ابا سلیمان تو زاهد زمانه خویشی ترا به
پند من چه حاجت باشد. گفت یا فرزند پیغمبر شما را بر همه خلائق فضل است. و
پند دادن تو همه را واجب است. گفت یا ابا سلیمان من از آن می‌ترسم. که فردا
جد من اندر من آویزد که چرا حق متابعت من نگذاردی. این کار به نسب صحیح و نسبت
قوی نیست. این کار بمعاملت حضرت حق تعالی است. و داود
طائی بگریستن آمد و گفت بار خدایا آنکه معجون طینتش از آب نبوت است
و ترکیب طبیعت وی از اصول برهان و حجت جدش رسول است. و مادرش
بتول. اینهمه حضرت بی‌قالی است. وی بدینا حیران است. داود که باشد که او
بمعاملات خود معجب شود. و هم از وی می‌آید که روزی با گروهی نشسته بود و می‌گفت
و مر ایشان را می‌گفت بیایید تا بیعت کنیم و عهد بندیم که هر که از میان ما رستگاری
یابد اندر روز قیامت مر شفاعت کند. گفتند یا ابن رسول الله صلی الله علیه وسلم ترا بشفاعت

با چه حاجت است که چندین تو شفیع همه خلقانستی. وی گفت من با این افعال خود شرم دارم که لقیا مرت اندر روی چندین نگرم. و این جمله رؤیت عیوب نفس است و این صفت از اوصاف کمال است. و جمله متمکنان حضرت خداوند بدین بوده اند از انبیاء و اولیاء و رسل. که رسول گفت صلی الله علیه و سلم اذا اراد الله بعبد خیرا بصره بعیوب نفسه. و هر که اندر تواضع و عبودیت سر فرود آرد خداوند تعالی کار وی اندر دو جهان بر آرد. و اگر جمله اهل بیت را رضی الله عنهم یاد کنم و مناقب هر یک بر شمرم این کتاب حمل آن نکند. این مقدار کفایت بود مر هدایت قومی را که عقل ایشان را الباس ادراک باشد از مریدان و منکران این طریقت. اکنون ذکر اصحاب صفه رسول الله صلی الله علیه و سلم بیاریم بر سبیل ایجاز و اختصار اندرین کتاب. و ما پیش از این کتابی ساخته ایم و مر آن را منهاج الدین نام کرده. اندر وی مناقب یک یک به تفصیل بیاورده. اما اینجا آسامی و کنیتی سغر و شمال بیاریم تا مقصود تو اعزک الله بحصول پیوندد. والله اعلم و بالله التوفیق

باب فی ذکر اهل الصفه

بدانکه امت مجتمع اند بر آنکه پیغمبر را صلی الله علیه و سلم گروهی بودند از صحابه که اندر مسجد وی ملازم بوده اند و تنها مر عبادت را و دست از دنیا بداشته بودند. و از کسب اعراض کرده. و خدای عزوجل اندر بابت ایشان پیغمبر صلی الله علیه و سلم عتاب کرد و گفت وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ. و کتاب خدای بفضائل ایشان ناطق است. و پیغمبر را صلی الله علیه و سلم اندر فضائل ایشان اخبار بسیار است که بما رسیده. و طرفی از ذکر ایشان اندرین مقدار این کتاب بگفته ایم. و ابن عباس رضی الله عنه روایت کند از پیغمبر صلی الله علیه و سلم. وقف رسول الله صلی الله علیه و سلم علی اصحاب الصفة فرأی فقرهم وجهدهم وطیب قلوبهم فقال ابشروا یا اصحاب الصفة فمن بقی من امتی علی النعت الذی انتم علیه راضیا بما فیه فانه من رفقائی فی الجنة. معنی این خبر آن بود که چون پیغمبر صلی الله علیه و سلم بر ایشان بگذشت. و مر ایشان را بدید با ایشان و خوشی دل ایشان اندر فقر و مجاهدت

بدید۔ وگفت بشارت مر شمارا و آنانکہ از پس شما نیایند بصفت شما و اندر فقر خود راضی باشند ایشان نیز از رفیقان من اند۔ از ایشان یکے منادی بحضرت جبار برگزیدہ محمد مختار بلال بن رباح و دیگر دوست خداوند و محرم احوال پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم ابو عبداللہ سلمان الفارسیؓ۔ و دیگر سرہنگ مہاجر و انصار و متوجہ رضوان خداوند جبار ابو عبیدہ عامر بن عبداللہ بن الجراح۔ و دیگر برگزیدہ اصحاب و زینت ارباب ابو الیقظان عمار بن یاسرؓ۔ و دیگر گنج علوم و خزانۂ حلم ابو مسعود عبداللہ بن مسعود الہذلیؓ۔ و دیگر متمسک درگاہ حرمت و پاک از عیب و آفت عتبہ بن مسعود برادر عبداللہ۔ و دیگر سالک طریق عزلت و معرض از معایب و زلت مقداد بن الاسودؓ۔ و دیگر داعی مقام تقوی و راضی ببلا و بلوی خباب ابن الارتؓ۔ و دیگر قاصد درگاہ رضا و طالب بارگاہ بقا اندر فنا صہیب بن سنانؓ۔ و دیگر درج سعادت و بحر قناعت عتبہ بن غزوانؓ۔ و دیگر برادر فاروق معرض از کونین و مخلوق زید بن الخطابؓ۔ و دیگر خداوند مجاہدات اندر طلب مشاہدات ابو کبشہؓ مولی پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم۔ و دیگر عزیز و تایب و از کل خلق بحق تعالیٰ آیب ابو المرثد کناز الحصین العدویؓ۔ و دیگر عامل طریق تواضع و سپرندہ مجہ تقاطع سالم مولی حذیفۃ الیمانیؓ و دیگر خائف از عقوبت و ہارب از طریق مخالفت عکاشہ بن الحصینؓ۔ و دیگر زین مہاجر و انصار و سید بنی و قار مسعود بن ربیع القاریؓ۔ و دیگر اندر زہد با شبہ عیسےٰ۔ و اندر شوق بدرجہ موسیٰ۔ ابو ذر جندب بن جنادۃ الغفاریؓ۔ و دیگر حافظ انفاس پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم و سر خیرات را در خود عبداللہ بن عمرؓ۔ و دیگر اندر استقامت مستقیم۔ و اندر متابعت مستقیم صفوان بن بیضاؓ۔ و دیگر صاحب ہمت و خالی از تہمت ابو درداء عویمر بن عامرؓ۔ و دیگر متعلق درگاہ رجا و گزیدہ رسول بادشا۔ ابو البابہ بن عبد المنذرؓ۔ و دیگر کیمیائے بحر شرف مر ورید توکل را صدف۔ عبداللہ بن بدر الجہنیؓ۔ وعن محبیہم۔ و اگر جملۂ ایشان را یاد کنم کتاب دراز گردد و شیخ ابو عبدالرحمن محمد بن الحسین السلمیؓ کہ نقال طریقت و کلام مشائخ بودہ است تاریخے کردہ است مر اہل صفہ را مفرد۔ و مناقب و فضائل و اسامی و کناے ایشان بیاوردہ و مسطح بن ثابت بن عباد را از جملۂ ایشان گفتہ است۔ ومن بدل او را دوست ندارم۔ کہ ابتداے افک ام المومنین عائشہؓ وے کردہ بود۔ اما ابو ہریرہ و ثوبان و معاذ بن الحارث و سنان و خلاب و ثابت بن ودیعت

و ابو عیسی عویم بن ساعده و سالم بن عمیر بن ثابت و ابو اللیث کعب بن عمرو و وهب بن معقل
و عبدالله بن انیس و حجاج بن عمر الاسلمی رضی الله عنهم اجمعین از جملهٔ ایشان بوده اند. گاه گاه
بسببی تعلق کردندی. و اما جمله اندر یک درجه بودند. و بحقیقت قرن صحابه خیر قرون بودند. و
اندر هر درجه که بودند از هر وقتی بهترین و فاضلترین همه خلق بودند از بعد آنکه خداوند تعالی مر
ایشان را صحبت پیغمبر صلی الله علیه وسلم ارزانی داشته بود. و اسرار ایشان از جمله عیوب نگاه
داشته. چنانکه پیغمبر صلی الله علیه وسلم گفت خَیْرُ الْقُرُوْنِ قَرْنِیْ ثُمَّ الَّذِیْنَ یَلُوْنَهُمْ ثُمَّ
الَّذِیْنَ یَلُوْنَهُمْ الحدیث. و خداوند گفت وَالسّٰبِقُوْنَ الْاَوَّلُوْنَ مِنَ الْمُهٰجِرِیْنَ
وَالْاَنْصَارِ وَالَّذِیْنَ اتَّبَعُوْهُمْ بِاِحْسَانٍ. و اکنون ذکر بعضی تابعین اندرین کتاب
اثبات کنم تا فائده تمام تر باشد. و قرون بیکدیگر متصل شود.

باب فی ذکر ائمتهم

و منهم آفتاب امت و شمع دین و ملت اویس القرنی رضی الله عنه از کبار مشائخ اهل
تصوف بود. و اندر عهد رسول صلی الله علیه وسلم بود. اما ممنوع گشت از دیدار پیغمبر صلی الله
علیه وسلم بدو چیز یکی غلبهٔ حال. و دیگر حق والده. و پیغمبر صلی الله علیه وسلم صحابه را رضی الله عنهم گفت
مردیست اندر قرن اویس نام که او را بقیامت هم چند مقدار گوسفندان ربیعه و مضر
شفاعت خواهد بود اندر امت من. و روی بعمر و علی کرد. گفت شما مر او را ببینید وی
مردیست پست بالا اشعرانی. و بر پهلوی چپ وی یک درم سپید است که نه از
پیسی است. و برکف دستش همچنان. و وی را بعدد گوسفندان ربیعه و مضر شفاعت باشد
اندر امت من. چون به بینید سلام من بدو رسانید. و بگوئید تا امت مرا دعا کند. و چون
عمر رضی الله عنه بعد وفات پیغمبر بمکه آمد. و امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه با وی بود اندر میان خطبه
گفت یا اهل نجد قوموا. اهل نجد برخاستند. گفت از قرن کسی هست اندر میان شما.
گفتند بلی. قومی را بوی فرستادند. عمر رضی الله عنه خبر اویس از ایشان بپرسید. گفتند دیوانه است اویس
نام که اندر آبادانیها نیاید. و با کس صحبت ندارد. و آنچه مردمان خورند او نخورد. و غم و شادی
نداند. چون مردمان بخندند او بگرید. و چون بگریند او بخندد. عمر رضی الله عنه گفت وی را همی خواهم. گفتند
بصحرا است به نزدیک اشتران ما. امیرین کبیرین برخاستند. و به نزدیک وی شدند.

وے را یافتند اندر نماز نشستند تا فارغ شد۔ و بر ایشان سلام گفت۔ و نشان پہلو
وکف دست بدیشان نمود تا ایشان را معلوم گشت۔ و از وے دعا خواستند۔ و سلام پیغمبر
صلی اللہ علیہ وسلم بدو رسانیدند۔ و بدعائے امت وصیت کردند۔ و زمانے پیش وے
بودند تا گفت رنجہ گشتید۔ اکنوں باز گردید۔ کہ قیامت نزدیک است۔ آنگاہ مارا آنجا
دیدار شود۔ کہ مرا آنرا بازگشتن نباشد۔ کہ من اکنوں بساختن برگ راہ قیامت مشغولم۔
وچوں اہل قرن با امیرؓ بازگشتند اورا حرمتے وجاہے پدید آمد۔ اندر میان ایشان۔
وے از آنجا برفت و بکوفہ آمد۔ و ہرم بن حیان روزے وے را دید۔ و از پس آں ہیچکس
ندیدش۔ تا بوقت رفتن حرب امیر المؤمنین علی کرم اللہ وجہہ آنگاہ بیامد۔ و بر موافقت
علیؓ بابتدائے وے حرب ہمے کرد۔ و تا روز حرب صفین شہادت یافت۔ عاش حمیداً
ومات شہیداً رضی اللہ عنہ۔ از وے روایت آرند کہ گفت السلامۃ فی الوحدۃ۔
سلامت اندر تنہائی بود۔ از آنچہ دل کسے کہ تنہا بود از اندیشہ غیر رستہ باشد۔ و اندر جملہ
احوالش از خلق نومید گشتہ۔ تا از جملہ آفت ایشان سلامت یافتہ باشد۔ و روئے از جملہ
ایشان برتافتہ۔ اما اگر کسے پندارد کہ وحدت تنہا زیستن بود۔ محال باشد کہ تا شیطان را
بر دل کسے صحبت بود۔ و نفس را اندر صدر وے سلطانی۔ و تا دنیا و عقبے بر فکرت
وے گذر کرد و تا اندیشہ خلق را بسر وے گذر بود ہنوز وحدت نباشد۔ زیرا آنچہ با عین آرام
باشد۔ و چہ با اندیشہ آں ہر دو یکے باشد۔ پس آنکہ وحید بود اگرچہ صحبت مزاحم واحدیت
وے نباشد۔ و آنکہ مشغول بود عزلت سبب فراغت وے نگردد۔ پس انقطاع از انس
جز بانس نباشد۔ آنرا کہ بحق انس بود مخالطت انس وے را مضرت نکند۔ و آنرا کہ موانست
بانس بود۔ و انس را بدلش گذر نباشد۔ و وے را از انس حق خبر نہ۔ لان الوحدۃ صفۃ
عبد صادق ہم قال اللہ تبارک وتعالی الیس اللہ بکاف عبدہ۔ و منہم
شیخ صفا۔ معدن وفا۔ ہرم بن حیانؓ از بزرگان طریقت بود۔ و اندر معاملت حظے وافر
داشت۔ و با اصحاب کرام صحبت کردہ بود۔ قصد کرد تا اویس را زیارت کند۔ چوں بقرن
شد وے از آنجا رفتہ بود۔ نا امید گشت۔ و بمکہ باز آمد۔ خبر یافت کہ وے بکوفہ مے باشد۔
بیامد و نیافتش۔ تا مدتے دراز در آنجا بود۔ و چوں خواست کہ از آنجا بسوئے بصرہ آید۔
ویرا یافت بر کنارہ فرات۔ کہ طہارت مے کرد۔ مرقعہ پوشیدہ بشناختش۔ چوں از کنارہ رود

برآمد۔ و زینتِ ریش بشانه کرد۔ هرم بن حیان پیش آمد۔ و وے را سلام گفت۔ وے
گفت علیک السلام یا هرم بن حیان۔ گفت مرا بچه شناختی که من هرم۔ گفت عرفت
روحی روحک۔ جانِ من جانِ ترا بشناخت۔ زمانے بنشستند۔ و مر اورا باز گردانید۔
هرم گفت بیشتری با من سخنان از امیرین گفت۔ یعنی عمرؓ و علیؓ۔ روایت کرد مرا از
عمر و عمر از پیغمبر صلی الله علیه وسلم که وے گفت۔ انما الاعمال بالنیات و لکل امرءٍ
ما نوی فمن کانت هجرته الی الله و رسوله فهجرته الی الله و رسوله و من کانت هجرته
الی الدنیا یصیبها او الی امرأة یتزوجها فهجرته الی ما هاجر الیه۔ آنگاه مرا گفت
علیک بقلبک۔ بر تو باد بنگاه داشت دل از اندیشهٔ غیر۔ و این سخن را دو معنے بود۔
یکے آنکه دل را متابع حق گردان به مجاهدت۔ و دیگر آنکه خود را متابع دل گردان۔ و این دو
اصل قویست۔ دل را متابع کار مریدان بود که از مکاثرهٔ شهوت و مؤانست هوا
باز ستانندش۔ و اندیشها ناموافق بدر از وے منقطع گردانند۔ و اندر تدبیر صحبت و حفظ
امور و نظر اندر آیاتِ حق بندند تا محل محبت شود۔ و خود را متابع دل گردانیدن کار
کاملاں باشد۔ که حق تعالی دلِ ایشاں را بنور جمال منور گردانیده است۔ و از همه اسباب
و علل رهانیده۔ و بدرجهٔ اعلے رسانیده۔ و خلعت قرب در بر ایشاں افگنده۔ و بلطائف
خود بداں تجلی کرده۔ و بمشاهدت و قربت بداں تولی۔ آنگاه تن را موافق دل گردانیده۔
پس آں گروه نخستیں صاحب قلوب بود۔ مالک القلوب بود باقی الصفة۔ و آنکه مغلوب
القلوب بود فانی الصفة بوده باشد۔ و حقیقت ایں مسئله بداں باز گردد۔ که خداوند گفت
عز و جل۔ اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِيْنَ۔ و اندر ایں دو قرائت است مخلِصین خوانده اند
بکسر لام و مخلَصین خوانده اند بنصب لام۔ مخلِص فاعل بود و باقی الصفة۔ و مخلَص مفعول
بود و فانی الصفة۔ و ایں مسئله بجائے دیگر مشروح تر ازیں بیارم ان شاء الله تعالی۔ و
بحقیقت آنانکه فانی الصفة باشند بزرگوار تر باشند۔ که تن را موافق دل گردانند۔ که دلهائے
ایشاں اندر حق محول بود۔ و اندر مشاهدت وے قائم۔ از آں گروه که باقی الصفة باشند
دل را بتکلف موافق امر۔ و بنائے ایں مسئله بر اصل صحو و سکر و مشاهدت و مجاهدت باشد
والله اعلم۔ منهم امام عصر و فرید دهر ابو علی الحسن البصریؓ۔ و گروهے کنیتش ابو محمد
گویند۔ و گروهے ابوسعید۔ و ورا قدرے و خطرے بزرگ است بنزدیک اهل طریقت۔

ولطیف الاشارت بودہ است اندر علم معاملت۔ و اندر حکایات یافتم۔ کہ اعرابی بنزدیک
وے آمد و وے را پرسید۔ گفت صبر بر دو گونہ باشد۔ یکے صبر اندر مصیبت و بلیات۔
و دیگر صبر از چیزہائے کہ خداوند تعالیٰ ما را ازاں بازگشتن فرمودہ است۔ و از متابعت آں
نہی کردہ است۔ اعرابی گفت۔ انتَ زاھدٌ ما رأیتُ ازھدَ منکَ۔ یعنی زاہدی کہ من
ہرگز زاہد تر از تو ندیدم و صابر تر۔ حسن گفت۔ یا اعرابی اما زہد من بجملہ رغبت است۔ و صبر من
جزع۔ اعرابی گفت تفسیرِ ایں سخن مرا بگو۔ کہ اعتقادم مشوش گشت۔ گفت صبر من بر
بلا یا اندر طاعت ناطق است بترسِ من از آتش دوزخ۔ و ایں جزع بود۔ و زہد من در
دنیا رغبت است بآخرت۔ و ایں عین رغبت بود۔ سخ سخ آنکہ نصیب خود را از میانہ
برگیرد۔ تا صبرش مر حق را بود۔ نہ مر امن تن خود را از دوزخ۔ و زہدش مر حق را بود نہ مر رسیدن
خود را بہ بہشت۔ ایں علامت صحت اخلاص است۔ و ہم از وے روایت مے آرند
کہ گفت۔ ان صحبة الاشرار تورث سوء الظن بالاخیار۔ ہر کہ با بداں ایں طائفہ
صحبت کند بہ نیکانِ آں طائفہ بزرگان بدگمان شود۔ و ایں سخن سخت لائق است۔
و اندر خود مر اہلِ ایں زمانہ را کہ جملہ منکر اند مر عزیزانِ حضرت حق را۔ و ایں ازاں افتادہ
است کہ با ایں متصوفان اہلِ ہم صحبت کنند۔ و فعل شاں بر خیانت بینند۔ و زبانِ
شاں بر دروغ و غیبت۔ و گوشِ شاں بر استماع بہ ہزل و بطالت۔ چشم شاں
بر لہو و شہوت۔ و ہمتِ شاں ہمہ جمع کردن حرام و شبہات۔ بدیشاں فعل پندارند کہ متصوفہ
را معاملت ہمیں است۔ و یا صوفیاں را مذہب ہمیں۔ لا بلکہ فعل ایشاں ہمہ طاعت
است۔ و زبانِ ایشاں بر کلام حق۔ و ثمرۂ محبتِ حق۔ و سر ایشاں محل محبت حق۔ و گوش
ایشاں محلِ سماعِ حق اندر حقیقت و چشم ایشاں خیانت بر دست گرفتند۔ خیانت خائناں
بدیشاں باز گردد۔ نہ بداں احرارِ جہاں و ساداتِ زماں پس کسے را با اشرار قومی صحبت
کند آں از شر وے باشد۔ کہ اگر اندر وے خیرے بودے صحبت با خیار کردے پس
ملامت آنکس مر خود را است کہ صحبتِ ناسزا و غیر کفو خود کند۔ و منکرانِ ایشاں اشرار
و اراذل خلق خدائے عزوجل اند۔ کہ صحبت ایشاں با اراذل و اشرار ایشاں بودہ است تا
ہوائے نیافتہ اند۔ پس بدیشاں منکر شدہ اند۔ و یا اقتدا بایشاں کردہ اند۔ و چوں ہلاک
شدہ اند و یا اقتدا بایشاں کردہ اند سوائے آں اخیار و عزیزانِ خداوند کہ چشم رضا اندر

خیار ایشان نگریسته اند - و بر صحبت ایشان را بجان و دل خریده - و از کل عالم طریق ایشان
برگزیده - و ببرکات ایشان بمقصود دو جهانی رسیده - و از کل عالم بریده - و اندرین معنی
گفته اند **شعر**

فلا تحقرن نفسی و انت حبیبها   فکل امرئ یصبو الی من یجانس

و منهم رئیس علما و فقیه فقها سعید ابن المسیب عظیم الشان - و رفیع القدر بود -
و عزیز القوم - و جلیل الصدر بود - و وے را مناقب بسیار است اندر فنون علم - از فقه و
توحید و حقائق و تفسیر و شعر و لغت و غیر آں - و گویند که مردے عیار نمائی پارسا طبع بوند
و ایں طریق ستوده است اندریں قصه - و محمود بنزدیک جمله مشائخ - و از وے روایت
آرند که گفت - ارض بالیسیر من الدنیا مع سلامة دینک کما رضی قوم بکثیرها مع
ذهاب دینهم - راضی شو باندک دنیا با سلامت دین - چنانکه راضی شدند قومے به
بسیاری آں - با رفتن دین ایشان از ایشان یعنی فقر با سلامت دین بهتر از غنائے
با غفلت - که چوں فقیر اندر دل نگرد اندیشه زیاده نیابد - و اندر دست نگرد قناعت
یابد - و غنی چوں اندر حال نگرد اندیشه زیاده یابد - اندر دست نگرد دنیا یابد پس رضائے
دوستاں بجفاوندے خداوند بے غفلت بهتر از رضائے غافلاں بدنیائے پر غرور - و وحشت
و حسرت زده است بهتر از ذلت و معصیت پس چوں بلا بیاید غافلاں گویند الحمد لله که
برتن مایاں نیامد - و دوستاں گویند الحمد لله که بر دین ما نیامد که اگر تن اندر بلا بود چوں اندر
دل بقا بود بلا بر تن خوش گردد - و چوں اندر دل غفلت بود - اگر چه تن اندر نعمت بود آں
نعمت نقمت بود - و بحقیقت رضا بقلیل دنیا کثیر دنیا بود - و رضا بکثیر دنیا قلیل دنیا بود -
از آنچه قلیل او چوں کثیر او دست - و هم از وے می آید که اندر مکه نشسته بود مردے
بنزدیک وے آمد و گفت - مرا خبر ده از حلالے که اندر وے حرام نباشد - و حرامے که اندر
وے حلال نباشد - وے گفت ذکر الله حلال لیس فیه حرام و ذکر غیره حرام
لیس فیه حلال - یاد کردن خدائے تعالیٰ حلال است بے حرام -
و یاد کردن غیر او حرام است بے حلال - از آنچه اندر ذکر وے نجات است
و اندر ذکر غیر وے هلاک - و بالله التوفیق ۞

باب فی ذکر ائمتهم من تبع التابعین الیٰ یومنا

ومنهم شجاع طریقت۔ و متمکن اندر شریعت۔ حبیب العجمی رضی اللہ عنہ بلند ہمت۔
و باقیمت بود۔ و اندر مرتبہ گاہ مرداں خطرے عظیم داشت۔ توبہ وے را ابتدا بر دست
حسن بصری بود رحمۃ اللہ علیہ۔ و در اول عہد ربا دادے۔ و از ہر جنس فساد کردے۔
خداوند تعالیٰ توبہ نصوح ارزاں داشت۔ تا بدرگاہ خداوند باز گشت۔ و بعضے از علم و معاملت
از حسن بیاموخت۔ و زبانش عجمی بد بر عربیت جاری نگشتہ بود۔ خداوند تعالیٰ وے را بکرامت
بسیار مخصوص کردہ بود۔ تا بدرجتے رسید کہ شامی حسن بصری بدر صومعۂ وے بر گذشت۔
وے اقامت نماز شام گفتہ بود۔ و اندر نماز ایستادہ۔ حسن اندر آمد۔ و اقتدا باو نکرد۔ از آنچہ
زبان وے بر عربیت و بر خواندن قرآن جاری نبود۔ چوں شب بخفت۔ گفت خداوند تعالیٰ را
بخواب دید۔ و گفت بار خدایا رضائے تو اندر چہ چیز است۔ گفت یا حسن رضائے من
یافتہ بودی۔ قدرش ندانستی۔ گفت بار خدایا آنچہ بود۔ گفت تو اگر دوش از پس حبیب
نماز کردی۔ و صحت نیت وے ترا از انکار اعتبار عبارتش باز نداشتے۔ من از تو راضی
شدمے۔ و اندر میان ایں طائفہ معروف است۔ کہ چوں حسن بصری از حجاج بگریخت
اندر صومعۂ وے شد۔ ایشاں بیامدند۔ و گفتند اے حبیب حسن را ہیچ جا دیدی۔ گفت
بلے گفتند کجا است۔ گفت اندر صومعۂ من است۔ بصومعہ اندر شدند۔ کس را ندیدند
پنداشتند۔ کہ حبیب با ایشاں استہزا مے کند۔ وے را جفا گفتند کہ راست نمے گوئی کہ اینجا
است۔ وے سوگند یاد کرد کہ راست مے گویم۔ دیگر بار و سہ دیگر بار اندر شدند۔ نیافتند و باز
گشتند۔ حسن بیروں آمد۔ و گفت یا حبیب دانم کہ خدائے عز و جل ببرکات تو مرا بدیں ظالماں ننمود
چرا گفتی با ایشاں کہ وے اندریں جاست۔ گفت اے استاد نہ ببرکات من بود۔ کہ ترا ننمودند
بدیشاں۔ بلکہ ببرکات راست گفتن مرا است کہ ترا ندیدند۔ اگر دروغ گفتمے مرا و ترا ہر دو را رسوا کردندے۔
و وے را ازیں جنس کرامات بسیار است۔ از وے پرسیدند کہ رضائے خداوند اندر چہ چیز است
گفت فی قلب لیس فیہ غبار النفاق۔ اندر دلے کہ اندراں غبار نفاق نباشد۔ از آنچہ نفاق خلاف
وفاق بود۔ و رضا عین وفاق۔ و محبت را با نفاق ہیچ تعلق نیست۔ و محلش رضا است پس
رضا صفت دوستاں بود۔ و نفاق صفت دشمناں۔ و ایں سخن سخت بزرگ است۔ و بجائے

دیگر بیاورم ان شاء الله. وبالله التوفیق و منه العون. و منهم نقیب اهل انس و زین جمله
جن و انس مالک بن دینار رضی الله عنه صاحب حسن بصری بود. و از بزرگان این طریقت و وی را کرامات
مشهور است. و اندر ریاضات خصال او مذکور. و دینار بندهٔ او بود. و مولود وی اندر
حال عبودیت پدر بود. و ابتدای توبهٔ وی آن بود که شبی اندر میان گروهی به طرب مشغول
بود. چون جمله بخفتند آنگاه از عودی که میزدند آوازی آمد که یا مالک ما لک ان لا تتوب. ترا چه
بود که توبه نمی کنی. وی دست از آن جمله برداشت. و نزدیک حسن آمد. و اندر توبه قدمی درست
کرد. و منزلتش تا بجایی رسید که وقتی اندر کشتی بود. جوهری اندر کشتی غائب شد. وی مجهول
تر از همه بود. وی را بیرون آن تهمت کردند. سر سوی آسمان کرد. اندر ساعت هر چه اندر
دریا ماهی بود اندر سر آب آمدند. هر یکی جوهری اندر دهان گرفته. یکی از آن جمله بستد. و بدان مرد
داد. و خود قدم بر سر آب نهاد. و بر روی آب دریا بگذشت. تا بساحل بیرون شد. از وی
می آید که گفت احب الاعمال علی الاخلاص فی الاعمال. دوست ترین کردارها بمن اخلاص
است اندر کردارها. از آنچه عمل باخلاص عمل گردد. و اخلاص مر عمل را بدرجهٔ روح بود. مر جسد را.
چنانچه جسد بے روح جمادی بود. عمل بے اخلاص هبائے بود. اما اخلاص از جمله اعمال باطن
است. و طاعات از جمله اعمال ظاهر. و اعمال ظاهر باعمال باطن تمام شود. و اعمال باطن
باعمال ظاهر قیمت گیرد. اگر کسے هزار سال بدل مخلص باشد. تا عمل باخلاص وے نه پیوندد
و اخلاص نباشد. و اگر کسے هزار سال بظاهر عمل مے آرد. تا اخلاص بعمل نه پیوندد. و آن عمل
وے طاعت نگردد. و منهم فقیر خطیر و بهمه اولیا امیر ابو حلیم حبیب بن سلیم الراعی رضی الله عنه
اندر مشائخ منزلتے بزرگ دارد. و وے را آیات و براهین بسیار است اندر جمله احوالش. و
صاحب سلمان فارسی بود. و روایت کند از پیغمبر صلی الله علیه وسلم که گفت نیة المؤمن
خیر من عمله. حبیب صاحب گوسفندان بود. و بر کنارهٔ فرات نشستے. و طریقش عزلت
بود. یکے از مشائخ روایت کند که وقتی من بر وی بگذشتم. وی را یافتم اندر نماز. و گرگ
گوسفندان وی را نگهداشت. گفتم این پیر را زیارت کنم که علامات بزرگی مے بینم اندر وے
زمانے بودم تا از نماز فارغ شد بر وے سلام کردم. گفت اے پسر بچه کار آمدی گفتم بزیارت
گفت جزاک الله گفتم ایها الشیخ گرگ را با میش موافق مے بینم. گفت از آنچه راعی میش با حق
موافق است. این بگفت و کاسهٔ چوبین اندر زیر سنگے داشت. دو چشمه از آن سنگ بگشاد

یکی شیر و یکی عسل. گفتا بخور. گفتم ایها الشیخ این درجه بچه یافتی. گفت بمتابعت حضرت
محمد رسول الله صلی الله علیه وسلم. گفت ای پسر قوم موسی با آنکه مر او را مخالف بودند سنگ
ایشان را آب داد. و موسی نه بدرجهٔ محمد مصطفی صلی الله علیه وسلم بود. چون من حضرت محمد
صلی الله علیه وسلم متابع باشم اگر سنگ مرا انگبین و شیر دهد. و محمد صلی الله علیه وسلم بهتر
از موسی بود. گفتم مرا پندی ده. گفت لاتجعل قلبك صندوق الحرص وبطنك وعاء
الحرام. دل را محل آز مکن. و شکم را موضع حرام مکن. که هلاک خلق اندرین دو چیز است.
و نجات اندر حفظ این دو چیز. و شیخ مرا از وی روایات بود. اما اندر وقت من ضیقی بود.
پیش ازین ممکن نشد که کتب من بحضرت غزنین حرسها الله مانده بود. و من اندر دیار هند
در بلدهٔ لهانور که از مضافات ملتان است. در میان ناجنسان گرفتار شده بودم. والحمد لله
علی السراء والضراء. ومنهم پیر صالح ابو حازم المدنی مقتدای بعضی از مشایخ بود.
وی را اندر معاملات حظی وافر و خطری بزرگ است. و اندر فقر قدمی صادق. و اندر
مجاهدات روشی تمام. و عمرو بن عثمان المکی اندر امر وی مجد شد. و کلام وی اندر همه دلها
مقبول است. و در بیشتر کتب مسطور. و این عمرو بن عثمان از وی روایت کرد که وی را
گفتند. ما مالك قال الرضا عن الله والغنی عن الناس. مال تو چیست گفت مال من
رضای خداوند است. و بی نیازی از خلق. ولامحاله هر که بحق راضی بود از خلق مستغنی بود.
و خزینهٔ بزرگتر مرد را رضای خداوند باشد. و اشارت بغنا بخدای است عزوجل پس هر که
بدو غنی بود. از غیر وی مستغنی بود. و راه بجز درگاه وی نداند. و اندر خلا و ملا بجز او را نخواهد
یکی گوید از مشایخ که بنزدیک وی اندر آمدم. وی را یافتم خفته زمانی ببودم تا بیدار
گشت. گفت اندرین ساعت پیغمبر را صلعم بخواب دیدم که مرا بسوی تو پیغام داده است
و گفت که حق مادر نگاه داشتن بهتر از حج کردن. باز گرد و دل وی را بجوی. من از آنجا باز
گشتم. و بحج نرفتم. و از وی بیش ازین سخنان مسموع ندارم. ومنهم داعی اهل مجاهدت
و قائم اندر مشاهدت. محمد بن واسع اندر وقت وی چون وی نبود. و صحبت بسیار کس از
تابعین یافته بود. و گروهی را از مشایخ متقدمین دریافته. و اندرین طریقت بهرهٔ تمام داشته
و اندر حقائق طریقت انفاسی عالی و اشارات کامل. و از وی آمده است. که گفت. ما
رأیت شیئا الا ورأیت الله فیه. هیچ چیز ندیدم که حق را اندران ندیدم. و این مقام مقام

مشاہدت باشد۔ کہ بندہ اندر غلبۂ دوستی فاعل بدرجتے رسد۔ کہ چوں اندر فعل وے نگرد فعل نہ بیند۔ بلکہ جملہ فاعل را بیند۔ چنانکہ کسی اندر صورتے نگرد مصوّر را بیند۔ وحقیقت ایں کلمہ بقول ابراہیم خلیل پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم باز گردد۔ کہ ماہ و آفتاب وستارہ را گفت۔ ھذا ربی۔ وآں اندر حال غلبۂ شوق بود۔ کہ ہر چہ مے دید جملہ بصفت محبوب خود مے دید۔ زیرا کہ چوں دوستاں نگاہ کنند عالمے بینند مقہور قہر وے واسیر سلطان وے۔ ووجود موجودات اندر جنب قدرت فاعل آں متلاشی بود۔ ودر محل تکوین نا چیز بچشم چوں اشتیاق اندراں نگرند مقہور نہ بینند۔ بلکہ ہمہ قاہر بینند۔ ومفعول نہ بینند۔ بلکہ فاعل بینند۔ ومخلوق نہ بینند۔ بلکہ خالق بینند۔ وایں را در باب مشاہدت بیارم ان شاء اللہ عزوجل۔ وایں جا گروہے را غلطی افتد کہ گویند گفتہ است۔ آں مرو کہ رأیت اللہ فیہ۔ ایں مکان تجزیہ وحلول اقتضا کند۔ وایں کفر محض باشد۔ از انچہ مکان جنس متمکن بود۔ اگر تقدیر کند کسے کہ مکان مخلوق است باید کہ متمکن نیز مخلوق بود۔ واگر تقدیر کند کہ متمکن قدیم است باید کہ مکان نیز قدیم بود۔ وبدیں قول فساد لازم آید۔ یا خلق را قدیم باید گفت۔ یا خالق را محدث۔ وایں ہر دو کفر باشد۔ پس ایں رویت او اندر چیزہا بداں معنی کہ اوّل گفتم۔ واندریں رموز لطیف است کہ بجایگاہ بیارم ان شاء اللہ تعالیٰ۔ **ومنہم** امام اماماں ومقتدائے سنیاں شرف فقہا وعز علما ابو حنیفہ نعمان بن ثابت الخزاز وے را اندر مجاہدات وعبادات قدمے درست بود۔ واندر اصول ایں طریقت شانے عظیم داشت واندر ابتدائے حال قصد عزلت کرد۔ واز خلق بجملہ تبرا نمود۔ وخواست کہ از میان خلق بیروں شود۔ کہ دل را از ریاست وجاہ خلق پاکیزہ گردانیدہ بود۔ ومذہب مر حق را ایستادہ۔ تا شبے بخواب دید کہ استخوانہائے پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم از لحد گرد مے کرد۔ وبعضے را از بعضے اختیار مے کرد۔ از ہیبت آں از خواب بیدار شد۔ ویکے از اصحاب از محمد بن سیرین تعبیر ایں خواب پرسید۔ گفت تو اندر علم پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم وحفظ سنت وے بدرجتے بزرگ رسی۔ چنانکہ اندراں متصرف شوی۔ صحیح را از سقیم جدا گردانی۔ ودیگر بار پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم را بخواب دید۔ کہ او را گفت یا ابا حنیفہ ترا بسبب زندہ گردانیدن سنت من زندہ گردانیدہ اند۔ قصد عزلت مکن۔ ووے استاد بسیار کس بود از مشائخ۔ چوں ابراہیم ادہم وفضیل بن عیاض وداؤد طائی وبشر حافی وبجز ایشاں۔ واندر میان علما مسطورہ مشہور است۔ کہ اندراں وقت ابوجعفر المنصور کہ خلیفہ بود۔ تدبیر کرد کہ از چہار کس یکے را قاضی گرداند۔

ازاں یکے ابوحنیفہ بود و دیگر سفیان ثوری و سیوم صلہ بن اشیم و چہارم شریک و ایں ہر چہار از
فحول علماء بودند کس فرستادند تا جملہ را آنجا حاضر گردانند۔ اندر راہے کہ مے رفتند ابوحنیفہ
گفت من اندر ہر یکے از شما بفراستے چیزے بگویم اندریں رفتن۔ گفتند صواب آید۔ گفت من
بحیلتے ایں قضا را از خود دفع کنم۔ و صلہ خود را دیوانہ سازد۔ و سفیان بگریزد۔ و شریک قاضی
شود۔ سفیان اندر راہ بگریخت و بکشتی اندر شد۔ و گفت مرا پنہاں کنید۔ کہ سرم بخواہند برید
بتاویل ایں خبر کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم گفت من جُعِلَ قاضیًا فقد ذُبِحَ بغیرِ سکینٍ۔ ملاح در
کشتی وے را لشانارہ پنہاں کرد۔ و ایں ہر سہ را بنزدیک منصور بردند۔ نخست ابوحنیفہؒ را
گفت ترا قضا باید کرد۔ وے گفت ایہا الامیر من مردی ام نہ از عرب بلکہ از موالی ایشان۔
و سادات عرب بحکم من راضی نباشند۔ ابوجعفر گفت ایں کار را نسبت بہ تعلق نیست۔ کہ ایں
کار را علم باید۔ و تو مقدم علمائے زمانہ۔ گفت من نشایم ایں کار را۔ گفت دریں قول کہ گفتم
من نشایم ایں کار را اگر راست گویم خود نشایم۔ و اگر دروغ گویم دروغ زن مر قضائے
مسلماناں را نشاید۔ و تو کہ خلیفہ خدائی روا مدار کہ دروغ گوئے را خلیفہ خود کنی۔ و اعتماد اموال
مردمان و فروج مسلمانان بر وے کنی۔ ایں بگفت و نجات یافت۔ آنگاہ صلہ پیش رفت۔
و دست منصور بگرفت۔ و گفت تو چگونہ و فرزندان و ستوران تو چہ گونہ اند۔ منصور گفت ایں
دیوانہ است ایں را بیروں کنید۔ آنگاہ شریک را گفتند ترا قضا باید کرد۔ گفت من مردے ام
سودائی و دماغ من خفیف است۔ منصور گفت معالجت کن بعصیدہائے موافق و بہ
نبیذہائے مثلث۔ تا عقلت کامل شود۔ آنگاہ قضا شریک را دادند۔ و ابوحنیفہؒ وے را
مہجور کرد۔ و نیز ہرگز با وے سخن نکرد۔ و ایں نشان کمال حال ولیست ہر دو معنی را۔ یکے
صدق فراستش اندر ہر یکے۔ و دیگر سپردن راہ صحت و سلامت خلق را از خود دور کردن۔
و بجاہ ایشاں مغرور ناگشتن۔ ازیں حکایت دلیل قوی است مر صحت ملامت را۔ کہ ایں جملہ
سہ مر بحیلت خلق را از خود دور کردند۔ و ایں جنس معاملت را منکرند۔ از آنچہ باہوا آرمیدہ اند۔
و از طریق حق رمیدہ۔ خاصہ خانہ امرا قبلہ خود ساختہ اند۔ و سرائے ظالماں را بیت المعمور خود
گردانیدہ۔ و بساط جباراں را با قاب قوسین او ادنیٰ برابر کردہ۔ و ہر چہ بخلاف ہوائے ایشاں بود
ہمہ را منکر شوند۔ وقتے از حضرت غزنین حرسہا اللہ یکے از مدعیان ملامت و علم گفتہ بود کہ
مرقعہ پوشیدن بدعت است من گفتم جامہ حشیشی و دبیقی کہ جملہ از ابریشم است۔ و بیں

آں بر مرداں حرام محض است۔ آنگاہ از ظالماں بستدہ بالحاح کردن۔ و الحاح حرام۔ ملک
ظالم حرام مطلق آنرا بپوشید۔ و نگویید کہ بدعت است۔ چرا جامہ حلال خریدہ بسیم حلال آں
بدعت بود۔ اگر نہ رعونت طبع و ضلالت نفس بر شما مسلط بودے۔ سخن ازیں پختہ تر گویندے
اما مر زناں را ابریشمینہ پوشیدن حلال باشد۔ و بر مرداں حرام۔ و بر دیوانگاں مباح۔ اگر بدیں
ہر دو مقر آیید معذور یید۔ فنعوذ باللہ من عدم الانصاف۔ و امام ابو حنیفہؒ مے گوید چوں
نوفل بن حیانؒ وفات یافت۔ بخواب دیدم کہ قیامت است۔ و جملہ خلق اندر حسابگاہ
قائم اند۔ پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم دیدم ایستادہ بر لب حوض خود۔ و بر راست و چپ وے
مشائخ دیدم ایستادہ۔ و پیرے دیدم نیکو روے و بر سر موئے سپید گذاشتہ۔ و خد بر خد پیغمبر
صلی اللہ علیہ وسلم نہادہ۔ و اندر برابر وے نوفل را دیدم۔ چوں مرا بدید بسوئے من آمد۔ و
سلام گفت۔ گفتم مرا آب دہ۔ گفت از پیغمبر دستورے خواہم۔ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بانگشت
اشارت کرد تا مرا آب داد و من ازاں آب بخوردم و مر اصحاب خود را بدادم کہ ازاں جام پیغمبر
کم نگشت۔ گفتم یا نوفل بر راست پیغمبر آں پیر کیست۔ گفت ابراہیم خلیل صلوات اللہ علی
نبینا و علیہ۔ و دیگر بر چپ وے ابوبکر صدیقؓ ہمچنیں مے پرسیدم۔ و بر انگشت مے گرفتم تا
از ہفدہ کس پرسیدم۔ چوں بیدار شدم ہفدہ عدد بر دست عقد کردہ بودم۔ و یحییٰ ابن معاذ
الرازیؒ گوید پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم را بخواب دیدم۔ گفتمش یا رسول اللہ این اطلبک قال
عند علم ابی حنیفہؒ مرا نزدیک علم ابی حنیفہ جوئی۔ و وے را اندر ورع طریق بسیار است و
مناقب مشہور بیش ازانکہ ایں کتاب حمل آں کند۔ و من کہ علی بن عثمان الجلابی ام رضی اللہ
عنہ بشام بودم بسر روضہ بلال مؤذن خفتہ بودم خود را بمکہ دیدم اندر خواب۔ کہ پیغمبر صلی اللہ
علیہ وسلم از باب بنی شیبہ اندر آمد۔ و پیرے را در کنار گرفتہ چنانکہ اطفال را گیرند بشفقتے یکی
وے دویدم۔ و بر پشت پایش بوسہ دادم۔ و اندر تعجب آں بودم تا آں پیر کیست۔ وے
بحکم اعجاز بر باطن و اندیشہ من مشرف شد۔ مرا گفت ایں امام تست و اہل دیار تو۔ یعنی
ابو حنیفہ۔ مرا بدیں امید بزرگ است۔ و با اہل شہر خود ہم درست شد۔ ازیں خواب مرا
کہ وے یکے از آناں بودہ است کہ از اوصاف طبع فانی بودند۔ و باحکام شرع باقی بداں قائم
چنانچہ برندہ وے پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بودہ است۔ و اگر وے خود رفتے باقی الصفة بودے
و باقی الصفة یا مخطی بود یا مصیب۔ چوں برندہ وے پیغمبر بود صلی اللہ علیہ وسلم فانی الصفة

و قائم ببقاے صفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم۔ و چوں بر پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم خطا صورت نگیرد۔ بدانکہ بدو قائم نگیرد۔ و ایں رمزے لطیف است۔ و گویند کہ چوں داؤد طائی رضی اللہ عنہ علم حاصل کرد۔ و مصدر و مقتدائے عالمے شد بہ نزدیک ابو حنیفہ رضی اللہ عنہ آمد و گفت۔ اکنوں چہ کنم۔ ابو حنیفہ رضی اللہ عنہ گفت علیک بالعمل فان العلم بلا عمل کالجسد بلا روح۔ بر تو باد بکار بستن علم۔ ازانکہ ہر علمے کہ آنرا عمل نباشد۔ چوں تنے بود کہ آنرا روحے نباشد۔ اقافد بیٹک تا علم العمل مقرون نگردد۔ و روزگار مخلص نہ۔ و ہر کہ بعلم مجرد قناعت کند۔ وے عالم نباشد۔ کہ عالم را بمجرد علم قناعت نبود ازانچہ عین علم متقاضی عمل باشد۔ و چنانکہ عین ہدایت مجاہدت تقاضا کند۔ و چنانکہ مشاہدہ بے مجاہدت نباشد علم بے عمل نباشد۔ ازانچہ علم مواریث عمل بود۔ و تخریج و کشائش علم و منفعت آں ببرکات عمل بود۔ بہیچ معنے علم را از عمل جدا نتواں کرد۔ چنانکہ نور آفتاب را از عین آں۔ و اندر ابتدائے کتاب اندر علم باب مختصر بیاوردم۔ و باللہ التوفیق۔ **ومنہم**

سید زہاد و قاعد اوتاد عبد اللہ بن مبارک المروزی رضی اللہ عنہ از محتشمان ایں قوم بود۔ و عالم بجملہ احوال و اقوال و اسباب طریقت و شریعت و اندر وقت خود امام وقت بود۔ و مشایخ بزرگ را دریافتہ بود۔ و با ایشاں صحبت کردہ۔ و وے را تصانیف مذکور و کرامات مشہور است اندر ہر فنے از علوم۔ و ابتدائے توبہ وے را سبب آں بود۔ کہ بر کنیزکے فتنہ بود۔ شبے از میان مستاں برخاست۔ و یکے را با خود ببرد۔ و اندر زیر دیوار معشوقہ بایستاد۔ و وے بربام برآمد تا بامداد ہر دو اندر مشاہدہ یکدیگر ایستادہ ہمے بودند۔ و عبد اللہ چوں بانگ نماز بامداد بشنید۔ پنداشت۔ کہ نماز خفتن است۔ چوں روز روشن شد۔ دانست۔ کہ ہمہ شب مستغرق مشاہدہ وے بودہ است۔ ازیں معنی ورا تنبیہے شد۔ و با خود گفت شرم بادت اے پسر مبارک۔ امشب ہمہ شب بر ہوائے خود بر پائے بایستے۔ و کرامات طلبے۔ و اگر امام اندر نماز سورہ دراز بر خواند دیوانہ گردی۔ کو دعوی مومنی اندر برابر آں دعوی۔ ازاں توبہ کرد۔ و بعلم و طلب آں مشغول شد۔ و زہد و دیانت پیش گرفت۔ تا بدرجتے رسید کہ مادرش اندر باغ گشت۔ ورا یافت خفتہ۔ و مارے دید عظیم شاخ ریحان اندر دہان گرفتہ۔ و مگس از وے میراند۔ آنگاہ از مرو رحلت کرد۔ و در بغداد مدتے اندر صحبت مشائخ بود۔ و یکچند گاہ مجاور بود۔ و باز بمرو شد۔ مردم شہر جملہ بدو قولی کردند۔ و ورا درس و مجلس نہادند۔ و اندراں وقت در مرو نیمے مرداں بمتابعت حدیث رفتند۔ و نیمے طریق را کہ داشتند۔

ہمچنانکہ تا امروز وے را رضی الفریقین خوانند۔ بحکم موافقتش با ہر یکے از ایشاں۔ و ہر دو فریق اندر وے دعوی کردند۔ و وے آنجا دو رباط ساخت۔ یکے مر اہل حدیث را و یکے مراہل رائے را۔ و تا امروز آں ہر دو بر جا یست بر قاعدۂ اصل۔ و از آنجا بحجاز باز آمد و مجاور شد۔ و وے را پرسیدند کہ از عجایبہا چہ دیدی۔ گفت راہبے دیدم از مجاہدہ ترار شدہ۔ و از ترس خداوند دو تا گشتہ۔ پرسیدمش کہ یا راہب کیف الطریق الی اللہ۔ قال لو عرفت اللہ لعرفت الطریق الیہ۔ فقال اعبد من لا اعرفہ و تعصی من تعرفہ۔ گفتم راہ بخدائے چہ چیز است۔ گفت اگر او را بشناسی راہ ہم بدو بدانی۔ آنگاہ گفت من مے پرستم آنکہ وے را نمے دانم و وے را نشناسم۔ و تو عاصی مے شوی آں را کہ مے شناسی یعنی معرفت خوف اقتضا کند۔ و ترا ایمن مے بینم۔ و کفر و جہل اقتضا کند و خود را خایف ہمے یابم۔ گفت ایں مرا پند شد۔ و از بسیار ناکردنی مرا باز داشت۔ از وے روایت آرند کہ گفت السکون حرام علی قلوب اولیائہ۔ دل دوستانش ہرگز ساکن نگردد۔ کہ سکونت بریں قوم حرام است اندر دنیا۔ مضطرب اندر حال طرب اندر دنیا بغیبت از حق سکونت برایشاں روا نہ۔ و اندر عقبے بحضور حق و تجلی و رویت قرار برایشاں روا نہ پس دنیا مر ایشاں را چوں عقبے او عقبے مر ایشاں را چوں دنیا۔ از آنچہ سکونت دل دو چیز اقتضا کند۔ یا یافت مقصود یا غفلت از مراد۔ یافت وے اندر عقبی و دنیا روا نہ۔ تا دل از خفقان محبت ساکن شود۔ و غفلت بر دوستانش حرام۔ تا دل از حرکات طلب ساکن شود۔ و ایں اصل قویست اندر طریق محققان۔ واللہ اعلم۔ و منہم شاہ اہل حضرت و پادشاہ درگاہ وصلت ابو علی الفضیل بن عیاض از جملہ صعالیک قوم بود۔ و کبار ایشاں و وے را اندر معاملات و حقائق حظے وافر است و نصیبے تمام و از مشہوران طریقت یکے وے است ستودہ اندر میان اہل و احوالش معمور بصدق اندر ابتداء و وے عیاری کردے۔ و راہ زدے میان مرو و ماورد۔ و با اینہمہ میل بصلاح داشتے و پیوستہ فتوتے و ہمتے اندر طبع وے بودے۔ چنانکہ اندر ہر قافلہ کہ زنے بودے بگرد آں نگشتے و کسے را کہ سرمایہ اندک بودے کالائے او نشدے۔ و با ہر کسے بمقدار سرمایہ چیزے بگذاشتے۔ تا وقتے کہ بازرگانے از مرو برفت۔ وے را گفتند کہ بدرقہ بگیر کہ فضیل بر سر راہ است۔ گفت شنیدہ ام کہ وے مرد خدائے ترس است۔ قاری را بمزد بگرفت۔ و بر اشتر نشاند۔ تا روز و شب اندر راہ

قرآن مے خواند۔ تا قافلہ بجائے رسید۔ کہ فضیل کمین داشت۔ باتفاق قاری مے خواند۔ اَلَمۡ یَاۡنِ لِلَّذِیۡنَ اٰمَنُوۡۤا اَنۡ تَخۡشَعَ قُلُوۡبُهُمۡ لِذِكۡرِ اللّٰهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الۡحَقِّ۔ و وے را رقتے اندر دل پدید آمد۔ و عنایت ازلی سلطانی خود بر دل وے ظاہر گردانید۔ و ازاں شغل توبہ کرد۔ و خصمان را نام بر نوشتہ بود۔ جملہ را خوشنود گردانید۔ و بمکہ شد۔ و مدتے آنجا مجاور بود۔ و بعضے از اولیا خداوند را یافت۔ و بکوفہ باز آمد۔ و با امام ابو حنیفہؒ مدتے صحبت کرد۔ و ویرا روایات عالی است۔ و مقبول اندر میان اہل صنعت حدیث۔ و کلام رفیع اندر حقایق تصوف و معرفت۔ از وے مے آید کہ گفت من عرف الله حق معرفته عبده بکل طاقة۔ ہر کہ خدائے را بحق معرفت وے بشناسد بکل طاقت بپرستدش۔ ازانچہ آنکہ بشناسد بانعام و احسان بشناسد۔ برافت و رحمت چوں شناخت دوستش گیرد۔ چوں دوست گرفت طاعت دارد۔ تا طاقت ازانچہ فرمان دوستاں کردن دشوار نباشد۔ پس ہر کرا دوستی زیادت بود حرص بر طاعت زیادت بود۔ و زیادتی دوستی از حقیقت معرفت بود۔ چنانکہ عائشہؓ روایت کرد کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم شبے برخواست۔ و از من غائب شد۔ و سر حضور بست کہ وے بحجرۂ دیگر رفتہ است۔ برخواستم و بر اثر حس وے مے رفتم۔ تا اندر مسجد آمدم۔ وے را یافتم اندر نماز ایستادہ و ہمے گریست۔ تا بلال بیامد۔ و بانگ نماز بامداد بگفت۔ و وے اندر نماز بود۔ چوں نماز بامداد گذارد۔ و بحجرہ اندر آمد۔ یافتم ہر دو پایش آماسیدہ۔ و ہر دو سر انگشتاں ترقیدہ۔ و زرد آب ازاں ہمے رفت۔ بگریستم۔ و گفت یا رسولؐ ترا گناہ اول و آخر عفو کردہ اند۔ چندیں رنج بر خود چرا مے نہی بگذار تا ایں کسے کند کہ مامون العاقبة نباشد۔ و وے گفت صلی اللہ علیہ وسلم یا عائشہ آں جملہ لطف و فضل خدا ایست عزوجل افلا اکون عبدا شکورا نباید کہ من بندۂ شکور باشم۔ چوں او کرم و خداوندی بمن نمود۔ و مژدۂ بخشش گفت۔ چہ گوئی مرا بندگی نباید کرد۔ و بمقدار طاقت بشکر باستقبال نعمت نباید شد۔ و نیز وے صلی اللہ علیہ وسلم بشب معراج پنجاہ نماز قبول کردہ بود۔ و آنرا گراں نداشت۔ تا بگفتار موسیٰؑ باز گشت۔ و نماز پنج وقتہ باز آورد۔ زیرا کہ اندر طبع وے مر فرمان را ہیچ مخالفت نبود۔ لان المحبة ہی الموافقة۔ و ہم از وے روایت آرند۔ کہ گفت۔ الدنیا دار المرضٰی والناس فیہا مجانین وللمجانین فی دار المرضٰی الغل والقید۔ دنیا بیمارستان است۔ و مردماں دروے چوں دیوانگاں۔ و دیوانگاں را اندر بیمارستان غل و قید باشد۔ ہوائے نفس

فعل ما است۔ و معصیت قید ما۔ فضل بن ربیع روایت کرد کہ من با هارون الرشید بمکہ شدم۔
چون حج بکردیم مرا گفت۔ این جا هیچ مردے هست از مردان خدائے۔ تا وے را زیارت کنم۔
گفتم بلے عبدالرزاق صنعانی این جا است۔ گفت مرا بہ نزدیک وے بر۔ چون بہ نزدیک
وے شدیم۔ و زمانے سخن گفتیم۔ چون قصد باز گشتن کردیم۔ هارون بمن اشارت کرد کہ از
وے بپرس۔ کہ تا هیچ وام دارد۔ بپرسیدم گفت بلے۔ فرمود تا وامش بگذارند۔ و از آنجا بیرون
آمد۔ گفت یا فضل دلم هنوز تقاضا مے کند کہ مردے را بینم بزرگتر ازین۔ گفتم سفیان بن
عیینہ اینجا است۔ گفت آنجا رویم۔ در آمدیم۔ و زمانے سخن گفتیم۔ و چون قصد باز گشتن
کردیم۔ دیگر بار بمن اشارت کرد۔ تا از وامش بپرسیدم۔ گفت بلے وام دارم۔ فرمود تا وامش
بدادند۔ و از آنجا بیرون آمد۔ و گفت یا فضل هنوز مقصودم حاصل نشدہ است۔ گفتم یادم آمد
کہ فضیل بن عیاضؒ اینجا است۔ وے را نزدیک فضیل بردم۔ وے اندر غرفہ بود و آیتے از
قرآن مے خواند۔ در بزدیم۔ گفت کیست۔ گفتم امیرالمومنین است۔ گفت مالی و لا
میرالمومنین۔ چہ کار مرا با امیرالمومنین۔ گفتم سبحان اللہ خبر پیغمبر است صلی اللہ علیہ وسلم
کہ گفت لیس للعبد ان یذل نفسہ فی طاعۃ اللہ قال بلی اما الرضا فعز عند اهلہ۔
نیست روا بندہ را کہ اندر طاعت خدائے تعالی ذل طلب کند۔ گفت بلے اما رضا عز بود تا
ذل من بینی و من عز خود بوجہ رضا بحکم خداوند تعالی۔ آنگاہ فرود آمد و در بکشاد و چراغ بکشت
و اندر زاویہ بایستاد۔ تا هارون وے را اندر خانہ مے جست۔ تا دستش بر وے باز آمد۔ گفت
آہ از دستے کہ از وے نرم تر ندیدہ ام۔ اگر از عذاب خدائے تعالی برهنک عجب باشد۔
هارون در گریستن آمد۔ چندان بگریست کہ بیہوش شد۔ چون بہوش آمد۔ گفت یا فضیل
سخنے مرا پند دہ۔ گفت یا امیرالمومنین پدرت عم مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم بود۔ از وے درخواست
کہ مرا بر قومے امیر کن۔ گفت یا عم یک نفس ترا بر تن تو امیر کردم۔ یک نفس تو اندر طاعت
خدا بہتر از هزار سال طاعت خلق مر ترا۔ لان الامارۃ یوم القیامۃ الندامۃ۔ از آنچہ
امیری روز قیامت بجز ندامت نباشد۔ هارون گفت اندرین زیادت کن۔ گفت چون عمر
بن عبدالعزیز را بخلافت نصب کردند۔ سالم بن عبداللہ و رجاء بن حیوۃ و محمد بن کعب القرظی را
بخواند۔ و گفت من مبتلا شدم بدین بلیات۔ تدبیر من چہ چیز است کہ من این را بلا مے شناسم۔
گرچہ مردمان نعمت دانند۔ یکے گفت از ایشان اگر خواهی تا فردا ترا از عذاب خدا تعالی نجات باشد

پیراں مسلماناں را چوں پدر خویش داں۔ و جواناں را چوں برادراں۔ و کودکاں را چوں فرزنداں۔
آنگاہ با ایشاں معاملت چناں کن۔ کہ اندر خانہ با پدر و برادر و فرزند کنند۔ ایں ہمہ دیار اسلام
چوں خانہ تست۔ و اہل آں عیال تو۔ زر اباک و اکرم اخاک و احسن علی ولدک۔
زیارت کن پدر را۔ و کرامت کن برادر را۔ و نیکوئی کن بجائے فرزنداں۔ آنگاہ فضیل گفت
من مے ترسم یا امیر المؤمنین مبادا کہ ایں روئے خوب تو بآتش دوزخ گرفتار شود۔ از خداوند
بترس۔ و حق او بہتر ازیں گذار۔ پس ہارون گفت ترا وام ہست۔ گفت بلے وام خداوند در
گردن من است۔ و آں طاعت وے است۔ اگر مرا بداں بگیرد ولے بر من۔ گفت یا
فضیل وام خلق مے گویم۔ گفت حمد و سپاس مر خدائے را عزّوجلّ کہ مرا ازوے نعمت
بسیار است۔ و ہیچ گلہ ندارم۔ تا بندگانش را گلہ بکنم۔ ہارون صرۂ ہزار دینار بیروں کرد۔ و
پیش وے بنہاد۔ و گفت ایں اندر وجہے از وجوہ خود بکار بر۔ فضیل گفت یا امیر المؤمنین ایں
پندہائے من ترا ہیچ سود نداشت۔ و ہم اینجا جور اندر گرفتی۔ و بیدادگری را پیشہ کردی۔ گفتا چہ
بیدادگری را پیشہ کردی۔ گفتا چہ بیداد کردم۔ گفت من ترا بنجات مے خوانم۔ و تو مرا اندر بلا مے
افگنی۔ ایں بیدادی بود۔ ہارون و فضیل ہر دو گریاں از پیش او بیروں آمدند۔ و مرا گفت یا
فضل بن ربیع ملک بحقیقت فضیل است۔ و ایں جملہ دلیل بہ پشت کردن وے است بدنیا۔
و اہل آں۔ و حقارت زینت آں بنزدیک دل وے۔ و ترک تواضع مر اہل دنیا را از برائے
دنیا۔ و ویرا مناقب بیشتر ازیں است کہ در عبارت آید۔ واللہ اعلم۔ **و منہم** سفینۂ
تحقیق در کرامت و صمصام شرف اندر ولایت ابوالفیض ذوالنون ابن ابراہیم المصری
ثوبانی بچہ بود۔ و نام وے ثوبان۔ و از اخیار قوم و بزرگان و عیاران طریقت است۔ کہ طریق
بلا سپردی۔ و راہ ملامت رفتے۔ و اہل مصر جملہ اندر شان وے متحیر و عاجز بودند۔ و بروزگار
منکر و تا مرگ کسے حال و جمال وے را نہ شناخت اندر مصر۔ و آں شب کہ از دنیا بیروں
رفت ہفتاد کس پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم را بخواب دیدند۔ کہ فرمود کہ دوست خدائے ذوالنون
بخواست آمدن من باستقبال وے آمدہ ام۔ و چوں وفات یافت بر پیشانی وے بنشتہ
یافتند کہ ھذا حبیب اللہ مات فی حب اللہ قتیل اللہ۔ چوں جنازہ اش برداشتند
مرغان ہوا بر جنازہ وے مجتمع شدند۔ پر در پر یافتند و سایہ بر آں افگندند۔ چوں اہل مصر
بدیدند جملہ تشویر خوردند۔ و توبہ کردند ازاں جفائے کہ بروے کردہ بودند۔ وے را طریق

بسیار است و کلمات خوش اندر حقایق علوم. چنانکه گوید: العارف کل یوم اخشع لانه فی کل
ساعة من الرب اقرب. هر روز عارف ترسان تر بود و خاشع تر، زیرا که هر ساعت نزدیکتر
بود. و آنکه نزدیکتر بود لامحاله حیرت و شوریدگی بیشتر بود. از آنچه از هیبت سلطان حق آگاه
گشته باشد و جلال حق بر دلش مستولی شده. خود را از وی دور بیند. و تذلل وی روی
به خشوعش به خشوع زیاده شود. چنانچه موسی صلوات الله علیه اندر حال مکالمت گفت: یا رب
این اطلبک؟ قال عند المنکسرة قلوبهم. بار خدایا ترا کجا طلبم؟ آنجا که دل شکسته و از اخلاص
خود نومید گشته باشد. گفت بار خدایا هیچ دل از دل من نومیدتر و شکسته تر نیست. گفت
پس من آنجا ام که تو ای. پس مدعی معرفت بی ترس و خشوع جاهل بود نه عارف. و حقیقت
معرفت ارادت است، صدق ارادت بود. و ارادت صادق برنده اسباب و قاطع اسباب
بنده باشد از دون خدای عز و جل. چنانکه ذوالنون گوید: الصدق سیف الله فی ارضه ما
وضع علی شیء الا قطعه. راستی شمشیر خدایست عز و جل اندر زمین. و بر هیچ چیز نیاید
الا آن چیز را ببرد. و صدق رویت مسبب باشد نه اثبات سبب. چون سبب باثبات
شد حکم صدق ساقط شود. و یافتم اندر حکایات وی که روزی با اصحاب خود در کشتی نشسته
بود و اندر رود نیل تماشا می کردند. چنانچه عادت اهل مصر باشد. کشتی دیگر آمد و گروهی
از اهل طرب اندران نشسته بودند و فساد همی کردند. و شاگردان را اندران نظر
عظیم آمد. گفتند: ایها الشیخ دعا کن تا خدای عز و جل این جمله را غرق گرداند تا شوم ایشان
از خلق منقطع شود. ذوالنون مصری بر پای خاست و دستها برگرفت و گفت بار خدایا
چنانکه این گروه را اندرین جهان عیش خوش دادی اندران جهان نیز عیش خوش ده. مریدان
متعجب شدند از گفتار وی. چون کشتی فراپیش تر آمد و چشمشان بر ذوالنون افتاد فرا گریستن
آمدند و عذرها خواستند و رودها بشکستند و توبه کردند و بحق باز گشتند. وی شاگردان را گفت
عیش خوش آن جهان توبه این جهان بود. ببینید که مراد همه حاصل شد و شما و ایشان بمراد رسیدید
بی آنکه رنجی بکسی رسید. و این همه از غایت شفقت آن پیر بود بر مسلمانان. و اندرین
اقتدا به پیغمبر صلی الله علیه وسلم کرد که هرچند که از کافران بوی جفا زیادت بودی وی متغیر
نشدی و گفتی: اللهم اهد قومی فانهم لا یعلمون. و از وی می آید که گفت
از بیت المقدس می آمدم بقصد مصر. اندر راه شخصی دیدم از دور که همی آمد. اندر دل خود

تقاضائے یافتم۔ کہ ازین کس سوالے بکنم۔ چوں بنزدیک من آمد پیرزنے بود با عکازہ اندر
دست و جبۂ پشمین پوشیدہ۔ گفتم مِنْ اَیْنَ قالت مِنَ اللّٰہِ قلتُ اِلٰی اَیْنَ قالت الی اللہ۔ از
کجا مے آئی گفت از نزدِ خدا تعالیٰ۔ گفتم کجا مے شوی۔ گفت بسوئے خدائے۔ دینارکانہ بود
بہ آوردم۔ کہ بدو دہم۔ دست اندر روئے من بجنبانید۔ وگفت اے ذوالنون ایں صورت
کہ ترا بمن بستہ است از رکیکی عقل تست۔ پس من کار از برائے خدا کنم۔ و از دون وے چیزے
نستانم۔ چنانچہ نپرستم جز وے را چیزے نستانم جز از وے۔ ایں بگفت و از من جدا شد۔
اندریں حکایت رمزے لطیف است۔ کہ آں عجوزہ گفتہ کہ من کار از برائے وے مے کنم۔ و ایں
دلیل صدق و محبت بود۔ کہ خلق اندر معاملت بر دو گونہ اند۔ یکے آنکہ کار مے کند پندارد کہ از برائے
وے مے کند۔ و آں ہم برائے خود مے کند۔ ہر چند کہ ہوائے وے از آں منقطع باشد۔ آخر
ہوس ثواب آنجہانے باشد۔ و دیگر آنکہ ارادت ثواب۔ و عقاب آنجہانے۔ و ریا و سمعت
اینجہانی۔ از معاملت وے منقطع باشد۔ و آنچہ کند خاص مر تعظیم فرمان حق را کند۔ محبت حق
تعالیٰ مقتضائے وے باشد۔ بترک نصیب خود اندر فرمان وے۔ و آں گروہ را صورت
بستہ باشد۔ کہ آنچہ کنند زاد آخرت را کنند۔ و روا باشد۔ و ندانند کہ اندر طاعت مر مطیع را نصیب
وافرتر از آں باشد از آنچہ اندر معصیت۔ کہ راحت معاصی یکساعت باشد۔ و راحت طاعت
ہمیشہ بود۔ و خداوند تعالیٰ از مجاہدت خلق چہ سود دارد۔ و از ترک آں چہ زیاں۔ اگر ہمہ عالم
بصدق ابوبکرؓ گردند سود مر ایشاں را دارد۔ و اگر بکذب فرعون شوند زیان مر ایشاں را دارد۔
چنانکہ گفت اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِکُمْ وَاِنْ اَسَاْتُمْ فَلَهَا۔ و نیز گفت وَمَنْ جَاهَدَ
فَاِنَّمَا یُجَاهِدُ لِنَفْسِهٖ اِنَّ اللّٰهَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعٰلَمِیْنَ۔ خلق ملک ابدی مر خود را مے طلبند۔ و میگویند
از برائے خدا میکنم۔ اما سپردن طریق دوستی خود چیزے دیگر است۔ ایشاں را از گزاردن فرمان
حصول امر دوست نگہدارد۔ و چشمشان بر ہیچ چیز دیگر نباشد۔ و اندریں کتاب مانند ایں سخن بیاید
اندر باب الاخلاص ان شاء اللہ عزوجل۔ **و منہم** امیر الامراء و سالک طریق لقاء ابواسحٰق
ابراہیم بن ادہم منصورؓ یگانہ بود اندر طریق خود۔ و اندر عصر خود۔ سید اقران خود بود۔ مرید خضر
بود علیہ السلام و بسیارے از قدمائے مشائخ را یافتہ بود۔ و با امام ابوحنیفہ رضی اللہ عنہ
اختلاط داشت۔ و علم از وے بیاموخت و در اول حال او امیر بلخ بود۔ روزے بصید
شدہ بود۔ و از لشکر خود جدا ماندہ۔ و از پس آہوے مے تاخت۔ خدائے عزوجل مر آں آہو را بائے

بسخن آورد۔ تا بزبانِ فصیح گفت۔ اَلِهٰذَا خُلِقْتَ اَمْ بِهٰذَا اُمِرْتَ۔ از برائے ایں کار آفریدہ
اندت۔ ایں وے را دلیل گشتہ بر توبہ وسنت از جملہ بداشت۔ و طریق زہد و ورع بر دست
گرفت۔ و فضیل بن عیاض و سفیان ثوری را بیافت۔ و با ایشان صحبت کرد۔ و اندر ہمہ عمر
خود پس از توبہ بجز از کسب خود نخوردے۔ وے را معاملت ظاہر است و کرامات
مشہور۔ و اندر حقایق تصوف کلمات بدیع و لطائف نفیس است۔ جنید گوید رحمة الله علیه مفاتیح
العلوم ابراہیم۔ کلید ہمہ علمہائے ایں طریقت ابراہیم است رضی الله عنه۔ و از وے روایت
مے آید کہ گفت اتخذ الله صاحبا وذر الناس جانبا۔ گفت خداوند را یار خود دار و
خلق را بجانبے بگذار۔ و مراد ازیں آنست کہ چوں اقبال بندہ بحق تعالے درست باشد
و اندر توئے حق تعالے مخلص بود۔ صحت اقبال بحق و اعراض از خلق تقاضا کند۔ از آنچہ
صحبت خلق را با حدیث خلق ہیچ کار نیست۔ و صحبت حق اخلاص باشد اندر گذاردن
فرمان وے۔ و اخلاص اندر طاعت از خلوص محبت باشد۔ و خلوص محبت حق از دشمنی
نفس و ہوا خیزد۔ کہ ہر کہ با ہوا آشنا بود از خدا جدا بود۔ و ہر کہ از ہوا بریدہ بود با خداوند آرمیدہ
باشد۔ پس ہمہ خلق توئی اندر حق تو۔ چوں از خود اعراض کردی از ہمہ خلق اعراض کردی۔ و
کسے کہ از خلق اعراض کند و بخود اقبال کند ایں جفا باشد۔ از بہر آنکہ ہمہ خلق در آنچہ کہ
ہستند بحکم و تقدیر راست اند۔ ترا کار با تو افتادہ است۔ و بناء استقامت ظاہر و باطن
مر طالب را بر دو چیز است۔ یکے از آں شناختنی است و دیگر کردنی۔ آنچہ شناختنی است
رویت تقدیر حق است از خیر و شر۔ کہ اندر کل ملک ہیچ متحرک ساکن نگردد الا بحرکتے
کہ خداوند اندر وے آفریند۔ و سکونے کہ حق تعالی اندر وے نہد۔ و آنچہ کردنی است گذاردن
فرمان حق است۔ و صحت معاملت و حفظ التکلیف۔ و ہیچ حال بتقدیر وے مر ترک فرمان
را حجت نگردد۔ و پس اعراض از خلق درست نیاید تا از خود اعراض نباشد۔ چوں از خود
اعراض کردی خلق ہمہ مے باید مر حصول مراد حق را۔ و چوں بحق تعالی اقبال کردی تو مے
بپائے مر قامت امر حق را۔ پس با خلق آرمیدن روا نیست۔ اگر بدل حق با چیزے بخواہی
آرمید۔ بارے با غیر آرام۔ کہ آرام با غیر رویت توحید بود۔ و آرام با خود اثبات تعطیل۔ و از ایں
بود کہ شیخ ابو الحسن سالبہ گفتے مریدا در حکم گربہ بودن۔ بہتر از آنکہ اندر حکم خود۔ از آنچہ صحبت با غیر
از برائے خدا بود۔ و صحبت با خود از برائے پروردن ہوا۔ و اندریں معنی سخن بسیار است اندریں کتاب

بجائے گاه خود ان شاء الله تعالیٰ۔ و اندر حکایات ابراهیم ادهم است که چون به بادیه رسیدم
پیرے بیامد۔ مرا گفت یا ابراهیم مے دانی که این چه جایست که تو بے زاد و راحله میروی
گفت من دانستم که آن شیطان است۔ چهار دانگ سیم با من بود که اندر کوفه زنبیلے فروخته
بودم۔ آن از جیب برآوردم۔ و بینداختم۔ و شرط کردم که بهر میلے چهار صد رکعت نماز
گزارم۔ چهار سال اندر بادیه بماندم۔ و خداوند تعالیٰ بوقت بے تکلف روزی مے رسانید
و اندران میان خضر با من صحبت کرد و مرا نام بزرگ خداوند تعالیٰ بیاموخت۔ آنگاه
دلم بیکبار از غیر فارغ شد۔ و وے را مناقب بسیار است۔ و بالله التوفیق۔

ومنهم سر معرفت و تاج اهل معاملت بشر بن الحارث الحافی رضی الله عنه اندر مجاهدت شانے عظیم و
برهانے کبیر داشت۔ و اندر معاملت حظے تمام۔ و صحبت فضیل یافته بود۔ و مرید خال خود
بود علی بن خشرم۔ و بعلم اصول و فروع عالم بود۔ و ابتدائے توبه وے آن بود که روزے
مست مے آمد اندر میان راه کاغذ پاره یافت۔ آنرا بتعظیم برداشت۔ بر آن نوشته بود که
بسم الله الرحمن الرحیم۔ مر آنرا معطر کرد۔ و بجائے پاک بنهاد۔ آن شب بخواب دید مر خداوند
تعالیٰ را که ورا گفت۔ یا بشر طیبت اسمی فبعزتی لاطیبن اسمک فی الدنیا
والاخرة۔ نام مرا خوشبوے گردانیدی۔ بعزت من که نام ترا خوشبو گردانم اندر دنیا و
آخرت تا هر کسے نام تو بشنود الا که راحتے بدل وے اندر آید۔ آنگاه توبه کرد۔ و طریق زهد
بر دست گرفت۔ و از شدت غلبه اندر مشاهدت حق تعالیٰ هرگز هیچ چیز اندر پائے
نکرد۔ از وے علت آن بپرسیدند۔ گفت زمین بساط وے است۔ و من روا ندارم که بساط
وے بسپرم۔ و میان پائے من و بساط وے واسطه باشد۔ و این از غرائب معاملات
وے است که اندر جمع همت وے بچیزے افزونی حجاب وے آمد۔ و از وے مے آید
که گفت من اراد ان یکون عزیزا فی الدنیا و شریفا فی الاخرة فلیجتنب ثلاثا
لا یسأل احدا حاجة و لا یذکر احدا بسوء و لا یجیب احدا الی طعامه۔ هر که خواهد
که اندر دنیا عزیز باشد و اندر آخرت شریف۔ گو از سه چیز پرهیز کند از مخلوقات حاجت مخواه
و کسے را بد مگو و بمهمانی کس مشو۔ اما هر که بخداوند تعالیٰ راه داند از خلق حاجت نخواهد۔ که حاجت
بخلق دلیل بے معرفتی بود۔ که اگر بقاضی الحاجات دانستے از چون خویشتنے حاجت نخواستے۔
لان استعانة المخلوق الی المخلوق کاستعانة المسجون الی المسجون۔ و اما هر که کسے را

بدگوید آں تصرف است کہ اندر حکم خدائے مے کند۔ از آنچہ آں کس فعل وے آفریدۂ خداوند
اند و آفریدۂ وے را بد کردہ مے کند۔ زیرا کہ چوں فعل را عیب کند فاعل را عیب کردہ باشد
بجز آنکہ وے فرمودہ است کہ بر موافقت من کفار را ذم کنید۔ و اما آنچہ گفت از طعام
خلق بپرہیز۔ از آنچہ رازق ایشاں اندریں خدا تعالیٰ است۔ اگر مخلوق را سبب روزئے
تو گرداند او را مبیں۔ و بدانکہ آں روزئے تست کہ خداوند تعالیٰ بتو رسانید نہ از آنِ وے
و اگر وے پندارد کہ از آنِ ویست و بداں بر تو منت نہد او را اجابت مکن۔ کہ اندر روزی
کس را بر کس منت نیست۔ البتہ از آنچہ بنزدیک آنکہ اہل سنت و جماعۃ روزی غذا
است۔ و بنزدیک معتزلہ ملک۔ و خلق را باید کہ خدا تعالیٰ مے پرورد نہ مخلوق۔ و مجاز
ایں قول را وجہ دیگر است۔ واللہ اعلم۔ و منہم ذلک معرفت و فلک محبت ابو یزید
طیفور بن عیسی البسطامی رضی اللہ عنہ از اجلۂ مشائخ بود۔ و حالش اکبر از جملہ بود و شانش
اعظم ایشاں۔ تا حدے کہ جنید گفت ابو یزید منا بمنزلۃ جبرئیل من الملائکۃ۔ ابو یزید
اندر میان ما چوں جبرئیل است اندر ملائکہ۔ و جد وے مجوسی بودہ از بزرگان بسطام یکے
پدر وے بودہ۔ و او را روایات بسیار عالی است اندر احادیث پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم۔ و از ایں
دہ امام معروف مر تصوف را یکے ویست۔ و ہیچکس را پیش از وے اندر حقائق ایں علم چنداں
استنباط نبود کہ وے را۔ و اندر ہمہ احوال محب العلم و معظم الشریعۃ بود۔ بخلاف گروہے مردود بالحاد
کہ خود را بروے موضوع بستند۔ و از ابتدائے روزگارش مبنی بر مجاہدت۔ و ورزش ایں
معاملت بودہ است۔ و از وے مے آید کہ گفت عملت فی المجاہدۃ ثلاثین سنۃ
فما وجدت شیئا اشد علی من العلم و متابعتہ و لولا اختلاف العلماء
لبقیت و اختلاف العلماء رحمۃ الا فی تجرید التوحید۔ گفت سی سال مجاہدہ کردم
ہیچ چیز نیافتم کہ بر من سخت تر از علم و متابعت آں بودہ۔ اگر اختلاف علماء نبودے
من از ہمہ چیز باز ماندمے۔ و حق دیں نتوانستمے گزارد۔ و اختلاف علماء رحمت است
بجز اندر توحید و تجرید۔ و بحقیقت چنیں است کہ طبع بجہل مائل تر باشد۔ از آنچہ بے علم بجہل
بسیار کار بے رنج تواں کرد۔ و بعلم یک قدم بے رنج نتواں نہاد۔ و صراط شریعت بسیار باریک تر
و پر خطر تر از صراط آنجہان است۔ پس باید کہ اندر ہمہ احوال چناں باشی کہ اگر از احوال رفیع
و مقامات خطیر باز مانی۔ و اندر میان شریعت افتی۔ کہ اگر از تو ہمہ بشود معاملت با تو بماند۔

که اعظم آفات مر مرید را ترک معاملت بود۔ و ہمہ وعادتے مدعیان اندر ورزش شریعت
متلاشی شود۔ و ہمہ ارباب اللسان اندر برابر آں برہنہ گردند۔ و از وے مے آید کہ گفت۔
الجنة لا خطر لها عند اهل المحبة و اهل المحبة محجوبون بمحبتهم۔ بہشت را خطر نیست
نزدیک اہل محبت۔ و اہل محبت باز ماندہ و اندر پوشش انداز محبوب یعنی بہشت
مخلوق است اگرچہ بزرگ است۔ و محبت وے صفت وے است نا مخلوق۔ و
ہر کہ از نا مخلوق بمخلوق باز ماند بے خطر و بے قدر بود۔ پس مخلوق نزدیک دوستاں خطر
ندارد۔ و دوستاں بہ دوستی محجوب اند۔ از آنچہ وجود دوستی دوئی اقتضا کند۔ و اندر اہل توحید
دوئی صورت نگیرد۔ و راہ دوستاں از وحدانیت با حدانیت بود۔ و اندر راہ دوستی علت
دوستی آید۔ و آفت آنکہ اندر دوستی مریدے و مرادے باید۔ یا مرید حق و مراد بندہ۔ یا مراد
حق و مراد بندہ۔ یا مراد حق و مرید بندہ۔ و اگر مرید حق بود و مراد بندہ ہستے بندہ ثابت بود اندر
مراد حق۔ و اگر مرید بندہ بود و مراد حق طلب و ارادت مخلوق را بدو راہ نیست۔ ماند اینجا
آفت ہستی اندر محبت بہر دو حال پس فنا محب اندر بقا محبت تمامتر از آنکہ فنائش ببقائے
محبت۔ و از وے مے آید کہ گفت یکبار بمکہ شدم۔ خانہ مفرد دیدم گفتم کہ حج مقبول نیست
کہ من سنگہا ازیں جنس بسیار دیدہ ام۔ بار دیگر برفتم خانہ دیدم۔ و خداوند خانہ دیدم۔ گفتم کہ
ہنوز حقیقت توحید نیست۔ بار سیوم رفتم ہمہ خداوند خانہ دیدم۔ و خانہ ندیدم۔ الیتر من
ندا آمد کہ یا بایزید اگر خود را ندیدی۔ و ہمہ عالم را بدیدی مشرک نبودی۔ و چوں ہمہ عالم را
نہ بینی و خود را بینی مشرک باشی۔ آنگاہ توبہ کردم۔ و از توبہ نیز توبہ کردم۔ و از دیدن ہستی
خود نیز توبہ کردم۔ و ایں حکایت لطیف است اندر صحت حال وے۔ و نشان خوب
مر ارباب احوال را۔ **ومنہم** امام فنون و جاسوس ظنون ابو عبد اللہ الحارث بن
اسد المحاسبیؒ عالم بود باصول و فروع۔ و مرجع ہمہ اہل علم اندر وقت وے بدو بود۔ و
کتابے کردہ است رغایب نام اندر حصول تصوف۔ و بجز آں وے را تصنیف بسیار
است۔ و اندر ہر فن عالی حال و بزرگ ہمت بود۔ و اندر وقت خود شیخ المشایخ بغداد بود۔
از وے روایت کند گفت العلم بحرکات القلوب فی مطالعة الغیوب اشرف
من العمل بحرکات الجوارح۔ آنکہ بحرکات دل اندر محل غیب عالم بود بہتر از آنکہ بحرکات
جوارح عامل بود۔ مراد ازیں آنست کہ علم محل کمال است۔ و جہل محل طلب۔ و علم

اندر بیشگاه بهتر از انکه جهل بر درگاه - که علم سرورا بدرجهٔ کمال رساند - وجهل اندر درگاه اندر نگذارند
وبحقیقت علم بزرگ تر از عمل بود - از انچه خداوند تعالے را از علم توان شناخت - و بعمل
اندر نتوان یافت - واگر عمل بے علم بدو راه یافتے - نصاری ورهبانان اندر شدت اجتهاد
شان اندر مشاهده بودندے - وبعمل مومنان عاصی اندر معاینه - پس عمل صفت بنده است
وعلم صفت خداوند - بعضے از راویان این قول را غلطی افتاده است - وهر دو عمل را روایت
کنند - وگویند العمل بحرکات القلوب اشرف من العمل بحرکات الجوارح - واین محال
است - که عمل بنده بحرکات دل تعلق نگیرد - واگر بدین معنی فکرت ومراقبه احوال باطن را
مے خواهد این خود بدیع نباشد - که پیغمبر صلی الله علیه وسلم گفت تفکر ساعة خیر من
عبادة ستین سنة - وبحقیقت اعمال سر فاضلتر از اعمال جوارح - وتاثیر احوال وافعال
باطن اندر حقیقت تمامتر از تاثیر اعمال ظاهر ازان بود - که گفته اند - نوم العالم عبادة و
سهر الجاهل معصیة - خواب عالم عبادت بود - وبیداری جاهل معصیت - از انچه اندر
خواب وبیداری سرش مغلوب باشد - وچون سر مغلوب بود تن مغلوب بود پس سر
مغلوب بغلبهٔ حق بهتر از نفس غالب بر حرکات ظاهر بمجاهدت - واز وے مے آید که
روزے درویشے را گفت کن لله والا فلا تکن - خداوند را باش واگر نه خود مباش یعنی
بحق باقی باش - یا از وجود خود فانی باش یعنی بصفوت مجتمع باش - ویا بفقر متفرق -
بحق باقی باش - ویا از خود فانی - ویا بدون صفت باش - که حق گوید اسجدوا لآدم
ویا بدان صفت باش - که هل اتی علی الانسان حین من الدهر لم یکن شیئا مذکورا
اگر تو حق را باشی باختیار خود قیامت بخود بود - واگر نباشی باختیار خود قیامت بحق بود -
واین معنے لطیف است - والله اعلم - ومنهم امام معرض از خلق - واز طلب
ریاست بریده خلق - ابوسلیمان داود ابن الطائی رض از کبار المشایخ وسادات اهل تصوف
بودند - واندر زمانه خود بے نظیر شاگرد ابوحنیفه بود - واز اقران فضیل وابراهیم ادهم وغیر
ایشان - واندر طریقت مرید حبیب راعی بود - واندر جمله علوم حظے وافر داشت - وبدرجه
اعلی بود - واندر فقه فقیه الفقها بود - وعزلت اختیار کرده - واز ریاست اعراض کرده -
وطریق زهد وتقوی بر دست گرفت - وے را مناقب بسیار است وفضائل مذکور -
که بمعاملات عالم بوده اندر حقائق کامل - واز وے مے آید که گفت مر مریدے را از

مریدان خود - ان اردت السلامة سلم علی الدنیا - وان اردت الکرامة کبر علی
الآخرة - گفت اے پسر اگر سلامت خواہی دنیا را وداع غیبت کند - و اگر کرامت مے
خواہی بر آخرت تکبیر مرگ گو یعنی این ہر دو محل حجاب اند - و ہمہ فراغتہا اندرین دو چیز
بستہ است - ہر کہ خواہد کہ بتن فارغ شود گو از دنیا اعراض کن - و ہر کہ خواہد کہ بدل فارغ
شود گو ارادت عقبیٰ از دل بیرون کن - اندر حکایات مشہور است کہ وے پیوستہ اختلاط
بمحمد بن الحسن داشتے - و ابو یوسف القاضی را بنزدیک خود نگذاشتے - ورا گفتند کہ این
ہر دو اندر علم بزرگ اند چرا یکے را عزیز داری و یکے را اندر پیش نگذاری - گفت از آنچہ
محمد بن الحسن از سر نعمت و دنیائے بسیار بعلم آمدہ است - و علم سبب
عز دین و ذل دنیائے ویست - و ابو یوسف از سر درویشی و ذل بعلم آمدہ است
و علم را سبب عز و جاہ خود گردانیدہ است - پس محمد چون وے باشد - و از معروف
کرخی روایت کنند کہ گفت ہیچکس ندیدم کہ دنیا را در چشم وے خطر کمتر از داؤد طائی
بود - کہ ہمہ دنیا را و اہل آنرا بنزدیک وے ہیچ مقدار نبود - و اندر فقرا بچشم کمال
نگریستے - اگرچہ بر آفت بودند - و مناقب وے بسیار است - واللہ اعلم۔

و منہم شیخ اہل حقائق و منقطع از جملہ علائق ابو الحسن سری بن مغلس السقطی رح
خال جنید بود - و بجملہ علوم و اندر تصوف ورا شانے عظیم بود - و ابتدا کسیکہ اندر ترتیب
مقامات و بسط احوال خوض کرد وے بود - و بیشتری از مشائخ عراق مریدان وے
اند و وے حبیب راعی را دیدہ بود - و با وے صحبت داشتہ - و مرید معروف کرخی بود
و وے اندر بازار بغداد سقط فروشی کردے - چون بازار بغداد بسوخت وے را گفتند
کہ دوکانت بسوخت - گفت من فارغ شدم از بند آن - چون نگاہ کردند دوکان وے
نسوختہ بود - و از چہار سوے آن دوکانہا ہمہ سوختہ بودند - چون آنچنان بدید آنچہ
داشت بدرویشان بداد - و طریق تصوف اختیار کرد - وے را پرسیدند کہ ابتدائے حالت
چگونہ بود - گفت روزے حبیب راعی بدوکان من برگذشت من وے را نان شکستہ بدے
دادم - کہ بدرویشان دہ - مرا گفت خیرک اللہ - از آن روز باز کہ این دعا بر دلم گذشت بر دعائے
آن شیخ ہیچ چیز از احوال دنیا شدم - و از وے مے آید کہ گفت
اللہم مہما عذبتنی بشیء فلا تعذبنی بذل الحجاب - بار خدایا اگر مرا بچیزے عذاب

کنی بدل حجاب عذاب مکن۔ از آنچہ چوں محجوب نباشم از تو عذاب و بلا بذکر و مشاہدۂ تو برمن
آسان بود۔ و چوں از تو محجوب باشم نعیم تو ہلاک من بود بدل حجاب تو ہیچ بلائے کہ اندر مشاہدہ
میلی بود بلا نباشد۔ و لیکن بلا آں نعمتے بود کہ اندر حجاب میلے بود۔ و اندر دوزخ ہیچ عقوبت سخت
تر و صعب تر از حجاب نیست۔ کہ اگر اندر دوزخ اہل دوزخ بخداوند تعالیٰ مکاشف بودندے
ہرگز مومنان عاصی را بہشت یاد نیامدے۔ کہ دیدار حق تعالیٰ جان را چنداں شادی
دہد۔ کہ از بلائے تن و عذاب کالبد خبر ندارندے۔ و اندر بہشت ہیچ نعمت کامل تر از کشف
نیست۔ کہ اگر آں ہمہ نعمتہا و صد چنداں دیگر اندر حق ایشاں محصول باشدے۔ و ایشاں
از خداوند محجوب ہلاک دو مار ازدہائے شاں برآمدے پس سنت بار خدائے آنست کہ
اندر ہمہ احوال دل دوستاں را بجز و بینا دارد۔ تا ہمہ مشقت و ریاضت و بلاہائے بشریت
آں بتوانند کشید۔ لاجرم دراں حال دعاہائے ایشاں چنیں باشد کہ ہمہ عذابہا دوستتر از
حجاب تو داریم۔ کہ چوں جمال تو بر دلہائے ما مکشوف باشد از بلا نیندیشیم۔ و اللہ اعلم۔

ومنہم سرہنگ اہل بلا و بلوی۔ و مایۂ زہد و تقوی۔ ابو علی شقیق بن ابراہیم الازدی
عزیز قوم۔ و مقتدائے ایشاں بود۔ و عالم بجملہ علوم شرعی و معاملتی و حقیقتی۔ و وے را
تصانیف بسیار است اندر فنون ایں علم۔ صاحب ابراہیم بن ادہم بود۔ و بسیارے از
مشائخ را دیدہ بود۔ و با ایشاں صحبت کردہ۔ و از وے مے آید کہ گفت جعل اللہ اہل
طاعتہ احیاءً فی مماتہم و اہل المعاصی امواتاً فی حیوتہم۔ خداوند اہل طاعت خود
را اندر حال مرگ ایشاں زندہ گردانیدہ۔ و اہل معصیت را اندر حال زندگی میرانیدہ یعنی
مطیع اگرچہ مردہ بود زندہ بود۔ کہ ملائکہ بر طاعت وے آفریں ہمی کنند تا بقیامت۔ و ثوابش
مؤید بود پس وے اندر فنائے مرگ باقی بود۔ ببقائے جزا ہمی آرند کہ پیرے بنزدیک وے
در آمد۔ و گفت ایہا الشیخ گناہ بسیار دارم۔ مے خواہم کہ توبہ کنم۔ وے گفت کہ دیر آمدی
پیر گفت نہ کہ زود آمدم۔ گفتا چرا گفت ہر کہ پیش از مرگ آید اگرچہ دیر آمدہ باشد
زود آمدہ باشد۔ و گویند کہ ابتدائے توبۂ وے آں بود کہ سالے اندر بلخ قحط افتادہ بود۔
و مردماں مر یکدیگر را مے خوردند۔ و ہمہ مسلماناں اندوہگیں بودند غلامے را دید کہ اندر بازار
مے خندید و طرب مے کرد۔ مردماں گفتند کہ چرا مے خندی شرم نداری کہ ہمہ مسلماناں
اندر اندوہ در ماندہ اند۔ و تو چنیں شادی مے کنی۔ گفت مرا ہیچ اندوہ نیست من

بندهٔ آنکسم که وے را دیدی است خاصه وے۔ و شغل من از دل من برداشته است شفیق گفت بار خدایا ایں غلام بخواجه که یک ده دارد چندیں شادی مے کند۔ و تو مالک الملوکی۔ و روزئے ما اندر پذیرفته۔ و ما چندیں اندوه بر دل گماشته ایم۔ از شغل دنیا رجوع کرد۔ و طریق حق را سپردن گرفت۔ و نیز هرگز اندوه روزی نخورد وے۔ و پیوسته گفتے که من شاگرد غلامے ام۔ و آنچه یافتم از و یافتم۔ و ایں از وے تواضع بود۔ وے را مناقب بسیار است معروف۔ و بالله التوفیق۔ **و منهم** شیخ وقت خود و سر طریق حق را بجرد۔ ابو سلیمان عبد الرحمن عطیة الدارانی رح عزیز قوم۔ و ریحان دلها بود۔ و اید بریاضات و مجاهدات صعب مخصوص است۔ و عالم بود بعلم وقت و معرفت آفات نفس و بصیر بکمینهائے آں۔ وے را کلام لطیف است اندر معاملات و حفظ قلوب و رعایت جوارح۔ از وے مے آید که گفت اذا غلب الرجاء علی الخوف فسد الوقت۔ چوں رجا بر خوف غالب شود وقت شوریده گردد۔ زیرا که وقت رعایت حال باشد۔ و بنده تا آنگه رائی حال باشد۔ که خوفش بر دل مستولی بود۔ چوں آں بر خواست وے تارک الرعایة شود۔ وقتش فاسد گردد۔ و اگر خوف بر رجا غلبه کند توحیدش باطل شود از آنچه غلبهٔ خوف از نومیدی بود۔ و نومیدی از حق شرک بود۔ پس حفظ توحید اندر صحت رجا بنده باشد۔ و حفظ وقت اندر صحت خوف وے۔ و چوں هر دو برابر باشد۔ توحید و وقت هر دو محفوظ باشد۔ و بندهٔ بحفظ توحید مومن بود۔ و بحفظ وقت مطیع۔ و تعلق رجا بمشاهده صرف بود که اندر و جمله اعتقاد است۔ و تعلق خوف بمجاهدهٔ صرف بود که اندر و جمله اضطراب است۔ و مشاهدهٔ مواریث مجاهدت باشد۔ و ایں معنی آں بود که همه امیدها از نا امیدی پدیدار آید۔ و هر که بکردار خود از فلاح خود نومید شود آں نومیدی وے را بنجاح و فلاح و کرم حق تعالی بار آورد۔ و او را راه نماید۔ و در انبساط بر وے بکشاید۔ و دلش را از آفات طبع بزدا آید۔ و جمله اسرار ربانی وے را کشف گردد۔ احمد بن ابی الحواری رح گوید اندر خلوت شبے نماز مے کردم۔ و اندراں میان مرا راحت بسیار بود۔ و دیگر روز با ابو سلیمان گفتم۔ گفت ضعیف مردے۔ که ترا هنوز خلق اندر پیش است تا اندر خلا دیگر گونے۔ و اندر ملا دیگر گوں۔ و اندر دو جهان هیچ چیز را آں خطر نیست که بنده را از حق باز تواند داشت۔ و چوں عروسی را جلوه کنند بر سر خلق از برائے آں کنند که تا همه خلق وے را به بینند۔ و از دیدار خلق مر او را زیادت عز بود۔ اما نباید که وے بجز از مقصود خود را بیند۔ که از دیدار غیر مر او را ذل بود۔ اگر همه خلق

عز طاعت مطیع ببیند او را زیان ندارد اما اگر وے مر عز طاعت خود را ببیند ہلاک گردد عیاذاً باللہ منہا۔ **ومنھم** متعلق درگاہ رضا و پروردۂ علی بن موسی الرضاؓ ابو المحفوظ معروف بن فیروز الکرخیؒ از قدما و سادات مشایخ بود۔ و معروف بود بہ فتوت۔ و مذکور بورع و انابت و ذکر وے مقدم بایستے ازیں ترتیب۔ اما من بر ہوا فقت دو پیر مقدم یکے صاحب نقل و دیگر صاحب تصرف اندریں محل آوردم۔ یکے ازاں شیخ مبارک ابو عبدالرحمن اسلمی کہ کتابش بدیں ترتیب است۔ و دیگر استاد امام ابو القاسم القشیری رضی اللہ عنہما کہ اندر صدر کتابش ذکر وے بریں جملہ است۔ اندریں موضع اثبات کردم۔ از انکہ وے استاد سری سقطی و مرید داؤد طائی بود۔ رحمہم اللہ تعالیٰ و اندر ابتدا بیگانہ بودہ است۔ بر دست علی بن موسیٰ الرضا اسلام آورد۔ و بنزدیک وے سخت عزیز بود و ستودہ۔ و وے را مناقب و فضائل بسیار است و اندر فنون علم مقتدائے قوم بودہ است۔ و از وے مے آید کہ گفت للفتیان ثلث علامات وفاءٌ بلا خلاف و مدحٌ بلا جودٍ و عطاءٌ بلا سوالٍ علامت جوانمرداں سہ چیز بود یکے وفائے بے خلاف۔ و دیگر ستائیش بیجود۔ و سہ دیگر عطائے بے سوال۔ اما وفائے بے خلاف آں بود۔ کہ اندر عہد عبودیت بندہ مخالفت و معصیت بر خود حرام دارد و مدح بے جود آں بود۔ کہ از کسے نکوئی ندیدہ باشد وے را نیکو گوید۔ و عطائے بے سوال آنکہ چوں ہستی بود اندر عطا تمیز نکند۔ و چوں او را حال کسے معلوم شود وے را ذل سوال نفرماید۔ و ایں جملہ از خلقے بود بتخلقے ہمہ خلائق اندریں ہر سہ صفت عاریت اند۔ و ایں ہر سہ صفت حق است عز و جل۔ و فعل وے باہند گانش و ایں صفت او را حقیقت است۔ زیرا کہ اندر وفائے با دوستاں خلاف نیست۔ ہر چند کہ ایشاں اندر وفائے خود خلاف کنند وے بجائے ایشاں لطف زیادت کند۔ و علامات وفائے وے آنست۔ کہ در ازل بے فعل نیک بندہ او را بخواند۔ و امروز بہ فعل بد وے را نراند۔ و مدح بے جود جز وے نکند۔ کہ وے محتاج بندہ نیست۔ و بندہ را بر اندکے از کردار وے ثنا گوید۔ و عطائے بے سوال جز وے ندہد۔ از انکہ وے کریم است بحال ہر یک بداند۔ و مقصود ہر یک بے سوال حاصل کند پس چوں خداوند تعالیٰ بندہ را کرامت کند و یرا بزرگ گرداند۔ و بقرب خودش مخصوص گرداند۔ و با وے ایں ہر سہ معاملت بکند۔ و وے بجہد و بمقدار امکاں معاملت خود با خلق ہمیں کند۔ آنگاہ وے را نام فتوت دہند۔ و اندر زمرۂ فتیان نامش مثبت گردد۔ و ایں ہر سہ صفت ابراہیم پیغمبر

بود۔ صلوات اللہ علیہ بر حقیقت بجائے گاہ خود ایں را بیان کنم۔ انشاء اللہ عزوجل۔
ومنهم زین عباد و جمال اوتاد ابوعبدالرحمن حاتم بن عنوان الاصم از محتشمان بلخ بود۔
واز قدمائے مشائخ خراسان و مرید شقیق بود۔ واستاد احمد خضرویہ و اندر جملہ احوال خود از
ابتدا تا انتہا یک قدم بر خلاف صدق ننہادہ بود۔ تا جنید گفت صدیق زماننا حاتم
الاصم۔ وے را کلام عالی است اندر دقایق رویت آفات نفس۔ ورعونات طبع۔ وتصانیف
مشہور اندر علم معاملات۔ از وے مے آید کہ گفت الشہوۃ ثلاثۃ شہوۃ فی الاکل
وشہوۃ فی الکلام وشہوۃ فی النظر فاحفظ الاکل بالثقۃ واللسان بالصدق و
النظر بالعبرۃ۔ شہوت سہ است۔ یکے اندر طعام و دیگر اندر گفتار و سہ دیگر اندر دیدار
نگاہدار خورش خویش را باور داشت و اعتماد بخداوند۔ و زبان را براست گفتن۔ چشم را بالعبرت
نگریستن۔ پس ہر کہ اندر اکل توکل کند۔ از شہوت اکل رستہ باشد حقیقۃ۔ و ہر کہ بزبان صدق گوید
از شہوت زبان رستہ باشد۔ و ہر کہ بچشم راست بیند از شہوت چشم رستہ باشد۔ وحقیقت توکل
از راست دانستن بود۔ کہ آنکہ وے را براستی داند۔ وبروزے داون باور دارد۔ آنگاہ براستی
و دانش خود عبادت کند۔ آنگاہ از راستی معرفت خود نظر کند۔ تا اکل وشربش جز دوستی نبود۔
وعبارتش جز وجد نہ و نظرش جز مشاہدہ۔ نہ بینی چوں خورد و آشامد جز بدوستی نبود۔ وچوں بگوید
عبارت جز از وے نکند۔ وچوں راست گوید ذکر وے گوید۔ وچوں راست بیند۔ وے را
بیند۔ از انچہ جز دادۂ وے بدستورئے وے خوردن حلال نیست۔ وجز ذکر وے اندر لسان
راندن ذکر کس راست نیست۔ وجز اندر جلال وجمالش اندر موجودات نظارہ کردن روا نیست
وچوں از وے گیری و بدستورے وے خوری شہوت نباشد۔ وچوں از وے سگوئی وبدستوری
وے گوئی شہوت نباشد۔ وچوں فعل وے را بینی و بدستورئے وے بینی شہوت نباشد۔
وباز چوں بہوائے خود خوری اگرچہ حلال بود شہوت باشد۔ وچوں بہوائے خود گوئی اگرچہ
ذکر بود دروغ و شہوت بود۔ وچوں بہوائے خود نگری اگرچہ استدلال کنی وبال و شہوت
بود۔ واللہ اعلم۔ **ومنهم** امام مطلبی وابن عم النبی ابو عبداللہ بن ادریس الشافعیؒ از
بزرگان وقت خود بود۔ واندر جملہ علوم امام معروف بود۔ و بفتوت و ورع وے را مناقب
مشہور است و کلام عالی۔ شاگرد امام مالک بود۔ تا بمدینہ بود۔ وچوں بعراق آمد اختلاط بمحمد
بن الحسنؒ کرد۔ وہمیشہ اندر طبعش ارادت عزلتی مے بود۔ وطلب مے کرد مر تحقیق ایں طریق را۔

تا گروہے بر وے مجتمع شدند و بدو اقتدا کردند۔ و احمد ابن حنبل از ایشاں بود آنگاہ بطلب جاہ
و پرورش امامت مشغول شد۔ و ازاں بازماند۔ اندر ہمہ احوال محمود الخصال بود۔ و اندر ابتدار
احوال از متصوفہ اندر دلش خشونتے بود شیبان راعی را بدید۔ و بدو تقرب کرد۔ و از بعد
آں ہر کجا کہ رفتے طلب کنندہ حقیقتے بودے۔ از وے مے آید کہ گفت اذا رأیت
العالم یشتغل بالرخص فلن یجیٔ منہ شیٔ۔ چوں عالمے را بینی برخص و تاویلات مشغول
گرود۔ بدانکہ ہرگز از وے ہیچ چیزے نیاید یعنی علما پیشیر و ہمہ اصناف خلائق روا نباشد کہ
کسے قدم پیش از ایشاں نہد اندر ہیچ معنے۔ و راہ حق جز باحتیاط و مبالغہ اندر مجاہدہ نتواں
رفت۔ و رخص علم طلب کردن کار کسے باشد کہ از مجاہدہ بگریزد۔ و خواہد کہ خود را تخفیف
اختیار کند پس رخص طلب کردن درجۂ عوام باشد۔ تا از دائرہ شریعت بیروں نیفتد و مجاہدت
ورزیدن درجۂ خواص باشد۔ تا ثمرہ وے اندر سر بیابند۔ و علما خواص اند۔ چوں خواص را بدرجۂ
عام رضا بود از ایشاں ہیچ چیز نیاید۔ و نیز رخص طلب کردن سبک داشت فرمان حق بود۔
و دوستاں حق جل جلالہ علما اند۔ و دوستان فرمان دوستاں را سبک ندارند۔ و درجۂ آں اختیار
نکنند۔ و اندراں احتیاط کنند۔ یکے از مشائخ روایت کند۔ کہ شبے پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم را بخواب
دیدم گفتم یا رسول اللہ از تو بمن روایت رسیدہ است کہ خدائے عز و جل را اندر زمین اوتاد
و اولیاء و ابرار اند۔ گفت آں راوی از من بتو آں خبر راست رسانیدہ است گفتم یا رسول
اللہ پس باید کہ تا من یکے از ایشاں را ببینم۔ گفت محمد بن ادریس یکے از ایشانست۔ و وے را
بجز ایں مناقب بسیار است۔ **و منہم** شیخ سنت و قاہر اہل بدعت ابو محمد بن حنبلؒ
مخصوص بود بورع و تقوی۔ و حافظ حدیث پیغمبر بود صلی اللہ علیہ وسلم۔ و ایں طبقہ بجملہ از فریقین
وے را مبارک داشتہ اند۔ و با مشائخ بزرگ صحبت کردہ بود۔ چوں ذوالنون مصری و بشر الحافی
و سری السقطی۔ معروف الکرخی و مانند ایشاں۔ و ظاہر الکرامات و صحیح الفراست بود۔ و آنچہ
بعضے امروز از مشبہہ تعلق بدو کنند آں بر وے افترا است۔ و موضوع۔ و وے از آں
جملہ بریست۔ و وے را اعتقادیست اندر اصول دیں۔ و مذہب او پسندیدۂ جملہ علما است
و چوں بہ بغداد معتزلہ غلبہ کردند۔ گفتند کہ وے را تکلیف باید کرد تا قرآن را مخلوق گوید۔ پیر ضعیف
بود۔ و دستہایش بر عقابین کشیدند۔ و ہزار تازیانہ بزدندش کہ قرآن را مخلوق گوی۔ نگفت۔ و اندراں
میان بند ازارش بکشاد۔ و دستہاش بستہ بود۔ دو دست دیگر پدید آمد۔ و بند ازارش ببست

چوں ایں برہان بدیدند بگذاشتند۔ وہم اندراں جراحت فرمانِ حق یافت۔ واندر آخر عہدِ وے قومے بنزدیکِ وے آمدند۔ کہ گفتند چہ گوئی اندر حق ایں قومے کہ ترا بزدند۔ گفت چہ گویم از برائے خدا و بزدند۔ و پنداشتند کہ من بر باطلم و ایشاں بر حق اند بمجرد زخم بقیامت من با ایشاں خصومت نکنم۔ و ویرا کلام عالی است اندر معاملات۔ وہر کہ از وے مسئلہ پرسیدے اگر معاملتی بودے جواب گفتے۔ و اگر حقائق بودے حوالہ بہ بشر حافیؒ کردے۔ چنانکہ از وے مے آید کہ روزے یکے بیامد و گفت۔ ما الاخلاص قال الاخلاص ھو الخلاص من آفات الاعمال اخلاص آنست کہ از آفات اعمال خلاص یابی یعنے عملت بے ریا و سمعت و نصیب آفت نشود گفت ما التوکل توکل چہ باشد۔ گفت الثقۃ باللہ۔ و باور داشت خدائے عزوجل اندر رسانیدن روزئے خود۔ گفت ما الرضا۔ رضا چہ باشد گفت تسلیم الامور الی اللہ۔ آنکہ کارہائے خود بخداوند بسپاری گفت ما المحبۃ محبت چہ باشد۔ گفت ایں از بشر حافی بپرس۔ کہ تا وے زندہ است من ایں را جواب نگویم۔ و احمد بن حنبلؒ اندر ہمہ احوال ممتحن بود اندر حال حیات از طعن معتزلہ۔ و اندر حال وفات از تہمتہائے مشبہہ۔ تا حدے کہ اہل سنت و جماعت بر حالِ وے واقف نگشتہ اند۔ و وے را تہمت کنند و وے ازاں بریست۔ واللہ اعلم۔

و منھم سراج وقت، و مشرق آفات مقت ابو الحسن احمد بن ابی الحواریؒ از جملہ اجلہ مشائخ شام بود۔ و ممدوح جملہ مشائخ۔ تا حدے کہ جنیدؒ گفت احمد بن ابی الحواری ریحانۃ الشام۔ وے را کلام عالی است و اشارات لطیف اندر فنون علم ایں طریقت۔ و روایاتِ صحیح از احادیث پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم۔ و مرجوع اہل وقت بدو بود اندر واقعاتِ ایشاں۔ و وے مرید ابو سلیمان دارانی بود۔ و صحبت سفیان بن عیینہ۔ و مروان بن معاویۃ القاری یافتہ بود۔ و سیاحی کردہ بود۔ و از ہر یک ادب و فائدہ گرفتہ بود۔ و از وے مے آید کہ گفت الدنیا مزبلۃ و مجمع الکلاب و اقل من الکلاب من عکف علیہا فان الکلب یاخذ منہا حاجتہ و ینصرف والمحب لہا لا یزول عنہا و لا یترکہا بحال گفت دنیا چوں مزبلہ است۔ و جایگاہ جمع شدنِ سگاں۔ و کمتر از سگاں باشد آنکہ بر سر معلوم دنیا بالیستد۔ از آنچہ سگ از مزبلہ حاجت خود روا کند۔ و سیر شود و باز گردد۔ و دوستدار دنیا ہرگز از دنیا و جمع آں باز نگردد۔ و از حقیرئے دنیا بود بنزدیک آں جوانمرد۔ کہ دنیا را مزبلہ نام کردہ۔ اہل آں را کمتر از سگاں داشت۔ و علت آں بود کہ چوں سگ بہرۂ خود از مزبلہ برگیرد از آں فراتر شود۔ و اما اہل دنیا پیوستہ بر سر جمع کردن و محبت آں نشست

باشند۔ و ہرگز برنگروند۔ و ایں جملہ علامت انقطاع ولیست از اخوات دنیا و اعراض وے از اصحاب آں۔ و مرا بہ اہل طریقت را گسستگی از دنیا محلے خوش و روضۂ خرم است۔ و اندر ابتداء طلبِ علم کرد۔ و بدرجۂ آئمہ برسید۔ آنگاہ آں کتب خود برداشت و بدریا برد۔ و گفت نعم الدلیل انت و اما الاشتغال بالدلیل بعد الوصول الی المدلول محال۔ نیکو دلیلی و راہبری تو مر ا۔ پس از رسیدن بمقصود مشغول بودن بدلیل محال بود۔ کہ دلیل تا آنگاہ باید کہ مرید اندر راہ۔ آنکہ گفت وصلت فقد وصل۔ چوں رسیدن باز ماندن بود۔ پس شغل شغل بود۔ و فراغت فراغت۔ و اصول اصول۔ اندر شغل و فراغت نسبتے است۔ کہ ایں ہر دو صفت بندہ باشد وفصل و وصل و عنائت حق و ارادت ازلی وے بہ نیکو خواست بندہ۔ ایں اندر شغل و فراغت بندہ نباید۔ پس وصولش را اصول نہ۔ و ملازمت قرب و مجاورت بروے ناروا۔ و صلش کرامت بندہ۔ و ہجرش اہانت وے۔ و تغیر صفات وے روانہ۔ و منکہ علی بن عثمان الجلالی ام مے گویم۔ کہ محتمل است آں پیر بزرگ را اندر لفظ وصول مراد بوصول راہ حق بودہ است از آنچہ اندر کتب راہ حق کہ عبارات از انست کہ چوں طریق واضح شود عبارت منقطع گردد۔ کہ عبارت را چنداں قوت نہ بود کہ اندر غیبت مقصود بود۔ چوں مشاہدت حاصل آید۔ عبارت متلاشی شود۔ و چوں اندر صحت معرفت زبانہا کلیل بود۔ از عبارت کتب اولتر کہ ضائع بود۔ و از مشائخ بجز وے ہم ایں کردند۔ چوں شیخ المشائخ ابو سعید فضل اللہ بن محمد المہینی و غیر وے کہ کتب خود بآب دادند۔ و گروہے از مترسمان مر کاہلی و بطر و جہل را بداں احرار تقلید کردند۔ و مانا کہ آں احرار بداں بجز انقطاع علائق نخواستند۔ و ترک التفات و فراغت دل از ما دون حق۔ و ایں جز اندر سکر ابتداء و آتش کودکی درست نباید۔ زانچہ متمکن را کونین حجاب نکند۔ کاغذ پارۂ ہم حجاب نکند۔ چوں دل از علائق منقطع شد۔ پارۂ کاغذ را چہ قیمت بود۔ اما آنکہ گفت شستن کتاب مراد نفی عبارت است از تحقیق معنے۔ چنانکہ گفتیم پس اولتر آں بود کہ عبارت از زبان منفی شود۔ از آنچہ اندر کتاب مکتوب است۔ و بر زبان عبارتے جاری۔ و عبارتے از عبارتے اولتر نباشد۔ و مرا چنیں صورت بند د کہ احمد بن ابی الحواری اندر غلبۂ حال خود مستمع نیافت۔ و شرح حال خود بر کاغذہا نوشت۔ چوں بسیاری فراہم آمد اہل نیافت تا نشر کردے بآب فرو گذاشت۔ و گفت نیکو دلیلے تو۔ اما چوں مراد از تو برآمد مشغول شدن بتو محال بود۔ نیز احتمال کند کہ وے را کتب بسیار گرد آمدہ بود از اوراد و معاملات

مے باز داشت و مشغول مے گردانید شغل از پیش خود برداشت۔ و فراغت دل طلبید مر معنی را و ترک عبارات بگفت۔ واللہ اعلم بالصواب۔ ونعوذ باللہ من السفہ۔ و **منہم**

سرہنگ جوانمردان و آفتاب خراسان ابوحامد احمد بن خضرویۃ البلخی بعلو حال و شرف وقت مخصوص بود۔ و اندر زمانہ خود مقتدائے قوم بود۔ و پسندیدہ خواص و عوام۔ و طریق ملامت سپرد ے۔ و جامہ برسم لشکریاں پوشیدے۔ و فاطمہ کہ عیال وے بود اندر طریقت شانے عظیم داشت۔ و وے دختر امیر بلخ بود۔ و چوں وے را ارادت توبہ پدید آمد۔ باحمد کس فرستاد کہ مرا از پدر بخواہ۔ وے اجابت نکرد۔ دیگر بارہ کس فرستاد۔ و گفت یا احمد من ترا مردانہ تر ازیں مے پنداشتم۔ کہ در راہ حق بزنی راہبر باشی نہ راہزن۔ احمد کس فرستاد و وے را از پدر بخواست۔ پدر بحکم تبرک وے را باحمد بن خضرویہ داد۔ و فاطمہ ترک شغل و مشغلہ دنیا بگفت و بحکم عزلت با احمد بیارامید۔ تا احمد را قصد زیارت بایزید افتاد۔ و فاطمہ با وے موافقت کرد چوں پیش بایزید اندر آمد نقاب از روے برداشت۔ و با وے گستاخ وار سخن مے گفت۔ احمد ازاں متعجب شد۔ و غیرتے بروے مستولی گشت۔ گفت اے فاطمہ آنچہ گستاخی بود کہ با بایزید کردی باید کہ مرا معلوم شود۔ فاطمہ گفت از آنچہ تو محرم طبیعت منی۔ و وے محرم طریقت من۔ از تو بہوا برسم۔ و از وے بخدا۔ احمد گفت دلیل برین آنکہ وے از صحبت من بے نیاز است و تو بمن محتاج۔ وے پیوستہ با ابویزید گستاخ بودے۔ تا روزے بایزید را چشم بر دست فاطمہ افتاد۔ کہ بحنا بستہ بود۔ گفت یا فاطمہ دست از برائے چہ بحنا بستۂ۔ وے گفت یا بایزید تا ایں غایت کہ تو دست و حناے من ندیدہ بودی۔ مرا با تو انبساط بود۔ اکنوں کہ چشمت بر من افتاد صحبت ما حرام شد۔ و از آنجا باز گشتند۔ و بہ نیشاپور باز آمدند۔ و مقام کردند اہل نیشاپور و مشائخ آنجا با احمد خوش مے بودند۔ و چوں یحیی بن معاذ الرازی بہ نیشاپور آمد۔ و قصد بلخ داشت۔ احمد خواست تا وے را دعوتے کند۔ با فاطمہ مشاورت کرد۔ کہ دعوت یحیی را چہ باید۔ وے گفت چندیں گاؤ و گوسفند باید۔ و چندیں حوائج۔ و چندیں شمع و عطر۔ و با ایں ہمہ بیست خر نیز بباید۔ تا بکشیم۔ احمد گفت کشتن خراں چہ معنی دارد۔ و گفت چوں کریمے بخانہ کریمے مہمان آید کہ سگاں محلہ را نیز ازاں خبر باشد۔ و ابویزید گفت۔ من اراد ان ینظر الی رجل من الرجال مخبو تحت لباس النسوان فلینظر الی فاطمۃ رضی اللہ عنہا۔ ہر کہ خواہد تا مردے بیند پنہاں اندر لباس زناں گو اندر فاطمہ نگرد و ابوحفص حداد گوید۔ لولا احمد بن خضرویہ ما ظہرت الفتوۃ۔

اگر احمد بن خضرویہ نبودے فتوت و مروت پیدا نگشتے۔ و وے را کلام عالی و انفاس
مہذب است۔ و تصانیف مشہور اندر ہر فنے از معاملات و آداب و نکت لائح اندر
حقائق۔ و از وے مے آید کہ گفت الطریق واضح والحق لائح والداعی قد اسمع فما
التحیر بعد ھذا الا من العمی۔ راہ پیداست۔ و حق آشکارا۔ و نگاہ باناں شنوا۔ پس اندریں
محل تحیر بجز از نابینائی نباشد۔ یعنی راہ جستن خطاست۔ کہ راہ حق چوں آفتاب تابانست
تو خود را جوئی تا کجائی۔ چوں یافتی فرا سر راہ آئی۔ کہ حق ظاہر تر از آنست کہ اندر تحت طلب
طالب آید۔ و از وے مے آید کہ گفت استر عز فقرک عن الخلق عز درویشی خود را
نہاں دار یعنی با خلق نگوی کہ من درویشم۔ تا سر تو آشکارا نگردد۔ کہ ایں از خدائے تعالے
کرامتے عظیم است۔ و از وے مے آید کہ گفت درویشے اندر ماہ رمضان یکے را از
اغنیا دعوت کرد۔ و اندر خانۂ وے بجز نانے نبود خشک گشتہ۔ چوں توانگر باز گشت
صرۂ زر فرستاد۔ وے آں صرہ را باز بدو فرستاد۔ و گفت ایں سزائے آنکس است۔
کہ سر خود با چوں توئی آشکارا کند۔ و با اغنیا راہل عز فقر رد و ایں صحت صدق بدو و فقر
وے بود۔ واللہ اعلم۔ و منہم امام متوکلاں و گزیدۂ اہل زمان ابو تراب عسکر بن
الحصین نخشبی النسفی رح از اجلۂ مشائخ خراسان بود۔ و سادات ایشاں۔ و مشہور بود بفتوت
و زہد و ورع وے را کرامات بسیار است۔ و عجائب بے شمار کہ اندر بادیہ دیدہ است۔
و اندر ہر جائے۔ و از جمل مسافراں متصوفہ بود۔ و بوادی جملہ بتجرید گذاشتے۔ و وفات وے
اندر بادیۂ بصرہ بود۔ و از پس چندیں سال جماعتے بدو رسیدند وے را یافتند بر پائے ایستادہ۔
روی بقبلہ و جان دادہ۔ و خشک گشتہ و رکوہ اندر پیش نہادہ۔ و عصا اندر دست گرفتہ۔
و از سباع گرد وے ہیچ چیز نگشتہ بود۔ و از پائے اندر نیفتادہ بود۔ و از وے مے آید کہ گفت
الفقیر قوتہ ما وجد و لباسہ ما ستر و مسکنہ حیث نزل۔ قوت درویش آں بود
کہ آنچہ بیابد اندرآں اختیار نکند۔ و لباسش آنکہ او را بپوشد اندر آں تصرف نکند۔ و
جائیگاہش آنکہ بجائے کہ فرود آید۔ و منزل کند خود را بجائے نسازد۔ از آنکہ تصرف اندریں سہ
چیز مشغولی بود۔ و ہمہ عالم اندر بلائے ایں سہ چیز اند۔ چوں تکلف کنند۔ و ایں از روئے
معاملت بود۔ اما اندر وے تحقیق غذائے درویش وجد باشد۔ و لباسش تقوے و مسکنش
غیب۔ از آنچہ گفت خداوند تعالے وان لو استقاموا علی الطریقۃ لاسقینٰہم

مَآءً غَدَقًا - و نیز گفت وَرِیشًا وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ - و رسول گفت الفقر وطن
الغیب پس چون غذا و مشرب وے از شراب قربت بود - و لباسش تقوے و مجاهدت
و وطن غیب او انتظار وصلت طریق فقر واضح بود - و معاملات آن لایح - و این درجه کمال
باشد - و منهم لسان محبت و وفا و زین طریقت و ولا ابو زکریا یحیی ابن معاذ الرازی
عالی حال و نیکو سیرت بود - و اندر حقیقت رجا بحق تعالی قدمی تمام داشت - تا حصری
گوید که خداوند را دو یحیی بود - یکے از انبیاء و یکے از اولیا - یحیی بن زکریا طریق خوف را چنان سپرد که
همه مدعیان بخوف از فلاح خود نومید شدند - و یحیی بن معاذ طریق رجا را چنان سپرد که دست
همه مدعیان رجا را فرو بست - گفتند حال یحیی بن زکریا معلوم است - حال این یحیی چگونه بوده
است - گفت مرا چنین رسیده است که هرگز وے را جاهلیت نبود و از وے گناه کبیره نرفت - و اندر
معاملات و ورزش آن غلو تمام داشت - که هیچ کس طاقت آن نداشتے - و یکے از اصحاب
گفت ایها الشیخ مقام تو مقام رجا - و معاملت تو معاملت خائفان - گفت بدان اے پسر
که ترک عبودیت ضلالت بود - و خوف و رجا دو قائمه ایمانند - محال باشد که کس بورزش رکنے
از ارکان ایمان بضلالت افتد - خائف عبادت کند ترس قطیعت را - و راجی امید وصلت
را - تا عبادت موجود نباشد نه خوف درست آید نه رجا - و چون عبادت حاصل بود این خوف
و رجا بجمله عبادتے بود - و آنجا که عبادت باید عبارت هیچ سود ندارد - و وے را تصانیف بسیار
است - و نکتها و اشارات بدیع - و نخست کسے که از مشایخ این طائفه از پس خلفاء راشدین
بر منبر شد وے بود - و من کلام وے را سخت دوست دارم که اندر طبع رقیق است - و اندر
سمع لذیذ - و اندر اصل دقیق - و اندر عبارت مفید - از وے مے آید که گفت الدنیا دار
الاشغال و الآخرة دار الاهوال و لا یزال العبد بین الاشغال و الاهوال حتی
یستقر به القرار اما الی الجنة و اما الی النار - دنیا جایگاه اشغال است - و عقبی محل
اهوال - و پیوسته بنده میان مشغولی هم و رجا است - تا بر چه قرار گیرد - یا با نعیم آرامد - و یا اندر
جحیم نالد - خنک آن دلی که از اشغال رسته باشد - و از اهوال ایمن شده - و همت از هر دو
سرا برگسسته باشد - و بحق تعالی پیوسته - و نیز از وے آن بود که عنا را بر فقر مشتمل بنهادے
و چون اندر رے وے را وام بسیار بر آمد قصد خراسان کرد - چون ببلخ رسید مردمان وے را
باز داشتند - تا آنجا مدتی سخن گفت - مر ایشان را - و وے را صد هزار درم بدادند - چون

بازگشت تا بر وی شود دزدان بر وی راه زدند، و آن همه سیم بستدند، و وی به نیشابور آمد، و
وفاتش آن جا بود، و اندر جملهٔ احوال عزیز بود، و وجیه میان خلق۔ والله اعلم۔ و منهم شیخ
المشایخ خراسان، و نادرهٔ زمین و زمان، ابوحفص عمر بن سالم النیشاپوری الحدادی رض از بزرگان
و سادات قوم بود، و ممدوح جملهٔ مشایخ صاحب ابوعبدالله الابیوردی بود، و رفیق احمد خضرویه
و شاه شجاع از کرمان به زیارت وی آمد، و وی به بغداد شد به زیارت مشایخ، و اندر تازی
نصیبی نداشت، و چون به بغداد رسید مریدان با یکدیگر گفتند، شنیعی عظیم باشد که شیخ الشیوخ
خراسان را ترجمانی باید سخن ایشان را بدانند، چون به مسجد شونیزیه آمد مشایخ جمله بیامدند۔ وی تازی
فصیح می گفت با ایشان، چنانکه از فصاحت وی عاجز شدند، از وی سوال کردند، ما
الفتوة؟ وی گفت از شما یکی ابتدا کند، و قولی بگوید۔ جنید علیه الرحمة گفت، الفتوة عندی
ترک الرؤیة واسقاط النسبة۔ فتوت نزدیک من آنست که مر فتوت را نبینی و آنچه کرده باشی
بخود نسبت نکنی، که این من می کنم۔ ابوحفص گفت ما احسن ما قال الشیخ، ولکن الفتوة
عندی اداء الانصاف وترک مطالبة الانصاف۔ گفت نیکوست آنچه شیخ گفت
لیکن فتوت نزدیک من دادن انصاف باشد، و ترک طلب کردن انصاف۔ جنید گفت قوموا یا
اصحابنا فقد زاد ابوحفص علی آدم وذریته۔ برخیزید ای یاران من که زیادت آورد
ابوحفص بر آدم و ذریت وی اندر جوانمردی۔ و گویند ابتدای توبهٔ وی آن بود که بر کنیزکی شیفته
شده بود، وی را گفتند اندر شارستان نیشاپور جهودی است ساحر، چارهٔ این شغل تو نزدیک وی
است۔ ابوحفص نزدیک وی آمد و حال با وی بگفت۔ جهود گفت ترا چهل روز نماز نباید
کرد، و هیچ ذکر حق و اعمال خیر و نیت نیکو بر زبان و دل نرانی، تا من حیلتی کنم، و مراد تو بر آید۔ چنان
کرد چهل روز بر آمد جهود آن طلسم بکرد، و مراد وی بر نیامد۔ جهود گفت لامحاله از تو چیزی رفته است
نیک بیندیش۔ ابوحفص گفت من هیچ چیز ندارم از اعمال خیر که بر ظاهر و باطن من گذشته
است، الا آنکه در راه می آمدم سنگی بود آن را به پای از راه بینداختم تا پای کسی بدان نیاید
جهود گفت میازار آن خدای را که تو چهل روز فرمان وی ضایع کردی، و وی این مقدار
رنج تو ضایع نکرد۔ وی توبه کرد و جهود مسلمان شد، هم بدان آهنگری می کرد تا به باورد شد،
و ابوعبدالله باوردی را دید، و عهد ارادت وی گرفت، و چون به نیشاپور باز آمد روزی اندر
بازار نابینایی قرآن می خواند، وی بر دوکان خود نشسته بود، سماع آن وی را غلبه کرد، و از

خود غائب شد. و دست اندر آتش کرد و بی آلت آهن تافته از کوره بیرون آورد. چون
شاگرد آن را بدید هوش از وی بشد. چون ابوحفص بحال خود باز آمد دست از کسب باز داشت.
باز بر دکان نیامد. از وی می آید که گفت ترکت العمل ثم رجعت الیه ثم ترکنی العمل
فلم ارجع الیه. از عمل دست بداشتم. آنگاه بدان باز گشتم. پس عمل مرا دست بداشت
دیگر بدان باز نگشتم. از آنچه هر چیزی که ترک آن بتکلف و کسب بنده باشد ترک آن اولیتر
نباشد از فعل آن. اندر صحت این اصل که جمله اکتساب محل آفات اند. و قیمت آن معنی
را باشد که بی تکلف از غیب اندر آید. و اندر هر محل که شود اختیار بنده بدان متصل شود. و لطیفه
حقیقت از آن زائل شود. پس ترک و اخذ هیچ چیز به بنده درست نیاید. از آنچه عطا و زوال از
خداوند است عزوجل. و بتقدیر وی. چون عطا آمد از حق اخذ آمد. و چون زوال آمد از حق
ترک آمد. و چون چنین باشد قیمت مر آن معنی را باشد که قیام اخذ و ترک بدان است. آنکه بنده
باجتهاد طالب و واقع آن باشد. پس اگر هزار سال مرید بقبول حق بکوشد چنان نباشد که حق
یک لحظه بقبول وی گوید. که اقبال لا یزال اندر قبول ازلی بسته است. و سرور سرمدی اندر سعادت
سابق پیوسته. و بنده را بخلاص خود جز بخلوص عنایت راه نیست. پس عزیز باشد بنده که اسباب
را سبب از حال وی دفع کرده باشد. و منهم قدوهٔ اهل ملامت و داده ببلا سلامت
ابوصالح حمدون بن احمد بن عمارة القصار رح از قدمای مشایخ بود. و از متورعان ایشان و اندر فقه و
علم بدرجهٔ اعلی بود. و مذهب ثوری داشت. و از طریقت مرید ابوتراب نخشبی بود. و از آن علی
نصرآبادی. و وی را رموز است اندر معاملات. و کلام وی عمیق اندر همه مجاهدات همی
آمد که چون شأن وی اندر علم بزرگ شد ائمه و بزرگان نیشاپور بیامدند. و وی را گفتند ترا
بر منبر باید شد. و خلق را پند باید داد. تا سخن تو فائده دلها باشد. گفت مرا سخن گفتن روا نی
ست. گفتند چرا. گفت از آنچه دل من هنوز اندر دنیا و جاه آن بسته است. سخن من فائده ندهد
و اندر دلها اثر نکند. و سخنی که اندر دلها موثر نباشد استخفاف کردن بود بر علم. و استهزا کردن بر
شریعت. و سخن گفتن آنکس را مسلم باشد که بخاموشی وی دین را خلل بود. و چون بگوید خلل
برخیزد. و از وی پرسیدند که چرا سخن سلف نافع تر است مر دلها را از سخن ما. گفت لانهم تکلموا
لعز الاسلام و نجات النفوس و رضاء الرحمن و نحن نتکلم لعز النفس و طلب الدنیا
و قبول الخلق. از آنچه ایشان سخن از برای عز اسلام و نجات تنها و رضای خداوند را گفتند.

و مارا برائے عز نفس و طلب دنیا و قبول خلق راست گویم پس هر که سخن بر موافقت مراد حق گوید و
بحق گوید اندران سخن قهرے و صولتے باشد که بر اشرار اثر کند. و هر که بر موافقت مراد خود سخن گوید
اندران سخن هوان و ذل بود. و خلق را ازان فائده نباشد. و ناگفتن بهتر ازان گفتن باشد. از انچه
مراد از عبارت خود فارغ و بیگانه است. و منهم شیخ با وقار و مشرف خواطر و اسرار
ابو السری منصور بن عمار رحمه الله از بزرگان مشائخ بود. بدرجه و از کبرائے ایشان بمرتبه از اصحاب عراقیان
بود. و مقبول اهل خراسان. و احسن کلام اندر موعظه کلام وے بود. و الطف بیان بیان وے
و مردمان را موعظه کردے. و بفنون علم در روایات و درایات و احکام و معاملات عالم بود. و
بعضے از متصوفه اندر امر وے مبالغه کنند فوق الحد. از وے مے آید که گفت سبحان من
جعل قلوب العارفين اوعية الذكر و قلوب الزاهدين اوعية التوكل و قلوب المتوكلين
اوعية الرضا و قلوب الفقراء اوعية القناعة و قلوب اهل الدنيا اوعية الطمع سبحان
آنکه دل عارفان را محل ذکر گردانید و از آن زاهدان را موضع توکل و از آن متوکلان را منبع رضا
و از آن درویشان را پایگاه قناعت و از آن اهل دنیا را محل طمع و اندرین عبرت است.
که خداوند تعالی هر عضوے و حاسه را که بیافرید اندران معنی بجانس نهاد. چنانک دستها را محل بطش
آفرید و پایها را محل مشی و چشمها را محل نظر و گوشها را محل سمع. و زبان را محل کلام و نطق و اندر
معانی تکوین و ظهور ایشان چندان تخییر نبود. و باز که دلها را بیافرید اندر هر یک معنی مختلف
نهاد. و ارادتے مختلف. و هوائے دیگرگون. یکے را محل معرفت کرد. و دیگرے را موضع ضلالت
و یکے را پایگاه قناعت. و یکے را محل طمع. و مانند این. و اندر هیچ چیز عجوبه فضل حق ظاهر
تر از دلها نیست. و هم از وے مے آید که گفت الناس رجلان عارف بنفسه فشغله
في المجاهدات و الرياضة و عارف بربه فشغله بخدمته و عبادته و مرضاته.
مردمان بر دو گروه اند یا بخود عارف اند یا بحق. آنکه بخود عارف بود شغلش مجاهده و ریاضت
بود. و عارفان بحق را عبادت ریاست بود. این عبادت کنند تا درجه یابند. و آن عبادت
کنند خود همه یافته باشند. فشتان ما بين الفئتين. بنده قائم مجاهدت. و دیگرے قائم مشاهدت
و الله اعلم. از وے مے آید که گفت. الناس رجلان مفتقر الى الله فهو في اعلى الدرجات
على لسان الشريعة و الآخر لا يرى الافتقار لما علم من فراغ الله من الخلق و الرزق
و الاجل و الحيوة و السعادة و الشقاوة فهو في افتقاره اليه و استغنائه بره عن غيره

مردماں بر دو گروہ اند۔ یکے نیازمند بخداوند تعالیٰ و وے اندر درجۂ بزرگترین است بحکم
ظاہر شریعت۔ و دیگر آنکہ رویت افتقارش نباشد۔ از آنچہ بداند کہ خدائے عز و جل قسمت
کردہ است اندر ازل از خلق رزق و اجل و حیات و سعادت و شقاوت جز آں نباشد۔
کہ ایں کس اندر عین افتقار است۔ بدو و استغنا از غیر او۔ پس آں گروہ اند اندر افتقارشاں
برویت افتقار محجوب اند از رویت تقدیر۔ و ایں گروہ اندر ترک رویت افتقارشاں برویت
افتقار ایشاں مکاشف و مستغنی اند و پس یکے با نعمت و دیگرے با منعم آنکہ با نعمت اندر
رویت نعمت اگرچہ غنی است فقیر است۔ و آنکہ با منعم اندر رویت و مشاہدۂ وے اگرچہ
فقیر است غنی۔ و منہم ممدوح اولیاء و قدوۂ اہل رضا ابو عبد اللہ احمد بن عاصم
الانطاکی از اعیان قوم بود و سادات ایشاں۔ و عالم بعلوم شریعت۔ با اصول و فروع
و معاملات عمرے دراز یافتہ۔ و با قدما صحبت کردہ۔ و اتباع تابعین را دریافتہ بود۔ و از اقران
بشر و سری بود۔ و مرید حارث محاسبی۔ فضیل را دیدہ بود۔ و با وے صحبت کردہ۔ و بہمہ
زبانہا ستودہ بود۔ وے را کلام عالیست اندر لطائف شافی۔ اندر فنون علم ایں قوم۔ از وے
مے آید کہ گفت انفع الفقر ما کنت بہ متجملا و بہ راضیاً۔ نافع ترین فقر آں بود کہ تو بداں
متجمل باشی۔ و بداں راضی یعنی جمال ہمہ خلق اندر اثبات اسباب بود و جمال فقیر اندر نفی
اسباب اثبات [illegible] بود و رجوع بدو و رضا با احکام وے۔ از آنکہ فقر فقد سبب بود۔ و
غنا وجود سبب [illegible] سبب با حق بود و [illegible] سبب [illegible] سبب [illegible]
آمد۔ و ترک اسباب تجمل گشت۔ و جمالی در حالے اندر کشف و رضا است۔ و تسخط علامت
عالم اندر حجاب۔ و ایں بیان واضح است اندر تعظیم تجرید۔ و اللہ اعلم۔ و منہم
سالک طریق ورع و تقوی و اندر است بزہد و تقوی۔ ابو محمد عبد اللہ بن خبیق از زہاد قوم بود
و متورعان ایشاں بود۔ اندر کل احوال۔ و وے را روایات عالیست اندر احادیث۔ و مذہب
ثوری داشت اندر فقہ و معاملت و حقیقت۔ و اصحاب وے را دیدہ بود۔ و با ایشاں
صحبت کردہ۔ و کلام [illegible] عالیست اندر طریقت لطیف است۔ از وے
مے آید کہ گفت من اراد ان یکون حیاً فی حیاتہ فلا یسکن الطمع فی قلبہ۔ ہر کہ خواہد کہ
اندر زندگانی زندہ بود [illegible]
[illegible]

آں دل کہ مردہ باشد بدون حق و زندہ بود بحق۔ زیرا کہ خداوند تعالیٰ دل را عزّے و ذلّی آفرید
ذکر خود را عزّ دل گردانید۔ و طمع را ذلّ دل گردانید۔ چنانکہ ہموں گفت خلق اللہ تعالیٰ القلوب
مساکن الذکر فصارت مساکن الشہوات من القلوب الا خوف مزعج او شوق
مقلق۔ خداوند تعالیٰ دلہا را موضع ذکر آفرید۔ و چوں با نفس صحبت کردند مساکن شہوات
شدند۔ پاک نگرداند شہوات را از دل مگر خوفے بیقرار کنندہ۔ و یا شوقے بے آرام کنندہ۔ پس
خوف و شوق دو قائمہ ایمان اند۔ چوں دل محل ایمان بود و قرین وے ذکر و قناعت بود نہ طمع و
غفلت۔ پس دل مومن طامع و متابع شہوات نباشد۔ کہ طمع و شہوت نتیجہ وحشت باشد و
دل مستوحش از وے و از ایمان خبر ندارد۔ کہ ایمان را انس با حق بود۔ و وحشت از غیر حق۔
چنانکہ گفتہ اند الطامع مستوحش من کل واحد۔ و منہم شیخ المشائخ اندر طریقت
و امام الائمہ اندر شریعت ابو القاسم الجنید بن محمد بن الجنید البغدادی مقبول اہل ظاہر و ارباب
القلوب بود۔ و اندر فنون علم کامل۔ و در اصول و فروع و معاملات مفتی۔ و امام از اصحاب
ثوری بود۔ و وے را کلام عالی و احوال کامل است۔ تا جملہ اہل طریقت بر امامت وے متفق اند۔
و ہیچ مدعی و متصرف را بر وے اعتراض نیست۔ خواہر زادہ سری سقطی بود۔ و مرید وے
روزے از سری سقطی پرسیدند کہ ہیچ مرید را درجہ بلندتر از پیر باشد۔ گفت بلے برہان
ایں ظاہر است۔ جنید را درجہ فوق درجہ من است۔ و ایں قول از آں پیر از روئے تواضع
بود۔ و آنچہ از آں گفت بہ بصیرت گفت۔ اما کسے را بفوق خود دیدار نباشد۔ کہ دیدار
تحت تعلق گیرد۔ و قول وے دلیل واضح است کہ بدید جنید را اندر فوق مرتبہ خود۔
چوں دید اگرچہ فوق دید تحت باشد۔ و مشہور است کہ اندر حال حیات سری مریدان مر
جنید را گفتند۔ کہ شیخ ما را سخن گوید تا دلہائے ما را راحتے باشد۔ و وے اجابت نکرد۔ و گفت
تا شیخ من بر جاست من سخنے نگویم۔ تا شبے خفتہ بود مر پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم بخواب دید کہ
گفت یا جنید مر خلق را سخن گوئی۔ کہ کلام ترا خداوند تعالیٰ سبب نجات عالمے گردانیدہ است۔
چوں بیدار شد اندر دلش صورت گرفت۔ کہ درجہ من از درجہ سری اندر گذشت۔ کہ مرا از
رسول صلی اللہ علیہ وسلم امر دعوت آمد۔ چوں بامداد شد سری مریدے را فرستاد۔ کہ چوں
جنید سلام نماز بدہد او را بگوئی کہ بگفتار مریدان ایشاں را سخن نگفتی۔ و شفاعت مشائخ
بغداد نپذیرفتی۔ من پیغام فرستادم ہم سخن نگفتی۔ اکنوں بارے کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم

فرمود فرمان او را اجابت کن. جنید گفت آن پنداشت از سر من بشد. و دانستیم که سرّی اندر
همه احوال مشرف ظاهر و باطن منست. که درجه وی فوق درجه منست. که وی بر اسرار
من مطلع است و من از روزگار وی بی‌خبر. به نزدیک وی آمدم. و استغفار کردم
و از وی پرسیدم. که تو چه دانستی که من پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم بخواب دیدم. گفت من خداوند
را عزوجل در خواب دیدم. که گفت من رسول را فرستادم تا جنید را بگوید که وعظ کن مر خلق را
تا مراد اهل بغداد از وی حاصل شود. و اندرین حکایات دلیلی واضح است که پیران بهر
صفت که باشند مشرف احوال مریدان باشند. و وی را کلام عالیست و رموز لطیف.
از وی می‌آید که گفت کلام الانبیاء نبأ عن الحضور و کلام الصدیقین اشارات
عن المشاهدة. سخن انبیا خبر باشد از حضور و کلام الصدیقان اشارت از مشاهدت.
صحت خبر از نظر بود و از آن مشاهدة از فکرت. و خبر جز از عین نتوان دید. و اشارات
جز بغیر نباشد. پس کمال و نهایت صدیقان ابتدای روزگار انبیا بود. و فرقی واضح است
میان نبی و ولی. و تفضیل انبیا بر اولیاء بخلاف دو گروه از ملاحده که انبیا را اندر فضل مؤخر
گویند. و اولیا را مقدم. و از وی می‌آید که گفت وقتی آرزو خواستم که ابلیس را ببینم
روزی بر در مسجد ایستاده بودم پیری آمد از دور روی بمن آورد. و چون او را بدیدم وحشتی
اندر دل من اثر کرد. چون نزدیک من آمد گفتم ای پیر تو کیستی. که چشم طاقت دیدن روی تو
نمی‌تواند آورد از وحشت. و دل من طاقت اندیشه تو نمی‌دارد از هیبت. گفت من
آنم که ترا آرزوی رویت من است. گفتم ای ملعون ترا چه چیز از سجده کردن باز داشت
مر آدم را. گفت یا جنید ترا چه صورت بندد که من غیر او را سجده کنم. جنید گفت من متحیر
شدم اندر سخن وی. بسرّم ندا آمد که قل له کذبت لو کنت عبدا مامورا لما خرجت من
امره و نهیه. فسمع النداء من قلبی فصاح وقال احرقتنی بالله وغاب. بگویا جنید مر او
را که دروغ می‌گوئی. که اگر تو بنده بودی فرمانبردار از امر وی بیرون نیامدی. و به نهیش تقرب
نجستی. وی این ندا از سر من بشنید و بانگی بکرد. و گفت بسوختی مرا بالله یا جنید. و
ناپیدا شد. این حکایت دلیل حفظ و عصمت وی است. از آنچه خداوند تعالی اولیا
خود را نگهدارد اندر همه احوال از کیدهای شیطان. و از وی مریدی را رنجی بدل آمد
و پنداشت که مگر بدرجتی رسیده است اعراض کرد. روزی بیامد تا وی را تجربت کند

کند وو ے بحکم اشراف آں سر او وے مے دید۔ از وے سوال مے کرد۔ جنیدؒ گفت جواب عبارتے خواہی یا معنوی۔ گفتا ہر دو گفت اگر عبارتے خواہی۔ اگر خود را تجربہ کردہ بودی بتجربہ کردن من محتاج نگشتی۔ و اینجا بہ تجربہ کئے آمدی۔ و اگر معنوی خواہی ترا از ولایت معزول کردم۔ اندر حال آں مرید را روئے سیاہ شد۔ بانگ برگرفت۔ کہ راحت الیقین از دلم بشد۔ باستغفار مشغول شد۔ و دست ازاں فضول بازداشت۔ آنکہ جنیدؒ وے را گفت ایں را ندانستی کہ اولیائے خداوند والیان اسرار اند۔ تو طاقت زخم ایشاں نیاری۔ نفسی بروے افگند۔ وے بسر مراد خود باز رسید۔ و از تصرف کردن اندر مشائخ توبہ کرد۔

و منھم شیخ المشائخ اندر طریقت، و امام الائمہ اندر شریعت، شاہ اہل تصوف وبری از آفت تکلف۔ ابوالحسن احمد بن محمد الخراسانی النوریؒ احسن المعاملات واحسن الکلمات واظہر المجاہدات بود۔ و وے را مذہبے مخصوص است اندر تصوف و گروہے اند از متصوفہ کہ مر ایشاں را نوری گویند۔ کہ اقتدا بر و تولی بدو کنند و جملہ متصوفہ دوازدہ گروہ اند و ازاں دو مردود اند۔ و دہ مقبول۔ آنچہ مقبول اند یکے ازاں محاسبیان اند۔ و دیگر قصاریان اند۔ سہ دیگر طیفوریاں اند۔ چہارم جنیدیان۔ پنجم نوریاں اند۔ ششم سہیلیان اند۔ ہفتم حکیمانند۔ ہشتم خرازیانند۔ نہم خفیفیانند۔ دہم سیاریانند۔ و ایں جملہ از محققان اند۔ و اہلسنت وجماعت اند۔ اما آں دو گروہ کہ مردود اند یکے حلولیانند کہ بحلول و امتزاج منسوب اند۔ و سالمیان و مشبہہ بدایشاں تعلق دارند۔ و دیگر حلاجیان اند کہ بترک شریعت گفتہ اند۔ و الحاد گرفتہ۔ و مردود گشتہ۔ و اباحتیان و فارسیان بدیشاں متعلق اند۔ و اندریں کتاب بجائے خود بابے اندر فرق فرق ایشاں بیارم۔ و اختلاف آں دہ گروہ و خلاف ایں دو گروہ را بیان کنم۔ تا فائدہ تمام شود انشاء اللہ تعالیٰ۔ اما طریق وے ستودہ است اندر ترک مداہنت در شرع مساحمت، و دوام مجاہدت کہ از وے مے آید۔ کہ بہ نزدیک جنیدؒ اندر آمدم۔ وے را دیدم بر صدر نشستہ گفتم یا ابا القاسم غششتھم فصدر ولک ونصحتھم فرمونی بالحجارۃ حق بر ایشاں بپوشیدے۔ تا مصدر رت کردند۔ و من مر ایشاں را نصیحت کردم بسنگم بر آمدند۔ از آنچہ مداہنت را باہوا موافقت است۔ و نصیحت را مخالفت۔ و آدمی دشمن آں باشد کہ مخالف ہوائے او بود۔ و دوست آنکہ موافق ہوائے او بود۔ و ابوالحسن نوری رفیق جنید بود۔ و مرید سری و بسیارے از مشائخ را دیدہ بود۔ و صحبت کردہ۔ احمد بن ابی الحواری را

یافته بود۔ و وے را اندر طریقت و تصوف اشارات لطیف است۔ و اقاویل جمیل۔ و اندر
فنونِ علم آں نکتِ عالی۔ از وے مے آید که گفت الجمع بالحق تفرقة و التفرقة من غیره
جمع بد۔ جمع بحق تفرقه ہا باشد از جز وے۔ و تفرقه از جز وے جمع باشد بدو۔ یعنی ہر کرا ہمت
بحق تعالی مجتمع است از غیر وے متفرق است۔ باز و مجتمع است۔ پس جمع ہمت بحق جدائی
باشد از اندیشهٔ مخلوقات۔ چوں از مکوّنات اعراض درست شد بحق اقبال درست شد۔ و چوں
بحق اقبال درست شد از خلق اعراض درست شد که الضّدان لا یجتمعان ابدا۔ و
اندر حکایات یافتم که وقتے نوری سه شبانروز مے خروشید اندر خانه بر یکجا ایستاده۔ جنیدؒ را
گفتند برخواست و بنزدیک وے شد۔ و گفت یا ابا الحسن اگر دانی که باوے خروش سوو دارد
بگو تا من نیز فرا خروشیدن آیم۔ و اگر دانی که خروشیدن سود ندارد دل برضا تسلیم کن۔ تا دلت خرم
شود۔ نوری از خروش باز ایستاد۔ و گفت نیکو معلمی که توئی مارا یا ابا القاسم۔ و از وے مے آید که گفت
اعز الاشیاء فی زماننا شیئان عالم یعلمه و عارف ینطق عن الحقیقة۔ عزیز ترین چیزہا در
زمانهٔ ما دو چیز است۔ یکے عالمے که بعلم خود کار کند۔ و دیگر عارفے که از حقیقت حالِ خود سخن
گوید۔ یعنی اندر زمانهٔ ما علم و معرفت ہر دو عزیز است۔ از آنچه علم بے عمل خود علم نباشد۔ و معرفت
بے حقیقت خود معرفت نه۔ و آں پیر از زمانهٔ خود نشان داده است۔ و اندر ہمه اوقات خود
عزیز بوده است۔ و امروز ہم عزیز است۔ و ہر که بطلب علم او عارف مشغول باشد روزگارش
پراگنده گردد۔ و نباید بخود مشغول باید شد۔ تا ہمه عالم عالم و عارف بیند۔ و از خود بخدا رجوع کند۔
تا ہمه عالم عارف بیند۔ از آنچه عالم و عارف عزیز باشد۔ و عزیز و دشوار یافته شود۔ و چیزے که
ادراک آں دشوار بود۔ طلب کردنِ آن تضیع اوقات باشد۔ و علم و معرفت از خود طلب باید
کرد۔ و علم و حقیقت از خود اندر خواست۔ از وے مے آید که گفت من علم الاشیاء بالله فرجوعه
فی کل شئی الی الله۔ ہر که چیزہا را بخداوند داند۔ و از آن وے شناسد۔ اندر ہمه چیزہا رجوعش بدو
باشد نه بچیزہا۔ از آنچه اقامت ملک و مُلک بمالک بود۔ پس استراحت اندر رویت مکوّن بود۔
نه اندر رویت کون۔ از آنچه اگر اشیاء را علت افعال داند۔ پیوسته بچیزہا باشد۔ و بہر چیزے
رجوع کردن او را شرک باشد۔ چوں اشیاء را اسباب فعل داند۔ سبب بخود قائم نبود۔ که بمسبب
قائم بود۔ چوں رجوع بمسبب الاسباب کند از شغل نجات یابد۔ و **منهم** مقدم سلف
و از سلفِ خود خلف ابوعثمان سعید بن اسمعیل الحیریؒ از قدما و اجلّهٔ صوفیاں بود۔ و اندر

زمانهٔ خود فرید بود۔ و قدرش اندر همه دلها رفیع۔ ابتدا صحبت با یحییٰ بن معاذ کرده بود۔ آنگاه مدتی
اندر صحبت شاہ شجاع کرمانی بود۔ و با وے به نیشاپور آمد بزیارت ابوحفص۔ و بنزدیک وے
بایستاد۔ و عمر اندر صحبت وے گذاشت۔ از وے روایت و حکایت کنند ثقات۔ که گفت
دلم پیوسته طلب حقیقتے مے کرد اندر حالِ طفولیت۔ و از اہل ظاہر نفرتے مے نمود مے۔
و دانستمے لامحاله که جز این ظاہر که عامه بر آنند نیز سرے ہست مر شریعت را۔ تا ببلاغت
برسیدم روزے بمجلس یحییٰ بن معاذ رازی افتادم۔ آں سر را بیافتم۔ و مقصود برآمد۔ تعلق به
صحبت وے کردم۔ تا جماعتے از نزدیک شاہ شجاع کرمانی بیامدند۔ حکایت وے بگفتند۔
دل را بزیارت وے مائل یافتم۔ و از ری قصد کرمان کردم۔ و طریق صحبت شاہ طلب مے
کردم۔ وے مرا باز نداد۔ و گفت که طبع رجا پرورده است۔ و صحبت یحییٰ کرده و وے را مقام
رجا است۔ و کسیکه مشرب رجا یافت از وے سپردن طریقت نیاید۔ از آنچه برجا تقلید
کردن کاہلی بار آرد۔ گفت بسیار تضرع و زاری کردم۔ و بیست روز بر درگاه وے مداومت
نمودم۔ تا مرا بار داد و اندر پذیرفت۔ و مدتے اندر صحبت وے بماندم۔ و وے مردے غیور
بود۔ تا وے را قصد نیشاپور و زیارت ابوحفص افتاد۔ من با وے بیامدم۔ آنروز که بنزدیک
ابوحفص آمدیم۔ شاہ قبائے داشت ابوحفص چوں او را بدید به پائے خواست۔ و پیش وے
باز رفت۔ و گفت وجدت فی القباء ما طلبت فی العباء۔ اندر قبا یافتم۔ آنکه اندر عبا
مے طلبیدم۔ مدتے آنجا بود و ہمه ہمت من سر صحبت ابوحفص گرفت۔ و حشمت شاہ
مرا از مداومت خدمت وے بازداشت۔ و ابوحفص آں ارادت اندر من مے دید۔ و از خداوند
تعالیٰ مے خواستم بتضرع۔ تا صحبت ابوحفص بر من میسر کند۔ بے آنکه شاہ آزرده گردد۔ تا آنروز که
شاہ قصد بازگشتن کرد و من بر موافقت وے پائے افزار و جامه سفر اندر پوشیدم۔ و دل جمله
بنزدیک ابوحفص گذاشتم۔ ابوحفص گفت با شاہ بحکم انبساط صحبت این کودک را بدینجا بگذار
که مرا با وے خوش است۔ شاہ روے بسوے من کرد۔ و گفت اجب الشیخ وے برفت
من آنجا بماندم۔ تا دیدم آنچه دیدم۔ از عجائب اندر صحبت وے۔ و وے را مقام شفقت بود۔
خداوند عزوجل مر ابوعثمان را بسه پیر از سه مقام بگذرانید۔ و این ہر سه اشارت که بدیشاں
کردی نخوده وے را بود مقام رجا بصحبت یحییٰ۔ و مقام غیرت بصحبت شاہ۔ و مقام شفقت
بصحبت ابوحفص رح۔ و روا باشد که مرید بصحبت پنج یا شش و یا بیشتر از پیا صحبت بمنزل رساند

و هر پیرے و صحبتے وے را کشف مقامی گردد۔ و آما نیکوتر آں بود کہ پیراں را بمقام خود آلوده
نگردانند۔ و نهایت ایشاں را اندراں مقام نشان نکنند۔ و گوید کہ نصیب من از صحبت ایشاں ایں
بود۔ و ایشاں فوق ایں بودند۔ مرا اندر حق ایشاں بهره بیش ازیں نبود۔ ایں با دب نزدیکتر بود۔
ازانچه بالغانِ راهِ حق را با مقام و احوال هیچ کار نباشد۔ و سبب اظهار تصوف اندر نیشاپور
و خراسان وے بود۔ با جنید و رویم و یوسف بن الحسین و محمد بن فضل البلخی رح صحبت کرده بود۔ و
هیچکس از مشائخ از دل پیران خود آں بهره نیافته بود۔ کہ وے و اهل نیشاپور وے را منبر نهادند
تا بزبانِ تصوف مر ایشاں را سخن گفت۔ وے را کتب عالی است و روایات متقن اندر
فنون علم ایں طریقت۔ از وے مے آید کہ گفت حق لمن اعزه الله بالمعرفة ان لا یذل
له بالمعصیة۔ واجب است و سزاوار مر آنرا کہ خداوند بمعرفت عزیز کرده خود را بمعصیت
ذلیل نکند۔ و تعلق ایں بہ کسبِ بنده باشد۔ و مجاهده وے بود۔ و دوام رعایت امور حق بود۔
و اگر براں بدانی کہ سزاوار است حق تعالی کہ بداں چوں کسے را بمعرفت عزیز کند بمعصیت
خوار نکند۔ ازانچه معرفت عطائے ولیست۔ و معصیت فعل بنده۔ کسے را کہ بعز عطائے حق
باشد محال بود کہ بفعل خود ذلیل گردد۔ چنانکہ آدم را علیه الصلوٰة والسلام کہ بمعرفت عزیز کرد۔
بزلتش ذلیل نکرد۔ و منهم سهیل براوج معرفت و قطب محبت ابو عبدالله احمد بن
یحیی بن الجلالی رح از بزرگانِ قوم بود۔ و سادات وقت۔ و وے را طریقے نیکو و سیرتے ستوده بود۔
صاحب جنید و ابوالحسن نوری و جماعتے از کبرا بود۔ وے را کلام عالی و اشارات لطیف
است اندر حقائق۔ از وے مے آید کہ گفت همة العارف الی مولاه ولم یعطف علی
شیئ سواه۔ همت عارف با حق باشد و از وے هیچ چیز باز نگردد۔ و بهیچ چیز فرود نیاید۔ ازانچه
عارف را بجز معرفت معلوم نباشد۔ چوں سرمایهٔ دلش معرفت بود مقصود همتش رویت بود۔
زانچه پراگندگی همّ هموم بار آرد۔ و هموم اورا از درگاه حق باز دارد۔ و از وے حکائت آرند کہ گفت
روزے جوانے دیدم خوبروے ترسا۔ اندر جمال وے متحیر شدم۔ و اندر مقابلهٔ وے بایستادم۔
جنید بر من گذر کرد۔ با وے گفتم اے استاد خدائے ایں چنیں روے بآتش دوزخ بخواهد سوخت۔
مرا گفت اے پسر ایں بازارچه نفس است کہ ترا بریں مے دارد۔ نه نظارهٔ عبرت۔ کہ اگر بعبرت
مے نگری اندر هر ذره از عالم همیں اعجوبه موجود است۔ اما زود باشد کہ تو بدیں بےحرمتی معذب
شوی۔ گفت چوں جنید رح روے از من بگردانید اندر حال قرآن فراموش کردم۔ تا سالها

استعانت می خواستم از خدای عزّوجل و توبه می کردم تا قرآن بدست آوردم۔ و اکنون زهرهٔ
آن ندارم که بهیچ چیز از موجودات التفات کنم۔ و وقت خود را بنظر اندر اشیاء ضائع گردانم۔

ومنهم وحید عصر و امام دهر ابو محمد رویم بن احمدؒ از جمله و اجلهٔ سادات مشائخ و صاحب
سرّ آن جنید بود۔ و اقران وی بمذهب داؤد فقیه الفقها بود و اندر علم تفسیر و قرائت
حظّی وافر داشت۔ و اندران زمانه اندر فنون علم چون او نبود بعلوِ حال و رفعت مقام و
سفرهای نیکو تجرید کرده۔ و ریاضت شدید اندر آخرها معروف بود۔ و در آخر عمر خود اندر میان
دنیا پنهان کرد۔ و شغل گشت بقضاء۔ و درجهٔ وی اکمل از آن بود۔ که بدان محجوب گشتی
تا جنید گفت ما فارغان مشغولیم۔ و رویم مشغول فارغ است۔ و وی را تصانیف است
اندرین طریقت۔ خاصّه کتابی که مر آنرا غلط الواجدین نام کرده است۔ که من فتنهٔ آنم۔ می
آید که روزی یکی نزدیک وی آمد۔ و گفت۔ کیف حالک چگونه است حالِ تو۔ وی
گفت کیف حال من دینه هواه و همّته دنیاه لیس هو بصالح تقی و لا بارّ نقی
چگونه باشد حال آنکه دینِ او هوای او بود۔ و همّت او دنیای او۔ نه نیکو کاری بود از خلق
رسیده۔ و نه عارفی بود حق گزیده۔ و این اشارت بعیوب نفس کرده است۔ زانچه دین
نزدیک نفس هوا بود۔ و متابعان نفس هوا را دین نام کرده باشند۔ و متابعت آنرا ورزش
شریعت۔ هر که بمرادِ ایشان رود اگرچه مبتدع باشد متدیّن بود۔ نزدیک ایشان و هر که
برخلافِ ایشان رود اگرچه متّقی باشد بی دین بود۔ و این آفت در زمانهٔ ما از یکدیگر جدا ناشدنی
شائع است۔ فنعوذ بالله از صحبتِ آنکه صفت وی این بود۔ اما آن پیر از تحقیق روزگار
رسائل اشارتی کرده است۔ و نیز روا بود که اندران حال او را بدان باز گذاشته باشند تا از
وصف وجود خود عبارت کرده است۔ و انصاف صفت حقیقت خود بداده۔ والله اعلم۔

ومنهم بدیع عصر و رفیع قدر ابو یعقوب یوسف بن الحسین الرازیؒ از کبرای ائمهٔ
وقت بود۔ و قدمای مشائخ زان عمری نیکو یافت۔ مرید ذوالنون مصری بود۔ و با بسیاری
از مشائخ صحبت کرده بود۔ و جمله را خدمت کرده۔ از وی می آید که گفت اذلّ الناس
الفقیر الطامع واعزّهم المحبّ لمحبوبه الصدیق۔ ذلیل ترین همه مردمان درویش
طامع باشد۔ چنانکه شریف تر ایشان درویش صادق بود۔ و طمع مرد درویش را در دو
جهانی فگند۔ زانکه درویشان خود اندر چشم اهل دنیا حقیر اند۔ چون بدیشان طمع کنند حقیر تر گردند

پس اہل غنا بعز اسباب، تمامتر از فقیر کہ بذل بود طمع مر درویش را بتکذیب صرف منسوب
کنند۔ و دیگر محب مر محبوب خود را نیز ذلیل ترین جملہ خلق باشد۔ کہ محب خود را اندر مقابلۂ
محبوب خود سخت حقیر شناسند۔ و مر وے را تواضع کنند۔ و ایں ہم از نتائج طمع بود۔ چوں طمع
گسستہ شد ذل بجملہ عز گردد۔ تا زلیخا را یوسف طمعی بود۔ ہر زمان ذلیل تر مے بود۔ چوں طمع
بگسست خداوند تعالیٰ جمال و جوانی بوے باز داد۔ و چنیں رفتہ است کہ اقبال محب
اعراض محبوب باشد۔ چوں محب دوستی را در بر گیرد۔ و بصرف دوستی از دوست فارغ شود۔
و با دوستی بیارامد۔ لا محالہ دوست بدو اقبال کند۔ و بحقیقت محب را عز است تا طمع وصلت
نبود۔ چوں محب را طمع وصال باشد و بر نیاید۔ عزش جملہ ذل گردد۔ و محب را کہ وجود دوستی از
وصال و فراق دوست مشغول نکند آں محبت معلول باشد۔ واللہ اعلم۔ و منہم
آفتاب اہل محبت و قدوۂ اہل محبت ابو الحسن سمنون بن عبد اللہ الخواص رضی اللہ عنہ۔ اندر زمانہ خود بے نظیر
بود۔ و اندر محبت شان رفیع داشت۔ و جملہ مشائخ وے را بزرگ داشتندے۔ و وے را
سمنون المحب خواندندے۔ و وے خود را سمنون الکذاب نام کردہ بود۔ و از غلام الخلیل رنجہا
بسیار کشیدہ بود۔ و در پیش خلیفۂ وقت گواہیہا محال دادہ۔ و ہمہ مشائخ بداں رنجدل بودند۔
و ایں غلام الخلیل مردے مرائے بود۔ و دعوے پارسائی و تصوف کردے۔ و خود را اندر پیش سلطانیاں
و خلیفہ معروف گردانیدہ بود۔ و دین را بہ دنیا فروختہ۔ چنانکہ اندریں زمانہ نیز مے باشند۔ آنگاہ ساعی
مشائخ و درویشاں بر دست گرفتہ بودے۔ و پیش سلطانیاں مرادش آں بود۔ کہ تا ایشاں مہجور
باشند۔ و کس با ایشاں ترک نکند۔ تا جاہ وے برجائے بماند۔ و رنج سمنون۔ و آں مشائخ کہ
مر ایشاں را یک کس بود بریں صفت۔ و اندریں زمانہ ہر محققے را صد ہزار غلام الخلیل است۔ اما
باک نیست کہ مردار بکرگساں اولیٰ تر باشد۔ و چوں جاہ سمنون اندر بغداد بزرگ شد۔ و ہر کسے بدو
تقرب کردند۔ و غلام الخلیل ازاں رنج کرد۔ و صفہا فرا ساختن گرفت۔ تا زنے را پیش سمنون فرستاد۔
چوں چشم سمنون بر جمال وے افتاد۔ و زن خود را بروے عرضہ کرد۔ وے ابا کرد۔ بنزدیک جنیدؒ
شد۔ کہ سمنون را بگو تا مرا بزنی قبول کند۔ جنید ازاں ناخوش آمد۔ و وے را زجر کرد۔ زن بنزدیک
غلام الخلیل آمد۔ و تہمتے چنانکہ زناں نہند بروے نہاد۔ و او چنانکہ اعدا شنوند بشنید۔ و شناعت
بر وے گرفت۔ و خلیفہ را بر وے متغیر کرد۔ تا بفرمود کہ وے را بکشید۔ چوں سیاف را برآوردند
از خلیفہ فرمان خواست خلیفہ خواست فرمان دادن زبانش بگرفت۔ چوں آں شب بخفت بخواب

دید کہ زوالِ ملک تو اندر زوالِ جانِ سمنون بستہ است۔ دیگر روز عذر خواست۔ و بنجوبی باز گردانیدش۔ و وے را کلام عالی است و اشارات دقیق اندر حقیقت محبت۔ و وے آں بود کہ از حجاز مے آمد اہل فید گفتند مارا سخن گوئے۔ بر منبر شد۔ و سخن مے گفت مستمع نا اشنت۔ رو بقنادیل مسجد کرد۔ و گفت باشما مے گویم۔ آنہمہ قندیلہا درہم فتاد و خورد شکست۔ و از وے مے آید گفت لا یعبر عن شئی الا بما ھو ادق منہ و لا شئی ادق عن المحبۃ فیم یعبر عنھا یعنی عبارت از چیزہا ادق آں چیز بود۔ و چوں ادق از محبت ہیچ چیزے نیست۔ عبارت ازاں بچہ چیز کنند۔ و مراد ازیں آنست کہ عبارت از محبت منقطع است۔ از آنچہ عبارت صفت معبر بود۔ و محبت صفت محبوب پس بعبارت مر حقیقت آنرا ادراک نتواں کرد۔ واللہ اعلم۔

و منھم شاہ شیوخ و تعنیر از روزگارش منسوخ ابو الفوارس شاہ شجاع الکرمانی از ابناء ملوک بود۔ و اندر زمانہ خود بے نظیر صحبت ابوتراب نخشبی کردہ بود۔ و بسیار ے از مشائخ را یافتہ۔ و اندر ذکر ابوعثمان حیرے طرفی از حال وے گفتہ آمدہ است۔ و وے را رسالات مشہور است اندر تصوف۔ و کتابے کردہ است۔ کہ آنرا مرآۃ الحکماء خوانند۔ و او را کلام عالیست و از وے مے آید کہ گفت۔ لاھل الفضل فضل مالم یروہ فاذا اراوہ فلا فضل لھم و لا ھل الولایۃ ولایۃ مالم یروھا فاذا راوھا فلا ولایۃ لھم۔ اہل فضل را فضل باشد بر ہمہ۔ تا آنگاہ کہ فضل خود نہ بیند۔ چوں فضل خود دیدند۔ نیز شاں فضل نباشد۔ و اہل ولائت را ولائت است تا نہ بیند۔ چوں بہ بینند نیز شاں ولائت نباشد۔ و مراد ازیں آنست کہ آنجا کہ فضل و ولائت بود رویت ازاں ساقط بود۔ و چوں رویت حاصل شد یعنی ساقط شد۔ از آنچہ فضل صنعتی است کہ رویت فضل نبود۔ و ولائت صفتیست رویت ولائت نبود۔ و چوں کسے گوید کہ من فاضلم یا ولی نہ فاضل بود نہ ولی۔ و اندر آثار وے مکتوب است کہ وے چہل سال نخفت۔ و چوں بخفت خداوند تعالیٰ را بخواب دید۔ گفت بارخدایا ترا من بہ بیداری میطلبیدم و بخواب یافتم۔ گفت یا شاہ اندر خواب بداں بیداریہائے شب یافتے۔ کہ اگر آنجا نخفتی اینجا نیافتی۔ واللہ اعلم۔

و منھم سرور دلہا و نور سرہا عمرو بن عثمان المکیؒ از کبراء و سادات اہل طریقت بود۔ و وے را تصانیف مشہور است اندر حقائق ایں علم۔ و نسبت ارادت خود بجنید کردے۔ از اں آنکہ بوسعید خراز را دیدہ بود۔ و بانباجی صحبت کردہ بود۔ و اندر اصول امام وقت بود۔ و از وے مے آید کہ گفت لا یقع علی کیفیۃ الوجد عبارۃ لانہ سر اللہ

عند المؤمنین۔ عبارت بر کیفیت وجد دوستاں نیفتد۔ ازانچہ آں سرحق است بہ نزدیک مومناں۔ و ہرچہ عبارت بندہ اندراں تصرف تواں کرد آں سرحق نباشد۔ ازانچہ بکلیت تصرف و تکلف بندہ از اسرار ربانی منقطع بود۔ و گویند کہ چوں عمرو با صفہاں حدثے اندصحبت وے پیوست۔ و پدر مانع وے بود از صحبت وے۔ تا بیمار شد۔ و مدتے برآمد۔ روزے شیخ برخواست و با جماعتے بعیادت وے شدند۔ آں حدث شیخ را اشارت کرد۔ تا قوال را بگوید تا بیتے چند برخواند۔ عمرو قوال را گفت تا برخواند۔ **شعر**

منکم و بہم عند کم فاعود موضت فلم لیعد نفی عایدہ

بیمار چوں بشنید برخواست۔ و بنشست۔ و از تعب و شدت بیماری وے کمتر شد۔ و گفت زدنی قوال بیت دیگر برخواند۔ **شعر**

وصد ود عند کم علی شدید وا شد من موضی علی صد ود کم

بیمار برخواست۔ و بیماری از وے بشد۔ و پدر وے را بصحبت عمرو مسلم کرد۔ و از اندیشہ کہ مے بود ش اندر دل توبہ کرد۔ و آں حدث یکے از بزرگان طریقت شد۔ و اللہ اعلم بالصواب۔

ومنھم مالک القلوب و ماحی العیوب ابو محمد سہیل بن عبداللہ التستری پیر وقت بود۔ و بہمہ زبانہا ستودہ۔ وے را ریاضت بسیار است۔ و معاملات نیکو۔ و کلام لطیف اندر اخلاص و عیوب افعال۔ و علمار ظاہر گویند کہ ہو جمع بین الشریعۃ و الحقیقۃ۔ او جمع کردہ است میان شریعت۔ و حقیقت۔ و ایں سخن از ایشاں خطا است۔ ازانچہ کسے خود را فرق نکردہ است۔ کہ شریعت جز حقیقت نیست۔ و حقیقت جز شریعت نہ۔ و بحکم آنکہ عبارات آں پیر اندر ادراک سہل تر است۔ و طبائع بہتر اندر یابند۔ و ایں سخن گویند و چوں حق تعالیٰ جمع کردہ است بیان شریعت و حقیقت۔ محال باشد کہ اولیا او فرق کنند۔ و لامحالہ چوں فرق حاصل آمد۔ رد یکے و قبول دیگرے بباید و رد شریعت الحاد بود۔ و رد حقیقت کفر و شرک۔ و آں فرقے کہ کنند مر تفریق معنی را نیست۔ بلکہ اثبات حقیقت راست۔ چنانکہ گویند۔ لا الٰہ الا اللہ حقیقۃ محمد رسول اللہ شریعۃ۔ اگر کسے خواہد کہ اندر حال صحبت ایمان یکے را از دیگرے جدا کند نتواند کرد۔ و خواستش باطل صحبت بود۔ و در جملہ شریعت فرع حقیقت بود۔ چنانکہ اقرار توحید معرفت حقیقت است۔ و پذیرفت فرمان سعی شریعت۔ پس ایں ظاہریاں را ہرچہ طبع اندراں نیفتد۔ بداں منکر شوند۔ و انکار اصلے از

اصول راہ حق باخطر بود۔ والحمد للہ علی الایمان۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ ما طلعت
الشمس ولا غربت علی اهل وجه الارض الا وهم جهال باللہ الا من یؤثر اللہ علی نفسه
وروحه ودنیاه وآخرته۔ آفتاب بر نیاید و فرو نشد بہ ہیچ کس از روئے اہل زمین کہ وے نہ
بخداوند تعالیٰ جاہل بود۔ مگر آنکہ حق تعالیٰ را برگزید بر تن و جان و دنیا و آخرت خود یعنی ہر کہ
دست اندر آغوش نصیب خود دارد۔ دلیل آں بود کہ وے جاہل است بخداوند عز وجل۔
از آنچہ معرفت وے ترک تدبیر تسلیم بود۔ و اثبات تدبیر از جہل بود بتقدیر۔ واللہ اعلم۔

ومنہم اختیار اہل حرمین و جملہ مشائخ را قرۃ العین۔ ابو محمد عبد اللہ محمد بن الفضل البلخی رضی
از اجلۂ مشائخ بود۔ و پسندیدہ اہل عراق۔ و اہل خراسان مرید احمد بن خضرویہ بود۔ و ابو عثمان
حیرے را بدو میلے عظیم۔ وے را از بلخ بیروں کردند۔ متعصبان از برائے عشق مذہب بسمرقند
شد و عمر آنجا بگذاشت۔ از وے مے آید کہ گفت اعرف الناس باللہ اشدهم
مجاهدة فی اوامره واتبعهم لسنة نبیه۔ یعنی بزرگترین اہل معرفت مجتہد ترین ایشاں
باشد اندر ادائے شریعت۔ و بار غبت ترین اندر حفظ سنت و متابعت۔ و ہر کہ بحق نزدیکتر
بود بامرش حریص تر بود۔ و ہر کہ از وے دور تر بود از متابعت رسولش معروض تر بود۔ و
از وے مے آید کہ گفت عجبت لمن یقطع البوادی والقفار والمفاوز حتی یصل الی بیته
وحرمه لان فیه آثار انبیائه کیف لا یقطع بادیة نفسه وهواه حتی یصل الی قلبه لان فیه
آثار مولاه۔ عجب دارم از آنکہ وادیہا و بیابانہا۔ ببرد تا بخانہ وے رسد۔ کہ اندر وے آثار
انبیاء اوست۔ چرا بادیہ نفس و دریائے ہوا را نبرد تا بدل خود رسد۔ کہ اندر وے آثار مولائے
ویست یعنی دل کہ محل معرفت اوست۔ و بزرگوارتر از کعبہ۔ کہ قبلہ خدمت کعبہ آنست
کہ پیوستہ نظر بندہ بدو بود۔ و دل آنکہ پیوستہ نظر حق در و بود۔ آنجا کہ دل دوست من آنجا۔
و آنجا کہ حکم وے مراد من آنجا۔ و آنجا کہ اثر آثار انبیاء من۔ قبلہ دوستان من آنجا۔

ومنہم شیخ باخطر و فانی از صفات بشر ابو عبد اللہ محمد بن علی الترمذی رضی اندر فنون علم
کامل و امام بود۔ و از محتشمان شیخ مشائخ بود۔ و ویرا تصانیف بسیار۔ و نیکو کرامات ظاہر اندر
بیان ہر کتاب۔ چوں ختم الولایت و کتاب النہج و نوادر الاصول و جز ایں بسیار کتب دیگر
سخت معظم است۔ و وے بنزدیک من چنانکہ جملگی عالم منتظر اوست۔ گفت کہ محمد را تعظیم
است کہ اندر ہمہ عالم مثال ندارد و اندر علوم ظاہر و وے نیز کتب است و اندر احادیث

اسانید عالی دارد۔ و در تفسیر ابتدائے کردہ بود، عمرش باتمام کردن آں نیافت۔ و بداں
مقدار کردہ است۔ از میان اہل علم منتشر است۔ و فقہ بر یکے خواندہ بود از خواص یاران
ابوحنیفہؒ و وے را اندر ترمذ محمد حکیم خوانند۔ و حکیمیان آں ولایت از متصوفہ اقتدا بدو کنند
وے را مناقب بسیار است۔ و یکے آنچہ با خضر صحبت کردہ بود۔ و ابوبکر وراق کہ
مرید او بود روایت کند کہ ہر یکشنبہ خضر نزدیک وے آمدے۔ و واقعہا از یکدیگر
پرسیدندے۔ از وے مے آید کہ گفت من جہل باوصاف العبودیۃ فہو باوصاف
الربوبیۃ اجہل۔ ومن لم یعرف طریق معرفۃ النفس لم یعرف طریق معرفۃ الرب بان الظاہر
متعلق بالباطن والتعلق بالظاہر بلا باطن محال ودعوی الباطن بلا ظاہر محال فمعرفۃ
اوصاف الربوبیۃ فی تصحیح ارکان العبودیۃ ولا یصح ذلک الا بالادب۔ ہر کہ بعلم شریعت و
اوصاف بندگی کردن جاہل بود۔ وے باوصاف خداوند جاہل تر بود۔ و ہر کہ بظاہر مر شریعت
نفس راہ نداند بمعرفت حق تعالیٰ ہم راہ نداند۔ و ہر کہ آفات صفات بشریت نبیند۔
لطائف صفات حق ہم نداند۔ کہ ظاہر بباطن تعلق مے دارد۔ و ہر کہ بظاہر تعلق کند بے باطن
محال بود۔ و ہر کہ بباطن دعوے کند بے ظاہر آں ہم محال باشد۔ پس معرفت اوصاف ربوبیت
اندر صحت ارکان عبودیت بستہ است۔ و بے آں درست نیاید۔ و ایں کلمہ سخت با اصل
و مفید است۔ بجایگاہ خود تمام کردہ آید ان شاء اللہ تعالیٰ۔ و **منہم** شیخ زاہد و امام
و مزکی اہل فقر و صفوت ابوبکر محمد بن عمر الوراقؒ از بزرگان مشائخ بود۔ و زہاد ایشان۔ و
احمد خضرویہ را دیدہ بود۔ و با محمد بن علی ترمذیؒ صحبت کردہ بود۔ و وے را کتب بسیار است
اندر آداب و معاملات۔ و مشائخ اورا مؤدب الاولیا خواندہ اند۔ و وے حکایت کند۔
کہ محمد بن علی ترمذی جزوے چند بمن داد۔ کہ جیحون انداز۔ من دل آں نداشتم بنہادم و
بیامدم و گفتم کہ انداختم گفت چہ دیدی گفتم چیزے ندیدم۔ گفت نینداختی باز گرد و اندر آب
انداز۔ باز گشتم و دلم با برہان وسواس بگرفت۔ و آں اجزا اندر آب انداختم آب بدو پارہ
شد۔ و صندوقے پیدا آمد سر باز۔ چوں اجزا اندر آب افتاد سر فراہم آمد۔ و آب نیز فراہم
آمد۔ و صندوق ناپدید شد۔ باز آمدم و حکایت کردم۔ گفت اکنون انداختی۔ گفتم اے شیخ سر
ایں حدیث با من بگوی۔ گفت تصنیفے کردہ بودم اندر اصول و تحقیق کہ فہم آں بر عقل مشکل
بود۔ برادرم خضر از من بخواست۔ و ایں آب را خداوند تعالیٰ فرمان دادہ بود تا آں را

بدو رساند. و از ابوبکر وراق می‌آید که گفت الناس ثلثة العلماء والامراء والفقراء فاذا فسد العلماء فسد الطاعة والشریعة واذا فسد الامراء فسد المعاش واذا فسد الفقراء فسد الاخلاق. مر خلق را سه گروه اند یکی علما و دیگر امرا و سیوم فقرا. چون امرا تباه شوند معاش خلق تباه شود و چون علما تباه شوند طاعت و ورزش شریعت بر خلق تباه شود و چون فقرا تباه شوند خویهای خلق تباه شود. پس تباهی امرا و سلاطین بجور باشد. و از آن علما بطمع. و از آن فقرا بریاست طلبی. و تا ملوک از علما اعراض نکنند تباه نشوند و تا علما با ملوک صحبت نکنند تباه نشوند و تا فقرا ریاست طلب نکنند تباه نگردند. از آنکه جور ملوک از بی علمی بود و طمع علما از بی دیانتی و ریاست فقرا از بی توکلی بود. پس ملک بی علم و عالم بی پرهیز و فقیر بی توکل قرین شیطان باشد و فساد همه خلق اندر فساد این سه گروه بسته است.

و منهم ذکر ابوسعید خراز سفینهٔ توکل و رضا و سالک طریق فنا ابوسعید احمد بن عیسی الخراز رضی الله عنه لسان احوال مریدان و برهان اوقات طالبان بود و نخستین کسیکه از حال فنا و بقا عبارت کرد وی بود و ورا مناقب مشهور است و ریاضت نیکو و نکتهای ستوده و تصانیف عالی و کلام و رموز عالی. ذوالنون مصری را یافته بود و با بشر و سری صحبت کرده. و از وی می‌آید که اندر قول پیغمبر صلی الله علیه وسلم جبلت القلوب علی حب من احسن الیها قال واعجبا ممن لم یر محسنا غیر الله کیف لا یمیل بکلیته الی الله آفرینش دلها بر دوستی آن کس راست که بدو نیکو کند یعنی هر که بجای کسی نیکویی کند لامحال آن کس دل بدو دارد. گفت وی سخت عجب آنکه اندر همه عالم جز خداوند را عزوجل محسن نبیند چگونه دل بکلیت باوی ندارد. از آنچه احسان بحقیقت آن بود که مالک الاعیان کند. احسان نیکویی کردن بود بجای آنکه بدان نیکویی کردن محتاج بود و آنکه وی خود از غیر احسان یابد چگونه با کسی نیکویی و احسان تواند کرد. پس ملک و ملک خداوند راست عزوجل و او آنست که از غیر بی نیاز است. و چون دوستان حق این معنی بدانستند اندر انعام و احسان منعم و محسن دیدند و دلهاشان بکلیت اسیر اندر دوستی وی شد و از غیر آن اعراض کردند.

و منهم شاه محققان و دلیل مریدان ابوالحسن علی بن محمد الاصفهانی و بعضی گویند که علی بن سهل از کبار مشایخ بود و جنید را با وی مکاتبات لطیف است و عمرو بن عثمان مکی بزیارت وی باصفهان شد و وی صاحب البشارات بود.

ورفیق جنید و مخصوص است و بطریق ستوده. و اندر آراسته برضا و ریاضت. و محفوظ
از فتن و آفت. و زبانی نیکو اندر حقائق و معاملت. و بیانی لطیف اندر دقائق و اشارت.
و از وی می آید که گفت. الحضور افضل من الیقین لان الحضور وطنات والیقین
خطرات. حضور بحق فاضلتر است از یقین بحق. از آنچه حضور اندر دل متوطن بود. و غفلت
بدان روا نباشد. و یقین خاطر بود که گاه بیاید و گاه بشود پس حاضران اندر پیشگاه باشند
و موقنان بر درگاه. و اندر غیبت و حضور بابی مفرد بیارم اندرین کتاب ان شاء الله تعالی.
و نیز گفت. من وقت آدم الی قیام الساعة الناس یقولون القلب القلب وانا احب ان
اری رجلا یصف القلب ویقول ایش القلب او کیف القلب فلا اری. از وقت آدم
تا القیامت مردمان می گویند دل من دل من. و من دوست دارم که مردی بینم که مرا صفت
کند و بگوید که دل چیست. و یا چگونه است. و نمی بینم. و عوام آن گوشت پاره را دل خوانند
و آن مر مجانین و سقاویان و اطفال را باشد. اما بیدل باشند پس دل چه باشد که از دل بجز
عبارت نشنوم یعنی اگر عقل را دل خوانم آن نه دل است. و روح را دل خوانم آن نه دل است
و اگر آن علم را دل گویم آن دل است یعنی همه شواهد حق را قیام بدل است. و از وی بجز عبارت
موجود نه. و منهم [illegible] رضی الله عنه اندر طریق محبت مستقیم. ابوالحسن محمد بن اسمٰعیل خیر النساج رض
از بزرگان مشائخ بود. و اندر وقت خود اندر معاملات و عظات بیانی نیکو داشت. و عبارتی
مهذب و عمری دراز یافته بود. و شبلی و ابراهیم خواص رحمهم الله هر دو اندر مجلس وی توبه
کردند. شبلی را بجنید فرستاد مر حفظ حرمت جنید را. و وی مرید سری بود. و از اقران جنید و
ابوالحسن نوری بود. و به نزدیک جنید محترم بود. و ابوحمزه وی را اجابتی تمام کرده بود. همی
آید که سبب آنکه وی را خیر النساج خواندندی آن بود که چون وی از مولود گاه خود
بسامره برفت بقصد حج گذرش بکوفه بود. بدروازه کوفه خز بافی وی را بگرفت که تو بنده
منی. و خیر نام وی است. آن را از حق دید و آن مرد را خلاف نکرد. تا سالهای بسیار کار
وی می کرد. هرگاه که وی را گفتی یا خیر وی گفتی لبیک. تا آن مرد از کرده خود پشیمان
شد. وی را گفت برو که من غلط کرده بودم. تو نه بنده منی. برفت. و بمکه شد و بدان درجه
رسید که جنید گفت الخیر خیرنا. و دوستر آن داشتی که وی را خیر خواندندی. و گفتی روا نباشد
که مرد مسلمان مرا نامی نهاده باشد من آن را بگردانم. و گویند که چون وفاتش قریب گشت

وقتِ نماز شام بود۔ چون از غشیانِ مرگ اندر آمد، چشم باز کرد سوی ملک الموت درنگریست
وگفت قِف عافاک الله فانما انت عبدٌ مامورٌ وانا عبدٌ مامورٌ وما اُمِرتَ بہ
لا یفوتک وما اُمِرتُ بہ فھو شیٔ یفوتنی فدعنی امضی فیما اُمِرتُ بہ ثم امض
بما اُمِرتَ بہ۔ بایست عافاک الله کہ تو بندۂ فرمان برداری۔ ومن بندۂ فرمان بردارم۔ آنچہ
ترا فرمودہ اند از تو فوت نمی گردد یعنی جان ستدن۔ وآنچہ مرا فرمودہ اند از من فوت می شود
یعنی نماز شام مرا بگذار تا فرمانِ خود بجا آرم۔ تا من ترا بگذارم تا تو فرمان خود بگذاری۔ آنگاہ آب
خواست وطہارت کرد۔ ونماز شام بگزارد۔ وجان بداد۔ وہم شب وی را بخواب پرسیدند
کہ خداوند تعالیٰ با تو چہ کرد۔ گفت لا تسألنی عن ھذا ولکن استرحت من دنیاکم۔ مرا
ازیں مپرس۔ ولیکن از دنیای شما برستم۔ واز وی می آید کہ گفت اندر مجلس خود شرح
الله صدور المتقین بنور الیقین وکشف بصائر المؤمنین بنور حقائق الایمان۔
متقی را از یقین چارہ نیست۔ کہ دلش بنور یقین منشرح کردہ است۔ ومومن را از حقائق ایمان
چارہ نیست کہ بصائر عقل وی بنور ایمان است۔ پس ہر جا کہ ایمان بود یقین بود۔ وہر جا کہ یقین
بود تقوی بود۔ از آنچہ ایشان قرینہ یکدیگر اند یکی تابع دیگری بود۔ والله اعلم بالصواب۔

ومنہم داعی عصر ویگانۂ دہر ابو حمزۃ الخراسانی از قدمای مشایخ خراسان بود۔ با ابو
تراب صحبت کردہ بود۔ وخراز را دیدہ اندر توکل قدمی تمام داشت۔ واندر حکایات مشہور
است کہ وی یک روز می رفت اندر چاہ افتاد۔ وچون سہ روز اندران ببود۔ گروہی از
سیارہ فراز رسیدند، با خود گفت ایشان را آواز دہم۔ باز گفت نہ خوب باشد کہ از دون حق استغاثت
خواہم۔ وایں شکایت بود کہ مر ایشان را بگویم کہ خداوند من مرا در چاہ افگندہ است۔ اکنون شما مرا برآرید۔
ایشان فراز آمدند۔ وچاہی دیدند در میان راہ بی سری۔ ویکی گفت بی خبری یا جاہلی
اینجا افتد۔ بیائید تا بجہت ثواب سر این چاہ را بپوشیم۔ تا کسی اندرین نیفتد۔ گفت نفس من با
من با اضطراب آمد۔ واز جانِ خود نومید شدم۔ وچون ایشان سرِ چاہ استوار کردند۔ وباز گشتند
من با حق مناجات ساختم۔ ودل بر مرگ بنہادم۔ واز ہمہ خلق نومید گشتم۔ چون شبانگاہ اندر
آمد از سرِ چاہ جنبشی شنیدم۔ نیک نگاہ کردم۔ کسی بود کہ سر چاہ بگشاد۔ وجانوری عظیم دیدم
چون اژدہا کہ دم فرو کرد۔ دانستم کہ نجات من درین است۔ وآن فرستادۂ حق است۔ بدم
وی تعلق کردم۔ تا مرا برکشید۔ ہاتفی آواز داد کہ نیکو نجاتی کہ نجات تست یا ابا حمزہ۔ کہ

بالنّفی از تّفی تراتجات وادیم. از وی پرسیدند که غریب که باشد؟ گفت المستوحش من الالفت
آنکس که از الفت مستوحش بود. یعنی هر که را همه الفتها وحشت گردد وی غریب باشد. از آنچه
درویش را اندر دنیا و عقبیٰ وطن نیست. و الفت نه اندر وطن و وحشت بود. و چون الفت وی
از کون منقطع شود وی از جمله مستوحش گردد. آنگاه غریب باشد. و این درجه بس رفیع است
والله اعلم بالصواب. و منهم داعی مریدان بحکم فرمان ابو العباس احمد بن مسروق از
بزرگان و اجلّهٔ خراسان بود. و باتفاق جملهٔ اولیاء خداوند تعالیٰ وی از اوتاد الارض بود.
وی را با قطب المدار علیه صحبت بود. از وی پرسیدند که ما را بگوی که قطب کیست؟ ظاهر
نکرد. اما بحکم اشارت چنان نمود که جنید است. و او چهل صاحب تمکین را خدمت کرده
بود. و از ایشان فایده برگرفته. و اندر علوم ظاهر و باطن سوار بود. از وی می آید که گفت
من کان سروره بغیر الحق فسروره یورث الهموم ومن لم یکن انسه فی خدمة ربه فانسه
یورث الوحشة. هر که بجز خداوند شاد باشد شادی وی بجمله اندوه بود. و هر که را خدمت خداوند
انس نباشد انس وی جمله وحشت باشد. یعنی آنچه جز ویست فنا است. و هر که بفنا شاد
باشد چون فنا فنا شود او اندوهگین شود. و جز خدمت وی همه هباست. و چون حقیری
مکونات ظاهر شود انس او جمله وحشت گردد. پس اندوه و وحشت همه عالم اندر دیدن غیر
است. والله اعلم. و منهم استاد متکلمان و شیخ محققان ابو عبدالله بن احمد اسمٰعیل
المغربی از بزرگان و مقتدیان وقت بود. و اندر زمانه خود مقبول استادان و مراعی مریدان
خود بود. و ابراهیم خواص و ابراهیم شیبان رحمهم الله تعالیٰ هر دو مرید او بودند. و وی را کلامی
عالی و براهین واضح است. و اندر تجرید دنیا قدمی تمام داشت. از وی می آید که گفت
ما رایت انصف من الدنیا ان خدمتها خدمتک وان ترکتها ترکتک. هرگز از دنیا
منصف تر چیزی ندیدم که تا وی را خدمت کنی ترا خدمت کند. و چون ش بگذاری او ترا بگذارد.
یعنی تا طالب وی باشی ترا طالب باشد. و چون از وی اعراض کنی و طلب خداوند بدست
گیری از تو بگریزد. و اندیشهٔ آن بر دلت بناند. پس هر که بصدق از دنیا اعراض کند از
شر وی ایمن گردد. و از آفت وی رسته بود. والله اعلم و بالله التوفیق. و منهم
پیر زمانه و اندر زمانهٔ خود یگانه ابو علی بن الحسن بن علی الجوزجانی اندر وقت خود بی نظیر بود. و وی را
تصانیف از هر است اندر علم معاملات. و رویت آفات. و مرید محمد بن علی الترمذی بود.

و از اقران ابوبکر وراق. و ابراهیم سمرقندی مرید وی بود. از وی می آید که گفت: الخلق کلهم
فی میادین الغفلة یرکضون و علی الظنون یعتمدون و عندهم انهم فی الحقیقة
یتقلبون و عن المکاشفة ینطقون. یعنی قرارگاه خلق جمله میدان غفلت است. و اعتماد
شان بر ظن و آفت. و بنزدیک ایشان چنان است که کردار شان بر حقیقت است. و نطق
شان از اسرار مکاشفت. و اشارت آن بدین پنداشت طبع و رعونت نفس بوده است که آدمی
اگرچه جاهل بود مر جهل خود را معتقد باشد. خاصه جهال متصوفه. چنانکه علمای ایشان اعز ما
خلق الله اند جهال ایشان اذل ما خلق الله باشند. از آنچه علمای ایشان را حقیقت بود
و پنداشت نه. و جهال ایشان را پنداشت بود و حقیقت نه. اندر میدان غفلت می چمند و
پندارند که میدان ولایت است. و بر ظن اعتماد کنند و پندارند که آن یقین است. و بر رسم می روند
و پندارند که آن حقیقت است. و از هوا می گویند و پندارند که آن مکاشفه است. از آنچه پنداشت
از سر آدمی بیرون نشود مگر برؤیت جلال حق. یا جمال وی که اندر اظهار جمال وی همه وی را
بینند. پنداشت شان فانی شود و اندر کشف جلال خود را نه بینند. پنداشت شان سر بر نیارد.
والله اعلم. **و منهم** باسط علوم و واضح رسوم ابو محمد بن احمد بن الحسین الجریری رضی الله عنه از صاحب
سران جنید بود. و صحبت سهل بن عبدالله نیز یافته بود. و از همه اصناف علوم خبر داشت
و اندر فقه امام وقت بود. و اصول نیک می دانست. و اندر طریق تصوف بدرجه بود که جنید رضی الله عنه وی
را گفت که مریدان مرا ادب آموز و ریاضت فرمای. و از پس جنید ولیعهد او بود که بجایگاه
وی بنشست. و از وی می آید که گفت: دوام الایمان و قوام الادیان و صلاح الابدان
فی ثلثة خصال الاکتفاء والاتقاء والاحتمال من اکتفی بالله صلحت سریرته و من اتقی
ما نهی الله عنه استقامت سیرته و من احتمل ما لم یوافقه ارتاضت طبیعته فثمرة الاکتفاء
صفوة المعرفة و عاقبة الاتقاء حسن الخلیقة و غایة الاحتمال اعتدال الطبیعة. دوام ایمان
و پای داشت دین و صلاح تن اندر سه چیز است: یکی بسند کردن. و دیگر پرهیز و دیگر
و سه دیگر غذا نگاه داشتن. هر که بخدای بسند کند سرش بصلاح باشد. و هر که از نهی های او
پرهیز و سیرتش نیکو گردد. و هر که غذای خود نگاه دارد نفسش بریاضت یابد پس پاداش
اکتفا صفوت معرفت بود. و عاقبت تقوی حسن خلیقت. و غایت احتمال اعتدال. و اعتدال
طبیعت یعنی هر که بخدای او بسند کار باشد معرفتش صافی شود. و هر که بنیک اندر معاملت تقوی

زند خلقش نیکو گردد۔ اندر دنیا و آخرت۔ چنانکہ حضرت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فرمود من کثر صلوتہ باللیل حسن وجہہ بالنہار۔ ہر کرا نماز شب بسیار بود رویش اندر روز نیکوتر بود۔ اندر خبر است کہ در قیامت متقیان مے آیند۔ وجوہہم نور علی منابر من نور۔ بارو ہائے منور و تختہائے از نور۔ و ہر کہ طریق احتیاط بر دست گیرد تنش از علت و نفسش از شہوت محفوظ باشد۔ و این سخن جامع است و نیکو و شنیدنی۔ واللہ اعلم بالصواب۔ ومنہم شیخ ظرفا و قدوۂ اہل صفا ابوالعباس احمد بن محمد بن سہل الآملی از بزرگان مشائخ بود۔ و از محتشمان ایشان۔ و پیوستہ محترم بود در میان اقران خود۔ و عالم بود بعلم تفسیر و قرآت۔ و زبانے داشت اندر لطائف قرآن کہ وے بداں مخصوص بود۔ و از کبار مریدان جنید بود۔ و با ابراہیم مارستانی صحبت کردہ بود۔ و ابوسعید خراز وے را حرمتے تمام داشتے۔ وجز وے کسے را بتصوف مسلم نکردے۔ از وے مے آید کہ گفت۔ السکون الی مالوفات الطبائع یقطع صاحبہا عن بلوغ درجات الحقائق۔ آرام گرفتن با چیزے کہ طبائع را با آن الفت بود مرد را از درجات حقائق بیفگند۔ یعنی ہر کہ با مالوفات طبع بیارامد از حقیقت باز ماند۔ زانچہ طبائع ادوات و آلات نفس اند۔ و نفس محل حجاب است۔ و حقیقت محل کشف است۔ و ہرگز مرید محجوب ساکن چون مکاشف نباشد۔ پس ادراک حقائق محل کشف است۔ و اندر اعراض بستہ است از مالوفات طبائع۔ از انکہ الفت طبائع با دو چیز باشد۔ یکے با دنیا و اسباب آن۔ و دیگر با عقبی و احوال آن۔ آنکہ با دنیا الفت گیرد بحکم جنسیت۔ و با عقبی الفت گیرد بحکم پندار۔ و با جنس و با شناخت پس الفتش با پنداشت و با شناخت عقبی است نہ با عین۔ آنکہ اگر بحقیقت بشناختے از ین سرائے بگسلیدے۔ و چون از ین سرائے بگسست ولایت طبع سپری شد۔ آنگاہ کشف حقائق بود کہ آن سرائے بالطبع جز بفنا طبع خوشی ندہد۔ لان فیہا ما لا خطر علی قلب بشر۔ خطر عقبی بدانست کہ راہش پرخطر است۔ و بس خطر ندارد آن چیزے کہ اندر خواطر آید۔ و چون اندر معرفت حقیقت عقبی وہم عاجز بود طبع را با عین آن چگونہ الفت باشد۔ درست شد کہ الفت طبع با پنداشت عقبی است۔ واللہ اعلم۔

ومنہم مستغرق معنی و مستہلک دعوی ابوالمغیث الحسین بن منصور الحلاج رضی اللہ عنہ از مشتاقان و مستان طریقت بود۔ و حالی قوی و ہمتے عالی داشت۔ و مشائخ اندر شان قصہ وے مختلف اند۔ بنزدیک گروہے مردود است۔ و بنزدیک گروہے مقبول۔

گروہے کہ رد کردہ اوراچوں عمرو بن عثمان المکی و ابو یعقوب نہرجوری و ابو یعقوب اقطع و علی بن سہل اصفہانی و جز ایشاں۔ و باز گروہے چوں ابن عطا و محمد بن خفیف و ابو القاسم نصر آبادی و جملہ متاخرین اورا قبول کردہ اند۔ و باز گروہے اندر امر وے توقف کردہ اند چوں جنید و شبلی و جریری و حصری و جز از ایشاں۔ و گروہے دیگر بسحر و اسباب آں وے را منسوب کردہ اند۔ اما اندر ایام ما شیخ المشائخ شیخ ابو سعید ابو الخیر و شیخ ابو القاسم گرگانی و شیخ ابو العباس شقانی اندر وے سرّے داشتند و بنزدیک ایشاں بزرگ بود۔ و اما استاد ابو القاسم قشیری گوید۔ کہ اگر وے یکے بود از ارباب معانی و حقیقت بہیچ چیز از حق بہجران خلق مہجور نشود۔ و اگر مہجور طریقت و مردود حق بود بقبول خلق مقبول نگردد۔ و بحکم تسلیم وے را بدو باز گذاریم۔ و بداں مقدار نشانے کہ باوے یافتیم از حق وے را بزرگ داریم۔ اما ازیں جملہ مشائخ بجز اندکے منکر وے نیند۔ مر کمال فضل و صفائی حال و کثرت اجتہاد و ریاضت اورا۔ و اثبات ناکردن ذکر وے اندریں کتاب بے امانتی بودے۔ کہ بعضے از مردمان ظاہر اورا تکفیر کنند۔ و بدو منکر باشند۔ و احوال اورا بعذر و حیلہ و سحر منسوب کنند۔ و پندارند کہ حسین بن منصور حلاج است۔ آں ملحد بغدادی۔ کہ استاد محمد بن زکریا بودہ است۔ و رفیق ابو سعید قرمطی۔ و ایں حسین کہ مارا اندر امر وے اختلاف است فارسی بودہ است از بیضا۔ و ردو ہجر مشائخ اورا نہ بمعنی طعن اندر دین و مذہب است۔ کہ اندر حال و روزگار وے بود کہ وے در ابتدا مرید سہل بن عبداللہ بود۔ و بے دستورئے وے از نزد وے برفت۔ و بعمرو بن عثمان مکی بپیوست۔ و از نزد وے بے دستورئے وے نیز برفت۔ و تعلق بجنید کرد۔ و جنید وے را قبول نکرد۔ بدیں سبب وے را جملہ مہجور کردہ اند پس مہجور معاملت نہ مہجور اصل باشند۔ نہ بینی کہ شبلی گفت رحمۃ اللہ تعالیٰ انا و الحلاج فی شیء واحد فخلصنی جنونی و اھلکہ عقلہ۔ و اگر وے بدیں مطعون بودے شبلی نہ گفتے کہ من و حلاج در یک چیزیم۔ و محمد بن خفیف گفت ھو عالم ربانی او عالم ربانی است و مانند ایں پس ناخوشنودی و عقوق مشائخ اندریں طریقت ہجراں و وحشت بار آورد۔ و وے را تصانیف بسیار است۔ و مرموز و کلام مہذب اندر اصول و فروع۔ و من کہ علی بن عثمان الجلابی ام پنجاہ پارہ تصنیف وے بدیدم اندر بغداد و نواحی آں۔ و بعضے بخوزستان و فارس و خراسان جملہ سخنانی یافتم چنانکہ ابتدائے نمودہائے مریداں باشد۔ انداں بعضے قوی تر و بعضے ضعیف تر و بعضے سہل تر

وبعضے شنیع تر۔ وچوں کسے را از حق نمودے باشد بقوت حال عبارت دست دہد۔ وفضل
یاری کند۔ وسخن مغلق شود۔ وخاصہ کہ معبر اندر عبارت خود تعجیل و تعجب نماید۔ آنگاہ اوہام را
از شنیدن آں نفرت افزاید۔ وعقل از ادراک آں باز ماند۔ آنگاہ گویند کہ ایں سخن عالیست
وگروہے منکر شوند از جہل۔ وگروہے مقر آیند بجہل۔ وانکار ایشاں چوں اقرار ایشاں
بود اما چوں محققان واہل بصیرت بینند در عبارت نیاویزند۔ وبتعجب آں مشغول نگردند۔
واز ذم و مدح فارغ شوند۔ واز انکار و اقرار براسانید۔ وباز آنانکہ حال آں جوانمرد را بسحر
منسوب مے کردند آں محال است۔ از انچہ سحر اندر اصول سنت وجماعت حق است
چنانکہ کرامت۔ واما اظہار سحر اندر حال کمال کفر باشد۔ واظہار کرامت اندر حال کمال معرفت۔
از انچہ یکے نتیجہ سخط خداوند است۔ ودیگرے قرینہ رضائے وے۔ وایں اندر باب اثبات کرامات
مشرح تر ازیں بگویم۔ وباتفاق اہل بصیرت از اہل سنت مسلمان خاسر و ساحر نباشد۔ وکافر مکرم
نہ کہ اضداد مجتمع نشوند۔ وحسین تا بود اندر لباس صلاح بود از نمازہائے نیکو۔ وذکر و مناجاتہائے
بسیار۔ وروزہائے پیوستہ۔ وتحمیدہائے مہذب۔ واندر توحید نکتہائے لطیف۔ اگر افعال او
سحر بودے۔ ایں جملہ از وے محال بودے۔ پس درست شد کہ کرامات بود۔ وکرامات بجز ولی
محقق را نبود۔ وبعضے از اہل سنت و اصول وے را رد کنند۔ وبر وے اعتراض آرند اندر کلمات
وے۔ بمعنی امتزاج واتحاد وآں تشنیع اندر عبارت است نہ اندر معنی۔ کہ مغلوب را امکان عبارت
نباشد۔ تا اندر غلبہ حال عبارتش صحیح آید۔ ونیز روا بود کہ معنئے عبارت مشکل بود کہ اندر بیانش مقصود
معبر را۔ و ہم ایشاں مر ایشاں را از آں صورتے کند۔ کہ ایشاں مر آنرا کہ انکار کنند آں انکار ایشاں
بدیشاں باز گردد۔ نہ بداں معنی۔ اما من گروہے را دیدم۔ از ملاحدہ ببغداد و نواحی آں۔ کہ دعوی
اقتدا بدو داشتند۔ وکلام وے را حجت زندقہ خود گردانیدہ بودند۔ واسم حلاجی برخود نہادہ۔ واندر
امر وے غلوے کردند۔ چوں روافض اندر تولی علی کرم اللہ وجہہ۔ واندر رد کلمات ایشاں بابے
بیارم اندر فرق فرق ایشاں انشاء اللہ عز وجل۔ وفی الجملہ بداں کہ کلام وے اقتدار را نشاید زانچہ
مغلوب بودہ است اندر حال خود نہ متمکن۔ وکلام متمکنی باید تا بداں اقتدا تواں کرد۔ پس عزیز است
وے بحمد اللہ تعالی بر دل من۔ اما بہیچ اصل طریقش مستقیم نیست۔ وبہیچ محل حالش مقرر نہ۔
واندر احوالش فتنہ بسیار است۔ ومرا اندر ابتدا از نمودہائے خود از وے قوتہا بسیار بودہ است
یعنی براہین۔ وپیش ازیں اندر شرح کلام وے کتابے ساختہ ام۔ وبدلائل و حجج علو کلام

وصحت وحالش ثابت کرده۔ و اندر کتابے کہ ذکر کرده ام بجز این منهاج الدین نام ابتدا و انتہاش
یاد کرده ام۔ اینجا نیز این مقدار بیاوردم۔ پس طریقش را کہ بچندین اعتراض اصل آن ثابت باید
کرد۔ چرا یاران تعلق و اقتدا کنند۔ اما ہموارا ہرگز با راستی موافقت نباشد۔ پیوستہ چیزے بجوید
از طریق اعوجاج۔ تا اندر آن آویزد۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ الألسنة مستنطقات
تحت نطقها مستهلكات یعنی زبانہائے گویا ہلاک دلہائے خاموش است۔ یعنی این
عبارات جملہ آفت است۔ و اندر حقیقت معنی عبارات ہذیان باشد۔ چون معنی حاصل بعبارت
مفقود نگردد۔ و چون معنی مفقود بود بعبارت موجود نگردد۔ سوائے آنکہ اندر آن پنداشتی پدیدار
آید۔ و طالب را ہلاک کند۔ تا وے عبارت را پندارد کہ معنی است۔ واللہ اعلم۔ ومنهم
سرہنگ متوکلان و سالار مستسلمان ابو اسحٰق ابراہیم بن احمد الخواص رضی اللہ عنہ اندر توکل شانے عظیم داشت
و منزلتے رفیع۔ و مشائخ بسیار را یافتہ بود۔ و ویرا آیات و کرامات بسیار است۔ و تصانیف
نیکو اندر معاملات این طریقت۔ از وے مے آید کہ گفت العلم كله في كلمتين لا تتكلف
ما كفيت ولا تضيع ما استكفيت علم بجملہ اندر دو کلمہ مجتمع است۔ یکے آنکہ آنچہ خدائے
تعالی اندیشہ آن از دل تو برداشتہ است اندران تکلف نکنی۔ و دیگر آنکہ آنچہ ترا بباید
کرد و بر تو فریضہ است ضائع نکنی۔ تا اندر دنیا و آخرت موفق باشی۔ مراد ازین سخن آنست
کہ اندر قسمت تکلف مکن۔ کہ قسمت ازلی بتکلف تو متغیر نشود۔ و اندر امر او تقصیر مکن کہ
ترک فرمان ترا عقوبت بار آرد۔ از وے پرسیدند کہ از عجائبہا چہ دیدی۔ گفت عجائب بسیار
دیدم۔ اما ہیچ عجب تر ازان نبود کہ خضر پیغمبر علیہ السلام از من اندر خواست تا با من صحبت کند۔ من اجابت
نکردم۔ گفتند چرا۔ گفت نہ از انکہ رفیق بہتر از وے طلب مے کردم۔ ولیکن ترسیدم کہ بدول
حق بروے اعتماد کنم۔ و صحبت وے توکل مرا زیان دارد۔ و بنافلہ از فریضہ باز مانم۔ و این درجہ
کمال باشد۔ ومنهم محرم سراپردہ تمکین و اساس اہل یقین ابو حمزة البغدادی البزاز رضی اللہ عنہ
از کبار متکلمان مشائخ بود۔ و مرید حارث محاسبی بود۔ و با سری صحبت کرده بود۔ و از اقران
نوری و خیر نساج بود۔ و با محتشمان مشائخ صحبت کرده بود۔ و اندر مسجد رصافہ بغداد وعظ
کردے۔ و عالم بود بتفسیر و قراءت۔ و روایاتش عالی بود اندر حدیث پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم
و وے آن بود کہ اندر وقت واقعہ نوری و بلا وے باوے بوده۔ کہ خداوند جملہ را خلاصی
داد۔ و حکایت آن اندر شرح مذہب نوری بیارم ان شاء اللہ تعالی۔ از وے مے آید کہ گفت

اذا سلمت منک نفسک فقد ادّیت حقها و اذا سلم منک الخلق قضیت حقوقهم
چوں تن تو از تو سلامت یافت حق وے بگذاردی۔ و چوں خلق از تو سلامت یافتند حقوق
ایشاں بگذاردی۔ یعنی حقوق دو است۔ یکے حق نفس تو بر تو۔ و یکے حق خلق بر تو چوں نفس
را از معصیت منع کنی۔ و طریق سلامت آنجهانے وے طلب کنی حق وے بگذاردہ باشی
و چوں خلق را از بد خود ایمن گردانی و بد ایشاں بد نخواہی حق ایشاں بگذاردہ باشی۔ بکوش تا
ترا و خلق را از تو بد نیفتد۔ آنگاہ بحق گذاردن خداوند تعالیٰ مشغول شو۔ واللہ اعلم۔
و منهم اندر فنون خود امام و عالی حال و لطیف کلام ابوبکر محمد بن الموسیٰ الواسطی رضی اللہ عنہ از
محققان مشایخ بود و اندر حقائق شانے عظیم داشت۔ و درجہ بلند۔ و بنزدیک جملہ مشایخ
ستودہ بود۔ و از قدمائے اصحاب جنید بود۔ و عبارتے غامض داشت۔ و ظاہریاں را چشم اندر سخنان وے
و اندر ہیچ شہر آرام نداشت۔ چوں بمرو آمد اہل مرو بحکم لطافت طبع کہ نیکو سیرت بود وے را قبول
کردند و سخن وے بشنیدند۔ و عمر آنجا بگذاشت۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ الذاکرون فی ذکرہ
اکثر غفلة من الناسین لذکرہ یاد کنندہ را اندر یاد کردن وے غفلت زیادت بود از فراموش
کنندہ ذکر وے۔ از آنچہ چوں وے را یاد دارد۔ اگر ذکرش را فراموش کند زیاں ندارد۔ و زیاں
آں دارد کہ ذکرش را یاد کند و وے را فراموش کند کہ ذکر غیر مذکور باشد۔ پس اعراض از عین مذکور
با پنداشت۔ ذکر بغفلت نزدیکتر بود از اعراض ذکر مذکور بے پنداشت۔ و ناسی را اندر نسیان
و غیبت پنداشت حضور نیست۔ و ذاکر را اندر ذکر و غیبت از مذکور پنداشت حضور است۔
پس پنداشت حضور بے حضور بغفلت نزدیکتر است از غیبت بے پنداشت۔ از آنچہ
ہلاک طالبان حق اندر پنداشت ایشاں است۔ آنجا کہ پنداشت بیشتر معنی کمتر۔ و آنجا کہ معنی
کمتر پنداشت بیشتر۔ و حقیقت پنداشت ایشاں از تہمت عقل باشد۔ و عقل را از تہمت
تہمت نفس حاصل آید۔ و ہمت را با تہمت ہیچ مقارنت نباشد۔ و اصل ذکر یا در غیبت بود
و یا در حضور۔ چوں غائب را از خود غیبت بود و بحق حضور۔ آں نہ ذکر بود کہ آں مشاہدہ بود۔ و
چوں از حق غیبت بود و بخود حضور۔ آں نہ ذکر بود کہ غیبت بود و غیبت از غفلت بود۔ واللہ
اعلم بالصواب۔ **و منهم** مکین اہل احوال و سفینہ مقال ابوبکر بن دلف بن جحدر الشبلی رضی اللہ عنہ از
بزرگان و مذکوران مشایخ بود۔ و روزگار مہذب و وقتے مطیب داشت با حق۔ و وے را
اشارات لطیف است و ستودہ۔ چنانکہ یکے از متاخران گوید۔ ثلاثة من عجائب الدنیا اشارات

الشبلی و نکات المرتعش و حکایات الجعفر- و وے از کبار قوم بود- و سادات اہل طریقت
ابتدا حاجب الحجاب خلیفہ بود- اندر مجلس خیر النساج توبہ کرد- و تعلق ارادت بجنید کرد-
و بسیاری از مشائخ را دریافت- از وے مے آید کہ گفت اندر معنی قول خدائے عزوجل- قل
للمؤمنین یغضوا من ابصارھم ای ابصار الرؤس عن المحارم و ابصار القلوب عما
سوی اللہ تعالیٰ- بگو یا محمد مر مومناں را چشم سر نگاہ دارند از نظر بشہوت- و چشم دل نگاہ دارند
از انواع فکرت بجز اندیشہ رویت- پس متابعت شہوت و ملاحظہ محارم از غفلت است
و از مصیبت ہمین مر اہل غفلت را آنست کہ از عیوب خود جاہل باشند- و آنکہ اینجا
جاہل بود آنجا ہم جاہل بود- ومن کان فی ھذہٖ اعمیٰ فھو فی الآخرۃ اعمیٰ- و بحقیقت
تا حق تعالیٰ ارادت شہوت از دل کسے پاک نکند چشم سر از غوامض آں محفوظ نگردد- و تا از
ارادت خود اندر دل کسے اثبات نکند چشم دل از نظارہ بغیر محفوظ نگردد- و از وے سے
آید کہ روزے ببازار اندر آمد قومے گفتند- کہ ھٰذا المجنون- گفت انا عندکم مجنون
و انتم عندی اصحاء فزاد فی اللہ فی جنونی و زاد فی صحتکم- من نزدیک شما دیوانہ
ام و شما نزدیک من ہشیار- چوں جنون من از شدت محبت است- و صحت شما از قوت
غفلت پس خدائے عزوجل اندر دیوانگی من زیادت کند- تا قربتم بر قربتم زیادہ شود- و
در ہشیاری شما زیادت کند- تا بعدتان بر بعد زیادت شود- و ایں قول از غیرت بود تا خود
چرا کسے اندراں درجہ باشد- کہ ویٰ را از دیوانگی فرق نکند و تمیز آں نباشد ش اندر دو
جہاں- و اللہ اعلم- و منھم عالی احوال اولیاء بالطف اقوال و او ابو محمد بن جعفر
بن نصیر الخالدی از اصحاب کبار جنید بود- و قدمائے ایشاں او اندر فنون ایں علم متبحر
بود- و حافظ انفاس مشائخ و راعی حقوق ایشاں بود- و وے را کلام عالی بسیار است
اندر ہر فن- و مر ترک رعونت را اندر ہر مسئلہ حکایت باز بستہ است- و حوالہ آں بکسے
کردہ- و از وے مے آید کہ گفت التوکل استواء القلب عن الوجود و العدم- توکل
آں بود کہ وجود و عدم رزق تو نزدیک دلت یکساں بود- بوجود رزق خرم نشوی و بعدم
آں اندوہگیں نگردی- زانچہ تن ملک مالک است- و پرورش و ہلاک وے حق تعالیٰ
اولیٰ تر بود از تو- چنانکہ خواہد سپارد تو اندر میانہ دخل مکن- و ملک بمالک سپار و تصرف خود
منقطع کن- ابو محمد جعفر روایت کند کہ نزدیک جنید اندر آمدم او را یافتم اندر تپ- گفتم اے

اُستاد با حق بگو تا عافیت دہد۔ گفت دوش مے گفتم بسرم ندا آمد کہ تنت ملکِ ماست۔ خواہیم
تندرست داریم وخواہیم بیمار۔ تو کیستی کہ میانِ ما در ملکِ ما دخل کنی۔ تصرف خود منقطع کن تا بندہ
باشی۔ واللہ اعلم بالصواب۔ **ومنہم** شیخ محمود ومعدنِ جود۔ ابو علی محمد بن القاسم
الرودباری رضی اللہ عنہ از بزرگان جوانمردان متصوفہ بود وسرہنگان ایشاں۔ واز ابناء ملوک بود۔ واندر
فنون معاملات شانے عظیم داشت۔ ووے را آیات ومناقب بسیار است وکلام لطیف
اندر دقائق ایں طریقت۔ از وے مے آید کہ گفت۔ المرید لا یرید لنفسہ الا ما اراد اللہ
لہ والمراد لا یرید من الکونین شیئًا غیرہ مرید آں بود کہ ہیچ چیز نخواہد مر خود را جز آنکہ
حق تعالیٰ اورا خواستہ باشد۔ ومراد آں بود کہ ہیچ چیز نخواہد از کونین بجز تبارک وتعالےٰ۔
پس راضی بارادتِ حق تبارک وتعالیٰ ارادتِ خود باید۔ تا وے مرید باشد۔ ومحب را خود
باید کہ ارادت نباشد۔ تا وے مراد باشد۔ آنکہ حق را خواہد جز آں نخواہد کہ او خواہد۔ وآنکہ حق اورا
خواہد وے جز حق را نخواہد پس رضا از مقامات ابتدا بود۔ ومحبت از احوال انتہا بود
ونسبت مقامات بتحقیق عبودیت است۔ ومرتبت احوال بتائید ربوبیت۔ وچوں چنیں
باشد مرید بخود قائم۔ ومراد بحق قائم۔ واللہ اعلم۔ **ومنہم** خزینہ دارِ توحید وسمسار
تفرید ابو العباس قاسم بن مہدی السیاری رضی اللہ عنہ از ائمہ وقت بود۔ وعالم بعلوم ظاہر وحقائق
وصحبت با ابوبکر واسطی کردہ بود۔ واز مشائخ بسیار ادب گرفتہ از ہمہ واشرف قوم بود۔ اندر
صحبت۔ واز ہمہ ایشاں اندر الفت۔ ووے را کلام عالیست وتصانیف ستودہ۔ از وے
مے آید کہ گفت التوحید ان لا یخطر بقلبک ما دون توحید۔ توحید آں بود کہ دون
حق را بنزدیک دلت خطرہ نبود۔ وخاطر مخلوقات را بر سرت گذر نباشد۔ ومر صفوت معاملت
ترا گذر نباشد۔ از آنچہ اندیشہ غیر از اثباتِ ایشاں بود۔ وچوں غیر ثابت شد حکم توحید
ساقط گشت۔ ووے از خاندان علم وریاست بود۔ واز اہل مرو اندر جاہ کس را بہ اہل بیت
وے تقدم نبود۔ از پدر میراث بسیار یافت جملہ آنرا بداد۔ ودو تار موئے پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم
بستد۔ خداوند تعالیٰ ببرکاتِ آں ویرا توبہ نصوح ارزانی داشت۔ وبصحبت ابوبکر واسطی افتاد۔
وبدرجتے رسید کہ امام حنیفی شد از متصوفہ۔ وچوں از دنیا میرفت وصیت کرد تا آں موہا را اندر
دہانِ وے نہادند۔ تا امروز اثر آں از گور وے بمرو ظاہر است۔ ومردماں بحاجت خواستن
آنجا شوند۔ ومہمات از آنجا طلبند وبیابند ومجرب است۔ **ومنہم** مالکِ وقتِ خود اندر

تصوف۔ وخالی طبعش از تکلف و تصرف۔ ابو عبداللہ محمد بن خفیف رضی اللہ عنہ امام زمانہ خود
بود اندر انواع علوم۔ و ویرا اندر مجاہدات شانے عظیم است۔ و اندر حقائق بیان شافی و روزگار
مہنا۔ و ہویدا است اندر تصانیف ابن عطا و شبلی و حسین بن منصور و جریری را یافتہ بود۔ و بمکہ
با یعقوب نہرجوری صحبت کردہ بود۔ و اسفار نیکو کردہ بتجرید۔ از ابناے ملوک بود۔ و خداوند تعالیٰ
ویرا توبہ داد و ازاں اعراض کرد۔ و خطر وے بر خواطر اہل معانی بزرگ است۔ و از وے مے آید
کہ گفت۔ التوحید الاعراض عن الطبیعۃ توحید اعراض کردن است از طبیعت۔ از آنچہ
طبایع جملہ محجوب اند از آلائے حق۔ و نابینا بنعماے او۔ پس تا از طبع اعراض نباشد بحق اقبال
نباشد۔ و صاحب طبع محجوب باشد از حقیقت توحید۔ و چوں آفت طبع دیدے بحقیقت توحید
رسیدے۔ و وے را آیات و براہین بسیار است۔ واللہ اعلم بالصواب۔ و **منہم** سیف سیاست
و آفتاب نجابت ابو عثمان سعید بن سلام المغربی از بزرگان اہل تمکین بود۔ و اندر فنون علم حظے وافر
داشت۔ و صاحب ریاضت و سیاست بود و اندر رعایت آفات۔ و ویرا آیات بسیار است و براہین
نیکو۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ اثر صحبۃ الاغنیاء علی مجالسۃ الفقراء ابتلاہ اللہ تعالیٰ بموت
القلب۔ ہر کہ صحبت توانگراں برگزیند بر مجالست درویشاں مبتلا کند خداے تعالیٰ او را بمرگ
دل۔ کہ با توانگراں صحبت کن۔ و با درویشاں مجالست۔ از آنچہ از فقراء کسے اعراض کند کہ با ایشاں
مجالست کردہ باشد۔ نہ کسیکہ صحبت کردہ باشد۔ از آنچہ اندر صحبت اعراض نباشد۔ و چوں از مجالست
ایشاں بصحبت اغنیا شود۔ دلش بمرگ نیاز بمیرد۔ و تنش بہ پندار گرفتار شود۔ و چوں اعراض
از مجالست را ثمرہ مرگ دل بود اعراض از صحبت چگونہ باشد و اندریں کلمات فرق ظاہر شد
میان صحبت و مجالست واللہ اعلم بالصواب۔ و **منہم** مبارز صف صوفیاں و
معبر احوال عارفاں ابوالقاسم ابراہیم بن محمد بن محمود النصر آبادی وے اندر نیشاپور چوں
خوارزم شاہ بود اندر نیشاپور۔ و شاہ حمویہ اندر نشاپور۔ بعلو حال و مرتبہ بجز آنکہ عز ایشاں اندر
دنیا بود۔ و از آں وے اندر آخرت۔ و ویرا کلام بدیع و آیات رفیع است۔ مرید شبلی بود۔ و
استاد متاخران اہل خراسان بود۔ و اندر عصر وے چوں او نبود۔ و اعلم و اورع اہل زمانہ بود
اندر فنون علم۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ انت بین نسبتین نسبۃ الی آدم و نسبۃ الی الحق
فاذا انتسبت الی آدم دخلت فی میادین الشہوات و مواضع الآفات والزلات
وھی نسبۃ تحقق البشریۃ قال اللہ تعالیٰ انہ کان ظلوما جہولا و اذا نسبت الی الحق

دخلت فی مقامات الکشف والبراھین والعصمة والولایة وھی نسبة تحقق العبودیة قال الله تعالیٰ وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِیْنَ یَمْشُوْنَ عَلَی الْاَرْضِ ھَوْنًا۔ تو اندر بیان دو نسبتی نسبت آدم و نسبت حق چوں آدم نسبت کردی اندر بیان شہوتہا و مواضع آفتہا و زلتہا افتادے کہ نسبت طبیعت بے قیمت بود و چوں بحق نسبت کردی اندر مقامات کشف و برہان و عصمت و ولایت افتادی۔ آنکہ یک نسبت یافت بشریت بود۔ و ایں دیگر بتحقیق عبودیت نسبت آدم اندر قیامت منقطع شود۔ و نسبت عبودیت ہمیشہ قائم بود۔ تغیر براں روا نباشد چوں بندہ خود را بخود نسبت کند۔ و یا با آدم کمال آں بود کہ گوید اِنِّیْ ظَلَمْتُ نَفْسِیْ۔ و چوں بحق نسبت کند آدمی محل آں بود کہ حق گوید یا عبادی لَا خَوْفٌ عَلَیْکُمُ الْیَوْمَ۔ واللہ اعلم بالصواب

و منہم سرور سالکان طریق حق۔ و جمال جانہائے اہل تحقیق حق۔ ابو الحسن علی بن ابراہیم الحصری از محتشمان اسرار درگاہ حق بود۔ و از کبرائے ائمہ متصوفہ اندر زمانہ خود بے نظیر بود۔ و ویرا کلام عالی و عبارات خوش است اندر کل معانی۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ دعونی فی بلائی ھاتوا ما لکم الستم من اولاد آدم الذی خلقہ اللہ تعالیٰ بیدہ ونفخ فیہ من روحہ واسجد لہ الملئکة ثم امرہ بامر فخالف فاذا کان اول الدن دردیا فکیف کان آخرہ۔ بگذارید مرا ببلائے من شما از فرزندان آدمید۔ آنکہ خدائے تعالیٰ او را بیافرید۔ بہ تخصیص خلقت۔ و بجان بے واسطہ غیر او را زندہ کرد۔ و ملائکہ را بفرمود۔ تا ویرا سجدہ کردند پس فرمانے کرد کہ ویرا فرمود۔ و سے براں مخالف شد۔ چوں اول خم دردے بود آخر سخن چگونہ بود۔ یعنی چوں آدمی را بدو باز گذارند ہمہ مخالف بود۔ و چوں عنایت خود را بوے فرستد ہمہ محبت باشد۔ اکنوں حسن عنایت حق بر شمر و قبح معاملت خود باں مقابلہ کن۔ و پیوستہ عمر اندریں گذار۔ و باللہ التوفیق۔ ایں است ذکر بعضے از متقدمان متصوفہ وقدوة ایشاں۔ و اگر جملہ را اندریں کتاب یاد کردمے و یا روزگار ایں گروہ مذکور را شرح دادمے۔ و حکایات شاں بیاوردمے۔ از مقصود باز ماندمے و کتاب مطول شدے۔ اکنوں گروہے را از متاخران بایشاں پیوندم۔ و باللہ العون والعصمة والتوفیق۔

باب فی ذکر ائمتھم من المتاخرین

بداں خیرک اللہ تعالیٰ کہ اندر زمانہ ما گروہے اند۔ کہ طاقت حمل ریاضت ندارند بے ریاست

ریاست را طلب کنند۔ و ہمہ اہل این قصہ را چون خود پندارند۔ و چون سخن گذشتگان بشنوند
و شرف ایشان بہ بینند۔ و معاملات ایشان برخوانند اندر خود نگاہ کنند۔ و معاملات ایشان
برخوانند اندر خود نگاہ کنند۔ خود را ازان دور یابند۔ ترک آن بگیرند۔ و ایشان گویند کہ ما نہ آنیم
و گویند اندر زمانہ ما این چنین کسان نماندہ اند۔ و این قول از ایشان محال باشد۔ از آنچہ خداوند تعالیٰ
ہرگز زمین را بے حجت نگذارد۔ و ہرگز این امت را بے ولی ندارد۔ چنانچہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم
گفت۔ لایزال طائفۃ من امتی علی الخیر والحق حتی تقوم الساعۃ۔ و نیز پیغمبر گفت صلی اللہ
علیہ وسلم۔ لا یزال فی امتی اربعون علی خلق ابراہیم۔ ہرگز امت من خالی نباشد از طائفہ
کہ ایشان بر خیر و حق باشند تا قیامت آید۔ و ہمیشہ در امت من چہل تن بر خوے ابراہیم علیہ
السلام باشند۔ و گروہے از اینکہ ذکر ایشان اندرین باب بیاریم گذشتہ اند۔ و بروح براحت
و روح سپردہ۔ و گروہے زندہ اند رضی اللہ تعالیٰ عنا و عن جمیع المسلمین والمسلمات برحمتہ۔
و منہم طراز طریق ولایت۔ و جمال جمع اہل ہدایت۔ ابوالعباس احمد بن محمد القصاب
مقدمان ماوراء النہر را یافتہ بود۔ و با ایشان صحبت کردہ۔ و وے معروف و مشہور بود بعلو حال
و صدق فراست۔ و کثرت برہان۔ و زہد و کرامت۔ و ابو عبد اللہ خیاطی کہ امام طبرستان
بود۔ گوید کہ از افضال خدائے عزوجل یکے آنست۔ کہ کسے را بے تعلیم چنان گرداند کہ چون
ما را اندر اصول دین و دقائق توحید چیزے مشکل شود از وے بپرسیم۔ و آن ابوالعباس
قصابست و وے امی بود۔ اما کلام وے و نطقش عالی بود اندر علم تصوف و اصول۔
و اندر ابتدا و انتہا عالی حال و نیکو سیرت بود۔ و از وے مر حکایات بسیار بسماع افتادہ است
اما از بہر یمن اندرین کتاب اختصار است۔ گویند کودکے از اشترے را زمام گرفتہ
بود۔ و بار گران اندر بازار آمل میرفت۔ و پیوستہ آنجا وحل باشد و پائے اشتر از جائے
بشد و بیفتاد۔ و خورد بشکست۔ مردمان قصد کردند کہ تا آن بار از پشت وے فرو گیرند
کودک دست باستغاثت بردہ نوحہ مے کرد۔ و شیخ وے بدان بگذشت گفتا چہ بودہ
است۔ گفتند پائے اشترے بشکست۔ وے زمام اشتر برگرفت۔ و روے بآسمان
کرد۔ و گفت بار خدایا پائے این اشتر را درست کن۔ و اگر درست نخواہی کرد دل قصاب بے
بگریستن کودکے چرا سوختی۔ اندر حال اشتر بر خاست۔ و فرا رفتن گرفت۔ و از وے مے
آید کہ گفت ہمہ عالم را اگر خواہند یا نہ بہ خداوندے خوئے مے باید کرد و الا اندر رنج باشند

زانچہ چوں خوے باو کنی اندر حال بلا بیلے راہبی بلا بلا نیابد۔ و اگر خوے نکنی بلا بیابد و رنجہ
دل گردی۔ کہ خداوند تعالیٰ برضا و سخط کہ تقدیر کردہ است تقدیر خود را متغیر نکند۔ پس
رضا ما بحکم وے نصیب راحت ماست۔ ہر کہ با وے خو کند دلش براحت شود۔ و
ہر کہ از وے اعراض کند بورود قضا رنجہ گردد۔ واللہ اعلم۔ **و منہم** بیان مریدان
و برہان محققان ابو علی بن الحسین بن محمد الدقاقؒ امام فن خود بود۔ و اندر زمانہ بے نظیر۔ بیان
صریح و زبان فصیح داشت اندر کشف راہ خداوند۔ و مشائخ بسیار را دیدہ بود۔ و با ایشاں
صحبت کردہ۔ و مرید نصر آبادی بود و تذکیر کردے۔ از وے مے آید کہ گفت من انس بغیرہ
ضعف فی حالہ و من نطق من غیرہ کذب فی مقالہ۔ ہر کرا بدوں حق اُنسے باشد اندر حال
خود ضعیف باشد۔ و آنکہ جز از وے گوید اندر مقالات خود کاذب باشد۔ از انچہ با غیر از
قلت معرفت بود۔ و انس با وے از غیر وحشت بود۔ و مستوحش از غیر ناطق نبود از غیر
و از پیرے شنیدم کہ وے گفت کہ روزے در مجلس وے اندر آمدم بہ نیت آنکہ بپرسم
از حال متوکلاں۔ و وے دستار نیکوئی طبری بر سر داشت۔ دلم بداں میل کرد۔ و گفتم
ایہا الاستاد و ما التوکل توکل چہ باشد گفت آنکہ طمع از دستار مردمان کوتاہ کنی۔ ایں
بگفت و دستار اندر پیش من انداخت۔ **و منہم** شرف اہل زمانہ و اندر زمانہ خود
یگانہ۔ ابو الحسن علی بن احمد الخرقانیؒ از اجلہ مشائخ بود۔ از قدما ایشاں۔ و اندر وقت خود
ممدوح ہمہ اولیا بود۔ شیخ ابو سعید قصد زیارت او کرد۔ و با وے او را محاورات لطیف
بود از ہر فن۔ و چوں بازے گشت گفت من ترا بولایت عہد خود برگزیدم۔ و از حسن
مودب شنیدم۔ کہ وے خادم شیخ ابو سعید بود۔ کہ چوں شیخ بحضرت وے رسید او ہیچ
سخن نگفت و مستمع بود۔ و بجز جواب سخن وے ہیچ چیزے نگفت۔ من او را گفتم
ایہا الشیخ از برائے چہ چنیں خاموش گشتی۔ گفت از یک سخن بتحریک عبارت کنندہ
بس بود۔ و از استاد ابو القاسم قشیریؒ شنیدم۔ کہ چوں من بولایت خرقاں اندر آمدم فصاحتم
برسید۔ و عبارتم نماند۔ از حشمت آں پیر و پنداشتم کہ از ولایت خود معزول شدم۔ از وے
مے آید کہ گفت راہ دو است یکے راہ ضلالت و دیگر راہ ہدایت۔ آنچہ راہ ضلالت است
آں راہ بندہ است بخداوند۔ و آنچہ راہ ہدایت است آں راہ خداوند است بہ بندہ۔
پس ہر کہ گوید کہ بدو رسیدم نرسید۔ و ہر کہ گوید بدو رسانیدند بدانکہ رسید۔ از انچہ رسیدن اندر

نارسانیدن بستہ است۔ و نارسیدن اندر رسیدن بستہ است۔ واللہ اعلم بالصواب۔

و منہم بادشاه وقت و زمانِ خود۔ متفرد اندر عبارت و بیانِ خود۔ ابو عبداللہ محمد بن
علی المعروف بالداستانی مقیماً بالبسطام عالم بود بانواع علوم۔ و از محتشمان درگاهِ حق بود۔
و وے را کلام مہذب ست و اشارات لطیف۔ و شیخ سہلکی کہ امام آں دیار بود و یرا خلقے
نیکو بود۔ و من چیزے از انفاس وے از سہلکی شنیدم۔ و آں سخت عالی بود و خوشتر۔
از انجملہ گوید کہ التوحید عنک موجود و انت فی التوحید مفقود۔ یعنی توحید از تو درست
است، اما تو اندر توحید نادرستی کہ بر مقتضائے حق وے قیام نکنی۔ و کمترین درجہ اندر توحید
نفی تصرف تو باشد اندر ملک۔ و اثبات تسلیم تو اندر امورِ خود مر حق را عزوجل۔ و شیخ سہلکی
گفت وقتے اندر بسطام ملخ آمده بود۔ و ہمہ درختاں و کشتہا از کثرت ایشاں سیاه شده۔
و مردمان دست بخروش بر زدند۔ شیخ مرا گفت ایں چہ مشغلہ است۔ گفتم ملخ آمده است
و مردمان بداں رنجہ دل مے باشند۔ شیخ برخواست و بر بام بر آمد و روے باسمان کرد و در
حال ہمہ برخواستند۔ و نماز دیگر را یکے نمانده بود۔ و کسے را برگے زیاں نشد۔ واللہ اعلم بالصواب۔

و منہم شاہنشاه محبان۔ و ملک الملوک صوفیان۔ ابو سعید فضل اللہ بن محمد المہینی
سلطانِ وقت و جمالِ طریقت بود۔ و جملہ اہل زمانہ و یرا مسخر بودند گروہے بدیدار درست
و گروہے باعتقاد نیکو۔ و گروہے بقوتِ حال۔ و وے عالم بود بفنونِ علم۔ روزگارے
عجب داشت و شانے عظیم اندر درجہ اشراف بر اسرار۔ و و یرا بجز ایں آیات و آثار و
براہین بسیار بود۔ چنانکہ آثار وے ظاہر است امروز اندر عالم۔ و اندر ابتدائے حال وے
بطلب علم۔ از مہنہ بسرخس آمد۔ و با ابو علی زاہد سبق تعلیق کرد۔ و یک روزه سبق سہ روزه بگرفتے
و آں سہ روز اندر عبادت بگذاشتے۔ تا آں امام آں رشد اندر وے بدید۔ و تعظیم وے
زیادت کرد۔ و اندر آں وقت والیٔ سرخس شیخ ابو الفضل حسن بود۔ روزے بر جوئے بار
سرخس مے رفت۔ ابو الفضل حسن او را پیش آمد۔ و گفت یا ابا سعید راهِ تو نہ ایں است کہ
مے روی۔ راهِ خویش رو تعلق بره نکرد۔ و از آنجا باز بجائے خویش آمد۔ و بریاضت و مجاہدت
مشغول شد۔ تا حق تعالیٰ در ہدایت بروے بکشاد و بدرجہ اعلیٰ رسانیدش۔ و از شیخ ابو مسلم
فارسی شنیدم۔ کہ گفت مرا با وے پیوستہ خصومتے بود۔ وقتے قصد زیارتِ وے کردم۔ و
مرقعہ داشتم از وسخ چوں دوال گشتہ۔ چوں بنزدیک وے اندر آمدم وے را یافتم بر سریر

نشستہ۔ و دیبائے مصری پوشیدہ۔ باخود گفتم این دعوے فقرے کند با این ہمہ علائق۔ و من دعوی فقرے کنم با این ہمہ تجرید۔ مرا چگونہ موافقت باشد با این مرد۔ وے بدان اندیشہ من مشرف شد۔ سر برآورد۔ گفت یا ابا مسلم فی ای دیوان وجدت من کان قلبہ قائما فی مشاہدۃ الحق یقع علیہ اسم الفقر اندر کدام یافتی کہ چوں کسے را دل اندر مشاہدہ حق قائم بود۔ بروے نام فقر بود۔ یعنی اصحاب مشاہدہ اغنیاء اندر بحق۔ و فقراء ارباب مجاہدت اندر۔ گفت من اندر پنداشت خود پشیمان شدم۔ و از اندیشہ ناخوب استغفار کردم وازوے مے آید کہ گفت۔ التصوف قیام القلب مع اللہ بلا واسطہ تصوف قیام دل بود با حق بے واسطہ۔ و این اشارت بمشاہدت باشد۔ و مشاہدہ غلبہ دوستی بود۔ و استغراق اندر صفت تحقیق شوق رویت۔ و فنائے صفت ببقائے حق۔ و اندر کتاب الحج اندر مشاہدہ وجود آں بابے بیارم ان شاء اللہ تعالی۔ وقتے از نیشاپور قصد طوس داشت و اندراں عقبہ سرد بود و پایش اندر موزہ سردی مے یافت۔ درویشے گفت من اندیشہ کردم کہ این فوطہ خود بدو نیم کنم۔ و اندر پائے او پیچم۔ دلم نداد کہ فوطہ سخت نیکو بود۔ چوں بطوس آمدیم اندر مجلس ازوے سوال کردم۔ کہ شیخ مرا فرقے کند میان وسواس شیطان و الہام حق۔ گفت الہام آں بود کہ ترا گفتند کہ فوطہ بدو پارہ کن تا پائے بوسعید سردی نیابد۔ و وسواس آنکہ ترا منع کرد ازاں۔ و ازیں جنس ازوے متواتر است و کار مرداں اینست۔ واللہ اعلم۔

و منہم زین اوتاد شیخ عباد ابوالفضل محمد بن الحسن الختلیؒ اقتداء من اندر طریقت بدوست عالم بود بعلم تفسیر و روایات۔ و اندر تصوف مذہب جنید داشت۔ و مرید حصری بود و صاحب سروانی۔ و از اقران ابو عمر قزوینی و ابوالحسن بن سالبہ بود۔ و شصت سال بحکم عزلتے صادق بکوہہا اندر مے گریخت۔ و نام خود از میان خلق گم کردہ بود۔ و بیشتر بجبل لگام بودے۔ و عمرے نیکو یافت۔ و ویرا آیات و براہین بسیار بود۔ اما لباس و رسوم متصوفہ نداشتے۔ و با اہل رسم شدید بودے۔ و من ہرگز ازوے مہیب تر مردے ندیدہ بودم۔ و ازوے مے آید کہ گفت الدنیا یوم ولنا فیہا صوم۔ دنیا یک روز است و ما خود اندراں روز بروزہ ایم۔ یعنی ازاں ہیچ نصیب نمے گیریم۔ و اندر بند وے مے نیائیم۔ زانچہ آفت آں بدیدہ ایم و بہ حجب آں واقف شدہ۔ و ازاں اعراض کردہ وقتے من بر دست وے آب مے ریختم۔ مر طہارت ویرا اندر خاطرم بگذشت۔ کہ چوں کارہا بتقدیر و قسمت است چرا آزاداں خود را بندہ

پیران کنند مرا امید کرامتی را. گفت اے پسر دانستم آنچه اندیشیدی بدانکه هر حکمی را سببی است
چوں حق تعالیٰ خواہد تا عوانی بچہ را تاج و مملکت دہد ویرا توبہ دہد۔ و بخدمت دوستی مشغول کند
تا این خدمت مر کرامت وے را سبب گردد۔ و مانند این بسیار لطائف ہر روز از وے
بر من ظاہر شدے۔ و آنروز کہ ویرا وفات آمد بہ بیت الجن بود۔ و آں دیہی است بر سر
عقبہ میان بانیاس و دمشق۔ سر بر کنار من داشت و مرا رنجے مے بود اندر دل۔
از یکے از یاران خود۔ چنانکہ عادت آدمیان بود۔ وے مرا گفت اے پسر مسئلہ اعتقاد
با تو بگویم اگر خود را براں درست کنی از ہمہ رنجہا باز رہی۔ بدانکہ اندر ہمہ محلہا و حالہا خدائے
را آفرینندہ از نیک و بد۔ باید کہ بر فعل وے خصومت نکنی۔ و رنجے بدل نگیری۔ و بجز این
وصیتے دراز نکرد و جاں بداد۔ واللہ اعلم بالصواب۔ **و منہم** استاد و امام۔ و زین
اسلام۔ ابوالقاسم عبدالکریم ابن ہوازن القشیریؒ اندر زمانہ خود بدیع بود۔ و قدرش رفیع۔
و منزلتش بزرگ۔ و معلوم است اہل زمانہ را روزگار وے۔ و انواع فضلش۔ و اندر ہر
فن اورا لطائف بسیار است و تصانیف نفیس۔ جملہ با تحقیق۔ و خداوند تعالیٰ حال و
زبان وے را از حشو محفوظ گردانیدہ بود۔ و از وے شنیدم کہ گفت مثل الصوفی کعلۃ
البرسام اولہ ہذیان و آخرہ سکوت فاذا تمکن خرس۔ مانند کرد صوفی را بعلت برسام
کہ ابتدائے آں ہذیان گفتن بود۔ و انتہایش سکوت اندراں پس صفوت را دو طرف است
یکے وجد۔ و دیگرے نمود و نمود مر مبتدیاں را بود۔ و اندر نمود عبارت از نمود ہذیان بود۔ و وجد منتہیان را
بود۔ و اندر وجد عبارت از وجد محال باشد۔ پس تا طالب اند بعلو ہمت ناطق اند اندر ہمت
و نطق ہم مر اہل منیت را ہذیان نماید۔ و چوں رسیدند برسیدند۔ و نیز ایشاں را عبارت و اشارت
نماند۔ و مثال این آنست کہ چوں موسیٰ صلوات اللہ علیہ مبتدی بود۔ و ہمہ ہمتش رویت
بود۔ از ہمت عبارت کرد۔ و گفت رَبِّ اَرِنِیْ اَنْظُرْ اِلَیْکَ این عبارت از نایافت
مقصود ہذیان نمود۔ و رسول ما صلی اللہ علیہ وسلم منتہی بود۔ و متمکن۔ و چوں شخصش بمقام ہمت
رسید و ہمتش فانی شد۔ گفت لَا اُحْصِیْ ثَنَاءً عَلَیْکَ۔ و این منزلتے رفیع و مقام عالی
است۔ واللہ اعلم بالصواب۔ **و منہم** شیخ و امام اوحد۔ و اندر طریق خود منفرد ابوالعباس
احمد بن محمد الاشقانیؒ اندر فنون علم اصول و فروع امام بود۔ و اندر ہمہ معانی رسیدہ و مشائخ
بسیار را دیدہ۔ و از کبراء اجلہ اہل تصوف بود۔ راہ خود را بفنا عبارت کردے بعبارتے

متعلق بود وے بداں عبارت مخصوص بود۔ ودیدم گروہے از جہلہ کہ بداں عبارت وے تقلید کردہ بود۔ و سطحہائے وے بردست گرفتہ۔ و تقلید بمعنے ناستودہ بود۔ بنگر تا بعبارت چگونہ باشد مرا باوے انسے عظیم بود۔ و ویرا برمن شفقتے صادق۔ و اندر بعضے علوم استادِ من بود۔ و ہرگز تا من بودم از ہیچ صنف کسے ندیدم کہ شرع را بنزدیک وے تعظیم بیشتر ازاں بود۔ کہ بنزدیک وے۔ و از کل موجودات گسستہ بود۔ و بجز اماے محقق را ازو فائدہ نبودے از دقت عبارتش اندر علم اصول۔ و پیوستہ طبعش از دنیا و عقبیٰ نفور بودے۔ و پیوستہ مے خروشیدے کہ اشتھی عدماً لا وجود لہ۔ و بپارسی گفتے ہر آدمی را بایست محال باشد۔ و مرا نیز بایستنی محال است۔ کہ بیقین دانم کہ آں نباشد۔ و آں آنست کہ مے بایدم۔ کہ خداوند تعالیٰ مرا بعدمے برد کہ ہرگز آں امر را وجود نباشد۔ زانچہ ہرچہ ہست از مقامات و کرامات جملہ محل حجاب و بلا اند۔ آدمی عاشق حجاب خود شدہ نیستی بنہ۔ اندر آرزوے دیدار۔ بہتر از آرام با حجاب۔ و چوں حق جل جلالہ ہستی ایست کہ عدم بروے جائز نباشد چہ زیان اندر ملک وے۔ اگر من نیست گردم۔ کہ ہرگز مرا آں نیستی را ہستی نباشد۔ و ایں اصل قویست اندر صحت فنا۔ واللہ اعلم بالصواب۔ و **منہم** قطبِ زمانہ۔ و اندر زمانہ خود یگانہ ابوالقاسم بن علی بن عبداللہ الگرگانی رضی اللہ عنہ و ارضاہ و متعناہ والمسلمین ببقائہ اندر وقت خود بے نظیر است۔ و اندر زمانہ بے بدیل۔ و ویرا ابتدائے حال سخت نیکو و قوی بودہ است۔ و اسفار سخت بشرط۔ و اندراں وقت روئے دل ہمہ اہل درگاہ بدو بود۔ و اعتقاد جملہ طالبان بر او۔ و اندر کشف واقعہ مریدان آیتے است ظاہر۔ آراستہ بفنون علم است و از مریداں وے ہر یکے عالمے را زینتے اند۔ و از پس او مرا و را خلفے نیکو ماندہ۔ ان شاء اللہ تعالیٰ۔ کہ مقتدائے قوم باشد۔ و آں لسان الوقت است۔ ابو علی ابوالفضل بن محمد الفارمدی ابقاہ اللہ۔ کہ نصیب خود اندر حق آں فرو نہادہ باشد۔ و از کل اعراض کردہ۔ و ایزد تعالیٰ مرا و را ببرکاتِ آں زبانِ حال آں سید گردانیدہ است۔ روزے من اندر پیش شیخ نشستہ بودم۔ و احوالہا و نمودہائے خود را برشمردم۔ بحکم آنکہ روزگار خود با وے سرہ کنم۔ کہ ناقد وقت است۔ و وے آنرا بجرمت از من مے شنید۔ و مرا نخوت کودکی و آتش جوانی بر گفتار آں حریص مے کرد۔ و چناں صورت مے بست۔ کہ مگر ایں پیر را اندر ابتدا بدیں کوئے گذرے نبودہ است۔ کہ چندیں خضوع مے کند اندر حق من۔ و نیاز مے نماید اندر حال

وے اندر باطن من آں بدید۔ و گفت اے دوست پدر۔ بدانکه ایں خضوع من نه مر ترا
و یا حال تراست۔ که محول احوال بر محل محال آمد۔ بلکه ایں خضوع من محول احوال را کنم
و ایں عام باشد مر همه طلاب را نه خاص مر ترا۔ چوں ایں بشنیدم از دست بیفتادم۔ و وے اندر
من بدید۔ و گفت اے پسر آدمی را بایں طریقت نسبت بیش ازاں نبود۔ که چوں وے را بطریقت
باز بندند۔ پندار یافت آں بگردانندش۔ و چوں ازاں معزول کنندش بعبارت پندارش بربندند
پس نفی و اثبات فقد و وجود وے هر دو پندار باشد۔ و آدمی هرگز از بند پندار نرهد۔ ویرا باید که
درگاه بندگی گیرد۔ و جمله نسبتها را از خود دفع کند بجز نسبت بندگی۔ و فرمانبرداری۔ و بعد ازاں
مرا با وے اسرار بسیار بود۔ اگر باظهار آیات وے مشغول گردم از مقصود بمانم۔ والله اعلم۔
و منهم رئیس اولیاء و ناصح اهل صفا۔ ابو احمد المظفر بن احمد بن حمدان رضی الله عنه اندر بالش
ریاست خداوند عزوجل دریں قصه بروے بکشاد۔ و تاج کرامت بر سر وے نهاد۔ و ویرا
بیانے نیکو بود۔ و عبارتے عالی اندر فنا و بقا۔ و شیخ المشایخ ابوسعید گفتے که ما را بدرگاه از راه
بندگی آوردند۔ و خواجه مظفر را از راه خداوندی۔ یعنی ما بمجاهدة بمشاهدة یافتیم۔ و وے از
مشاهدة۔ آمد۔ من از وے شنیدم۔ که گفت آنچه بزرگان را بقطع بوادی و مفازات روے
نموده است۔ من اندر میان بالش و صدر یافتم۔ و آنانکه اصحاب رعونت اند۔ ایں قول
را ازاں پیر بدعوی بردارند۔ و آں از نقص ایشاں بود۔ و هیچ حال عبارت از صدق حال
خود دعوی نباشد۔ خاصه که از اهل معنی بود۔ و امروز ویرا خلفے نیکو مانده است۔ و بزرگوار
خواجه احمد سلمه الله تعالی گفت۔ روزے من بنزدیک وے بودم۔ یکے از مدعیان نیشاپور
بنزدیک وے مے بود۔ وے گفت اندر میان عبارتش که فانی شود آنگاه باقی شود۔ خواجه
مظفر گفت رحمه الله که بر فنا چگونه بقا صورت گیرد۔ که فنا عبارت از نیستی بود۔ و بقا اشارت بهستی
و هر یکے ازیں نفی کننده صاحب خود بود۔ پس فنا معلوم است۔ اما چوں ایں غیبت بود۔
اگر هست شود آں نه عین بود۔ بلکه آں خود چیزے دیگر بود۔ و روا نباشد که ذوات فانی شود۔
اما فنائے صفت روا بود۔ و فنا سبب روا۔ پس چوں سبب و صفت فانی شود موصوف و
مسبب بماند۔ فنا بر ذات وے درست نباشد۔ و من که علی بن عثمان الجلابی ام۔ گویم که من
عبارات آں خواجه بعین یاد نداشتم۔ اما معنی ایں بود که من بدیں عبارت یاد کردم۔ و مراد
عبارت ظاهر تر کنم۔ تا عام تر شود۔ پس مراد ازیں آنست۔ که اختیار بنده صفت وے

بود باختیار خود۔ بندہ محجوب است از اختیار حق پس صفت بندہ حجاب وے آمد از حق۔ ولامحالہ اختیار حق ازلی بود۔ وازاں بندہ محدث۔ و ہر ازلی فنا روا نباشد۔ وچوں اختیار حق اندر حق بندہ بقا یابد۔ لامحالہ اختیار وے فانی شود۔ و تصرف وے منقطع۔ واللہ اعلم۔ روزے من اندر کرمان بنزدیک وے اندر آمدم با جامہ راہ و بشولیدہ وے۔ مرا گفت یا ابا الحسن ارادت حالی مرا بگوی تا چیست گفتم مرا سماع مے باید اندر حال۔ کس فرستاد تا قوالے بیاوردند۔ وجماعتے را از اہل عشرت و آنش کو دکی وقوت ارادت وحرقت ابتدا مرا اندر سماع کلمات مضطرب کرد۔ چوں زمانے برآمد۔ و سلطان و غلیان آں وقت اندر من کمتر شد مرا گفت چگونہ بود مرترا ایں سماع گفتم ایہا الشیخ سخت خوش بودم۔ گفت وقتے بیاید کہ ایں و بانگ کلاغ ہر دو مرترا یکساں شود۔ کہ قوت سماع تا آنگاہ بود کہ مشاہدہ نباشد چوں مشاہدہ حاصل آید ولایت سمع ناچیز شود۔ ذکر تا ایں را عادت نکنی۔ تا طبیعت نشود۔ و باز بداں نمانی۔ واللہ اعلم بالصواب۔

باب ذکر احوال الصوفیۃ من المتاخرین علی الاختصار من اہل البلدان

واگر اکنوں من ذکر و شرح حال جملہ بیارم اندریں کتاب دراز گردد واگر بعضے را فرو گذارم مقصود از کتاب بر نیاید۔ اکنوں اسامی آنچہ بودہ اند اندر عہد من وہستند از احاد قوم و مشائخ ایشاں از ارباب معانی دوں اصحاب رسوم اندریں کتاب بیارم۔ تا بحصول مراد خود قریب تر باشم انشاء اللہ عزوجل۔ آنچہ بودند اندر شام و عراق شیخ زکی بن العلا از بزرگان مشائخ بود۔ واز سادات زمانہ وے را یافتم۔ چوں شعلہ از شعلہائے محبت با آیات و براہین ظاہر و شیخ بزرگوار ابو جعفر محمد بن المصباح الصیدلانی از رؤسائے متصوفین بود۔ و زبانے نیکو داشت اندر تحقیق۔ و میلے عظیم بحسین بن منصور۔ و بعضے از تصانیف وے بر وخواندم۔ و ابو القاسم سدسی پیرے با مجاہدت و نیکو حال بود۔ و راعی و معتقد درویشاں با عتقاد نیکو۔ اما از اہل پارس شیخ الشیوخ ابو الحسن ابن سالبہ افصح اللسان بود اندر تصوف۔ و او ضح البیان اندر توحید۔ و ویرا کلمات معروف است۔ و شیخ مرشد ابو اسحق ابن شہریار از محتشمان قوم بود۔ و سیاستے تمام داشت۔ و شیخ طریقت ابو الحسن علی بن بکران از بزرگان متصوفہ بود۔ و شیخ ابو مسلم ہروی عزیزہ وقت بود۔ و نیکو روزگار۔ و شیخ ابو الفتح سالبہ مریدے را خلفے نیکو و

امیدوار است۔ و شیخ ابوطالب مردے گفتار کلمات حق بود۔ و ازیں جملہ من شیخ الشیوخ شیخ
ابواسحٰق را ندیدہ ام۔ اما از اہل قہستان و آذربائیجان و طبرستان و کک شیخ شفیق فرج معروف باخی
زنجانی مردے نیکو سیرت و ستودہ طریقت بودہ۔ و شیخ اندریں زمانہ از بزرگان ایں طائفہ است
و از وے حیرات بسیار است۔ و بادشاہ تائب مردے عیار بود اندر راہ حق۔ و شیخ ابوعبداللہ
جنیدی پیرے رفیق و محترم بود۔ و شیخ ابوطاہر مکشوف از اجلۂ آں وقت بود۔ و خواجہ حسن سمنانی
مردے گفتار است و امیدوار۔ و شیخ سہلکی از فحول صعالیک متصوفہ بود۔ و احمد پسر
شیخ خرقانی مرید پدر خود را خلفے نیکو بود۔ و ادیب کمندی از سادات زمانہ بود۔ اما از اہل کرمان
خواجہ علی بن الحسین السیرکانی سیاح وقت بود۔ و اسفار نیکو داشت و پسرش حکیم مردے
عزیز است۔ و شیخ محمد بن سلمہ از بزرگان وقت بودہ است۔ و پیش از وے مکتومان بودہ
اند از اولیائے خدا عزوجل و جوانان و احداث امیدوار ہستند۔ اما از اہل خراساں کہ امروز
سایۂ اقبال حق آنجاست۔ شیخ مجتہد ابوالعباس دامغانی بود۔ و زندگانی خوب داشت و
وقتے خوش۔ و خواجہ ابوجعفر محمد بن علی الجوینی پیر است کہ از بزرگان و محققان ایں طائفہ
است۔ و خواجہ ابوجعفر ترشیزی از عزیزان وقت بود۔ و خواجہ محمود نیشاپوری مقتدائے
وقت بود۔ و زبانے نیکو داشت۔ و شیخ محمد معشوق زندگانی نیکو و خوب داشت و وقتے خوش
و جمرۃ المحب بود۔ و پیرے نیکو باطن و خرم و خواجہ رشید مظفر پسر شیخ ابوسعید امیدوار است
کہ مقتدائے قوم و قبلۂ دلہا شود۔ و خواجہ شیخ احمد حمادی سرخسی مبارز وقت بود۔ و مدتے رفیق
من بود۔ و اندر کار وے عجائب بسیار دیدہ ام۔ و از جوانمردان متصوفہ بود۔ و شیخ احمد نجار سمرقندی
کہ مقیم مرو بود۔ سلطان زمانۂ خود بود۔ شیخ ابوالحسن علی بن ابی علی الاسود مرید پدر خود را خلفے نیکو بود۔
و اندر روزگار خود یگانہ بود بعلو ہمت۔ و صدق فراست۔ و اگر جملہ را برشمرم از اہل خراسان
دشوار باشد۔ و من سی صد کس دیدہ ام اندر خراسان تنہا ہر یکے مشربے داشتند۔ کہ از ایشان
یکے اندر ہمہ عالم بس بود۔ و اینہمہ از آنست کہ آفتاب محبت و اقبال طریقت اندر طالع خراسان
است۔ و اما از اہل ماوراء النہر خواجہ امام مقبول خاص و عام ابوجعفر محمد بن الحسین الحرمی مردے
مستہج و گفتار است۔ و ہمتے عالی دارد۔ و روزگار صافی۔ و شفقتے تمام بر طلاب درگاہ حق۔ و
خواجہ فقیہ۔ اندر میان اصحاب خود وجیہ۔ ابو محمد بانغری روزگار نیکو داشت۔ و معاملات قوی۔ و احمد
ایلاقی شیخ وقت بود۔ و بزرگ زمانہ و تارک رسوم و عادات و خواجہ عارف فرید وقت بود۔ و بدیع

عصر و علی بن ابی اسحاق خواجہ روزگار بود و مردے محتشم و زبانے نیکو داشت۔ و اں اسامی آں گروہ است کہ من جملہ را دیدہ ام۔ و مقام ہر یک معلوم کردہ۔ و جملہ از اہل تحقیق بودند۔ امّا از اہل غزنین و سکانِ آں شیخ عارف و اندر روزگار خود متصف۔ ابوالفضل بن الاسدی پیرے بزرگوار بود۔ و ویرا براہین ظاہر است و کرامات زاہر۔ و چوں شعلہ بود از آتش محبت و روزگارش سخت ہنی یہ تلبیس بود۔ و شیخ مجرد از علائق مفرد اسمٰعیل الشاشی پیرے محتشم بود۔ و بہ طریق ملامت رفتے۔ و شیخ سالار طبری از علمائے متصوفہ بود۔ و روزگار نیکو داشت۔ و شیخ عیاد و سعد بن اسرارہ ابوعبداللہ محمد بن الحکیم المعروف بمریدا از مستان حضرت حق بود۔ و اندر زمانہ در فن خود ثانی نداشت و روزگارش بر خلق پوشیدہ بود۔ و ویرا براہین ظاہر است و آیات ظاہر۔ و بصحبت روزگار بہتر بود از آنچہ بدیدار۔ و شیخ محترم و از جملہ مقدم سعید بن ابی سعید العیار حافظ حدیث پیغمبر بود علیہ السلام۔ و عمرے نیکو یافت۔ و مشائخ بسیار را دیدہ بود۔ قوی حال بود۔ و باخبر۔ اما پوشیدہ رفتے و سعنے خود با کسے ننمودے۔ و خواجہ بزرگوار و قاعدہ حرمت و وقار ابوالعلا عبدالرحیم بن احمد السعدی عزیز قوم است و سید وقت۔ و مرا دل بادے نیک باشد۔ و روزگار مہذب داشتے و حالے نیکو و از فنون علم آگاہ است۔ و شیخ اوحد سورۃ بن محمد الجرویزی با اہل طریقت شفقتے تمام دارد و ہر یک را نیز دیگے و سے حرمتے ہست۔ و مشائخ را دیدہ است۔ و بحکم اعتقادات عوام و علمائے آں شہر امید بہتر وارم۔ کہ از ہمیں ایں کسانے پدیدار آیند۔ کہ مارا بد ایشاں اعتقاد باشد وایں گروہ پراگندگان کہ اندراں شہر راہ یافتہ اند۔ و صورت ایں طریق را تحقیق گردانیدہ اند۔ از آں شہر پاک گرفتند۔ و آں نیز قدمگاہ اولیاء و بزرگاں شود اکنوں باز گردیم بفرق فرق اندر مذاہب۔ واللہ اعلم بالصواب۔

باب فی فرق فرقهم فی مذاهبهم

و پیش ازیں اندر ذکر ابوالحسن نوری گفتہ بودم۔ کہ ایشاں دوازدہ گروہ اند۔ دو گروہ از آں مردود اند و دہ گروہ مقبول۔ و ہر صنفے را ازیں دہ گروہ معاملتے و طریقتے نیکو ست اندر مجاہدات و آدابے لطیف اندر مشاہدات۔ و ہر چند کہ اندر معاملات و مجاہدات و ریاضات ایشاں مختلف اند اندر اصول و فروع شرع و توحید موافق اند۔ و ابویزید گفت رحمۃ اللہ علیہ۔ اختلاف العلماء رحمۃ الا فی تجرید التوحید۔ و موافق ایں کلمہ نیز خبرے مشہور است

وحقیقتِ تصوف میان اخیار مشائخ است از روے حقیقت۔ ومقسوم از روئے مجاز و رسوم۔ پس من بر سبیل اختصار و ایجاز سخنان ایشاں اندر بیان آں مقسوم گردانم۔ و اندر اصل مذہب ہر یکے را بساطے بگسترانم۔ تا طالب را علم ایں حاصل شود علما را سلاح بود۔ و مریداں را اصلاح۔ ومحباں را فلاح۔ و عقلا و خداوندانِ مروّت را تنبیہ۔ و مرا ثواب دو جہانے۔ و باللہ التوفیق۔

واما المحاسبیة تولائے محاسبیان بابی عبد اللہ حارث بن اسد المحاسبی است

و وے باتفاق ہمہ اہل زمانہ خود مقبول النفس و مقتول النفس بود۔ و عالم بعلم اصول و فروع و حقائق و سخن۔ وے اندر تجرید توحید بود بصحت معاملت ظاہری و باطنی۔ و نادرہ مذہب وے آنست کہ رضا را از جملہ مقامات نگوید۔ و گوید کہ آں از جملۂ احوال ہست۔ و ایں خلاف ابتدائے وے کرد۔ آنگاہ خراسان ایں قول گرفتند۔ و عراقیاں گرفتند کہ رضا از جملہ مقامات است و ایں نہایت توکل است۔ و تا امروز میانِ آں قوم ایں اختلاف ماندہ است۔ و اکنوں ما مر ایں قول را بیاں کنم۔ انشاء اللہ تعالےٰ۔

الکلام فی حقیقة الرضا در بیانِ ایں مذہب آنست۔ کہ نخست حقیقت رضا را اثبات کنیم۔ و اقسامِ آں فرونہیم۔ آنگاہ حقیقت حال و مقام فرق میانِ آں بیان کنیم انشاء اللہ عزوجل۔ اما بدانکہ کتاب وسنت بر رضا ناطق است و امت بداں مجتمع چنانکہ خدائے گفت عزوجل۔ وَرَضُوْا عَنْهُ و نیز گفت لَقَدْ رَضِيَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ يُبَايِعُوْنَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ و پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم ذاق طعم الایمان من رضی باللہ و رضا بدو گونہ باشد۔ یکے رضائے خداوند را بندہ۔ و یکے رضائے بندہ مر خداوند۔ اما حقیقت رضائے خداوند تعالیٰ ارادت ثواب و نعمت کرامت بندہ باشد۔ و حقیقت رضائے بندہ اقامت بر فرمان وے۔ و گردن نہادن مر حکم وے را پس رضائے خداوند تعالےٰ مقدم است بر رضائے بندہ۔ کہ تا توفیق نباشد بندہ مر حکم وے را گردن نہد و بر امر وے اقامت نکند۔ از انچہ رضائے بندہ مقرون برضائے خداوند است۔ و قیامش بدانست۔ و در جملہ رضائے بندہ استوائے دل وے باشد بر دو طرف قضا۔ اما منع۔ و اما عطا۔ و استقامت سرش بر نظارۂ احوال۔ اما جمالی و اما جلالی۔ چنانکہ اگر بمنع وقت شود و یا بعطا سابق شود۔ بنزدیک رضائے وے متساوی بود۔ و اگر بآتش ہیبت و جلالِ حق بسوزد۔ و یا بنور لطف و جمالِ وے بیفروزد۔ سوختن و افروختن بنزدیک ش

یکساں بود۔ زانچہ اورا شاہد حق است۔ وآنچہ از وے بود اورا ہمہ نیکو بود۔ از امیر المؤمنین حسن
بن علی کرم اللہ وجہہ پرسیدند از قول بوذر غفاری رضی اللہ عنہ کہ گفت الفقر احب الیّ من الغناء والسقم
احب الیّ من الصحۃ فقال رحم اللہ اباذر اما انا فاقول من اشرف علی حسن اختیار اللہ
لہ لم یتمن غیر ما اختار اللہ لہ۔ درویشی نزدیک من دوست تر از توانگری۔ و بیماری دوست
تر از تندرستی حسن گفت رحمت خدائے بر ابوذر باد۔ اما من میگویم ہر کرا بحسن اختیار حق اشراف
افتد۔ ہیچ تمنی نکند بجز آنکہ خدا تعالی اورا اختیار کردہ باشد۔ وچوں بندہ اختیار حق بدید۔ واز
اختیار خود اعراض کرد۔ از ہمہ اندوہہا برست۔ و ایں معنی اندر غیبت درست نیاید کہ ایں را
حضور باید۔ لان الرضا للاحزان نافیۃ۔ وللغفلۃ معالجۃ شافیۃ۔ رضا مرد را از اندوہہا
برہاند۔ واز چنگ غفلت برباید۔ و اندیشہ غیر از دلش بردارد۔ و از بند مشقتہا آزاد کند کہ رضا
را صفت رہانیدن است۔ واما حقیقت معاملات رضا بسند کاری بندہ باشد۔ کہ بداند کہ
منع وعطا بعلم خداوند عز وجل است۔ و اعتقاد وے کہ خداوند تعالے اندر ہمہ احوال بدو بیناست
واہل ایں معنی بر چہار قسم اند۔ گروہے آنانکہ راضی اند بعطا و آں دنیاست۔ وگروہے آنانکہ
راضی اند ببلا۔ و آں محن گوناگون است۔ وگروہے آنانکہ راضی اند باصطفا۔ و آں محبت است
پس آنکہ از معطی بعطا نگرد آنرا بجاں قبول کند۔ چوں بجاں قبول کند۔ کلفت و مشقت از دلش
زائل گردد۔ و آنکہ از عطا بمعطی نگرد۔ بعطا باز ماند۔ وبتکلف راہ رضا رود۔ واندر تکلف جملہ رنج
و مشقت بود۔ و معرفت آنگاہ حقیقت شود کہ بندہ مکاشف شود اندر حق معرفت۔ وچوں معرفت
وبر ابلیس و حجاب باشد۔ آں معرفت نکرت بود۔ و آں نعمت نقمت بود۔ و آں عطا غطا۔ و باز
آنکہ بدنیا از و راضی شود۔ وے اندر ہلاک و خسران بود۔ و آں رضائے وے جملہ نیران بود۔
از آنچہ دنیا باسرہا بداں نیرزد۔ کہ دوستی خاطر بداں گمارد۔ و با ہیچ گونہ اندوہ آں بر ضمیرش گذر کند۔
و نعمت آنگاہ نعمت بود۔ کہ بمنعم دلیل بود۔ وچوں از منعم حجاب باشد۔ آں نعمت بلا بود۔ و
باز آنکہ بہ بلا از وے راضی باشد آں بود۔ کہ اندر بلا مبلی را بیند۔ و مشقت آں بمشاہدۂ مبلی
بتواند کشید۔ و رنج آں بمسرت مشاہدۂ دوست رنج ندارد۔ و باز آنانکہ باصطفا از وے راضی
باشند آں محبان وے اند۔ کہ اندر رضا و سخط ہستی ایشاں عاریت بود۔ و منازل دلہائے
ایشاں بجز حضرت تنزہ نباشد۔ و سراپردۂ اسرار ایشاں جز اندر روضۂ انس نہ۔ حاضرانی
باشند غایب۔ و فرشیانی عرشی۔ و جسمانیان روحانی۔ موحدان ربانی۔ دل از خلق گسستہ و از

بنا بمقامات و احوال جسته۔ و سر از مکونات گسسته۔ و مر دوستی حق را میان اندر بسته۔ و منتظر لطف
دوست نشسته۔ قال الله تعالیٰ لَا یَمْلِکُوْنَ لِاَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَّلَا نَفْعًا وَّلَا یَمْلِکُوْنَ مَوْتًا
وَّلَا حَیٰوةً وَّلَا نُشُوْرًا۔ پس رضا بغیر خسران بود۔ و رضا بدل رضوان۔ از آنچه رضا بدو
ملکی صریح است۔ و بدیں عافیت بود۔ و رسول گفت صلی الله علیه وسلم من لم یرض بالله و
بقضائه شغل قلبه و تعب بدنه۔ آنکه بدو بقضائے راضی نباشد۔ دلش مشغول بود
باسباب۔ و نصیب خود و تنش رنجه بطلب آں۔ والله اعلم بالصواب۔

فصل اندر آثار است که موسیٰ صلوات الله علیه گفت۔ اللهم دلنی علی
عمل اذا عملته رضیت عنی فقال الله تعالیٰ انک لا تطیق ذالک یا موسیٰ
فخر موسیٰ علیه السلام ساجدا متضرعا فاوحی الله الیه یا ابن عمران ان رضائی
فی رضاک بقضائی۔ بار خدایا مرا رہ نمای بکرداری۔ که چوں من آں بکنم تو راضی شوی از
من۔ خداوند جل جلاله گفت یا موسیٰ تو آں نتوانی کرد۔ موسیٰ سجده کرد و تضرع نمود۔ خدائے
عزوجل بدو وحی فرستاد که یا پسر عمران رضا و خوشنودی من از تو اندر آنست که تو بقضائے
من راضی باشی یعنی چوں بنده بقضاہائے حق تعالیٰ راضی باشد علامت آں آں بود
که خداوند تعالیٰ ازوے راضی است۔ بشر حافی رضی الله عنه از فضیل بن عیاض رضی الله
عنه پرسید که زهد فاضلتر است یا رضا۔ فضیل گفت۔ الرضا افضل من الزهد۔
لان الراضی لا یتمنی فوق منزله۔ رضا فاضلتر از زهد است۔ از آنچه راضی را تمنی نباشد
یعنی فوق منزلت زهد منزلتے دیگر است۔ که زاهد را بداں منزلت تمنی بود۔ و فوق رضا
هیچ منزلتے نیست۔ تا راضی را بداں تمنی افتد۔ پس پیشگاه فاضلتر از پایگاه۔ و ایں
حکایت دلیل است بر صحت قول محاسبی که رضا از جمله احوال است۔ و از مواهب
است۔ نه از مکاسب و منازل۔ و نیز احتمال کند که راضی را تمنی نباشد۔ و از پیغمبر صلعم
آمده است که اندر دعوتش گفتی۔ اسألک الرضا بعد القضاء۔ بار خدایا از تو خواهم
که مرا راضی داری از پس آنکه قضا بیاید بمن۔ یعنی مرا صفتے دار که چوں قضا از تو بیاید
مقادیر مرا بود و خود را راضی یابم۔ ایں جا درست شد که رضا قبل ورود القضاء درست
نیاید۔ از آنچه آں عزم باشد بر رضا۔ و عزم رضا عین رضا نباشد۔ و ابوالعباس بن
عطا گوید الرضا نظر القلب الی قدیم اختیار الله للعبد۔ رضا نظر دل بود با ختیار

قدیم جلالے مر بنده را یعنی هرچه بوے رسد داند که این را ارادت قدیم و حکم سابق بوده است برین
مضطرب نگردد. و خرم دل باشد. حارث محاسبی صاحب مذهب گوید. الرضا سکون القلب
تحت مجاری الاحکام. رضا سکون دل بود اندر تحت مجاری احکام بدانچه باشد. و اندرین
مذهب وے قولیست. از انچه سکون و طمانیت و سکون دل از مکاسب بنده نیست
که از مواهب حق است. و دلیل کند که رضا از احوال بود نه از مقام. و گویند که عتبة الغلام
شبے نخفت. و تا روز میگفت ان تعذبنی فانا لک محب. و ان ترحمنی فانا لک محب. اگر
مرا بدوزخ عذاب کنی دوست توام. یعنی الم عذاب و لذت نعمت بر تن بود. و قلق دوستی
اندر دل. و این مر آنرا مضادت نکند. و این تاکید قول محاسبی است. که رضا نتیجه محبت بود
که محب راضی بود بدانچه محبوب کند. اگر در عذاب دارد با دوستی محجوب نگردد. و خرم بود. و اگر
در نعمت دارد از دوستی محجوب نگردد. و اختیار خود فرو نهد اندر مقابله اختیار حق. و ابوعثمان
حیری گوید منذ اربعین سنة ما اقامنی الله فی حال فکرهته وما نقلنی الی غیره فسخطته
چهل سال است که مر خدائے عز و جل اندر حال که داشته است کاره نبوده ام. و از هیچ حال
بحال دیگر مرا نقل نکرده است. که من اندران حال ساخط بوده ام. و این اشارت بدوام رضا
و کمال محبت است. و اندر حکایات مشهور است که درویشے اندر دجله گرفتار شد. و سباحت
ندانست. یکے از کناره گفت که خواهی تا کسے را بیاگاهانم. که تا بیرون آردت. گفت نه. گفت
پس خواهی تا غرق شوی. گفت نه. گفتا پس چه خواهی. گفت آنچه حق خواهد. مرا با خواست
چکار. و مشائخ را اندر رضا سخن بسیار است باختلاف عبارات. اما قاعده این دو اصل است
که یاد کردم. و ترک تطویل را برین اختصار کردم. اما اینجا باید که فرق میان احوال و مقام بگویم
و حد و آن بیارم. بر تو و خوانندگان ادراک این معنی آسان تر بود. و این حد را بداند ان شاء
الله تعالی. الفرق بین الحال والمقام. بدانکه این دو لفظ مستعمل است اندر میان این
دو طائفه. و جاری اندر عبارات شان و متداول اندر علوم و بیان محققات. و مر طالبان
را از علم این چاره نباشد. و اما این باب نه جائے اثبات این چارها بود. اما چاره نبود از
معلوم گردانیدن این اندرین محل و بالله التوفیق والعظمة والعون. بدانکه مُقام برفع میم
اقامت بنده بود. و بنصب میم محل اقامت بنده. این تفصیل و معنی در اصل لفظ مقام سهو
است و غلط. در عربیت مقام بضم میم اقامت باشد. و جائے قیام. نه جائے اقامت بنده

باشد۔ و مقام بفتح میم قیام باشد و جائے قیام۔ نہ جائے اقامت بندہ باشد اندر راہِ حق
وحق گذاردن و رعایت کردن وے مر آں مقام را۔ تا کمال آنرا ادراک کند۔ چنانکہ ابتدائے
مقامات توبہ باشد۔ آنگاہ انابت۔ آنگاہ زہد۔ آنگاہ توکل۔ و مانند ایں۔ روا نباشد کہ
بے توبہ دعوے انابت کند۔ و بے انابت دعوے زہد کند۔ و بے زہد دعوے توکل کند۔
و خدائے عزوجل مارا خبر داد از جبرئیلؑ کہ وے گفت۔ وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ
ہیچکس نیست از ما الا کہ او را مقامے معلوم است۔ و باز حال معنے باشد کہ از حق بدل
پیوندد۔ بے آنکہ از خود آنرا بکسب دفع تواں کرد چوں بیاید۔ و یا بتکلف جلب تواں کردن
چوں برود۔ و پس مقام عبارت بود از راہ طالب۔ و قدمگاہ وے اندر محل اجتہاد۔ و درجہ
وے بمقدار اکتسابش اندر حضرت حق تعالیٰ۔ و حال عبارت بود از فضل خداوند تعالیٰ
و لطف وے بدل بندہ۔ بے تعلق مجاہدۂ وے بداں۔ از آنچہ مقام از جملۂ اعمال بود۔ و حال
از جملۂ افضال۔ و مقام از جملۂ مکاسب بود۔ و حال از جملۂ مواہب۔ پس صاحب مقام
بمجاہدت خود قائم بود۔ و صاحب حال از خود فانی۔ و قیام وے بحالی بود کہ حق تعالیٰ اندر
وے آفریند۔ و مشائخ اینجا مختلف اند۔ گروہے دوام حال روا دارند۔ و گروہے روا ندارند
و حارث محاسبیؒ دوام حال روا دارد۔ و گوید کہ محبت و شوق و قبض و بسط جملہ احوال اند۔
و اگر دوام آں روا نباشد نہ محب محب باشد۔ و نہ مشتاق مشتاق۔ و تا ایں حال بندہ را
صفت نگردد اسم آں بروے واقع نشود۔ و از آنست کہ وے رضا را از جملۂ احوال گوید۔
و اشارت آنچہ ابو عثمانؒ گفتہ است بدین ست۔ منذ اربعین سنة ما اقامنی الله علی
حال فکرھتہ۔ و گروہے دیگر حال را دوام و بقا روا ندارند۔ چنانکہ جنیدؒ گفت الاحوال
کالبروق فان بقی فحدیث النفس۔ احوال چوں برقہا باشد کہ بنماید و نپاید کہ آنچہ
باقی شود نہ حال بود۔ کہ آں حدیث نفس و ہوس طبع باشد۔ و گروہے گفتہ اند اندریں معنی
الاحوال کاسمہا یعنے انھا کما تحل فی القلب تزول۔ حال چوں نام وے است یعنی اندر حال
حلول بدل متصل شود۔ و اندر ثانی حال زائل گردد۔ و ہرچہ باقی شود صفت گردد۔ و قیام
صفت بموصوف باشد۔ و باید کہ موصوف کامل تر از صفت وے باشد۔ و ایں ہمہ محال
بود۔ و ایں فرق بداں آوردم۔ تا اندر عبارت ایں طائفہ و اندریں کتاب ہر جا کہ حال و مقام
بینی بدانی کہ مراد بداں چہ چیز است۔ و در جملہ بدانکہ رضا نہایت مقامات است۔

و نهایت احوال. و این محلی است که یک طرفش در کسب و اجتهاد است. و یکی در محبت و
علیان آن. و فوق آن مقام نیست. و انقطاع مجاهدات اندر آنست. پس ابتدای آن
از مکاسب بود، و انتهای آن از مواهب. اکنون احتمال کند که آنکه اندر ابتدا رضای خود بخود
دید، گوید مقام است. و آنکه اندر انتها رضای خود بحق دید، گوید حال است. این است
حکم مذهب محاسبی اندر اصل تصوف. اما اندر معاملات خلافی نکرده است. بجز آنکه مرید را
زجر کردی از عبارات و معاملاتی که موهوم خطا بودی. و هر چند اصل آن درست بودی
چنانکه روزی ابو حمزهٔ بغدادی که مرید وی بود، بنزدیک وی آمد، مردی مستمع و صاحب
حال بود. و حارث شاه مرغی داشت که بانگ کردی. اندران ساعت بانگ بکرد. ابو حمزه
نعره بزد. حارث برخاست و کارد بر گرفت. و گفت: کفرت. و قصد کشتن وی کرد.
مریدان اندر پای شیخ افتادند، و وی را از وی جدا کردند. بوحمزه را گفت: اسلم یا مطرود. گفتند
ایها الشیخ ما جمله وی را از جملهٔ خواص اولیا و موحدان میدانیم. شیخ را با وی این تردد از کجا
پدیدار آمد. حارث گفت: مرا با وی تردّدی نیست. و اندر وی بجز خوبی دیدار نه. و
باطن وی را بجز مستغرق توحید نمیدانم. اما چرا وی را چیزی میباید کرد که مانند باشد
بافعال حلولیان. تا از مقالات ایشان اندر معاملات وی نشانی باشد. مرغی که عقل
ندارد و بر مجاری عادت و هوای خود بانگی میکند، چرا وی را با حق سماع افتد. و حق جل وعلا
متجزی نه. و دوستان وی را جز بر کلام وی آرام نه. و جز باسلام وی وقت و حال نه. و
وی را چیز با حلول و نزول نه. و اتحاد و امتزاج بر قدیم روا نه. چون بوحمزه آن وقت نظر
شیخ بدید، گفت: ایها الشیخ هر چند که من در اصل درست بودم، اما چون فعلم مانند بود
بفعل قومی گمراه، توبه کردم و بازگشتم. و ازین جنس وی را طریق بسیار است. و من
مختصر کردم. و این طریق سخت ستوده است در راه سلامت بی تکبیر اندر صحو بر کمال
و پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم: من کان منکم یؤمن بالله والیوم الآخر فلا یقفن مواقف
التهم. هر که بخدای ایمان دارد و بروز قیامت ایمان دارد، بر موافقت تهمت نه ایستد.
و من که علی بن عثمان الجلابی ام، پیوسته از خداوند تعالی بخواهم تا مرا چنین معاملتی دهد. و
این با صحبت مترسمان زمانه است نباید. که اگر در معصیت و ریا ایشان موافقت نکنی
دشمن تو گردند. نعوذ بالله من الجهل. والله اعلم بالصواب.

اما القصاریہ تولی قصاریان بابی صالح بن حمدون بن احمد بن عمارۃ القصار بود۔ و وے از علمائے بزرگ بود۔ و سادات ایں طریقت۔ و طریق وے اظہار و نشر ملامت بود۔ و اندر فنون معاملات ویرا کلام عالیست۔ و وے گفتے کہ باید کہ علم خدائے عزوجل بتو نیکوتر ازاں باشد کہ علم خلق یعنی باید کہ اندر خلا معاملت با حق نیکوتر ازاں کنی کہ اندر ملا با خلق۔ کہ حجاب اعظم از حق شغل دل تست۔ و بخلق بباب ملامت اندر ابتدائے کتاب احوال و حکایات او بیاوردہ ام۔ بداں اختصار کردم مر ترک تطویل را۔ و از نوادر حکایات وے یکے آنست کہ گوید روزے اندر جوے بار حیرہ نشاپور مے رفتم۔ و نوح نام عیارے بود بفتوت معروف و جملہ عیاران نشاپور اندر حکم وے بودند۔ ویرا اندر راہ بدیدم۔ گفتم یا نوح جوانمردی چہ چیز است۔ گفت جوانمردی من خواہی۔ یا ازاں تو گفتم۔ ہر دو بگوئی۔ گفت جوانمردی من آنست کہ من قبا بیروں کنم و مرقعہ بپوشم۔ و معاملت آں بورزم تا صوفی شوم۔ و از شرم حق اندراں جامہ از معصیت بپرہیزم۔ و جوانمردی تو آنکہ آں مرقعہ بیروں کنی۔ تا تو بخلق و خلق بتو فتنہ نگردند۔ پس جوانمردی من حفظ شریعت بود بر اظہار۔ و ازاں تو حفظ حقیقت بود بر اسرار۔ و ایں اصلے سخت قولیست۔ واللہ اعلم بالصواب۔

اما الطیفوریہ و ایں گروہ تولی بابی یزید طیفور بن عیسےٰ بن سروشان البسطامی کنند۔ و وے از رؤسائے متصوفہ بود و کبرائے ایشاں۔ و طریق وے غلبہ و سکر بود۔ و غلبہ شوق حق عزوجل۔ و سکر و دوستی از جنس دوستی کسب آدمی نباشد۔ و ہر چہ اندر دائرہ اکتساب خارج بود۔ بداں دعوی کردن باطل بود۔ و تقلید بداں محال۔ و لامحالہ صاحی را سکر صفت نباشد۔ و آدمی را بداں جذب سکر بخود سلطان نے۔ و سکر آں بخود مغلوب باشد۔ و ویرا بخلق التفات نبود۔ تا بصفتے از اوصاف تکلف پدیدار آید۔ و مشائخ ایں طریقت براند کہ اقتدا جز بمستقیمی کہ از دور احوال رستہ باشد درست نیاید۔ و باز گروہے روا دارند کہ کسے بتکلف راہ غلبہ در سکر سپرد۔ از انجا کہ پیغمبر گفت صلعم ابکوا فان لم تبکوا فتباکوا۔ یا بگریید یا بگریہ کنندگان مانند کنید۔ و ایں را دو وجہ باشد۔ یکے مانند کردن خود را بگروہے مر ریا را و ایں شرک صریح باشد۔ و دیگر خود را مانند کردن تا حق تعالیٰ مر وے را بداں درجہ برساند کہ خود را مانند آں قوم کردہ است تا موافق باشد۔ مر آنرا کہ پیغمبر گفت صلعم من تشبہ بقوم فھو منھم پس ہر چہ از انواع مجاہدات آید اندر راہ بیاورد۔ و بر درگاہ

اسیر وار مے باشند۔ تا خداوند تعالیٰ در تحقیق معانی آں بروے کشادہ گرداند کہ یکے از مشایخ گفت
المشاهدات مواريث المجاهدات۔ گویم مجاہدات اندر ہمہ معانی نیکو باشد۔ اما سکر و غلبہ اندر
تحت کسب نیاید۔ تا بمجاہدات مر آنرا جلب تواں کرد۔ و عین مجاہدات مر حصول سکر را علت
نگردد۔ و مجاہدات اندر حال صحو تواں کرد۔ و صاحب صحو را قیام بقبول سکر نباشد۔ و ایں محال
باشد۔ و اکنوں من حقیقت سکر و صحو را باختلاف مشایخ بیان کنم۔ تا اشکال برخیزد ان شاء اللہ عزوجل۔

الکلام فی السکر والصحو

بداں اعزک اللہ تعالیٰ کہ سکر و غلبہ
عبارتیست کہ ارباب معانی کردہ اند از غلبۂ محبت حق تعالیٰ۔ و صحو عبارتیست از حصول
مراد۔ و اہل معانی را اندریں معانی سخن بسیار است۔ گروہے ایں را بر آں فضل نہند۔ و گروہے
آں را بریں مزیت نہند۔ آنانکہ سکر را فضل نہند بر صحو۔ آں ابویزید است و متابعان وے۔
گویند صحو بر تمکین و اعتدال صفت آدمیت صورت گیرد۔ و آں حجاب اعظم بود از حق۔ و سکر
بر زوال آفت۔ و نقص صفات بشریت، و ذہاب تدبیر، و اختیار وے، و فنائے تصرف
اندر حق ببقائے معانی۔ و قوتے کہ اندر وے موجود است بخلاف جنس وے۔ و آں ابلغ و
اتم و اکمل آں حال بود۔ چنانکہ داؤد اندر حال صحو بود۔ و فعلے از وے بوجود آمد۔ کہ خداوند تعالیٰ
فعل وے بر او اضافت کردہ گفت۔ وقتل داؤد جالوت۔ و پیغمبر ما صلعم اندر حال سکر بود فعلے
از وے در وجود آمد کہ خداوند تعالیٰ فعل وے را بخود اضافت کرد۔ و گفت وَمَا رَمَیْتَ اِذْ
رَمَیْتَ وَلٰکِنَّ اللّٰہَ رَمٰی۔ فشتان ما بین عبد و عبد۔ و آنکہ بخود قائم بود و بصفات خود ثابت گردد
تو گوئی بوجہ کرامت۔ و آنکہ بحق قائم بود و از صفات خود فانی گفتند ما کردیم آنچہ کردیم پس
اضافت فعل بندہ بحق نیکوتر از اضافت فعل حق بہ بندہ۔ کہ چوں فعل حق بہ بندہ مضاف بود
بندہ بخود قائم بود۔ و چوں فعل بندہ بحق مضاف بود بحق قائم بود۔ کہ چوں بندہ بخود قائم بود چناں
بود۔ کہ داؤد را یک نظر بجائے افتاد کہ نبایست یعنی بر زن اوریا و دید آنچہ دید۔ و چوں بحق
قائم بود چناں بود کہ پیغمبر ما را صلی اللہ علیہ وسلم یک نظر افتاد ہم ازیں جنس زن زید بر زید حرام
شد۔ از آنچہ آں در محل صحو بود۔ و ایں در محل سکر۔ و باز آنانکہ صحو را فضل نہند بر سکر آں جنید
است و متابعان وے۔ گویند کہ سکر محل آفت است۔ از آنچہ آں تشویش احوال است
و ذہاب صحت۔ و گم کردن سر رشتۂ خویش۔ و چوں قاعدہ ہمہ معانی طالب باشد۔ یا از روئے
فنائے وے یا از روئے بقائے وے۔ یا از روئے محوش۔ یا از روئے اثباتش، چوں صحیح الحال

نباشد فائدہ تحقیق حاصل نشود۔ از آنچہ دل اہل حق مجرد مے باید از کل مثبتات۔ و بنا بینائے
ہرگز از بند اشیار احت نباشد۔ و از آفت آں رستگاری نہ۔ و ماندن خلق اندر چیزہا بدوں
حق بد انست کہ چیزہارا چنانکہ ہست نمی بینند۔ بہ بیند۔ و دیدار درست بر دو گونہ باشد
یکے آنکہ ناظر اندر شئے بچشم بقائے آں نگرد۔ دیگر آنکہ بچشم فنائے آں نگرد۔ اگر بچشم بقا نگرد مر
کل را اندر بقائے خود ناقص یابد۔ کہ اشیا بخود باقی نبند اندر حال بقار شاں۔ و اگر بچشم فنا
نگرد کل موجودات را اندر جنب بقائے حق فانی یابد۔ و ایں ہر دو صفت مر او را از موجودات
اعراض فرماید۔ و ازاں بود کہ پیغمبر گفت صلعم اندر حال دعا کہ۔ اللھم ارنا الاشیاء کما ھی۔ از آنچہ
ہر کہ دید آسود۔ و ایں معنی قول خدا است عزوجل کہ گفت۔ فَاعْتَبِرُوْا یٰاُولِی الْاَبْصَارِ۔
تا نہ بینند اعتبار نگیرند پس ایں جملہ جز اندر احوال صحو درست نیاید۔ و مر اہل سکر را ازیں معنی ہیچ
آگاہی نہ۔ چنانکہ موسیٰ اندر حال سکر بود طاقت اظہار یک تجلی نداشت۔ و از ہوش بشد۔
خَرَّ مُوْسٰی صَعِقًا۔ و رسول ما علیہ الصلوٰۃ والسلام اندر حال صحو بود۔ از آنکہ تا بقاب قوسین در
عین تجلی بود۔ و ہر زماں ہشیار تر۔ و بیدار تر بود۔ **شعر**

شربت الراح کاسا بعد کاس   فما نفدت الشراب وما رویت

و شیخ من گفتے و وے جنیدی مذہب بود۔ کہ سکر بازی گاہ کودکانست۔ و صحو فنا گاہ مردان۔ و
من مے گویم کہ علی بن عثمان الجلابی ام بر موافقت شیخم۔ کہ کمال حال صاحب سکر صحو باشد۔
و کمترین درجہ اندر صحو از رویت بازماندگی بشریت بود پس صحوے کہ آفت نماید بہتر از سکرے
کہ عین آں آفت بود۔ و از ابوعثمان مغربی حکایت آرند۔ کہ اندر ابتدا حالش بیست سال
عزلت کرد اندر بیابانہا چنانکہ حس آدمی نشنید تا از مشقت بنیہ روئے بگداخت۔ و چشمہاش
بمقدار سوفار جوال دوزی ماند۔ و از صورت آدمیاں بگشت۔ از بعد بیست سالش فرمان
صحبت آمد۔ و حق گفت با خلق صحبت کن۔ با خود گفت ابتدائے صحبت با اہل خدا و
مجاوران خانہ وے کنم۔ تا مبارک تر بود۔ قصد اہل مکہ کرد۔ مشائخ را بدل از آمدن شے آگاہی
بود۔ باستقبال او بیروں شدند۔ ویرا یافتند بصارت مبدل شدہ و بحالی کہ بجز رمق خلقت
بروے چیزے نماندہ بود۔ گفتند یا ابا عثمان بیست سال بدیں صفت تو بزیستی۔ کہ آدم و ذریتش
اندر روزگار تو عاجز شدند۔ مارا بگوئی تا چرا رفتی۔ و چہ دیدی۔ و چہ یافتی۔ و چرا باز آمدی۔
گفت بسکر بشدم۔ و آفت سکر دیدم۔ و نومیدی یافتم۔ و بعجز باز آمدم۔ جملہ مشائخ گفتند یا

اما عثمان۔ حرامست از نیں تو بر معبران کہ عبارت صحو و سکر کنند۔ کہ تو انصاف بجملہ بدادی۔ و آفت سکر باز نمودی۔ پس سکر جملہ پنداشت فناست در عین بقا۔ صفت ایں حجاب باشد۔ و صحو جملہ دیدار بقاست در فنائے صفت۔ و ایں عین کشف باشد۔ و در جملہ اگر کسے را صورت بندد۔ کہ سکر بفنا نزدیکتر از صحو است محال باشد۔ از انچہ سکر صفتی است زیادت بر صحو۔ و تا اوصاف بندہ روئے بزیادتی دارد بے خبر بود۔ و چوں روئے بنقصان آں صورت نہد آنگاہ طلاب را بدو امیدے باشد و ایں غایت حال ایشان است اندر صحو و سکر۔ و از ابویزید حکایتے آرند کہ مغلوب بود۔ و آں آنست کہ یحییٰ ابن معاذ بدو نامہ نوشت۔ کہ چہ گوئی اندر حق کسیکہ یک قطرہ از بحر محبت بخورد۔ و مست گرد۔ و بایزید جواب باز نوشت کہ چہ گوئی اندر کسیکہ ہمہ دریاہائے عالم شراب محبت گردد۔ و وے جملہ را بخورد۔ و ہنوز از تشنگی مے خروشد۔ و مردمان را صورت بندد۔ کہ یحییٰ از سکر عبارت کردہ است۔ و بایزید از صحو۔ و بر خلاف ایں است کہ صاحب صحو آں باشد کہ طاقت قطرہ ہم ندارد۔ و صاحب سکر آنکہ بستی ہمہ را بخورد۔ و نیز دیگر باید ش۔ از انچہ شراب آلت سکر باشد جنس بجنس اولیٰتر و صحو بضد آں بود۔ با مشرب بیارامد۔ اما سکر بر دو گونہ بود یکے بشراب مودت۔ و دیگر بکاس محبت۔ و سکر مودتے معلول باشد۔ کہ تولد آں از رویت نعمت بود۔ و سکر محبتے بے علت بود۔ کہ تولد آں از رویت منعم بود پس ہر کہ نعمت بیند بر خود بیند۔ خود را دیدہ باشد و ہر کہ منعم را بیند بوے بیند خود را ندیدہ باشد۔ اگر چہ اندر سکر بود سکر ش صحو باشد۔ و صحو نیز بر دو گونہ بود۔ یکے صحو بر غفلت۔ و دیگر بر محبت اقامت۔ و صحوے کہ غفلتی بود آں حجاب اعظم بود۔ و صحوے کہ محبتے بود۔ آں کشف ابین باشد پس آنکہ مقرون بغفلت بود۔ اگر چہ صحو باشد سکر بود۔ و آنکہ موصول بمحبت بود۔ اگر چہ سکر بود صحو باشد۔ چوں اصل مستحکم بود۔ صحو چوں سکر باشد۔ و سکر چوں صحو۔ و چوں بے اصل باشد ہر دو بے فائدہ بود۔ و فی الجملہ صحو و سکر اندر قدمگاہ مردان بعلت اختلاف معلول باشد۔ و چوں سلطان حقیقت جمال خود بنماید صحو و سکر ہر دو طفیلی نماید۔ از انچہ اطراف ایں ہر دو معنی بیکدیگر موصول است۔ و نہایت یکے بدایت دیگرے باشد۔ و بدایت و نہایت جز اندر تفاریق صورت نگیرد۔ و انچہ نسبت آں بتفرقہ باشد اندر حکم متساوی باشد۔ و جمع نفی تفاریق بود۔ و اندریں معنی گوید کہ **شعر**

اذا طلع الصباح بنجم راح تساوی فیہ سکران و صاح

و اندر سرخس دو پیر بودند یکے لقمان و دیگر ابوالفضل حسن رحمہما اللہ روزے لقمان بنزدیک ابوالفضل اندر آمد۔ وی را یافت جزوے اندر دست گرفتہ۔ گفت یا ابا الفضل اندر جزو چہ مے جوئی۔ گفت ہمانکہ تو اندر ترکِ وے۔ گفت ایں خلاف چراست۔ گفت خلافِ تو مے بینی۔ کہ از من مے پرسی کہ چہ مے جوئی از مستی۔ ہشیار شو۔ و از ہشیاری بیدار شو۔ تا خلاف برخیزد ت۔ و بدانی کہ من و تو چہ مے طلبیم پس طیفوریاں را با جنیدیاں ایں مقدار خلاف بود۔ کہ یاد کردیم۔ و اندر معاملت مطلق مذہبِ وے ترکِ صحبت و اختیارِ عزلت بود۔ و مریدان را جملہ چنیں فرماید۔ و ایں طریقے محمود و سیرتے ستودہ است۔ اگر میسر شود۔

واما الجنیدیۃ

تولی جنیدیاں با بی القاسم الجنید بن محمد کنند رحمہ اللہ۔ و اندر وقتِ وے مر او را طاؤس العلماء گفتندے۔ و سید ایں طائفہ، و امام الائمہ ایشاں وے بود۔ و طریقِ وے مبنی بر صحو است۔ برعکس طیفوریاں۔ و اختلاف وے گفتہ آمد۔ و معروف ترین ہمہ مذاہب۔ و مشہور ترین مذہب وے است۔ و مشائخ جملہ جنیدی مذہب بودہ اند۔ و جز ایں اندر کلماتِ شاں اختلاف بسیار است۔ اندر معاملاتِ ایں طریقت۔ اما من مخافتِ تطویل را بدیں اختصار کردم۔ و اگر کسے را باید کہ بیشتر ازیں بداند از جائے دیگر باید خواند۔ تا بہتر ازیں معلوم شود۔ کہ مذہبِ من اندریں کتاب اختصار است۔ و ترکِ تطویل۔ و باللہ التوفیق۔ و اندر حکایات یافتم کہ چوں حسین بن منصور اندر غلبۂ خود از عمرو بن عثمان تبرا کرد۔ و بنزدیک جنید آمد۔ جنید او را گفت بچہ آمدی۔ گفت تا با شیخ صحبت کنم۔ گفت مرا با مجانین صحبت نیست۔ کہ صحبت را صحت بباید۔ کہ چوں با آفت صحبت کنی۔ چناں باشد کہ با سہل بن عبداللہ تستری۔ و با عمر کردی۔ گفت۔
ایہا الشیخ الصحو و السکر صفتان للعبد۔ و مادام العبد محجوباً عن ربہ حتی فنی اوصافہ۔ صحو و سکر دو صفت اند مر بندہ را۔ و پیوستہ بندہ از خداوند محجوب است۔ تا اوصافِ وے فانی شود۔ جنید گفت یا ابن المنصور اخطأت فی الصحو و السکر۔ لان الصحو بلا خلاف عبارۃ عن صحۃ حال العبد مع الحق۔ و ذالک لا یدخل تحت صفۃ العبد۔ و اکتساب الحق۔ و انا اری یا ابن منصور فی کلامک فضولاً کثیراً۔ و عبارات لا طائل تحتہا۔ خطا کردی اندر صحو و سکر از آنچہ خلاف نیست۔ کہ صحو عبارت از صحت حال است با حق۔ و سکر عبارت است از فرط شوق و غایت محبت۔ و ایں ہر دو معنی اندر تحت صفت و

اکتساب خلق اندر بنا باید۔ ومن اے پسر منصور اندر کلام تو فضول بسیارے بینم۔ و عبارات بے معنی۔ واللہ اعلم بالصواب۔

واما النوریۃ تولی نوریاں بابی الحسن احمد بن نوری کنند رحمۃ اللہ علیہ و وے یکے از صدور علمائے متصوفہ بود۔ و مشہور تر از نور۔ و مذکور اندر بیان ایشاں بمناقب لامع۔ و حجج قاطع۔ و وے را اندر تصوف مذہبے پسندیدہ است۔ و قاعدہ مذہبش تفضیل تصوف باشد بر فقر۔ و معاملتش موافق جنیدؒ باشد۔ و از نوادر طریقت وے یکے آنست کہ اندر صحبت تر و وے ایثار صاحب حق فرماید بر حق خود۔ و صحبت بے ایثار حرام دارد۔ و گوید کہ صحبت مر درویشاں فریضہ است۔ و عزلت ناستودہ۔ و ایثار صاحب بر صاحب ہم فریضہ است۔ و از وے مے آید کہ گفت۔ ایاکم والعزلۃ فان العزلۃ مقارنۃ الشیطان۔ وعلیکم بالصحبۃ۔ فان فی الصحبۃ رضاء الرحمٰن۔ بپرہیزید از عزلت۔ کہ آں مقارن شیطان است۔ و بر شما باد الصحبت کہ اندر صحبت خوشنودی خداوند است عزوجل۔ و اکنوں من حقیقت ایثار را بیان کنم۔ و چوں بباب صحبت و عزلت برسم۔ آنجا رموز آں شرح دہم۔ تا فوائد عامتر بود۔ ان شاء اللہ تعالےٰ عزوجل۔

الکلام فی الایثار خداوند گفت عزوجل۔ وَیُؤْثِرُوْنَ عَلٰۤی اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ۔ ایثار کنند اگرچہ بداں حاجتمند باشند۔ و نزول ایں آیت اندر شان فقرائے صحابہ بودہ است بر خصوص۔ و حقیقت ایثار آں بود کہ اندر صحبت حق صاحب خود نگاہ دارد۔ و نصیب خود اندر نصیب وے فروہند۔ و رنج بر خود نہد از برائے راحت صاحب خود۔ لان الایثار القیام بمعاونۃ الاغیار مع الاشتغال بما امرہ الجبار لرسولہ المختار صلے اللہ علیہ وسلم۔ قال اللہ تعالیٰ خُذِ الْعَفْوَ وَاْمُرْ بِالْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِيْنَ۔ و ایں شرح تر اندر باب آداب الصحبۃ بیاید۔ اما مراد اینجا ایثار است۔ و ایں بر دو گونہ باشد یکے اندر صحبت۔ چنانکہ ذکرش گذشت۔ و دیگر اندر محبت و اندر ایثار حق صاحب نوعے اندر رنج و کلفت است۔ و اما اندر ایثار حق دوست ہمہ روح و راحت است۔ و اندر حکایات مشہور است کہ چوں غلام الخلیل با ایں طائفہ عداوت خود ظاہر کرد۔ و باہر یک بدیگر گونہ خصومتے پدید آورد۔ نوری و رقام و ابوحمزہ را بگرفتند۔ و بدار الخلافہ بردند۔ و غلام الخلیل گفت ایں قومے اند از زنادقہ۔ اگر امیر المومنین فرمانے دہد بکشتن ایشاں

اصل زنادقه متلاشی شود۔ که سر همه این گروه اند۔ و هر کس را این چنین خبر بر دست وے برآید
من او را ضامنم بمزدی بزرگ۔ خلیفه در وقت بفرمود۔ که گردنهائے ایشان بزنند۔ سیّاف
آمد و آن هر سه را بر دست بستند۔ سیّاف قصد قتل رقّام کرد۔ نوری برخاست و بجائے رقّام
بنشست بر وسندگاه۔ سیّاف بطربی و طوعی تمام ازین عجب داشتند مردمان سیّاف۔ گفت
اے جوانمرد این شمشیر چنان چیزے نیست که بدین رغبت فراپیش آن آیند که تو آمدی۔ و
هنوز نوبت بتو نارسیده۔ گفت آرے طریق من مبنی بر ایثار است۔ و عزیزترین چیزها در دنیا
زندگانی است مے خواهم تا این نفسے چند اندر کار این برادران کنم که یک نفس دنیا بنزدیک
من دوست تر از هزار سال آخرت است۔ از آنچه این سرائے خدمت است۔ و آن سرائے
قربت و قربت بخدمت یابند۔ بر پایه این خبر بخلیفه برگرفت۔ خلیفه از رقّت طبع و دقّت سخن
وے اندر چنان حال متعجب شد۔ و کس فرستاد که اندر امر ایشان توقف کنید۔ و قاضی القضاة
ابوالعباس بن علی بود حوالت حال ایشان بدو کرد۔ و وے هر سه را برگرفت و بخانه برد۔
و آنچه از ایشان بپرسید از احکام شریعت و حقیقت مر ایشان را اندر آن تمام یافت۔ و از
غفلت خود از حالِ ایشان تشویر خورد۔ آنگاه نوری گفت ایّها القاضی این همه که پرسیدی
هنوز هیچ چیز نه پرسیدی۔ فانّ للّٰه عبادا یاکلون بالله ویشربون بالله ویجلسون
بالله ویقولون بالله۔ که خداوند را مردانند که قیام شان بدوست۔ و قعود و نطق و حرکت
و سکون جمله بوے۔ و زنده بدو اند۔ و پاینده بمشاهدهٔ او۔ که اگر یک لحظه مشاهدهٔ حق از
روزگار ایشان گسسته شود خروش از ایشان برآید۔ قاضی متعجب شد اندر دقت کلام و
صحت حال وے۔ بخلیفه نوشت که اگر این طائفه ملاحده اند فمن الموحد فی العالم۔
من گواهی دهم و حکم کنم که اندر همه روئے زمین موحدے نیست۔ خلیفه مر ایشان را
بخواند و گفت حاجت خواهید۔ گفتند ما را بتو حاجت آنست که ما را فراموش کنی۔
نه بقبولِ خود ما را مقرب گردانی۔ و نه بهجر خود مطرود که هجر تو ما را چون قبولِ تست۔
و قبولِ تو چون هجر تو۔ خلیفه بگریست و بکرامت مر ایشان را بازگردانید۔ و از نافع روایت
آرند که گفت ابن عمر را ماهی آرزو کرد۔ اندر همه شهر طلب کردند و نیافتند۔ و من از پس
چندین روز بیافتم۔ و بفرمود تا بریان کردند۔ و گرده پیش وے آوردم۔ از شادی
اندر سیمائے وے با خوردن آن ماهی دیدم۔ در حال سائلے بر در سرائے وے آمد بفرمود

که ایں را بداں سائل دہید۔ غلام گفت با سیدی چندیں روز ایں مے خواستی۔ اکنوں چرا مے دہی۔ ما بجائے ایں سائل را چیزے دیگر بدہیم۔ گفت اے غلام خوردنِ ایں برمن حرام است۔ که ایں را از دل بیروں کرده ام۔ بداں خبرے که از حضرت رسولؐ شنودم۔ صلی اللہ علیہ وسلم که ایما امرئ یشتھی شھوۃ فرد شھوتہ واثر الاخر علی نفسہ غفرلہ آنکه آرزو کند ویرا چیزے از شہوات آنگاه که بیا بد دست ازاں باز دارد۔ ودیگرے را اولیٰتر از خود دارد۔ لا محاله خداوند بیر او را بیامرزد۔ اندر حکایات یافتم۔ که ده کس از درویشاں ببادیه فرو شدند۔ و اندر راه منقطع گشتند۔ وتشنگی مر ایشانرا دریافت۔ وبا ایشاں یک قدح شربت آب بود۔ هر یکے دیگرا ایثار میکردند۔ و کسے نخورد۔ تا همه ایشاں از دنیا بشدند۔ بجز یک کس۔ وے گفت چوں دیدم۔ که همه بمردند من آں آب بخوردم۔ وبقوت آں براه باز آمدم۔ یکے گفت او را اگر نخوردی بهتر بودے۔ وے گفت یا هذا شریعت را چنیں دانسته ام که اگر نخوردمے قاتل نفس خود بودمے و ماخوذ۔ بداں گفت پس ایشاں قاتلِ نفس بوده اند۔ گفت نه۔ ازانکه از ایشاں یکے مے نخورد تا دیگرے بخورد۔ چوں جمله اندر موافقت فرو شدند من بماندم۔ و آب لا محاله برمن واجب شد۔ شرعاً که آں بباید خورد۔ چوں امیر المؤمنین علی کرم اللہ وجهه بر بستر پیغمبر علیه السلام بخفت۔ و وے با ابوبکر صدیقؓ از مکه بیروں آمد۔ و بغار اندر آمدند۔ آنشب کفار قصد کشتن پیغمبر صلعم کرده بودند۔ خداوند عزوجل جبرائیلؑ و میکائیلؑ را گفت۔ که من میان شما برادری دادم۔ و یکے را زندگانی دراز تر از دیگری گردانیدم۔ کیست از میانِ شما دو که ایثار کند برادر خود را بر خود بزندگانی۔ و مرگ خود را اختیار کند۔ هر دو خود را از زندگانی اختیار کردند۔ خداوند عزوجل با جبرائیلؑ و میکائیلؑ گفت شرف علیؓ به بینید۔ و فضلش بر خود که من میانِ وے و میانِ رسولؐ خود برادری دادم۔ وے قتل و مرگ خود اختیار کرد۔ و بر جائے پیغمبر صلعم بخفت۔ و جان فدائے وے کرد۔ و زندگانی بر وے ایثار کرد۔ و بهلاک خود اکنوں هر دو بر زمین شوید۔ و ویرا از دشمناں نگاه دارید۔ آنگاه جبرئیلؑ و میکائیلؑ بیامدند۔ یکے بر سرگاه وے نشست۔ و یکے بر پائگاه وے۔ جبرئیلؑ گفت بخ بخ من مثلک یا ابن ابی طالب ان اللہ تعالیٰ یباهی بک علی ملئکته۔ کیست چوں تو اے پسر ابی طالب که خداوند تعالیٰ بتو مباهات میکند بر همه ملائک۔ و تو اندر خواب خوش خفته۔ آنکه ایں آیت آمد اندر شان وے۔ وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ

مَرْضَاتِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ رَؤُوْفٌ بِالْعِبَادِ۔ و چوں محنت حرب اُحد خداوند تعالیٰ مر مومناں را آزمود
گردانید۔ زنے گوید از صالحات انصار که من بیروں آمدم با شربتے آب۔ تا بکسے کسان خود
برم اندر حرب گاه۔ یکے را دیدم از کرام صحابه مجروح افگنده۔ و نفس مے شمرد۔ بمن اشارت
کرد۔ که آں آب بمن ده۔ من بوے دادم۔ مجروحی دیگر آواز داد۔ که بمن ده۔ وے آں آب
نخورد۔ و مرا گفت بدو بر۔ ہمچنیں چوں بدو آوردم۔ دیگرے آواز داد۔ که آں آب بمن ده۔ و او
ہم نخورد۔ و گفت بدو بر۔ ہمچنیں تا ہفت کس۔ چوں ہفتم خواست که آں شربت از من بستاند
جاں بداد۔ باز گشتم۔ تا دیگرے را دہم۔ ہر شش بفرمانِ حق بحق رسیده بودند۔ آنگاه ایں
آیت آمد۔ وَيُؤْثِرُوْنَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ۔ و اندر بنی اسرائیل عابدے بود۔
که چہار صد سال عبادت کرده بود۔ روزے گفت بار خدایا اگر ایں کوہہا نیافریده بودی۔
رفتن و سیاحت کردن بر بندگان آسان تر بودے۔ به پیغمبر آں وقت صلوات الله علیه
فرمان آمد۔ که مر آں عابد را بگوئی که بر تصرف کردن اندر ملک ما ترا چه کار است۔ اکنوں که
تصرف کردی نامت را از دیوانِ سعدا پاک کردم۔ و اندر دیوانِ اشقیا بنشتم۔ عابد را طربے
اندر دل پدید آمد۔ و سجده شکر کرد مر خداوند را۔ پیغمبر وقت گفت اے نادان بر شقاوت
سجده شکر واجب نشود۔ گفت شکر من نه بر شقاوت است۔ بلکه بر آنست که نام من باری
اندر دیوانے نیست از دواوین وے۔ اما حاجتے دارم اے پیغمبر خدائے۔ گفتا بگو۔ تا باز گویم۔
گفت بگو مر خداوند عزوجل را که اکنوں مرا بدوزخ مے فرستی۔ چندانی گرداں مرا که جائے ہمه
موحدان عاصی بگیرم۔ تا ایشاں جمله به بہشت روند۔ فرمان آمد که بگوئی مر آں بنده را که ایں
امتحانِ تو نه از برائے اہانتِ تو بود۔ که ایں جلوه کردن تو بود بر سر خلایق۔ و بقیامت آنرا که
تو شفاعت کنی جمله اندر بہشت باشند۔ و من از احمد حماد سرخسی پرسیدم۔ که ابتداء توبه تو چگونه
بود۔ گفت وقتے من از سرخس برفتم۔ و به بیابان فرو شدم بر سر اشتران خود۔ و مدتے آنجا
ببودم۔ و پیوسته من دوست داشتمے۔ که گرسنه بودمے۔ و نصیب خود با دیگرے دادمے۔
و قول خدائے عزوجل که گفت وَيُؤْثِرُوْنَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ۔ اندر پیش دل
من تازه بودے۔ و بدیں طائفه اعتقادے داشتم۔ روزے شیرے گرسنه از بیاباں درآمد۔ و
اشترے از آنِ من بکشت۔ و بر سر بالائے شد۔ و بانگے بکرد۔ و ہرچه اندراں نزدیکی سباعی
بود بانگ وے بشنیدند۔ بر وے مجتمع شدند۔ وے بیامد و اشتر را بر ہم درید۔ و ہیچ نخورد۔

وبازبراں سر بالا شد۔ آں سباع از روباہ وشغال وگرگ۔ وآنچہ بدیں مانند ہمہ ازاں
خوردن گرفتند۔ و وے ہمے بود تا ہمہ بازگشتند۔ آنگاہ قصد کرد تا لختے ازاں بخورد۔ روباہے
لنگ از دور پدیدار آمد۔ شیر بازگشت و بر بالا شد۔ تا آں روباہ چندانکہ توانست ازاں بخورد۔
وبازگشت آنگاہ شیر بیامد۔ و لختے ازاں بخورد۔ و من از دور نظارہ مے کردم۔ چوں بازگشت
بزبانِ فصیح مرا گفت۔ یا احمد ایثار بر لقمہ کار سگاں بود۔ مردان جان و زندگانی ایثار کنند۔ چوں
ایں برہاں بدیدم۔ دست از کل اشتغال بداشتم۔ و ابتدار توبہ من آں بود۔ جعفر خلدی گوید۔
کہ روزے ابوالحسن نوری اندر خلوت مناجات مے کرد۔ و من برفتم تا مناجاتِ ویرا گوش دارم۔
چنانکہ وے نداند۔ کہ سخت فصیح ولبق بود۔ مے گفت بار خدایا اہل دوزخ را عذاب کنی۔ و جملہ
آفریدگان تواند بعلم، و قدرت، و ارادت قدیم۔ و اگر ناچار دوزخ را از مردم پر خواہی کرد قادری
بر آنکہ بمن آں دوزخ و طبقاتِ آں پر کنی۔ و مر ایشانرا بہ بہشت فرستی۔ جعفر گفت من اندر
امر وے متحیر شدم۔ و بدیدم بخواب کہ آئندہ بیامدے۔ و گفتے خداوند گفت۔ کہ ابوالحسن را بگوی
کہ ماترا بداں شفقت و تعظیم تو بخشیدیم۔ کہ بما و بندگان ماست۔ و ویرا نوری بداں خواندندے
کہ اندر خانہ تاریک چوں سخن گفتے بنور باطنش خانہ روشن گشتے۔ و بنور حق اسرارِ مریداں
بدانستے۔ تا جنید گفت۔ ویرا کہ ابوالحسن جاسوس القلوب است۔ ایں است تخصیص
مذہب وے۔ و ایں اصل قوی و امرے معظم است بنزدیک اہل بصیرت۔ و بر آدمی ہیچ
سخت تر از بذل روح نیست۔ و دست بداشتن از محبوب خود۔ و خداوند عزوجل کلید
ہمہ نیکوئیہا اندر بذل محبوب خود گردانیدہ است۔ چنانکہ گفت۔ لَن تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنفِقُوا
مِمَّا تُحِبُّونَ۔ و چوں روح کسے مبذول باشد۔ مال، و حال، و خرقہ، و لقمہ را چہ خطر باشد۔
و اصل ایں طریقت ایں است۔ چنانکہ یکے بنزدیک رویم آمد۔ کہ مرا وصیتے کن۔ گفت
یا بنی لیس الامر غیر بذل الروح ان قدرت علی ذالک و الا فلا تشتغل بترہات الصوفیة۔ اے
پسر ایں امر بجز بذل جان نیست۔ اگر توانی۔ و الا بترہات صوفیاں مشغول مشو۔ و ہرچہ بجز
ایں بود ہمہ ترہات است۔ و خداوند گفت عزوجل وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ أَمْوَاتًا
بَلْ أَحْيَاءٌ عِندَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ۔ و نیز گفت۔ وَلَا تَقُولُوا لِمَن يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ أَمْوَاتٌ
بَلْ أَحْيَاءٌ۔ پس حیاتِ ابدی اندر قربت سرمدی ببذل روح باشد۔ و ترک نصیب اندر خود
فرمان وے بمتابعت دوستانش۔ و اما ایثار و اختیار جملہ اندر رویت معرفت تفرقہ باشد۔

واندر عین جمع عین ایثار۔ کہ ترک نصیب خود اصل نصیب خود۔ وتا روش طالب متعلق بکسب
مے بود۔ ہمہ ہلاک وے بود۔ وچوں جاذب حق ولائت خود ظاہر کرد۔ احوال وافعال وے جملہ
برہم بشولید۔ وویرا عبارت نماند۔ و روزگارش را اسم نہ۔ تا کسے وے را نامے نہد۔ ویا از وے
عبارتے کند۔ ویا چیزے را بدو حوالتے کند۔ واندریں معنی شبلیؒ گوید۔ **شعر**

غبت عنی فما احسن بنفسی — وتلاشت بصفاتی الموصوفۃ

فانا الیوم غائب عن جمیع — لیس الا العبارۃ الملھوفۃ

واما السھلیۃ - تولی سھلیان بسہل بن عبداللہ تستری کنند۔ وے
از محتشمان اہل تصوف بود۔ وکبری ایشاں۔ چنانکہ ذکر وے گذشت۔ وودرجملہ اندر وقت
خود سلطان وقت بود۔ واز اہل حل وعقد بود اندریں طریقت۔ وویرا براہین ظاہر بسیار بود۔
کہ اندر ادراک حکایات آں عقل عاجز شود۔ وطریق وے اجتہاد ومجاہدۃ نفس وریاضت
است۔ ومریداں را بمجاہدۃ بدرجۂ کمال رسانیدے۔ واندر حکایات معروف است۔ کہ
مریدے را گفت۔ جہد کن تا یک روز ہمہ روز مے گوئی یا اللہ۔ یا اللہ۔ یا اللہ ودیگر روز
وسہ دیگر روز ہمچناں۔ تا بداں خوے گرفت۔ گفت اکنوں شبہا بداں پیوند۔ چناں کرد۔ تا
چناں شد۔ کہ اگر خود را بجائے خواب دیدی ہماں مے گفتے اندر خواب۔ تا آں عادت
طبع وے شد۔ آنگاہ گفت اکنوں ازیں باز گرد۔ بیاد داشت وے مشغول شود۔ تا چناں
شد۔ کہ ہمہ روزگارش مستغرق آں گشت۔ وقتے اندر خانہ بود چوبے از ہوا اندر افتاد۔ وبہ
سر وے آمد۔ وبشکست۔ وقطرہ ہائے خون کہ از سرش بر زمین مے آمد نوشتہ پدید مے آمد
اللہ۔ اللہ۔ اللہ۔ وپرورش مریداں از روئے مجاہدات وریاضات طریق سہلیاں بود۔ وخدمت
درویشاں۔ وحرمت طریق حمدونیاں۔ ومراقبۂ باطن طریق جنیدیاں۔ اما ریاضت و
مجاہدت مر وے را سود ندارد۔ اکنوں من اندر معرفت نفس وحقیقت آں بیان کنم۔
تا معلوم شود آنگاہ بیان مذاہب اندر مجاہدات۔ واحکام آں فرونہم۔ تا بر طالب معرفت
ایں ہر دو ہویدا شود۔ واللہ اعلم بالصواب۔

الکلام فی حقیقۃ النفس ومعنی الھوے

بدانکہ نفس
از روئے لغت وجود شے باشد۔ وحقیقت وذات۔ واندر جریان عادات۔ وعبارات
مرداں محتمل است معانی بسیار را۔ برخلاف یک دیگر استعمال کنند۔ بمعانی متضادہ بنزدیک

گروہے نفس بمعنے روح است۔ و نزدیک گروہے بمعنی مروت۔ و نزدیک گروہے بمعنی جسد۔
و نزدیک گروہے بمعنے خون۔ اما محققان ایں طائفہ را مراد ازیں لفظ جملہ ہیچ چیز نباشد۔
و اندر حقیقت آں موافق اند بمنبع شر است، و قائد سوء۔ اما گروہے گویند کہ شئے است مودع
اندر قالب۔ چنانکہ روح، و گروہے گویند کہ صفتی است مر قالب را چنانکہ حیات۔ و متفق اند
کہ اظہار اخلاق دنی بوے باشد۔ و افعال مذموم را سبب آنست۔ و ایں بر دو قسم است
یکے معاصی۔ و دیگر اخلاق دنی۔ چوں کبر و حسد و بخل و خشم و حقد و آنچہ بدیں ماند از معانی ناستودہ
اندر شرح و عقل پس بریاضت مر ایں اوصاف را از خود دفع تواں کرد۔ چنانچہ بتوبہ مر معصیت
را۔ و معاصی از اوصاف ظاہر بود۔ و ایں اخلاق از اوصاف باطن و ریاضت از افعال
ظاہر بود۔ و توبہ از اوصاف باطن۔ آنچہ اندر باطن پدیدار آید از اوصاف دنی باوصاف سنی
ظاہر پاک شود۔ و آنچہ بظاہر پدیدار آید باوصاف ستودہ باطن پاک شود۔ و نفس و روح ہر
دو از یک لطائف اند اندر قالب۔ چنانکہ اندر عالم شیاطین و ملائکہ و بہشت و دوزخ۔ اما
یکے محل خیر است و یکے محل شر چنانکہ چشم محل بصر است۔ و گوش محل سمع۔ و کام محل ذوق۔ و
مانند ایں از اعیان و اوصافے کہ اندر قالب آدمی مودع است پس مخالفت نفس سر
ہمہ عبادتہا است۔ و کمال ہمہ مجاہدتہا۔ و بندہ جز بداں بحق راہ نیابد۔ زانچہ موافقت وے
ہلاک بندہ است۔ و مخالفت وے نجات بندہ۔ و حق تعالیٰ امر کرد بخلاف کردن آں۔ و
مدح کرد آنانرا کہ بخلاف نفس کوشیدند۔ و ذم کرد مر آنرا کہ بر موافقت نفس رفتند۔ چنانکہ
خدا تعالیٰ گفت عزوجل۔ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ۔ و نیز گفت اَفَكُلَّمَا جَآءَ
كُمْ رَسُوْلٌ بِمَا لَا تَهْوٰى اَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْ۔ و از یوسف صدیق ما را خبر داد کہ گفت وَمَا
اُبَرِّئُ نَفْسِيْ اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌ بِالسُّوْٓءِ اِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّيْ۔ و پیغمبر گفت صلعم اذا اراد اللہ بعبد
خیرا بصرہ بعیوب نفسہ۔ و اندر آثار مروی است کہ خدائے عزوجل بداؤد وحی فرستاد
گفت یا داؤد عاد نفسک فان ودی فی عداوتہا۔ اے داؤد دشمنی کن با نفس خویش کہ
دوستی من بدشمنی اوست پس ایں جملہ کہ یاد کردیم اوصاف اند۔ ولا محالہ صفت را موصوفے
باید تا بداں قائم بود۔ از آنچہ صفت بخود قائم نباشد۔ و معرفت آں صفت جز بشناخت جملہ
قالب معلوم نگردد۔ و طریق شناختن آں بیان اوصاف انسانیت است و سر آں۔ و اندر حقیقت
انسانیت مردماں سخن گفتہ اند کہ تا ایں اسم چہ چیز را است۔ و مر چہ چیز را سزاوار است۔

و علم بر این همه طالب حق فریضه است۔ از آنچه هر که بخود جاهل بود بغیر خود جاهلتر بود۔ چون بندهٔ مکلّف باشد بمعرفت خداوند معرفت خود او را بباید۔ تا بصحت حدوث خود قدم خداوند را بشناسد و بفنائے خود بقائے حق وے را معلوم کند۔ و نص کتاب باین ناطق است۔ که خداوند تعالیٰ مر کفار را بجهل بخود صفت کرد۔ و گفت وَمَنْ يَّرْغَبُ عَنْ مِّلَّةِ اِبْرٰهٖمَ اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهٗ ای جهل نفسه و یکے گفته است از مشائخ من جهل نفسه فهو بالغیر اجهل۔ و رسولؐ گفت من عرف نفسه فقد عرف ربه۔ ای من عرف نفسه بالفناء فقد عرف ربه بالبقاء۔ و یقال من عرف نفسه بالذل۔ فقد عرف ربه بالعز و یقال من عرف نفسه بالعبودیة۔ فقد عرف ربه بالربوبیة۔ پس هر که خود را نشناسد از معرفت کل محجوب باشد۔ و مراد ازین جمله این جا معرفت انسانیت است۔ و اختلاف مردمان اندران از اهل قبله۔ گروهے گویند انسان جز روح نیست۔ این جسد جوشن و هیکل آنست۔ و موضع و ماویٰ گاه ویست۔ تا از خلل طبائع محفوظ باشد۔ و حس و عقل صفت آں۔ و این باطل است۔ از آنچه جان چون ازین بنیت جدا شود۔ وی را انسان مے خوانند۔ و این نام که از شخص مرده بنخیزد چون با وے جان بود انسانے بود زنده۔ و چون بے جان باشد انسانے بود مرده۔ و دیگر آنکه جان اندر قالب ستور نیز مودع است۔ او را انسان نخوانند۔ و اگر علت انسانیت روح بودے۔ بایستے که هر جا که جان بودے حکم انسانیت موجود بودے۔ پس دلیل قائم بر بطلان قول ایشان۔ و گروهے دیگر گفته اند که این اسم واقع است بر روح و جسد بیک جا۔ و چون یکے از دیگرے مفارق بود۔ این اسم ساقط شود۔ چنانکه بر اسپے۔ چون دو رنگ مجتمع شود یکے سیاه و دیگرے سفید آنرا ابلق خوانند۔ چون از یکدیگر جدا شوند آں رنگها یکے را سیاه خوانند۔ و دیگرے را سفید۔ و این نیز باطل است بقول خدائے عز و جل۔ که گفت هَلْ اَتٰی عَلَی الْاِنْسَانِ حِیْنٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ یَکُنْ شَیْئًا مَّذْکُوْرًا۔ و مر خاک آدم را بیجان انسان خوانند و هنوز جان بداں قالب پیوسته نبود۔ و گروهے دیگر گویند که انسان جز ویست نا متجزی۔ و محل آں دل است که قاعدهٔ همه اوصاف آدمی آنست۔ و این هم محال است۔ که اگر یکے را بکشند و دل از وے بیرون کنند هم اسم انسانیت از وے نیفتد۔ و پیش از جان باتفاق اندر قالب آدم دل نبود و گروهے از مدعیان متصوفه را اندرین معنی غلطی افتاده است۔ و گویند که انسان آکل و شارب و محل تغیر نیست۔ و آں سر الٰهی است۔ و این جسد تلبیس آنست۔ و آں مودع

است اندر امتزاج طبع و اتحاد و جب و روح۔ گویم باتفاق جملہ عقلا و مجانین و کفار و فساق
وجہال را اسم انسانیت است۔ واندر ایشاں ہیچ معنے نیست ازیں اسرار۔ و جملہ متغیرہ
آکل و شارب اند۔ واندر قالب و وجود مشخص ہیچ معنی نیست کہ آنرا انسان خوانند۔ واز
بعد ہلاکش نیز نہ۔ و خداوند عزوجل جملہ ما یہا را کہ اندر ما مرکب گردانیدہ است انسان خواندہ
است بدوں معنی ہا۔ کہ آں در بعضی آدمیاں نیست۔ کقولہ عزوجل۔ وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ
مِنْ سُلَالَةٍ مِّنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَّكِينٍ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ
مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ
اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ۔ پس بقول خداوند تعالیٰ کہ وے اصدق الصادقین است۔ از خاک
پاک ایں صورت مخصوص باہمہ تعبیہ انسان است۔ چنانکہ گروہے۔ گفتہ اند از اہل سنت
کہ انسان نامی است۔ کہ صورتش بدیں صفت معہود است۔ کہ موت ایں اسم را از وے
نفی نکند۔ تا صورت معہودہ آلت موسوم بر ظاہر و باطن۔ و مراد از صورت معہود تندرست
و بیمار بودن۔ و آلت موسوم بجنون و عاقل۔ و باتفاق ہر چہ صحیح تر بود کاملتر باشد اندر خلقت۔
پس بدانکہ ترکیب انسان آنکہ کاملتر بود نزدیک محققاں از سہ معنے باشد۔ یکے روح
و دیگر نفس و سہ دیگر جسد و ہر علینی را ازیں صورت صفتے بود۔ کہ بداں قایم بود۔ روح
را عقل، ونفس را ہوا، و جسد را حس، و مردم نمونہ است از کل عالم۔ و عالم نام دو جہان
است۔ و از ہر دو جہان در انسان نشان است۔ نشان ایں جہان آب و خاک و باد و
آتش۔ ترکیب وے از بلغم و خون وسودا و صفرا۔ نشان آنجہاں بہشت و دوزخ و عرصات
باز جان بجاے بہشت از لطافت، ونفس بجاے دوزخ از آفت، و وحشت، و جسد بجاے
عرصات۔ و جمال ایں ہر دو معنے بقہر و مواصلت۔ پس بہشت تاثیر رضائے وے۔ و دوزخ
نتیجہ سخطش ہمچنیں۔ روح مومن از روح معرفت۔ و نفس وے از حجاب و ضلالت۔ و
تا اندر قیامت مومن از دوزخ خلاص نیابد۔ و بہ بہشت نرسد۔ و حقیقت رویت نیابد
بہ تحقیق ارادت نرسد کہ قاعدۂ آں روح است بحقیقت قربت و معرفت نرسد پس ہر کہ
دنیا او را بشناسد۔ و از دیگراں اعراض کند۔ و بر صراط شریعت قیام کند بقیامت دوزخ
و صراط نہ بیند۔ و در جملہ روح مومن داعی وے بود بہ بہشت۔ کہ اندر دنیا نمونۂ آں ولیست
ونفس داعی وے بدوزخ کہ اندر دنیا نمونۂ آں ولیست۔ آں یکے را مدبر عقل تام۔ و ایں

ودیگر را قاید ہوائے ناقص۔ تدبیر آں یکے صواب۔ واز آں ایں دیگر خطا پس بر طلاب ایں درگاہ واجب بود۔ کہ پیوستہ طریق مخالفت وے سپرند۔ تا بخلاف وے مر روح وعقل را مدد کردہ باشند۔ کہ آں موضع سر خدائیست عزوجل۔ واللہ اعلم بالصواب۔

فصل ۔ اما آنچہ مشائخ گفتہ اند اندر نفس۔ ذوالنون مصری گوید رحمۃ اللہ علیہ اشد الحجاب رؤیۃ النفس۔ وتدبیر ہا صعب ترین حجب بندہ را رؤیت نفس است ومتابعت تدبیر آں۔ از انچہ متابعت وے مخالفت حق عزوجل بود۔ ومخالفت حق سر جملہ حجابہا بود۔ وابویزید بسطامی گوید رحمۃ اللہ علیہ النفس صفۃ لا تسکن الا بالباطل نفس صفتی است کہ سکونت آں بباطل بود ہرگز وے راہ حق سپری نکند۔ ومحمد بن علی الترمذی گوید رحمۃ اللہ علیہ تریدان تعرف الحق مع بقاء نفسک فیک ونفسک لا تعرف نفسہا فکیف تعرف غیرہا۔ خواہی تا حق را بشناسی با بقائے نفس تو اندر تو۔ ونفس تو خود را با بقائے خود مر خود را نمے شناسد۔ چگونہ غیر خود را بشناسد یعنی نفس خود اندر حال بقائے خود بخود محجوب ست چوں بخود محجوب بود بحق چگونہ مکاشف گردد۔ جنید گوید رحمۃ اللہ علیہ اساس الکفر قیامک علی مراد نفسک۔ بنا کفر قیام بندہ باشد بر مراد تن خود۔ از انچہ نفس را با لطیفہ اسلام مقارنت نیست۔ لا محالہ پیوستہ در اعراض کوشد۔ ومعرض منکر بود۔ ومنکر بیگانہ۔ وابوسلیمان دارانی گوید رحمۃ اللہ علیہ النفس خائنۃ مانعۃ۔ وافضل الاعمال خلافہا نفس خائن است اندر امانت۔ ومانع از طلب رضا۔ وبہترین اعمال خلاف ویست۔ از انچہ خیانت اندر امانت بیگانگی بود۔ وترک رضا گم شدگی۔ وانفاس ایشاں اندریں معنی بیش از انست کہ حصر تواں کرد۔ جملگی آثار آں دم بر سر مقصود۔ واثبات مذہب سہل اندر صحت مجاہدات نفس وریاضت آں۔ وطریق بیان اندر حقیقت آں۔ وباللہ التوفیق۔

الکلام فی مجاہدۃ النفس

قال اللہ تعالیٰ وَالَّذِیْنَ جَاهَدُوْا فِیْنَا لَنَهْدِیَنَّهُمْ سُبُلَنَا وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم المجاہد من جاہد نفسہ فی اللہ ونیز گفت رجعنا من الجہاد الاصغر الی الجہاد الاکبر۔ قیل یا رسول اللہ ما الجہاد الاکبر۔ قال الا وہی مجاہدۃ النفس۔ باز گشتیم از جہاد خورد ترین یعنی غزو بسوئے جہاد اکبر گفتند یا رسول اللہ جہاد اکبر چیست۔ گفت مجاہدت نفس۔ ورسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مجاہدہ نفس را بر جہاد تفضیل نہاد۔ از انچہ رنج آں زیادت بود۔ کہ آں جہاد راندن واجب بود۔

ومجاہدۂ قہر کردن آں پس بداں اکرمک اللہ تعالیٰ طریق مجاہدۂ نفس۔ وسیاست آں
واضح وپیداست۔ کہ ستودہ است میان ہمہ اہل ادیان۔ وملل۔ ومختص اند اہل ایں
طریقت برعایت آں۔ ومستعمل وجار لیست وایں عبارت اندرمیان خواص وعام ایشاں۔ و
مشائخ را اندریں معنی رموز وکلمات بسیار است۔ وسہل بن عبداللہ تستریؒ اندر اصل ایں غلو بیشتر
کند۔ وویرا اندر مجاہدات براہین بسیار است۔ وگویند کہ وے خود را ایں داشتہ بود۔ کہ ہر پانزدہ روز
یکبار طعام خوردے۔ وعمر دراز بگذاشت بغذا اندک۔ وجملہ محققان مجاہدت اثبات کردہ اند۔
ومر آنرا اسباب مشاہدہ گفتہ اند۔ ووے بودہ است کہ مجاہدہ را علت مشاہدہ گفتہ است۔ ومر
طالب را اندر حق یافت تاثیرے عظیم نہادہ است۔ ووے زندگانی دنیا را در طلب فضل مہد بر حیات
عقبیٰ۔ در حصول مراد۔ ازانچہ گوید آں ثمرۂ این است چوں در دنیا خدمت کنی۔ آنجا قربت یابی۔
بے خدمت آں قربت نباشد۔ باید تا علت وصول حق مجاہدۂ بندہ باشد۔ کہ بکند ہم بتوفیق وے
المشاہدات مواریث المجاہدات۔ ودیگراں گویند کہ وصول حق را علت نباشد۔ کہ ہر کہ بحق
رسد بفضل رسد فضل را بافعال چہ کار بود پس مجاہدت تہذیب نفس راست۔ نہ حقیقت قرب را۔
ازانچہ رجوع مجاہدہ بہ بندہ باشد۔ وحوالہ مشاہدہ بحق محال بود۔ کہ ایں علت آں گردد۔ یا آں علت
ایں۔ وحجت سہلؒ اندریں قول خدا ایست عزوجل کہ گفت۔ وَالَّذِيْنَ جَاهَدُوْا فِيْنَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ
سُبُلَنَا۔ آنکہ مجاہدہ کند مشاہدہ یابد۔ ونیز جملہ ورود انبیاء واثبات شریعت ونزول کتب وجملہ
احکام تکلیف مجاہدت است۔ اگر مجاہدت علت مشاہدۂ نبودے حکم ایں جملہ باطل شدے۔ و
نیز جملہ احوال دنیا وعقبیٰ التعلق بحکم علل وارد۔ ہر کہ علل از حکم نفی کند شرع ورسم جملہ برخیزد۔ نہ اندر
اصل اثبات تکلیف درست آید۔ ونہ اندر فرع طعام مر سیری را ویا جامع مر دفعہ سرما را
علت شود۔ وایں تعطیل کل معانی بود وپس رویت اسباب اندر افعال توحید بود۔ ودفع آں
تعطیل۔ وایں را اندر مشاہدہ دلائل است۔ وانکار مشاہدۂ مکابرۂ عیاں بود۔ نہ بینی کہ اسپ
توسن را بریاضت از صفت ستوری بصفت مردمی آرند۔ واوصاف ستوری اندر وے مبدل
کنند۔ تا تازیانہ از زمین برگیرد۔ وبخداوند دہد۔ وگوی بدست بگرداند۔ ومانند ایں کودک بے عقل
عجمی را بریاضت عربی زبان میکنند۔ ونطق طبیعی ویرا اندر وے مبدل میگردانند۔ وباز وحشی
را بریاضت بداں درجہ رسانند۔ کہ چوں بگذارندش میرود۔ چوں بخوانندش باز آید۔ ورنج بند
بروے دوست تر از آزادی وگذاشتگی بود۔ وسگے پلید را مجاہدہ بداں محل رسانند کہ کشتہ روئے

حلال می‌گردد۔ و از آن آدمی بی مجاهده و ریاضت نایافته حرام۔ و مانند این پس مدار جملهٔ شرع و رسم بر مجاهدة است۔ و رسول الله صلی الله علیه وسلم اندر حال قرب حق، و یافتن کام، و امن عاقبت، و تحقیق عصمت، چندان مجاهده کرد از گرسنگی‌های دراز و روزه‌های وصال و بیداری‌های شب که فرمان آمد یا محمد طٰهٰ مَا اَنْزَلْنَا عَلَیْکَ الْقُرْاٰنَ لِتَشْقٰی۔ قرآن بتو بدان نفرستادیم که تا تو خود را هلاک کنی۔ و از ابو هریره روایت آرند که رسول صلی الله علیه وسلم اندر حال عمارت مسجد خشت می‌کشید۔ و من می‌دیدم که وی را رنج می‌رسید۔ گفتم یا رسول الله آن خشت فرا من ده۔ که من بجای تو این کار بکنم۔ گفت یا ابا هریرة خذ غیرها۔ فانه لا عیش الا عیش الاخرة۔ یا ابا هریرة تو خشتی دیگر بردار، که سرای عیش آخرت است۔ و دنیا سرای رنج و مشقت۔ و حیان بن خارجه کی روایت کند که از عبدالله بن عمر پرسیدم که اندر غزو چه گویی۔ گفت ابدأ بنفسک فجاهدها وابدأ بنفسک فاغزها فانک ان قتلت فاراً بعثک الله فاراً۔ وان قتلت مرائیا بعثک الله مرائیا۔ وان قتلت صابراً محتسبا بعثک الله صابراً محتسباً۔ پس چنانکه تالیف و ترکیب عبارت را اندر حق بیان معانی اثر است۔ تالیف و ترکیب مجاهدات را اندر حصول معانی اثر است۔ چون بیان بی عبارت و تالیف آن درست نیاید وصول بی مجاهدات و ترکیب آن درست نیاید۔ و آنکه دعوی کند مخطی بود زانچه عالم و اثبات حدوث آن دلیل معرفت آفریدگار است۔ و معرفت نفس و مجاهدت آن دلیل وصلت وی۔ و حجت گروهی دیگر آنست۔ که گویند این آیت اندر تفسیر مقدم و مؤخر است۔ چنانکه وَالَّذِیْنَ جَاهَدُوْا فِیْنَا لَنَهْدِیَنَّهُمْ سُبُلَنَا ای وَالَّذِیْنَ هَدَیْنَاهُمْ سُبُلَنَا جَاهَدُوْا فِیْنَا۔ و رسول گفت صلعم لن ینجی احدکم عمله۔ قیل ولا انت یا رسول الله۔ قال ولا انا الا ان یتغمدنی الله برحمته۔ نرهد یکی از شما بعمل خود۔ گفتند تو هم نرهی یا رسول الله۔ فرمود من هم نرهم بجز آنکه خداوند تعالی بر من رحمت کند۔ پس مجاهدت فعل بنده باشد۔ و محال باشد که فعل وی علت نجات وی گردد۔ پس خلاص و نجات بنده متعلق به مشیت است نه بمجاهدت۔ از آنجا که خداوند گفت عزوجل۔ فَمَنْ یُّرِدِ اللّٰهُ اَنْ یَّهْدِیَهٗ یَشْرَحْ صَدْرَهٗ لِلْاِسْلَامِ وَمَنْ یُّرِدْ اَنْ یُّضِلَّهٗ یَجْعَلْ صَدْرَهٗ ضَیِّقًا حَرَجًا۔ و نیز گفت تُؤْتِی الْمُلْکَ مَنْ تَشَآءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْکَ مِمَّنْ تَشَآءُ۔ تکلیف همه عالمیان اندر اثبات مشیت خود نفی کرد۔ اگر مجاهده علت وصول بودی۔ ابلیس مردود نبودی۔ و اگر ترک آن علت رد بودی آدم صلوات الله علیه هرگز مقبول صفا نبودی۔ پس کار بسبقت عنایت دارد نه بکثرت مجاهدت۔ نه هرکه مجتهدتر امین‌تر۔ بلکه هرکه بدو

عنایت بیشتر و بحق نزدیکتر یکی اندر صومعه مقرون طاعت از حق دور، و یکی اندر خرابات موصول
بمعصیت بحق نزدیکتر۔ و اشرف همه معانی ایمان است کودکی را که مکلف نیست حکمش حکم ایمان بود۔
و مجانین را همچنان پس چون اشرف مواهب را مجاهدت علت نباشد۔ آنچه کم از آن بود هم بعلت
محتاج نبود۔ و من که علی بن عثمان الجلابی ام میگویم که این خلافیست اندر عبارت بود و معنی از آنچه
یکی میگوید من طلب وجد۔ و دیگری میگوید من وجد طلب۔ و سبب یافتن طلب بود۔ و سبب
طلب یافتن۔ آن مجاهدت میکند تا مشاهدت یابد۔ و این مشاهدت میکند تا مجاهدت یابد۔ و
حقیقت این آن بود۔ که مجاهدت اندر مشاهدت بجای توفیق است اندر طاعت۔ و آن عطاست
از حق عز و جل پس چون طلب حصول طاعت بی توفیق محال بود۔ حصول توفیق نیز بی طاعت
محال بود۔ و چون بی مشاهدت مجاهدت موجود نباشد۔ بی مشاهدت مجاهدت نیز محال بود۔
پس لمعه از جمال خداوندی بباید۔ تا بنده را بمجاهدت دلالت کند۔ و چون علت وجود مجاهدت آن
لمعه باشد۔ هدایت سابق بود بر مجاهدت۔ اما آنچه آن قوم یعنی سهل و اصحاب او حجت کنند که هر که
بمجاهدات اثبات نکند۔ بورود جمله انبیا و کتب و شرایع منکر بود۔ که مدار تکلیف بر مجاهدت است
بهتر از این بباید که مدار تکلیف بر هدایت حق است۔ مجاهدات اثبات حجت را ست نه حقیقت
وصلت را۔ و خداوند عز و جل گفت۔ وَلَوْ اَنَّنَا نَزَّلْنَا اِلَیْهِمُ الْمَلٰٓئِکَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتٰى وَحَشَرْنَا
عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَّا كَانُوْا لِيُؤْمِنُوْٓا اِلَّآ اَنْ يَّشَآءَ اللّٰهُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُوْنَ۔ و اگر ما فرشتگان
را بدیشان فرستیم۔ و مردگان را با ایشان بسخن آریم۔ و برانگیزیم بر ایشان همه چیزها را۔ ایشان
ایمان نیارند۔ تا ما نخواهیم۔ از آنچه علت ایمان مشیت ماست نه رویت۔ دلائل و مجاهدت ایشان
و نیز گفت که۔ اِنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُوْنَ۔
آنانکه کافر اند یکسانست بنزدیک ایشان اظهار حجت۔ و ورود دلائل۔ و انذار اهوال
قیامت۔ و ترک آن۔ ایشان ایمان نیارند۔ که ما مر ایشان را از اهل ایمان نگردانیده ایم۔ و دلهای
ایشان بحکم شقاوت مختوم است۔ پس ورود انبیا، و نزول کتب، و ثبوت شرایع اسباب
وصول اند نه علت وصول۔ از آنچه ابوبکر اندر حکم تکلیف همان بود۔ که ابوجهل۔ اما ابوبکر بعدل و فضل
برسید۔ و ابوجهل بعدل بی فضل باز ماند پس علت وصول ابوجهل بعدل از فضل باز ماندن عین
وصول است۔ نه طلب وصول۔ که اگر طالب و مطلوب هر دو یکی بودی۔ طالب واجد بودی۔ و
چون واجد بودی۔ طالب نبودی۔ از آنچه رسیده آسوده باشد۔ و بر طالب آسایش درست نیاید۔

و پیغمبر گفت صلعم من استوی یوماه فهو مغبون. هر کرا دو روز چون هم بود یعنی از طالبان وی
اندر علمی ظاهر بود باید که هر روزه بهتر باشد. و این درجهٔ طالبان است. باز گفت استقیموا
و لن تحصوا استقامت گیرید. و بر حال باشید پس مجاهدت را سبب گفت. و سبب اثبات
کرد مر اثبات حجت را. و وصول را از سبب نفی کرد تحقیق الهیت را. و آنچه گویند که اسپ را
بمجاهدت بصفتی دیگر گردانند. بدانکه اندر اسپ صفتی است مکتوم. که اظهار آنرا مجاهدت سبب
است. که تا ریاضت نیابد. آن معنی ظاهر نشود. و اندر خر که آن معنی نیست. هرگز اسپ نگردد.
نه اسپ را بمجاهدت خر توان کرد. و نه خر را بریاضت اسپ توان گردانید. از آنچه این قلب
عین باشد. پس چون چیزی که عین او را قلب نتواند کرد. اثبات آن اندر حضرت حق سبحانه محال
بود بدان. و پیر یعنی سهل تستری مجاهدتی میدید که وی از آن آزاد بود. و در عین آن عبارت
او از آن منقطع بود. نه چون گروهی که عبارت آنرا بی معاملتی مذهب گردانیده اند. و محال باشد
که آنچه همه معاملت است بیایا بهمه عبارت گردد. و در جمله مر اهل این قصه را مجاهدت و ریاضت
موجود است باتفاق اما رویت آن اندر آن آفت است. پس آنکه مجاهدت نفی میکند. نه مراد
عین مجاهدت نیست. بلکه مراد عدم رویت مجاهدتست، و عجب ناشدن با فعال خود اندر محل قدر را.
از آنچه مجاهدات فعل بنده بود. و مشاهدت، داشت حق. تا داشت حق نباشد فعل بنده قیمت نگیرد. تو ای
از خودت دل نگرفته. که چندین مشاطگی خود کنی و فضل حق نه بینی. که چندین سخن فعل خود گوئی. پس مجاهد
دوستان فعل حق باشد اندر ایشان بی اختیار ایشان. و آن قهر و گدازش بود و گداز [illegible]
بود. و مجاهدت جاهلان فعل ایشان باشد اندر ایشان باختیار ایشان. و آن تشویش بود و پراگندگی
دل پراگنده از آفت پراگنده بود پس تا توانی از فعل خود عبارت مکن. و اندر هیچ صفت نفس
متابعت مکن. که وجود هستی تو حجاب تست. اگر بفعلی محجوب بودی بفعل دیگری برخاستی. چون
کلیت تو حجابست تا بکلیت فنا نگردی شایستهٔ بقا نگردی. و ان النفس کلب باغ و جلد
الکلب لا یطهر الا بالدباغ. و اندر حکایات معروف است. که حسین بن منصور بکوفه اندر
خانه محمد بن الحسین العلوی نزول کرده بود. ابراهیم خواص بکوفه اندر آمد. چون خبر وی شنید
بنزدیک وی شد. حسین گفت یا ابراهیم اندرین چهل سال که تو تعلق بدین طریق داری. ازین
معنی ترا چه چیز حاصل شده است. گفت طریق توکل مرا مسلم شده است. حسین گفت ضیعت
عمرک فی عمران الباطن فاین الفناء فی التوحید. عمر اندرین عمران باطن ضائع کردی پس

فنا کجاست اندر توحید یعنی توکل عبارتیست از معاملت خود با خداوند تعالی۔ و درستی باطن با اعتماد کردن با وے۔ و چوں کسے عمرے اندر معالجت باطن کند عمرے دیگر باید تا در معاملت ظاہر خرچ کند۔ ہر دو عمر ضائع باشد۔ و ہنوز از حق بوے اثرے نرسیدہ باشد۔ و از شیخ ابوعلی سیاہ مروزی حکایت کنند۔ کہ گفت من نفس را بدیدم بصورتے مانند صورت من۔ کہ یکے موے وے گرفتہ بود۔ و وے را بمن داد من وے را بدرختے بستم۔ و قصد ہلاک وے کردم مرا گفت یا اباعلی مرنج کہ من لشکر خدایم مرا کم نتوانی کرد۔ و از محمد بن علیان نسوی روایت آرند۔ و وے از کبار اصحاب جنید بود کہ من اندر ابتدائے حال کہ با آفتہائے نفس بینا گشتہ بودم۔ و کمینگا ہہائے وے بدانستہ از وے پیوستہ حقدے اندر دل من بود۔ روزے چیزے چوں روباہ بچہ از گلوئے من بر آمد۔ و حق تعالیٰ مرا بوے شناسا گردانید۔ بدانستم کہ آن نفس است و برا زیر پائے اندر آوردم۔ و ہر لگدے کہ بروے میزدم۔ وے بزرگتر میشد۔ گفتم اے ہذا ہمہ چیزہا برنج و زخم ہلاک شوند تو چرا زیادہ گردی۔ گفت از آنچہ آفرینش من بر بازگونگی است۔ و آنچہ رنج چیزہا بود راحت من بود۔ و آنچہ راحت چیزہا بود رنج من بود۔ و شیخ ابوالعباس شقانی کہ امام وقت بود گفت روزے من بخانہ اندر آمدم۔ سگے زرد دیدم بجائے خود خفتہ بود۔ پنداشتم کہ از محلت اندر آمدہ است۔ قصد راندن وے کردم۔ وے بزیر دامن من اندر آمد۔ و ناپدید شد۔ و شیخ ابوالقاسم گرگانی کہ امروز قطب و مدار علیہ و بہ بست البقاہ اللہ۔ وے از ابتدائے حال خود نشان داد۔ کہ من وے را بصورت مارے دیدم۔ و درویشے گفت من نفس را دیدم بصورت موشے۔ گفتم تو کیستی گفت من ہلاک غافلانم کہ داعی شر و سوء ایشانم۔ و نجات دوستاں کہ اگر من با ایشاں نباشمے۔ کہ وجود من آفت است۔ ایشاں بپاکی خود مغرور شوندے۔ و بافعال خود متکبر۔ کہ چوں اندر طہارت دل و صفائی سیر و نور ولایت و استقامت بر طاعت خود نگرند۔ از ہوا کبری در ایشاں پدیدار آید۔ و باز چوں مرا بینند اندر میان دو پہلوے خود آں جملہ عیب از ایشاں پاک شود۔ و ایں جملہ حکایات دلیل آنست کہ نفس عینی است نہ صفتی۔ و ویرا صفات است و با اوصاف وے ظاہر میبینیم۔ و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ اعدے عدوک نفسک التی بین جنبیک۔ دشمن ترین دشمنان تو نفس تست اندر میان دو پہلوے تو پس چوں معرفت آں حاصل آمد دانستی کہ خود آنرا بریاضت بدست تواں آورد۔ اما اصل و ماہیت وے نیست نگردد۔ و چوں شناخت وے درست شد طالب اگر مالک باشد باک نبود از بقائے او اندر وے۔ لان النفس کلب نباح و امساک الکلب بعد

الرياضة مباحة۔ پس مجاہدات نفس در فنائے اوصاف نفس را بود۔ نہ فنائے عین او را۔ و مشائخ را اندریں معنے سخن بسیار است۔ اما من خوف تطویل کتاب را بدیں مقدار کفایت کردم۔ اکنوں سخن اندر حقیقت ہوا و ترک شہوات گویم ان شاء اللہ عزوجل۔ و باللہ التوفیق۔

الكلام فی حقیقة الهوی

بداں اعزک اللہ کہ ہوا عبارت از اوصاف نفس است بنزدیک گروہے۔ و بنزدیک گروہے دیگر عبارتست از ارادت طبع۔ کہ متصرف و مدبر نفس است۔ چنانچہ عقل از روح۔ و ہر روحی را کہ اندر بنیت خود از عقل قوتے نباشد ناقص بود۔ و نیز ہر نفسے را کہ از ہوا قوتے نباشد ناقص بود۔ پس نقص روح نقص قربت بود۔ و نقص نفس عین قربت۔ و پیوستہ مر بندہ را دو تلقین مے باشد۔ یکے از عقل و یکے از ہوا الا آنکہ متابع دعوت عقل باشد بایمان رسد۔ و آنکہ متابع دعوت ہوا بود بضلالت و کفران رسد۔ پس ہوا حجاب و اضلال باشد۔ و رفعت گاہ مریداں و محل اعراض طالبان و ماموراست بندہ بخلاف آں۔ و منہی از ارتکاب آں۔ لان من رکبھا ھلك۔ ومن خالفھا ملك۔ چنانکہ خداوند گفت عزوجل۔ وَاَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰى فَاِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَاْوٰى۔ و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم اخوف ما اخاف علی امتی اتباع الھوی وطول الامل۔ و از ابن عباسؓ مے آرند اندر تفسیر قول خدائے تبارک و تعالے و تقدس۔ اَفَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهٗ هَوَاهُ ای الھوی الھا معبودا۔ ویل مرآنکہ بدول حق ہوائے وے معبود وے لیست۔ و ہمہ ہمت وے روز و شب طلب رضائے وے لیست۔ و ہوا ہا جملہ بر دو قسم است یکے ہوائے لذت۔ و شہوت و دیگر ہوائے جاہ خلق و ریاست۔ و آنکہ متابع ہوائے لذت باشد اندر خرابات بود۔ و خلق از فتنہ وے ایمن باشند۔ اما آنکہ متابع ہوائے شہوت جاہ خلق و ریاست باشد۔ اندر صوامع و دوائر باشد۔ فتنہ خلق باشد کہ خود از راہ افتادہ باشد و خلق را نیز بضلالت داعی بود۔ فنعوذ باللہ من متابعة الھوی۔ پس آنرا کہ کل حرکات ہوا یا شد بمتابعت آں و یرا رضا باشد دور باشد از حق اگرچہ در مسجد با شما باشد۔ و باز آنرا کہ از ہوا تبرّیش بود۔ و از متابعت وے گریزش بود۔ نزدیک باشد بحق۔ اگرچہ اندر کنشت بود۔ ابراہیم خواصؒ گوید کہ وقتے شنیدم کہ اندر روم راہبے ہفتاد سال است۔ تا در دیرے نشستہ است بحکم رہبانیت گفتم اے عجب شرط رہبانیت چہل سال بود۔ و ایں مرد بچہ مشرب ہفتاد سال دریں دیر بسیار امیدہ است۔ قصد وے کردم چوں بنزدیک دیر وے رسیدم۔ دریچہ باز کرد۔ و مرا گفت یا ابراہیم دانستم کہ بچہ کار آمدی من اینجا نہ

براہیے نشستہ ام - اندریں ہفتاد سال - بلکہ من سگے دارم با ہوا شوریدہ - اندریں دیر نشستہ ام
تا سگ یانی کنم - و شرّ وے از خلق باز دارم - والا من نہ ایم - چوں ایں سخن از وے بشنیدم - گفتم
بارخدایا قادری - کہ اندر عین ضلالت بندہ را طریق صواب دہی - و براہ راست کرامت کنی - مرا گفت
یا ابراہیم چند مر ما نرا طلب کنی - برو خود را طلب کن - چوں یافتی پاسبان خود باش - کہ ہر روز
ایں ہوا سی صد و شصت گونہ لباس الہیت پوشد - و بندہ را بضلالت دعوت کند - و در جملہ
شیطان را اندر دل و باطن بندہ مجال نباشد - تا ورا ہوائے معصیتے اندر دل پدیدار نیاید -
و چوں مایۂ آں از ہوا پدیدار آید - آنگاہ شیطان آنرا بگیرد - و مے آراید - و بر دل وے جلوہ
میکند - و ایں معنی را وسواس خوانند پس ابتدائے آں از ہوا بودہ باشد - و البادی اظلم - و ایں معنی
قول خدا ایست عزّوجلّ - کہ گفت مر ابلیس را آنگاہ کہ میگفت کہ من جملہ آدمیانرا از راہ ببرم - اِنَّ عِبَادِیْ
لَیْسَ لَکَ عَلَیْهِمْ سُلْطَانٌ - ترا بر بندگان خاص من ہیچ سلطانی نیست پس شیطان بر حقیقت
نفس و ہوائے بندہ باشد - و ازاں بود کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم گفت - ومامن احد الا وقد غلبہ
شیطانہ الا عمر - فانہ غلب شیطانہ - ہیچکس نیست کہ نہ شیطان ویرا غلبہ کردہ است یعنی
ہوائے ہر کسے مر اورا غلبہ کردہ است بجز عمر - کہ وے شیطان خود را غلبہ کردہ است پس ہوا تخم
طینت آدم - و ریحان جان فرزندان وے است - کہ پیغمبر گفت الهوی، والشهوت معجونة
بطینة ابن آدم - ترک ہوا بندہ را امیر کند - و ارتکاب آں امیر را اسیر کند - چنانکہ زلیخا ہوا را
ارتکاب کرد امیر بود اسیر شد - و یوسف ترک ہوا بگفت اسیر بود - امیر گشت - و از جنیدؒ پرسیدند
ما الوصل، قال ترك ارتكاب الهوی - آنکہ خواہد کہ بوصلت حق مکرم شود ہوا گوئی تن را خلاف کن -
کہ بندہ بہیچ عبادت بحق تقرب نکند بزرگتر ازانکہ مر ہوا را خلاف کند - ازانچہ کوہ بناخن کندن برآدمی
آسان تر ازاں بود کہ ہوا را خلاف کردن - و اندر حکایات یافتم از ذوالنون مصری کہ گفت یکے را
دیدم کہ اندر ہوا مے پرید - گفتم ایں درجہ بچہ یافتی - گفت قدم بر ہوا نہادم تا در ہوا شدم - از محمد
بن فضل البلخی مے آید - کہ گفت عجب دارم ازانکہ بہوائے خود بخانہ وے شود - و زیارت کند - چرا قدم
بر ہوا نہند - تا بدو رسد و باوے دیدار کند - اما ظاہر ترین صفتے مر نفس را شہوت است - و شہوت
معنی است پراگندہ - اندر اجزائے آدمی - و جملہ حواس در کار ہائے وے اند - و بندہ بحفظ جملہ
مکلف است - و از فعل ہر یک مسئول - شہوت ازاں چشم دیدار - و ازاں گوش شنیدن - و
ازاں بینی بوئیدن - و ازاں زبان گفتن - و ازاں کام چشیدن - و ازاں جسد لمس - و بسودن -

واز آں صدر اندیشیدن پس باید کہ طالب راعی و حاکم خود باشد۔ و روز و شب روزگار خود را
دراں بگذارد۔ تا ایں دواعی ہوا راکہ اندر حواس پیدا مے آیند از خود منقطع گرداند۔ و از خداوند تعالیٰ
خواہد۔ تا ویرا بداں صفت گرداند۔ کہ ایں ارادت از باطن وے مدفوع گردد۔ کہ ہر آنکہ بجز
شہوت بتولا گردد از کل معانی محجوب شود۔ پس اگر بندہ بتکلف ایں را از خود دفع کند رنج وے
دراز گردد۔ و وجود اجناس آں متواتر شود۔ و طریق ایں تسلیم است تا مراد حاصل گردد۔ و از
ابوعلی سیاہ مروزیؒ حکایت کنند۔ کہ گفت من بگرمابہ رفتہ بودم۔ و بر موافقت سنت استرہ
را مراعات میکردم۔ با خود گفتم اے بوعلی ایں عضو را کہ منبع شہوات است ترا بچندیں آفت مبتلا
دارد و از خود جدا کن۔ تا از شہوت باز رہی۔ بسرم ندا کردند کہ یا باعلی اندر ملک ما تصرف مے کنی
مگر تعبیہ ما را عضوے از عضو دیگر اولیٰ تر نیست۔ بعزت ما اگر آں را از خود جدا کنی ما در ہر موئے
از آں تو صد چنداں شہوت و ہوا نہیم۔ اندراں محل۔ و اندریں معنی گوید۔ **شعر**

تَبْتَغِی اِحْسَانَ دَمِ اِحْسَانَکَ ۔۔۔ اُتْرُکْ بَخْشِی اللہِ رِیْحَانَکَ

بندہ را در خرابی بنیت ہیچ تصرفے نیست۔ اما اندر تبدیل صفت بتوفیق حق۔ و تسلیم امر و تبری از
حول و قوت کسبی ہست۔ و بحقیقت چوں تسلیم آمد عصمت آمد۔ و بعصمت حق بندہ بحفظ و فنائے
آفت نزدیکتر بود۔ کہ بمجاہدت۔ لان نفی الذباب بالمکنسۃ ایسر من نفیہ بالمذبۃ پس حفظ
حق زائل گرداندۂ جملگی آفتہا است۔ و بزوا بندۂ جملگی علتہا۔ و بہیچ صفت مر بندہ را باوے
مشارکت نیست۔ چنانچہ وے فرمودہ است اندر ملک وے تصرف نہ۔ و تا تقدیر عصمت
حق نباشد بجہد بندہ از ہیچ چیز باز نتواند بود۔ کہ جہد او جہد نباشد۔ چوں از حق بہ بندہ جہد نباشد
جہد وے را سود ندارد۔ و قوت طاعت بجہد ساقط شود۔ و جملہ جہدہا اندر دو جایگاہ صورت بندد۔
یا جہد کند تا تقدیر حق را بگرداند از خود۔ یا خود بخلاف تقدیر چیزے بخود نسبت کند۔ و ایں ہر
دو روا نباشد کہ تقدیر بجہد متغیر نشود۔ و ہیچ کارے بے تقدیر نیست۔ و ہم مے آید کہ شبلیؒ
بیمار شد طبیبے نزدیک وے آمد۔ گفت پرہیز کن۔ گفت از چہ چیز پرہیز کنم از چیزیکہ روزی
من است۔ یا از آنچہ روزی من نیست۔ اگر پرہیز از روزی باید کرد نتواں کرد۔ و اگر جز از روزی
آں خود بمن ندہند۔ ان المشاہدۃ لا تجاہد۔ و ایں مسئلہ با حتیاط جائے دیگر بیارم
انشاء اللہ تعالیٰ عزوجل۔ و اما الحکمیۃ حکیمان تولی بابی عبداللہ محمد بن علی الحکیم الترمذی
کنند۔ و وے یکے از آئمۂ وقت بود اندر جملہ علوم ظاہری و باطنی۔ و ویرا تصانیف بسیار است

وقاعدهٔ سخن وطریقش بر ولایت بود۔ وعبارت از حقیقت آں کردے۔ واز درجات اولیاء و
مراعات ترتیب آں گفتے۔ وآں علیحدہ بحر لیست بیکرانه با اعجوبہ بسیار۔ وابتدائے کشف مذہب
وے آنست که بدانی۔ که خداوند تعالیٰ را اولیا است۔ که ایشانرا از خلق برگزیدہ است۔ وہمت
شاں را از متعلقات بریدہ۔ واز دواعی نفس وہوا شاں واخریدہ۔ ہر کسے را بر درجتے
قیام دادہ۔ ودرایں معانی بر ایشاں کشودہ۔ واندریں سخن دراز است۔ وچند اصل او را شرح
باید داد۔ تا معلوم گردد۔ اکنوں من برسبیل اختصار تحقیق ایں ظاہر کنم۔ واسباب واوصاف
وسخن مرداں را اندراں بیارم انشاء اللہ عزوجل۔

الکلام فی اثبات الولایۃ

الکلام فی اثبات الولایۃ۔ بدانکه قاعدہ واساس طریقت تصوف
ومعرفت جملہ بر ولایت واثبات آنست۔ وجملہ مشائخ اندر حکم اثبات ایں موافق اند۔ اما ہر
کسے بعبارت دیگرگوں بیان ایں ظاہر کردہ اند۔ ومحمد بن علیؒ مخصوص است باطلاق ایں
عبارت مر حقیقت طریقت را۔ اما ولایت بفتح تصرف بود اندر حق لغت۔ وولایت بکسر واو
امارت بود۔ ونیز ہر دو مصدر فعل ولیت باشند۔ وچوں چنیں بود باید که تا دو لغت بود۔ چو
دلالت ودلالت۔ ونیز ولایت ربوبیت بود۔ واز انست که خدائے عزوجل گفت ھُنَالِکَ
الْوَلَایَةُ لِلّٰہِ الْحَقِّ۔ که کفار تولی بوے کنند۔ ونیز بدو بگروند۔ واز معبودان خود تبری
کنند۔ ونیز ولایت بمعنی محبت بود۔ اما ولی روا باشد که فعیل بود بمعنی مفعول۔ چنانکه خدائے
گفت عزوجل۔ وَھُوَ یَتَوَلَّی الصّٰلِحِیْنَ۔ که خداوند تعالیٰ بندۂ خود را بافعال واوصاف وے
نگذارد۔ واندر کنف حفظ خودش بدارد۔ روا باشد که فعیل باشد بمعنی مبالغہ اندر فاعل۔ که
بندہ تولی بطاعت وے کند۔ وبرعایات حقوق وے مداومت کند۔ واز غیر وے اعراض
کند۔ ایں یکے مرید باشد۔ وآں دیگرے مراد۔ وایں جملہ معانی از حق بہ بندہ۔ واز بندہ بحق
روا بود۔ از آنچہ روا باشد که وے تعالیٰ ناصر دوستانِ خود باشد۔ زانچہ وعدہ کرد خداوند تعالیٰ
مر دوستانِ خود را از صحابہ پیغمبر بنصرت۔ وگفت اَلَآ اِنَّ نَصْرَ اللّٰہِ قَرِیْبٌ۔ ونیز گفت۔
وَاَنَّ الْکٰفِرِیْنَ لَا مَوْلٰی لَھُمْ ای لا ناصر لھم۔ چوں کفار را ناصر نبود لامحالہ مومنانرا ناصر بود۔
که نصرت کند عقولِ شانرا اندر استدلال آیات۔ وبیان معانی برد لہائے ایشاں۔ وکشف براہین
بر اسرار ایشاں۔ ونصرت کند مر ایشانرا۔ بر مخالفتِ نفس۔ وشیطان۔ وموافقتِ امورِ خود۔
ونیز روا باشد۔ که بدوستی مخصوص گرداند شانرا۔ واز محل عداوت نگاہ دارد۔ چنانکه گفت یُحِبُّھُمْ

بخشودند. تا ویرا بدوستی وی دوست دارند و روی از خلق برتابند تا هم وی ولی ایشان
باشد. و هم ایشان اولیای وی. و روا باشد که یکی را ولایتی دهد بر اقامت کردن بر طاعت
وی. و ویرا اندر حفظ و عصمت نگاه دارد تا وی بر طاعت وی اقامت کند. و از مخالفت
بپرهیزد. و شیطان از حسن اقامت طاعت وی بگریزد. و روا بود که یکی را ولایتی دهد
تا حلش اندر ملک حل بود و عقدش عقد و دعوتش مستجاب. و انفاسش مقبول چنانکه
پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم رُبَّ اَشْعَثَ اَغْبَرَ ذِی طِمْرَیْنِ لَا یُعْبَأُ بِهٖ لَوْ اَقْسَمَ عَلَی اللّٰهِ
لَاَبَرَّهٗ. و معروفست که اندر خلافت عمر بن الخطاب رضی الله عنه رود نیل بر عادت خود بایستاد. از آنچه
اندر جاهلیت هر سال کنیزکی آراسته در وی انداختندی تا روان شدی. عمر بر کاغذ پاره
بنوشت که ای آب اگر بخود ایستاده روان مباش. و اگر بفرمان خدا ایستاده عمر میگوید که روان شو چون
رقعه اندر آب انداختند. آب برفت. و این امارت بحقیقت بود پس مراد من اندر ولایت. و
اثبات آن آنست تا بدانی که اسم ولی مر آنکس را روا بود که این معانی مذکور اندر وی موجود
باشد. چنانکه وی را حال این بود که گفتم. و بیش ازین مشایخ اندرین کتب ساختند. و
آن عزیز بیشتر ناپدید گشت. اکنون من عبارت آن پیر بزرگ را که صاحب مذهب است
جال و هم چنانکه اعتقاد من بدان بهتر است تا ترا فواید بسیار حاصل شود. و بجز تو آنرا که سعادت
خواندن این کتاب باشد از طلاب این طریقت انشاء الله عز و جل.

فصل

بدانکه اولیاء الله تعالی که این لفظ متداول است میان خلق و کتاب و سنت
بدین ناطق است چنانکه خداوند گفت عز و جل. اَلَا اِنَّ اَوْلِیَآءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَا
هُمْ یَحْزَنُوْنَ. و نیز گفت نَحْنُ اَوْلِیَآؤُکُمْ فِی الْحَیٰوةِ الدُّنْیَا وَفِی الْاٰخِرَةِ. و جای دیگر گفت.
اَللّٰهُ وَلِیُّ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا. و پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم اِنَّ مِنْ عِبَادِ اللّٰهِ لَعِبَادًا یَغْبِطُهُمُ الْاَنْبِیَآءُ
وَالشُّهَدَآءُ قِیْلَ مَنْ هُمْ یَا رَسُوْلَ اللّٰهِ صِفْهُمْ لَنَا لَعَلَّنَا نُحِبُّهُمْ قَالَ قَوْمٌ تَحَابُّوْا بِرُوْحِ اللّٰهِ مِنْ
غَیْرِ اَمْوَالٍ وَلَا اکْتِسَابٍ وُجُوْهُهُمْ نُوْرٌ عَلٰی مَنَابِرَ مِنْ نُوْرٍ لَا یَخَافُوْنَ اِذَا خَافَ النَّاسُ
وَلَا یَحْزَنُوْنَ اِذَا حَزِنَ النَّاسُ ثُمَّ تَلَا اَلَا اِنَّ اَوْلِیَآءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ. و
نیز پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم که خدای گفت عز و جل مَنْ اٰذٰی لِیْ وَلِیًّا فَقَدِ اسْتَحَلَّ مُحَارَبَتِیْ. و
مراد ازین آنست که خداوند تعالی را اولیا اند که ایشانرا بدوستی و ولایت مخصوص گردانیده است
و والیان ملک وی اند که برگزیده است شانرا. و نشانه اظهار فعل خود گردانیده است.

بانواع کرامات مخصوص کرده۔ و از آفات طبعی از ایشان پاک گردانیده۔ و از متابعت نفس و ہوا
شانرا برہانیده۔ تا ہمت شان بجز وے نیست۔ و انس شان جز با وے نہ۔ پیش از ما بوده اند
اندر قرون ماضیہ۔ و اکنون ہستند۔ و از پس این الی یوم القیامۃ خواہند بود۔ از آنچہ خداوند
تعالیٰ مر این امت را شرف داده است بر جملہ امم۔ و ضمان کرده است کہ من شریعت محمد
را صلی اللہ علیہ وسلم نگاہ دارم۔ چون براہین خبرے و حجج عقلی۔ امروز موجود است اندر میان
علماء۔ باید تا برہان عینی نیز موجود باشد۔ انکار نشاید اندر میان خلق اولیاء و خواص خداوند
و این خلاف ما را با دو گروه باشد۔ یکے معتزلہ و دیگر عامہ حشویان۔ معتزلہ تخصیص یکے را
بر یکے انکار کنند از گروندگان۔ و نفی تخصیص وے نفی تخصیص نبی باشد۔ و این کفر باشد۔
و عوام حشویان تخصیص روا دارند۔ اما گویند کہ بوده اند و امروز نمانده اند۔ و انکار ماضی و
مستقبل ہر دو یکے بود۔ از آنچہ طرفی از انکار اولیٰ تر باشد از طرفے دیگر۔ پس خداوند تعالیٰ
برہان نبوی را تا امروز باقی گردانیده است۔ و اولیاء را سبب اظہار آن کرده۔ تا پیوستہ آیات
حق و حجت صدق محمد صلعم ظاہر باشد۔ و مر ایشانرا والیان عالم گردانیده۔ تا مجرد حدیث وے را
گشتہ اند۔ و راه متابعت نفس را اندر نوشتہ۔ تا از آسمان باران ببرکت اقدام ایشان آید۔ و از
زمین نبات ببرکات اقدام بصفائی احوال ایشان روید۔ و بر کافران مسلمانان ظفر بہمت ایشان
یابند۔ و از ایشان چہار ہزار اند کہ مکتوبانند۔ و مر یکدیگر را نشناسند۔ و جمال حال خود ندانند۔
و اندر کل احوال از خود و از خلق مستور باشند۔ و اخبار بدین مورود است۔ و سخن اولیاء بدین
ناطق۔ و مرا خود اندرین معنی بحمد اللہ خبر عیان گشتہ است۔ و اما آنچہ اہل حل و عقد اند۔ و سرہنگان
درگاه حق سی صد تن اند کہ مر ایشانرا اخیار خوانند۔ و سہ دیگر کہ مر ایشانرا نقبا خوانند۔ و یکے
دیگر کہ مر وے را قطب خوانند۔ و غوث نیز خوانند۔ و این جملہ مر یکدیگر را بشناسند۔ و اندر امور
باذن یکدیگر محتاج باشند۔ و برین اخبار مروی ناطق است۔ و اہل سنت بر صحت این مجتمع اند۔
و مراد اندرین موضع شرح و بسط آن نیست۔ اینجا عام اعتراض کنند۔ از آنچہ گفتم کہ مر ایشان
یکدیگر را بشناسند کہ ہر یک از ایشان ولی اند پس باید کہ از عاقبت خود ایمن باشند۔ و این
محال باشد کہ معرفت ولایت ایمنی اقتضا کند۔ چون روا باشد کہ مومن با ایمان خود عارف
بود۔ و ایمن نباشد۔ روا باشد کہ ولی بولایت خود عارف باشد۔ و ایمن نباشد۔ اما روا باشد
کہ بوجہ کرامت حق تعالیٰ ولی را بایمنی عاقبت او مشرف گرداند۔ اندر صحت حال بر وے و

حفظِ وے از مخالفت۔ و اینجا مشایخ را اختلافست۔ و من علت اختلاف پیدا کردہ ام۔ کہ ہرکرا آں
چہار ہزار کہ مکتوم است معرفت وے مر خود را بولایت روا ندارند۔ و آنکہ ازیں گروہ دیگر اند
روا دارند۔ و بسیارے از فقہا نیز موافق آں گروہ اند۔ و بسیارے موافق ایں گروہ۔ و از متکلمان
ہمچناں استاد ابو اسحٰق اسفرائنی۔ و جماعتے از متقدمان برآنند کہ ولی خود را نشناسد کہ ولی
است۔ و استاد ابوبکر ابن فورک و جماعتے دیگر از متقدماں برآنند کہ بشناسد۔ ولی خود را کہ
ولی است۔ گویم مر آں گروہ را کہ اندر معرفتِ او مر خود را چہ زیان و آفت است۔ گویند کہ
معجب شود بخود۔ چوں بداند کہ ولی ام۔ گویم شرطِ ولایت حفظِ حق بود۔ و آنکہ از آفت محفوظ
بود ایں بروے روا نباشد۔ و ایں سخن سخت عامیانہ است۔ کہ کسے ولی باشد و بروے کرامات
ناقضِ عادات بگذرد۔ و وے نداند کہ من ولی ام۔ و یا ایں کرامتست۔ و گروہے از عوام مر
ایں گروہ را تقلید کردہ اند۔ و بعضے آں گروہ دیگر را و حدیث ایشاں معتبر نداشتہ اند۔ اما
معتزلہ بکلیت تخصیص و کرامات را منکر اند۔ و حقیقت ولایت کرامت و تخصیص بود۔ و گویند
کہ ہمہ مسلماناں اولیائے خدا یند۔ چوں مطیع باشند۔ و ہر کہ باحکام ایمان قیام کرد۔ و صفات
خدا را منکر نشد۔ و مومن را خلود در دوزخ روا داشت۔ و بجواز تکلیف بحجتِ عقل بے ورود رسل و
نزولِ کتب مقر آید۔ وے ولی بود و بنزدیک ہمہ مسلماناں۔ ایں شخص ولی بود اما ولیِ شیطان
و گویند کہ اگر ولایت کرامت واجب گردے۔ بایستے تا ہمہ مومناں را کرامت بودے۔ از آنچہ
ہمہ اندر ایمان مشترک اند۔ و چوں اندر اصل مشترک باشند۔ باید کہ اندر فرع نیز مشترک باشند
و آنگاہ گویند کہ روا باشد کہ مومن و کافر را کرامت باشد۔ و آں چوں گرسنہ باشد اندر سفرے
کہ میزبانے پدید آید۔ یا مائدہ تا کسے و برا بدستوری بر نشاند۔ و مانند ایں۔ و گویند کہ اگر روا
بودے کہ کسے مسافتے بیک شب قطع کردے۔ بایستے تا پیغمبر را بودی صلی اللہ علیہ وسلم۔ کہ چوں
وے قصد مکہ کرد خدائے گفت عز و جل وَتَحْمِلُ اَثْقَالَكُمْ اِلٰى بَلَدٍ لَّمْ تَكُوْنُوْا بٰلِغِيْهِ اِلَّا بِشِقِّ
الْاَنْفُسِ۔ گویم قول شما باطل است۔ بدانچہ خدائے گفت عز و جل سُبْحَانَ الَّذِيْ اَسْرٰى
بِعَبْدِهٖ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اِلَى الْمَسْجِدِ الْاَقْصَى الَّذِيْ۔ الآیۃ۔ اما معنیِ حملِ اثقال
اجماعِ صحابہ بہ رفتن از مکہ آں بود۔ کہ کرامات خاص است نہ عام۔ و اگر ایشاں جملہ بکرامات
بمکہ رفتندے عام گشتے۔ و ایمانِ غیبی ضروری نشدے۔ و کل احکام ایمان غیبی و خبر شدن
برخواستے۔ و آنچہ ایمان اندر محلِ عموم است اندر مطیع و عاصی۔ و ولایت اندر محلِ خصوص

پس خداوند تعالیٰ آنچه حکم آن در محل عموم نهاد پیغمبر صلعم به موافقت ایشان حمل اثقال فرمود و
آنچه حکم آن اندر محل مخصوص نهاد یک شب مر پیغمبر خود را از مکہ به بیت المقدس رسانید و
از آنجا بقاب قوسین برد۔ و زوایا و خبایائے عالم بدو نمود۔ و چوں باز آمد ہنوز بسیاری
از شب ماندہ بود۔ و فی الجملہ در حکم ایمان عام بود یا عام۔ و در حکم کرامت خاص بود یا خاص
و نفی تخصیص مکابرہ عیاں بود۔ چنانکہ بر درگاہ ملک حاجب و دربان امیر و وزیر بود ہر
چند کہ اندر حکم چاکری یکساں باشند۔ اما بعضے را فضیلتے است پس ہر چند کہ اندر حقیقت
ایمان یکساں باشند مومناں۔ اما یکے عاصی بود و یکے مطیع۔ و یکے عالم بود۔ و یکے جاہل پس
درست شد کہ انکار تخصیص۔ انکار کل معانی بود۔ واللہ اعلم بالصواب۔

فصل مشائخ را ہر یک اندر تحقیق عبارت ولایت رموز است آنچہ ممکن شود از
مختارات رموز شاں بیارم۔ تا فائدہ تمامتر شود انشاء اللہ عز و جل۔ ابو علی جرجانی گوید رح الولی
ھو الفانی فی حالہ والباقی فی مشاھدۃ الحق لم یکن لہ عن نفسہ اخبار ولا مع غیر اللہ
قرار۔ ولی آں بود کہ فانی بود از حال خود۔ باقی مشاہدہ حق۔ ممکن نبود مر او را کہ از حال خود خبر
دہد۔ و با جز با خداوند تعالیٰ بیارامد۔ زیرا کہ خبر دہندہ از حال خود باشد۔ چوں احوال فانی شد
ویرا از خود خبر دادن درست نیاید۔ و با غیر حق آرام نیابد کہ از حال خود او را خبر دہد۔ از آنچہ
خبر دادن مر غیر را از حال غیب کشف سر حبیب باشد۔ و کشف سر حبیب بر غیر حبیب محال
باشد۔ و نیز چوں اندر مشاہدت باشد در مشاہدت رویت غیر محال باشد۔ و چوں رویت
غیر نباشد قرار با خلق چگونہ ممکن شود۔ جنید گفت رح الولی ان لا یکون لہ خوف۔ لان الخوف
ترقب مکروہ یحل فی المستقبل۔ او انتظار المحبوب یفوت فی المستانف۔ والولی ابن
وقتہ لیس لہ وقت مستقبل فیخاف شیئاً و کما لا خوف لہ لا رجاء لہ۔ لان الرجاء انتظار
محبوب یحصل۔ او مکروہ یکشف۔ و ذالک فی الثانی من الوقت۔ وکذالک لا یحزن من
حزونۃ الوقت۔ من کان فی ضیاء الرضاء و نور الشکر و روضۃ الموافقۃ۔ فانی یکون
لہ حزن۔ قال اللہ تعالیٰ اَلَآ اِنَّ اَوْلِیَآءَ اللّٰہِ لَا خَوْفٌ عَلَیْھِمْ وَلَا ھُمْ یَحْزَنُوْنَ۔
و مراد ازیں قول آنست کہ گفت ولی را ترس نباشد۔ زانچہ ترس از ہوس چیزے باشد
کہ از آمدن آں بر دل کراہیتے بود۔ و یا بردن بلائے و یا محبوبے ترسد کہ از وے فوت شود
کہ اندر حال باو نیست ولی پسر وقت را بود۔ و او را خوف نباشد۔ کہ ازاں بترسد۔ و چنانکہ او را

خوف نبود رجا ہم نباشد۔ از آنچہ رجا امید محبوبی باشد۔ کہ بدو رسد اندر ثانی حال۔ و یا مکروہے
از وے دفع شود۔ و اندوہے نباشدش۔ از آنچہ اندوہ از کدورت وقت بود۔ پس آنکہ اندر حظیرہ
رضا بود۔ و رضا موافقت اندوہ او را کجا باشد۔ عوام را چنیں صورت بندد اندریں قول۔
کہ چوں خوف و رجا نباشد و حزن نہ بجائے آں امن باشد۔ و امن ہم نباشد کہ امن از نادیدن
غیب بود۔ و اعراض کردن از وقت۔ و ایں ہمہ صفت آناں باشد۔ کہ رویت بشریت شان
نباشد۔ و آرام با صفت نہ و خوف و رجا و امن و حزن جملہ نصیبہائے نفس باز گردد۔ و آں
چوں آں فانی شد۔ و رضا بندہ را صفت گشت۔ و چوں رضا آمد احوال مستقیم اندر رویت محول
از احوال اعراض پدید آمد۔ آنگاہ ولایت بر دل کشف گشت۔ و معنی آں بر سر ظاہر شد۔ و ابو عثمان
مغربی گوید الولی قد یکون مشہورا ولا یکون مفتونا۔ ولی مشہور باشد اندر میان خلق اما
مفتون نباشد۔ و دیگرے گوید الولی قد یکون مستورا ولا یکون مشہورا۔ ولی مستور باشد
و مشہور نباشد۔ ایں کہ احتراز کرد از شہرت ولی بداں بود کہ اندر شہرت فتنہ باشد۔ پس ابوعثمان
گفت روا بود کہ وے مشہور باشد۔ اما شہرگی وے بے فتنہ باشد۔ از آنچہ فتنہ اندر کذب بود
چوں ولی اندر ولایت خود صادق بود بر کاذب خود اسم ولایت واقع نشود۔ و اظہار کرامت
بر دست کاذب محال باشد۔ بباید کہ فتنہ از روزگار وے ساقط بود۔ و ایں ہر دو قول بداں اختلاف
باز گردد کہ ولی خود را نشناسد کہ ولیست۔ کہ اگر بشناسد مشہور بود۔ و اگر نشناسد مفتون گردد۔
والشرح لذا المحل یطول۔ و اندر حکایات است۔ کہ ابراہیم ادہم مردے را گفت۔ کہ خواہی تا تو
ولی باشی از اولیای خدا تعالیٰ گفت بلے مے خواہم۔ گفت لا ترغب فی شیء من الدنیا
والآخرۃ۔ و فرغ نفسك لله واقبل بوجھك علیہ۔ بدنیی و عقبیٰ رغبت مکن۔ کہ رغبت
کردن بدنیا اعراض کردن بود از حق بچیزے فانی۔ و رغبت کردن بعقبیٰ اعراض کردن بود از
حق بچیزے باقی۔ و چوں اعراض بچیز فانی بود فانی فنا شود۔ و اعراض نیست گردد۔ و
چوں اعراض بچیزے باقی بود بر بقا فنا روا نباشد۔ پس بر اعراض وے ہم فنا روا نباشد۔ و
فائدہ ایں کلمہ آنست کہ خدا را بدنیا و عقبیٰ مدہ۔ و گفت فارغ کن مر خود را از برائے دوستی
خداوند۔ و دنیا و عقبیٰ را در دل خود راہ مدہ۔ و روے دل بحق آر۔ چوں ایں اوصاف اندر
تو موجود باشد ولی باشی۔ و از ابو یزید پرسیدند کہ ولی کہ باشد۔ گفت الولی ھو الصابر
تحت الامر والنھی۔ ولی آں باشد کہ اندر تحت امر و نہی خداوند صبر کند۔ زانچہ ہر کہ دوستی

حق در دل او زیاده‌تر مر وی را بر دلش معظم‌تر و از نهی او ترسش دورتر. و هم از ابویزید رحمه الله حکایت
کنند که گفت وقتی مرا گفتند که در فلان شهر ولی‌ای است از اولیای خدای عزوجل. برخاستم
و قصد زیارت وی کردم. چون به مسجد وی رسیدم وی از خانه بیرون آمد و اندر مسجد خیو
از دهان بر زمین افگند. من از آنجا بازگشتم و بر او سلام ناگفته. گفتم ولی باید که شریعت بر خود نگاه
دارد تا حق ولایت بر وی نگاه دارد. اگر این مرد ولی بودی خیو از دهان بر زمین مسجد نیفگندی
حفظ حرمت را تا حق ورا نگاه داشتی مر صحت کرامت را. آن شب پیغمبر را صلی الله علیه وسلم
بخواب دیدم که مرا گفت یا بایزید برکات آنچه کردی اندر تو رسید. دیگر روز بدین درجه رسیدم
که شما همی بینید. و شنیدم که یکی بنزدیک شیخ ابوسعید اندر آمد و نخست پای چپ اندر مسجد
نهاد گفت ورا بازگردانید که هر که اندر خانهٔ دوست اندر آید نشاید که پای چپ پیش نهد.
و گروهی از ملاحده لعنهم الله تعلق بدین طریق خطیر کردند و گفتند که خدمت چندان باید کرد
که بنده ولی شود چون ولی شد خدمت برخاست. و این ضلالتیست پیدا. و هیچ مقام
نیست اندر راه حق که هیچ رکنی از ارکان خدمت برخیزد. و بجایگاه خود شرح این بتمامی
بازگوییم ان شاء الله عزوجل.

الکلام فی اثبات الکرامة

بدانکه ظهور کرامت جایز است بر ولی اندر
حال صحت تکلیف بر وی. و فریقین از اهل سنت و جماعت برین متفق اند. و اندر
عقل نیز مستحیل نیست. از آنچه این نوع مقدور خداوند است. و اظهار آن منافی هیچ اصلی
نیست از اصول شرع. و ارادت جنس آن از اوهام گسسته نیست. و کرامت علامت
صدق ولی بود. و ظهور آن بر کاذب روا نباشد بجز علامت کذب دعوی وی.
و آن فعلی بود ناقض عادت اندر حال بقای تکلیف. و آنکه به تعریف حق بروجه استدلال
صدق را از کذب بداند وی نیز از ولی باشد. و گروهی از اهل سنت گویند که کرامت درست
است اما نه تا حد معجزه. چون استجابت دعوت و حصول مراد از آن. و آنچه بدین ماند که
عادات آن را نقض کند. گوییم شما را از ظهور فعل ناقض عادت بر دست ولی صادق اندر زمان
تکلیف چه صورت می بندد از فساد. اگر میگویید که این نوع مقدور خداوند تعالی نیست
این خود ضلالت است. و اگر گویید که این نوع مقدور است اما اندر اظهار آن بر دست ولی
صادق ابطال نبوت بود و نفی تخصیص انبیاء. گوییم این هم محال است. از آنچه ولی مخصوص با

است بکرامات۔ ونبی بمعجزات۔ وللمعجزۃ لم تکن معجزۃ بعینھا انما کانت معجزۃ لحصولھا ومن شروطھا اقتران دعوی النبوۃ۔ فالمعجزۃ تختص للانبیاء۔ والکرامات یکون للاولیاء وچوں ولی ولی باشد ونبی نبی میان ایشاں ہیچ شبہت نباشد۔ تا ازیں احتراز میباید کرد۔ وشرف مراتب پیغمبران علیہم السلام بعلو رتبت وصفائی عصمت است نہ بمعجزہ ومعجزہ یا کرامت۔ ویا اظہار برایشاں فعل ناقض عادت۔ وباتفاق سرہمہ انبیاء را جملہ معجزات است ناقض عادت۔ واندر اصل اعجاز از جملہ متساوی اند۔ اما اندر درجات وتفضیل یکے را بر یکے فضل است۔ وچوں روا باشد تسویۂ افعال ناقض عادات مر ایشاں را بہ یکدیگر فضل بود۔ چرا روا نباشد کہ ایں را نیز کرامت بود۔ فعلے ناقض عادت۔ وانبیاء از ایشاں فاضلتر باشند۔ وچوں آنجا فعل ناقض عادت علت تفضیل وتخصیص ایشاں نگردد۔ بایکدیگر اینجا نیز فعل ناقض عادت علت تخصیص ولی نگردد بر نبی یعنی ہمساں نگردد با ایشاں۔ وآنکہ ایں دلیل را معلوم کند۔ از عقلا ایں شبہت از دلش برخیزد۔ واگر یکے را صورت چنیں بندد کہ اگر ولی را کرامت ناقض عادت بود۔ وے دعوی نبوت کند ایں محال باشد۔ از آنچہ شرط ولایت صدق قول باشد۔ ودعوی بخلاف معنی کذب باشد۔ وکاذب ولی نباشد۔ واگر ولی دعوی نبوت کند آں قدح باشد اندر معجزہ۔ وایں کفر بود۔ وکرامت جز مومن مطیع را نباشد وکذب معصیت بود نہ طاعت۔ وچوں چنیں باشد کرامت ولی موافق اثبات حجت نبی باشد۔ ہیچ شبہت طعن کردن نیفتد میاں کرامت ومعجزہ۔ زیرا کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم باثبات معجزۂ نبوت خود اثبات میکند۔ وولی بکرامت ہم نبوت وے اثبات میکند۔ وہم ولایت خود۔ پس ایں صادق اندر ولایت ہماں گوید کہ آں صادق اندر نبوت۔ وکرامت ولی عین اعجاز نبی باشد۔ ومومن را رویت کرامت ولی زیادت یقین باشد بر صدق نبی نہ شبہت اندر۔ واز آنچہ اندر دعوی ایشاں متضاد نیفتد۔ تا یکے مر یکے را نفی کند۔ کہ دعوی یکے بعینہ برہان دعوی دیگریست۔ چنانکہ اندر شریعت۔ چوں گروہے از وزراء اندر دعوی متفق باشند۔ چوں حجت یکے ثابت شود حجت وے حجت دیگراں باشد۔ بحکم اتفاق شاں در دعوی وچوں دعوی متضاد بود آنگاہ حجت یکے حجت دیگراں نباشد۔ پس چوں نبی مدعی بود بصحت نبوت بدلالت معجزہ وولی ویرا مصدق دارد اندر دعوی وے اثبات شبہت اندریں محال باشد۔ واللہ اعلم بالصواب۔

الکلام فی الفرق بین المعجزات والکرامات

وچوں درست شد کہ بر دستِ کاذب معجزہ وکرامات محال باشد۔ لامحالہ فرقے ظاہر تر بباید تا معلوم و مبین شود۔ بدانکہ شرطِ معجزات اظہار است۔ و از آں کرامت کتمان۔ از آنچہ ثمرۂ معجزہ بغیر باز گردد۔ و کرامت خاص مر صاحبِ کرامت را بود۔ و نیز صاحبِ معجزہ قطع کند کہ ایں عینِ اعجاز است۔ و ولی قطع نتواند کرد۔ کہ آں کرامات است یا استدراج۔ و نیز صاحبِ معجزہ اندر شرع تصرف کند۔ و اندر ترتیبِ آں نفی و اثبات کن بفرمانِ خدائے عزوجل۔ و صاحبِ کرامات را اندراں بجز از تسلیم و قبولِ احکام روی نیست۔ از آنچہ بہیچ وجہ کرامتِ ولی مر حکمِ شرعِ نبی را منافات نکند۔ و اگر کسے گوید چوں گفتی معجزہ ناقضِ عادت است۔ و ولایت صدقِ نبی۔ کہ چوں جنسِ آں جز نبی را روا داری آں معتاد گردد۔ و عینِ حجتِ تو بر اثباتِ معجزہ اثباتِ کرامت باطل کند۔ گویم ایں امر برخلافِ صورتِ تست کہ مر ترا اعتقاد گشتہ است۔ از آنچہ اعجاز عاداتِ خلق را ناقض است۔ چوں کرامتِ ولی عینِ معجزۂ نبی بود۔ و ہماں برہان نماید کہ معجزۂ نبی بود۔ پس اعجاز مر اعجاز را نقض نکند۔ نہ بینی کہ چوں خبیبؓ را کافراں بمکہ بردار کردند۔ رسول صلی اللہ علیہ وسلم بمدینہ بود اندر مسجد نشستہ۔ وی را ہمی دید۔ و با صحابہ میگفت آنچہ با وے میکردند۔ خدائے تعالیٰ حجاب از چشمِ وے نیز برداشت۔ تا وے نیز پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم بدید۔ و بر وے سلام گفت۔ خداوند تعالیٰ سلامِ وے بگوشِ پیغمبر رسانید۔ و جوابِ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم وی را بشنوانید۔ و دعا کرد تا روئے بقبلہ برگشت۔ پس اینکہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم او را بدید از مدینہ و وے بمکہ بود فعلے بود ناقضِ عادت۔ و کرامتِ وے بود۔ از آنچہ باتفاق رویتِ غائب ناقضِ عادت بود۔ پس ہیچ فرق نبود میانِ غیبتِ زماں۔ و از آں غیبتِ مکاں۔ چہ کرامتِ خبیب اندر حالِ غیبتِ مکاں از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم و چہ کرامات متاخران اندر حالِ غیبتِ زماں از وے۔ و ایں فرقے مبین است۔ و برہانے واضح بر استحالتِ مضادتِ کرامت مر اعجاز را۔ از آنچہ کرامت جز اندر حالِ تصدیقِ صاحبِ معجزہ ثابت نشود۔ و جز بر دستِ مومنِ مصدقِ مطیع پیدا نیاید۔ از آنچہ کراماتِ امت معجزۂ پیغمبر است۔ زانچہ شریعتِ وے باقی است۔ باید کہ تا حجتِ وے نیز باقی بود۔ پس اولیا گواہاں اند بر صدقِ رسالتِ رسولؐ۔ و روا نباشد کہ بر دستِ بیگانہ کرامتے ظاہر شود۔ و اندریں معنے حکایتے آمدہ از ابراہیم خواص رحمۃ اللہ علیہ۔ و آں سخت اندر خور بود اینجا۔ ابراہیم گفت من ببادیہ فرو رفتم بر تجرید بر حکمِ عادتِ خود۔ چوں لختے

بشدم۔ یکے از گوشۂ برخواست۔ و از من صحبت خواست۔ اندر وے نگاہ کردم از دیدن وے نفرتے بر من باز آمد۔ گفتم این چہ شاید بود۔ مرا گفت یا ابراہیم رنجہ دل مشو۔ کہ من یکے از انصاری ام۔ و صابیان ایشان از اقصار بلاد روم آمدہ ام۔ بامید صحبت تو۔ گفتا چوں بدانستم کہ بیگانہ است۔ دلم برآسود۔ و طریق صحبت و گذاردن حق وے بر من آسان تر گشت گفتم یا راہب النصاری با من طعام و شراب نیست۔ ترسم کہ ترا اندرین بادیہ رنج رسد۔ گفت یا ابراہیم چندین بانگ تو اندر عالم۔ و تو ہنوز اندوہ طعام و شراب میخوری۔ گفتا عجب داشتم ازاں انبساط وے۔ و صحبتش قبول کردم مر تجربہ را۔ تا اندر دعوی خود بچہ جا ست۔ چوں ہفت شبانہ روز برفتیم تشنگی مارا دریافت۔ وے بایستاد۔ و گفت یا ابراہیم چندیں طبل تو اندر عالم میزنند بیار تا چہ داری از گستاخیہا بدین درگاہ۔ کہ مرا طاقت نماند از تشنگی۔ گفتا من سر بر زمین نہادم۔ و گفتم بار خدایا در پیش این بیگانہ مرا رسوا مگرداں۔ کہ وے را اندرین بیگانگی بمن ظن نیکوست۔ چہ باشد کہ ظن کافری بر من وفا کنی۔ گفتا چوں سر برآوردم طبقے دیدم۔ دو قرص و دو کاسہ شربت آب بر آن نہادہ۔ آن بخوردیم و ازانجا برفتیم۔ چوں ہفت روز دیگر برآمد با خود گفتم کہ من این ترسا را تجربہ کنم۔ تا ذل خود بیند بیش ازانکہ وے بچیزے دیگر مرا امتحان کند۔ و چیزے از من بمعارضہ کند۔ گفتم یا راہب النصاری بیار کہ امروز نوبت تست تا چہ داری از ثمرہ مجاہدت۔ وے سر بر زمین نہاد۔ و چیزے گفت طبقے پدیدار آمد چہار قرص و چہار کاسہ شربت آب بر وے نہادہ۔ من ازاں سخت عجب داشتم۔ و رنجہ دل شدم۔ و از روزگار خود نومید شدم۔ و با خود گفتم کہ من ازیں نخورم۔ کہ این از برائے کافری پدید آمدہ است۔ و معونت وے باشد۔ من این کے خورم با من گفت یا ابراہیم بخور۔ گفتم نخورم۔ گفتا بچہ علت گفتم از آنچہ تو اہل این نیستی۔ و این از جنس حال تو نیست۔ و من اندرین کار تو متحیرم۔ اگر این را بر کرامت حمل کنم بر کافر کرامت روا نباشد۔ و اگر گویم معونت است تو مدعی را شبہت افتد۔ با من گفت یا ابراہیم بخور بشارت باد مر ترا بدو چیز۔ یکے باسلام من أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ۔ و دیگر آنکہ ترا بنزدیک حق تعالیٰ خطر بزرگ است گفتم چرا۔ گفت زانچہ مارا ازیں جنس ہیچ چیز نباشد۔ من از شرم تو سر بر زمین نہادم۔ و گفتم بار خدایا اگر دین محمد حق است و پسندیدہ تست۔ مرا دو قرص و دو کاسہ شربت آب دہ۔ و اگر ابراہیم خواص ولی تست مرا دو قرص و دو کاسہ شربت آب دہ۔ چوں سر برآوردم این طبق حاضر کردہ بودند۔ ابراہیم

ازاں بجو رد۔ وآں جوانمرد کہ راہب بود یکے از بزرگان دیں شد۔ وایں معنی عین اعجاز نبی باشد موصول بکرامت ولی۔ وایں نادر است کہ اندر غیبت نبی مر غیر را برہان نماید۔ واندر حضور ولی مر غیر وی را از کرامت وے نصیبے بود۔ وبحقیقت منتہیٰ ولایت را جز مبتدی آں نشناسد۔ زانچہ آں راہب از مکتومان بود۔ چوں سحرۂ فرعون پس ابراہیم صدق معجزۂ نبی اثبات کرد۔ وآں دیگر ہم صدق نبوت مے طلبید۔ وہم عز ولایت۔ خداوند تعالیٰ بحسن عنایت ازلی مقصود وے حاصل کرد۔ وایں فرقے ظاہر است میان کرامت و اعجاز۔ واندر ایں معنے سخن بسیار است وایں کتاب بیش ازیں محمل نکند۔ واظہار کرامات بر اولیا کرامتے دیگر بود۔ وشرطِ ایں کتمان است نہ اظہار بتکلف۔ وشیخ من گفتے کہ اگر ولی ولایت ظاہر کند۔ وبداں دعویٰ کند مر صحت حالش را زیاں ندارد۔ اما تکلف وے باظہارِ آں رعونت باشد۔ واللہ اعلم بالصواب۔

الکلام فی اظہار جنس المعجزۃ علی یدی من یدعی الالٰھیۃ

اتفاق کردہ اند مشائخ ایں طائفہ۔ وجملگی اہلسنت و جماعت بر آنکہ روا باشد فعل ناقض عادت مانند معجزہ وکرامت پیدا آید بر دست کافرے۔ کہ اسبابِ شبہت بظہور آں منقطع باشد۔ وکس را اندر کذب وے شک نباشد۔ وظہورِ آں فعل بر کذب وے ناطق بود۔ وآنچناں بود کہ فرعون چہار صد سال عمر یافت۔ کہ او را اندراں ہیچ بیماری نبودہ است۔ وآب از پس وے ببالا بر شدی۔ وچوں بایستادے۔ وچوں برفتے آب برفتے۔ اما بریں جملہ اندر دعویٰ وے مر عاقلاں را شبہت نیفتاد۔ کہ وے دعویٰ خدائی کرد۔ ومضطر اند عقلا کہ خداوند تعالیٰ مجسم و مرکب نیست۔ واگر چنیں افعال ومانند ایں بسیارے دیگر بر وے پدید آمدی۔ عاقل را بر کذب دعویٰ وے شک نبودے۔ وآنچہ از شداد صاحب ارم واز نمرود روایت آرند ازیں جنس ہم بریں قیاس کن۔ وہم ماننداین مخبر صادق صلی اللہ علیہ وسلم ما را خبر دادہ است۔ کہ اندر آخر الزماں دجال بخواہد آمد۔ ودعویٰ خدائی کند۔ ودو کوہ یکے بر راست ویکے بر چپ وے میرود۔ ایں کہ بر راست بود جائگاہ نعیم باشد۔ وآنکہ بر چپ بود جائگاہ عقوبت و عذاب۔ وخلق را بخود دعوت کند۔ وآنکہ بدو نگرود او را عقوبت کند۔ وخداوند بسبب ضلالت وے خلق را می میراند۔ و زندہ میگرداند۔ واندر عالم امر مطلق گستراندہ باشد۔ اگر بجائے آں صد چنداں از افعال ناقض عادات بر وے پدید آید۔ عاقل را اندر کذب وے ہیچ شبہت نیفتد۔ کہ عاقل را بالضرورت معلوم بود کہ خدائے بر خر ننشیند۔ ومتغیر ومتلون وکور نباشد۔ وایں معانی را حکم استدراج

باشد۔ و نیز روا باشد کہ بر دست مدعی رسالت کہ کاذب بود فعلے پدیدار آید ناقض عادت۔ کہ آں دلیل بر کذب وے بود۔ چنانکہ بر دستِ صادق۔ و صادق را علامتِ صدق وے بود۔ امّا روا نباشد کہ فعلے پدیدار آید کہ اندراں کسے را شبہتے افتد۔ و چوں اثبات شبہت جائز باشد کاذب را از کاذب باز نتواں شناخت۔ آنگاہ طالب نداند کہ کرا تصدیق باید کرد۔ و کرا تکذیب باید کرد۔ و آنگاہ حکم ثبوت بکلیت باطل شود۔ و روا باشد کہ بر دستِ مدعی ولایت چیزے از جنس کرامت پدیدار آید کہ وے اندر دیں درست باشد۔ اگرچہ معاملتش خوب نباشد۔ زانچہ بداں صدقِ رسول اثبات میکند و فضلِ حق ظاہر میکند بر خود۔ بہ نسبتِ آں فعل بحول و قوتِ خود میکند۔ و آنکہ اندر اصل ایمان داشت گوئی بود بے برہان۔ اندر ہمہ احوال باعتقاد اندر ولایت راست گوئی بود بے برہان۔ زانچہ اعتقاد وے در کل احوال بوصفِ اعتقاد ولی باشد۔ اگرچہ اعمالش موافق اعتقادش نباشد۔ دعویٰ ولایت از وے ترکِ معاملات را منافات نکند۔ چنانکہ دعویٰ ایمان۔ و بحقیقت کرامت و ولایت از مواہب حق است نہ از مکاسب بندہ۔ پس کسب بندہ مر حقیقت ہدایت را علت نگردد۔ و پیش ازیں گفتہ ام کہ اولیاء معصوم نباشند کہ عصمت شرطِ نبوت است۔ امّا محفوظ باشند از آفتے کہ از وجودِ آں نفی ولایت اقتضا کند۔ و نفی ولایت از بعد وجود آں اندر چیزے پیوستہ است کہ نفی ایمان کند۔ و آں ردّت بود نہ معصیت۔ و ایں مذہب محمدؒ بن علی حکیم ترمذی است رحمۃ اللہ علیہ و از آں جنید و ابوالحسن نوری و حارث محاسبی رحمہم اللہ و جز ایشاں بسیارے از اہل حقایق بعض۔ امّا اہل معاملات چوں سہل بن عبد اللہ تستری و ابو سلیمان دارانی و ابو حمدون قصار و جز ایشاں را رحمۃ اللہ علیہم مذہب آنست۔ کہ شرطِ ولایت مداومت کردن بر طاعت است۔ چوں کبیرہ بر دلِ ولی گذر کند وے از ولایت معزول شود۔ و پیش ازیں گفتم کہ باجماع امت بندہ بکبیرہ از ایمان بیروں نیاید۔ پس ولایتے از ولایتے دیگر اولیٰ تر نیست۔ و چوں ولایت معرفت کہ اصل ہمہ کراماتہاست بمعصیت ساقط نشود۔ و محال باشد کہ آنچہ کمتر ازانست اندر شرف و کرامت بمعصیت زائل شود۔ و ایں اختلاف اندر میان مشایخ و راز شدہ است۔ و ایں جا مرادِ من اثباتِ ایں جملہ نیست۔ امّا مہمترین چیزہا اندر معرفت ایں باب آنست۔ کہ بدانی بعلم الیقیں کہ ایں کرامت بر ولی اندر چہ حال ظاہر شود۔ اندر حال صحو یا اندر حال سکر۔ و اندر غلبہ یا تمکین۔ و شرح صحو و سکر اندر ذکر مذہب ابو یزید

تمامی بیاورده ام۔ و ابویزید و ذوالنون مصری و محمد بن خفیف و حسین ابن منصور و یحیی ابن
معاذ رازی رحمهم الله و جماعتی برآنند که اظهار کرامت بر ولی بجز اندر حال سکر وی نباشد۔ و آنچه اندر
حال صحو باشد آن معجزهٔ انبیا بود۔ و این فرقی واضح است میان معجزه و کرامات اندر مذهب
ایشان۔ که اظهار کرامات بر ولی اندر حال سکر وی باشد۔ که وی مغلوب و پروای دعوت
ندارد۔ و اظهار معجزه بر نبی اندر حال صحو وی باشد۔ که وی تحدی کند۔ و خلق را بمعارضهٔ آن
خواند۔ و صاحب معجزه مخیر بود میان دو طرف حکم۔ یکی اظهار وی آنجا که خواهد اعجاز را و
دیگر کتمان آن۔ و باز اولیا را این نباشد۔ که ایشان را در کرامت اختیار باشد۔ که گاهی کرامت
بخواهند و نباشد که گاهی نخواهند۔ و باشد از آنچه ولی داعی نباشد تا حالش بقیام اوصاف
منسوب باشد۔ که وی مکتوم باشد۔ و حالش بفنا صفت موصوف باشد۔ پس یکی صاحب
شرع بود۔ و دیگری صاحب ستر۔ پس باید که کرامت جز در حال غیبت و دهشت ظاهر
نگردد۔ و در جمله تصرفات وی متصرفات حق باشد۔ و آنکه وقت وی این چنین بود۔ جمله
نطقش بتالیف حق بود۔ و آنچه صحت صفت بشریت بالاهی بود و یا ساهی۔ و یا نطق
الهی۔ پس انبیا لاهی و ساهی نباشند۔ و بجز انبیا نطق الهی نباشند۔ مانند اینجا تردد وی و
تلونی بدون تحقیقی و تمکینی۔ و اولیا را با قامت حال بشریت با خود باشند۔ چون مکاشف
شوند مدهوش و متحیر گردند اندر حقیقت الطاف حق۔ و اظهار کرامت بجز اندر حال
کشف درست نیاید۔ که آن درجهٔ قرب باشد۔ و آن وقتی بود که حجر و ذهب بنزدیک
دلش یکسان شود۔ و هیچ حال این آدمی را بجز انبیا صفت نگردد۔ و کسی را که باشد نزد وی
عاریت باشد۔ و آن بجز حالت سکر نباشد۔ چنانکه حارثه در یک روز از دنیا گسسته شد
و اندرو با عقبی پیوسته شد۔ گفت عرفت نفسی من الدنیا فاستوت عندی حجرها و
ذهبها و فضتها و مدرها۔ روز دیگر ویرا بر خرمایی دیدند که کار میکرد۔ گفتند چه میکنی یا
حارثه گفت طلب قوتی میکنم که از آن چاره نیست۔ پس آن ساعت چنان بود و این ساعت
چنین۔ پس مقام صحو اولیا درجه عوام بود۔ و مقام سکر شان درجهٔ انبیا۔ هرگاه که بخود باز
آیند خود را یکی از اعداد مردمان دانند۔ و چون از خود غائب شوند بحق راجع شوند تا
سکر شان مهذب شود و مر حق را مهذب شوند۔ و کل عالم اندر حق ایشان چون ذهب
شود۔ و شبلی گوید رضی الله عنه شعر

ذهب اینما ذهبنا و در حیث درنا و فضه فی الفضاء

و از استاد امام ابو القاسم قشیری شنیدم رح که وقتی از طبرانی پرسیدم از ابتدائے حالش۔
گفت وقتی مرا سنگی میبایست از رود خانهٔ سرخس هر سنگ که برمی گرفتم۔ جوهری میشد۔
و بازمے انداختم۔ و این از آن بود که هر دو بنزدیک وے یکسان بود۔ بلکه هنوز جوهر خوارتر که ویرا
ارادت آن نبود۔ و از سنگ بود۔ و از خواجه امام خزامی شنیدم بسرخس۔ که گفت کودک بودم
و بمحلتی رفته بودم۔ از محلتها الطلب برگ توت۔ از برائے پایهٔ قز را و بر درختے شدم۔ و شاخ
آن میزدم۔ شیخ ابو الفضل ابن الحسن بدان کوی بر میگذشت۔ و من بر درخت بودم۔ مرا
ندید من هیچ شک نکردم که از خود غائب وست۔ و بدل با حق است۔ بر حکم انبساط پس
سر برآورد۔ و گفت بارخدایا یک سال بیشتر است تا تو سر دانگی نداده که موئے سر باز
کنم۔ با دوستان چنیں کنند۔ گفت اندر حال همه اوراق و اغصان و اصول درختان زرین
دیدم۔ آنگاه گفت عجب کاریست همه تعریض ما اعراض است۔ مر گشایش دل را با تو سخنے
نتوان گفت۔ و از شبلی رح مے آید که چهار هزار دینار بجمله اندر دجله انداخت۔ گفتند چه میکنی
گفت سنگ بآب اولیٰتر۔ گفتند چرا بخلق ندهی گفت لے سبحان الله من بخدا چه حجت
دارم۔ که حجاب از دل خود برگیرم۔ و بر دل برادران مسلمان نهم۔ و شرط دین نباشد که برادران
مسلمان بدتر از خود خواهم۔ و این جمله حال سکرانست۔ و شرح این گفته ام۔ اما مراد این جا
اثبات کرامت است۔ و باز جنید۔ و ابو العباس سیاری و ابو بکر واسطی و محمد بن علی ترمذی
صاحب مذهب برآنند۔ که کرامت اندر حال صحو و تمکین ظاهر شود بدون سکر زانچه اولیائے
خدائے تعالیٰ مدبران ملک اند۔ و مشرفان عالم و خداوند تعالیٰ مر ایشان را والیان عالم گردانیده
است۔ و حل و عقد آن بدایشان بازبسته۔ و احکام عالم را موصول همت ایشان گردانیده
است۔ پس میباید تا صحیح ترین همه رایها رائے ایشان باشد۔ و شفیق ترین همه دلها دل ایشان
بود بر خلق خدائے۔ زانچه ایشان رسیدگان باشند۔ و تلوین و سکر اندر ابتدائے حال باشد
چون بلوغ حاصل آمد تلوین با تمکین بدل گردد۔ و آنگاه ولی بر حقیقت باشد۔ و کرامات وے
صحیح بود۔ و اندر میان اهل این قصه معروف است۔ که مر اوتاد را باید که تا هر شب بگرد همه
عالم برآیند۔ و اگر هیچ جائے باشد که چشم ایشان بران نیفتاده باشد۔ دیگر روز خللے اندران
محل پدیدار آید۔ آنگاه ایشان بقطب آنها توجه کنند تا وے همت برگمارد۔ و آن خلل

از عالم خدای تعالیٰ ببرکات وے زائل کند۔ و آنانکہ گویند کہ زر و کلوخ بنزدیک وے یکسان شدہ
اینہا ہمہ علامت سکر است۔ و نادرستی دیدار۔ و این را بس شرفے نباشد۔ و شرف مردان
درست بین و راست داں را بود۔ کہ زر بنزدیک وے زر بود۔ و کلوخ کلوخ۔ اما آفت آں
بینا بود۔ تا گوید یا صفرا یا بیضا غرّی غیری لا لی۔ یا زر زرد و یا سیم سفید بجز مرا فریبید۔ کہ من
بشما مغرور نگردم۔ زانچہ آفت شما بدیدہ ام۔ پس آنکہ آفت وے بیند مر آنرا محل حجاب باید
چوں بترک آں بگوید ثواب آں بیابد۔ و باز آنرا کہ چوں کلوخ بود بترک کلوخ گفتن درست
نیاید۔ ندیدی کہ چوں حارثہ صاحب سکر بود۔ گفت چوں سنگ و کلوخ و زر و نقرہ نزدیک
من ہمہ یکیست۔ و ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ صاحب صحو بود آفت قبض دنیا بدید۔ و
ثواب ردش ورا معلوم شد۔ دست ازاں بداشت۔ تا پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم کہ
عیال را چہ باز گذاشتی۔ گفت اللہ و رسول۔ و ابوبکر وراق ترمذی رحمۃ اللہ علیہ روایت
کند کہ روزے محمد بن علی رحمۃ اللہ علیہ مرا گفت۔ یا ابابکر امروز من ترا بجائے خواہم برد گفتم
فرمان من شیخ را باشد۔ باوے برفتم۔ دیرے بر نیامد کہ بیابانے دیدم سخت صعب۔ و تختی زریں
اندر میانہ آں بیاباں نہادہ۔ در زیر درختے سبز و چشمہ آب رواں۔ و یکے براں تخت
نشستہ و لباسے خوب پوشیدہ۔ و چوں محمد بن علی بنزدیک وے شد۔ وے برخواست و ویرا
براں تخت بنشاند۔ و چوں زمانے بر آمد از ہر سوئے گروہے ہمے آمدند۔ تا چہل کس آنجا مجتمع
شدند و وے اشارتے کرد۔ تا ہماں دم از آسماں چیزے خوردنی پدید آمد۔ بخوردیم و محمد بن علی
سوالے کرد۔ و آں مرد اندراں سخن بسیار گفت۔ چنانکہ من یک کلمہ ازاں فہم نکردم۔ چوں زمانے
بر آمد دستوری خواست۔ و باز گشت و مرا گفت برو کہ سعید گشتی۔ چوں زمانے بود کہ بترمذ باز
آمدیم من ورا گفتم۔ ایہا الشیخ آں چہ جائے بود۔ و آں مرد کہ بود گفت آں تیہ بنی اسرائیل بود
و آں مرد قطب مدار علیہ بود۔ گفتم ایہا الشیخ اندریں ساعت چگونہ از ترمذ بہ تیہ بنی اسرائیل
رسیدیم۔ گفت یا ابابکر ترا کار برسیدنست نہ با پرسیدن۔ و نہ با چگونگی۔ و این علامت صحت حال باشد
نہ ازاں سکر۔ کنوں این را مختصر کردم۔ کہ اگر بتفصیل آں مشغول شوم۔ و اخوات آنرا شرح۔ و ہم
کتاب مطول شود۔ و از مقصود باز مانم۔ پس بعضے از دلائل کہ تعلق بایں کتاب است بذکر کرامات
و حکایات شاں موصول گردانم۔ تا بخواندن این مریدان را تنبیہ باشد۔ و علما را ترویج و محققاں را
مذاکرات۔ و عوام را زیادتے یقین و دفع شبہت گردد۔ انشاء اللہ و باللہ التوفیق۔

الکلام فی ذکر کراماتهم - بدانکه چون بحجت عقلی ثابت شد صحت کرامات
و دلیل بر ثبوت آن قائم شد - باید که تا دلائل کتابی نیز معلوم شود - و آنچه آمده است اندر
اخبار صحاح که کتاب و سنت بر صحت کرامات و افعال ناقض عادات بر دست اہل ولایت
ناطق است - و انکار آن جمله انکار حکم نصوص باشد - از آنجه یکے آنکه خداوند تعالیٰ اندر نص کتاب
مارا خبر داده است - وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى - ابر پیوسته
بر سر ایشاں سایه داشتے - و منّ و سلوٰی هر شبے تازه پدیدار آمدے - اگر کسے گوید از منکران که
آن معجزهٔ موسیٰ بود - ما نیز گوییم که روا بود - از آنچه کرامات اولیا همه معجزهٔ محمد است صلی اللہ علیہ وسلم
و اگر گویند که این کرامت در غیبت است واجب نکند که معجزهٔ وے باشد - و آن اندر وقت
موسیٰ بود - گوییم که چون موسیٰ علیه السلام از ایشاں غائب شد - و به طور رفت و همان حکم باقی
مے بود - پس چه غیبت زمان و چه غیبت مکان - چون آنجا معجزه اندر غیبت مکان روا بود -
اینجا اندر غیبت زمان هم روا بود - دیگر مارا خبر داد از کرامات آصف بن برخیا که چون سلیمان
علیه السلام را مے بایست که تخت بلقیس پیش از آمدن وے آنجا حاضر کنند - و خداوند
تعالیٰ مے خواست تا شرف آصف بخلق نماید - و کرامات وے ظاهر کند - و با اهل زمانه
نماید که کرامت اولیا جائز بود - سلیمان گفت کیست تا آنکه تخت بلقیس را پیش از آمدن وے
اینجا حاضر کند - و با اهل زمانه نماید خداوند مارا خبر داد - قَالَ عِفْرِيتٌ مِنَ الْجِنِّ أَنَا آتِيكَ بِهِ
قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ - عفریت گفت من بیارم تخت وے را نزدیک تو پیش
از آنکه تو ازین جایگاه برخیزی - سلیمان گفت زود تر ازین باید - آصف گفت أَنَا آتِيكَ
بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ فَلَمَّا رَآهُ مُسْتَقِرًّا الآیة پیش از آنکه تو چشم بر هم زنی من آن
تخت اینجا حاضر کنم - بدین گفتار سلیمان علیه السلام بر وے متغیر نشد - و انکار نکرد - و وے را
مستحیل نیامد - و این به هیچ حال معجزه نبود - زانچه آصف پیغمبر نبود - لامحاله باید که تا کرامت
باشد - و اگر معجزه بودے اظهار آن بر دست سلیمان علیه السلام بایستے - و دیگر مارا
خبر داد از قصهٔ مریم که چون زکریا علیه السلام نزدیک وے اندر آمدے بتابستان میوهٔ
زمستانی دیدے - و بزمستان میوهٔ تابستانی - تا گفتے أَنّٰى لَكِ هٰذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ
باتفاق مریم پیغمبر نبود - و نیز خداوند تعالیٰ مارا به بیانے صریح از حال وے خبر داد - و گفت
وَهُزِّيْ إِلَيْكِ بِجِذْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطْ عَلَيْكِ رُطَبًا جَنِيًّا - و نیز احوال اصحاب الکهف

وسخن گفتن سگ با ایشاں. وخواب ایشاں. وتقلب ایشاں اندر کهف بر یمین و شمال. وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ الآية. واین جمله افعال ناقض عادات است. ومعلوم است که معجزه نیست. باید تا کرامت باشد. وروا بود که این کرامات بمعنی استجابت دعوات بود بحصول امور موهوم اندر زمان تکلیف. و روا باشد که قطع بسیاری از مسافت بود در ساعتے. وروا بود که پدید آمدن طعامی بود از جایگاه نامعهود. وروا بود که اشراف باشد بر اندیشهائے خلق. و مانند این. و اندر احادیث صحیح از پیغمبر صلی الله علیه وسلم حدیث الغار آمده است. وآنچناں بود. که روزے صحابه مر پیغمبر را علیه السلام گفتند که یا رسول الله مارا از عجائب افعال امم ماضیه چیزے بگوئی. وے گفت صلی الله علیه وسلم پیش از شما سه کس بجائے مے رفتند. چوں شبانگاه شد قصد غارے کردند و اندر آنجائے بخفتند. چوں پارهٔ از شب بگذشت سنگے از کوه اندر افتاد. و در آں غار استوا گشت. ایشاں متحیر شدند. بایکدیگر گفتند. نماند مارا ازینجا هیچ چیزے. جز آنکه کردارهائے بے ریائی خود را بخداوند شفیع کنیم. یکے گفت مرا مادرے و پدرے بود. و از مال دنیا چیزے نداشتم بجز بزکے که شیر آں بدیشاں دادمے. و من هر روز یک خرمه هیزم بیاوردمے. و بهائے آں اندر وجه طعام ایشاں وخود کردمے. شبے بیگاه تر آمدم. وتا من آں بزک را بدوشیدم وطعام ایشاں اندر شیر آغشتم ایشاں خفته بودند. آں قدح در دست من بماند. و من بر پائے ایستاده. و چیزے ناخورده انتظار بیداری ایشاں میبردم. تا صبح بر آمد و ایشاں بیدار شدند. و طعام بخوردند. آنگاه من بنشستم و گفت اے بار خدائے اگر من اندریں راست گویم مارا فرجی فرست. و فریادرس. پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم آنگاه آں سنگ یک جنبیدنی کرد. و شگافی پدیدار آمد. و دیگرے گفت مرا دختر عمی بود با جمال. و پیوسته دلم بدو مشغول بودے و ویرا بخودمے خواندمے. اجابت نه کردے. تا وقتے بحیل صد و بیست دینار بدو فرستادم تا یک شب بمن خالی کند. چوں بنزدیک من آمد ترسے اندر دلم پدید آمد از خدائے تعالے. دست از وے بداشتم و زر بدو بگذاشتم پس گفت بار خدایا اگر من ازیں راست گویم مارا فرجے فرست. پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم آنگاه آں سنگ یک جنبیدنی دیگر بجنبید. و آں شگاف زیادت شد. اما هنوز ایشاں بیروں نتوانستند شد. و سه دیگر گفت مرا گروهے مزدوراں بودند کارے مے کردند. چوں تمام شد همه مزد خود بستدند. یکے از ایشاں ناپدید شده من از

مزدِ وی گوسفندی خریدم. سالی دیگر دو شد، سال دیگر چهار شد، هر سال همچنین زیادت میشد، و چون
سالی چند بر آمد مالی عظیم فراهم آمد. آن مزدور بیامد که وقتی من ترا کاری کرده بودم، یاد داری؟ کنون مرا
بدان مزد حاجت است. گفتم اندر رو و آن همه گوسفندان مال و ملک تست. گفت مرا افسوس
میداری. گفتم نه که راست میگویم. آن همه مال فرا وی دادم تا ببرد. و گفت بار خدایا اگر من اندرین
راست گویم ما را فرجی فرست. پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم آنگاه آن سنگ از در غار فراتر شد تا هر
سه تن بیرون آمدند. و این هم فعل ناقض عادت بود. و معروفست از پیغمبر صلی الله علیه وسلم
حدیث جریج راهب، و ابو هریره راوی آنست که پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم که بگهواره اندر
کسی سخن نگفت الا سه کس. یکی عیسی و شما همه خود دانید، و دیگر اندر بنی اسرائیل راهبی بود جریج
نام، و مردی مجتهد بود و مادری مستوره داشت. روزی بدیدار پسر بیامد و وی اندر نماز بود
و در صومعه نگشاد. دیگر روز همچنان. مادرش از تنگدلی گفت که یارب پسر مرا رسوا گردان و بحق
من بگیرش. و اندران زمانه زنی بود بلا، گفت مر گروهی را که من جریج را از راه ببرم. پیش
وی شد. و جریج بوی التفات نکرد. با شبانی اندر راه صحبت کرد و حامله شد، و چون بشهر آمد گفت
که این حمل از جریج است. و چون بدینها مردمان قصد صومعه جریج کردند و ویرا بدرگاه سلطان
آوردند. جریج گفت ای غلام پدر تو کیست. گفت یا جریج مادرم بر تو دروغ میگوید پدر من شبانی
است. و سه دیگر زنی کودکی داشت و بر در سرای خود نشسته بود. سواری نیکو روی
و نیکو جامه برگذشت. زن گفت یارب تو این پسر مرا چون این سوار گردان. آن کودک گفت
یارب مرا چنان مگردان. چون زمانی بر آمد زنی بدنام برگذشت. زن گفت یارب این پسر مرا
چنین زن مگردان. آن کودک گفت یارب مرا چون این زن گردان. مادر متعجب شد و گفت
این چرا میگوئی. آن کودک گفت زانچه آن سوار جباریست از جبابره، و این زن زنی است
مصلحه اما خلق مر او را بد میگویند و او را ندانند. و من نخواهم که از جباران باشم، و خواهم که از مصلحان
باشم. دیگر معروفست حدیث زایده کنیزک امیر المؤمنین عمر بن خطاب رضی الله عنه که روزی
بنزدیک پیغمبر صلی الله علیه وسلم اندر آمد و بروی سلام گفت. پیغمبر صلی الله علیه وسلم گفت ای زایده
چرا بنزدیک من دیر بدیر می آئی. تو موفقه و من ترا دوست میدارم. گفت یا رسول الله امروز
با عجایبی آمده ام. گفت آن چه چیز است. گفت بامداد من بطلب هیزم رفتم. چون خرمه ببستم
بر سنگی نهادم تا برگیرم، سواری دیدم که از آسمان بزمین آمد و بر من سلام گفت و گفت محمد

صلی الله علیه وسلم را از من سلام رسان. و بگوی که رضوان خازن بهشت گفت. بشارت مر ترا که
بهشت را بر امت تو سه قسمت کرده اند. گروهے بی‌حساب بدو اندر شوند. و گروهے را حساب آسان
کنند. و گروهے را بشفاعت تو بخشند. این بگفت و قصد آسمان کرد. و از میان آسمان و زمین بمن
التفات کرد مرا یافت که آن خرمه بر می تافتم. و نمی توانستم برداشتن. گفت یا زایده آن خرمه بر سنگ
بگذار. و مر سنگ را گفت یا سنگ این خرمه را با زایده بدر خانهٔ عمر ببر. آن سنگ آن خرمهٔ هیزم را همی آورد.
تا بدر خانهٔ عمر رضی الله عنه. پیغمبر صلی الله علیه وسلم برخواست. و با صحابه بدر خانهٔ عمر آمدند اثر آمد شد آن سنگ
بدیدند. گفت الحمد لله که خداے تعالی مرا از دنیا بیرون نبرد تا رضوان مرا باستان من بشارت داد. و تا خداے تعالی
از امت من زنے را بدرجهٔ مریم نرسانید. و معروفست که پیغمبر صلی الله علیه وسلم مر علاء بن الحضرمی را بغزوے فرستاد
و بر راه پارهٔ از آب دریا فرا پیش آمد قدم بر آن نهادند. و جمله بگذشتند که قدمهاے ایشان تر نشد. و از عبد الله
بن عمر رضی الله عنهما معروفست که براهے میرفت گروهے را دید بر قارعهٔ طریقی ایستاده. و شیرے راه ایشان
گرفته. عبد الله بن عمر گفت اے سگ اگر از خداے تعالی فرمانے داری برآئی. و اگر نه ما را راه ده تا بگذریم. شیر برخواست
و مر او را تواضع کرد. و اندر گذشت. و از ابراهیم نخعی معروفست که مردے را دید اندر هوا نشسته. گفت اے
بندهٔ خدا این درجه بچه چیز یافتی. گفت بچیزے اندک. گفت آن چه چیز بود. روے از دنیا بگردانیدم. و بفرمان خداے
آوردم. مرا گفتند اکنون چه خواهی. گفتم آنکه مرا اندر هوا مسکنے باشد. تا دلم از خلق جهان گسسته شود. و
چون آن جوانمرد عجمی بمدینه آمد. و قصد عمر کرد گفتند امیر المؤمنین اندر خرابهاے جائے خفته باشد رفت
اندر یافت بر خاک خفته. و درّه زیر سر نهاده. با خود گفت اینهمه فتنه اندر جهان ازین است. و
کشتن این مرد بر من سخت آسان باشد. شمشیر برکشید. دو شیر پدیدار آمدند. و قصد وے کردند.
وے فریاد برآورد. و عمر رضی الله عنه بیدار شد. و قصه با وے گفت. و اسلام آورد. و اندر عهد خلافت
ابوبکر صدیق خالد بن ولید را بسواد عراق اندر میان هدیها حقهٔ آوردند. که اندرین زهر قاتل است. و اندر
خزینهٔ هیچ ملکی از این جنس نیست. خالد آن حقه را بگشاد و آن زهر را بر کف دست خود افگند. و بسم الله
بگفت و اندر دهان نهاد. هیچ زیانش نشد. مردمان متعجب شدند. و بسیارے از ایشان براه آمدند. و
حسن بصری رضی الله عنه روایت کند که بعبادان سیاهی بود. که اندر خرابها بودے. روزے من از بازار
چیزے بخریدم و بدو بردم مرا گفت این چه چیز است گفتم طعام است. که آورده ام. بدانکه مگر تو محتاج
باشی. بدست اشارتے کرد. و اندر من دید و بخندید من سنگ و کلوخ دیوارهاے آن خرابه را دیدم.
همه زر گشته بود. از کردهٔ خود تشویر خوردم. و آنچه برده بودم بگذاشتم و بگریختم از هیبت او. و ابراهیم

اوہم روایت کند کہ گفت من بر راعی برگذشتم۔ و ازو آب خواستم گفت شیر دارم و آب کدام خواہی۔
من گفتم آب خواہم۔ برخاست و عصا بر سنگ زد۔ آب خوش و پاکیزہ ازاں سنگ بیروں آمد۔ و من
بداں متعجب شدم مرا گفت تعجب مکن۔ کہ چوں بندہ حق را مطیع باشد۔ ہمہ عالم مطیع وے باشند
و ابودردا و سلمان رضی اللہ عنہ بہم نشستہ بودند۔ و طعام میخوردند۔ و تسبیح کاسہ مے شنیدند۔ و از
ابوسعید خراز روایت کنند رحمۃ اللہ علیہ۔ کہ گفت یک چند گاہ من ہر سہ روز یکبار طعام خوردمے
اندر بادیہ میرفتم۔ دیگر روز و سہ دیگر روز ضعفے باندر من آمد۔ و طعام نیافتم طبع عادت خود طلب
کرد۔ بر جائے فرو نشستم ہاتفے آواز داد۔ کہ ای ابا سعید اختیار طعامے سکونت نفس را کنی یا سببے
خواہی مر دفع سستی را بے طعام گفتم الٰہی قوتے قوتے اندر من آمد۔ برخاستم و دوازدہ منزل دیگر
برفتم بے طعام و شراب۔ و معروفست کہ امروز اندر تستر مر خانہ سہل ابن عبداللہ را بیت السباع
خوانند۔ و متفق اند اہل تستر بر آنکہ سباع و شیران بسیار نزدیک وے اندر آمدندے۔ و وے
مر ایشاں را طعام دادے۔ و مراعات کردے۔ و اہل تستر خلقے بسیار آمد۔ و ابوالقاسم مروزی گوید
کہ من با ابوسعید خراز میرفتم۔ بر کرانہ بحر جوانے دیدم مرقعہ دار و محبرہ اندر کوہ آویختہ۔ ابوسعید گفت
در سیمائے ایں جوان عیانست کہ در معاملتش چیزے است۔ چوں در وے مے نگرم۔ گویم از
رسیدگانست۔ و چوں در محبرہ نگرم گویم از طالبانست۔ بیا تا از وے بپرسیم تا چیست سخراز گفت
اے جوان راہ بخدای چیست۔ گفت راہ بخدای دو است یکے راہ عوام۔ و دیگر راہ خواص۔ و
ترا از راہ خواص ہیچ خبر نیست۔ امّا راہ عوام این است کہ تو مے سپری۔ و معاملت خود را علت
وصول بحق مے نہی۔ و محبرہ را از آلت حجاب مے دانی۔ ذوالنون مصری گوید رحمۃ اللہ علیہ کہ
من وقتے با جماعتے اندر کشتی نشستم تا از مصر بجدہ روم جوانے مرقعہ دار با ما اندر کشتی بود۔ و
مرا از وے التماس صحبت مے بود۔ امّا ہیبتش دست مرا باز مے داشت از سخن گفتن با وے
کہ پس سخت عزیز روزگار بود۔ و یکجا از عبادت خالی نبودے۔ تا روزے صُرّہ جواہر ازاں مرد
گم شد۔ و خداوند صُرّہ مر ایں جوان را بداں تہمت کرد۔ خواستند کہ با وے جفائے کنند من گفتم
کہ با وے بدیں گونہ سخن مگوئید۔ تا من از وے بخوبی بپرسم۔ بنزدیک وے اندر آمدم۔ و با وے
بتلطف گفتم۔ کہ ایں مردمان را صورتے بستہ است بر تو۔ و من ایشاں را از درشتی و جفا باز داشتم
اکنوں چہ باید کرد۔ وے روئے بآسمان کرد۔ و چیزے بگفت ماہیاں دیدم۔ کہ بر روئے آب آمدند
و ہر یکے جوہرے اندر دہاں گرفتہ۔ یک جوہر بستد۔ و بداں مرد داد۔ و چوں مردم کشتی آں بدیدند د

بر روی آب پا نهاد و برفت. پس آنکه صرّه ببرده بود از اہل کشتی بود مر آنرا بیفگند و اہل کشتی ندامت خوردند. از
ابراہیم رقی روایت کنند که گفت من در ابتدای امر خود قصد زیارت مسلم مغربی کردم. چون بمسجد وی اندر آمدم.
وی امامت کرد. الحمد خطا بر خواند. با خود گفتم که رنجم ضائع شد. آن شب آنجا ببودم. روز دیگر بوقت طہارت خواستم
تا بر کرانہ فرات شوم شیری بر راه خفته بود. باز گشتم دیگری بر اثر من می آید. بانگ برگرفتم و عاجز فرو ماندم.
مسلم از صومعه بیرون آمد. چون شیران اورا دیدند تواضع کردند. وی گوش ہر یک بگرفت. و بمالید و گفت
ای سگان خدای نگفته ام شمارا که با مہمانان من میچ پیچید. پس مرا گفت یا ابا اسحٰق شما براست کردن ظاہر
مشغول شدید مر خلق را. تا از خلق میترسید. و ما براست کردن باطن مر حق را تا خلق از ما میترسند. روزی
شیخ من رضی اللہ عنه از بیت الجن قصد دمشق داشت. باران می بارید من اندر گل بدشواری میرفتم. شیخ
را نگاه کردم نعلین و جامه وی خشک بود. با وی گفتم گفت آری تا من تہمت از راه توکل برداشته
ام. و مر باطن را از وحشت حرص نگاه داشته. خداوند عز و جل مرا از وحل نگاه داشته است. من که علی
بن عثمان الجلابی ام. وقتی مرا واقعه افتاد. و طریق حل آن بر من دشوار شد. قصد زیارت شیخ ابو القاسم
گرگانی رضی اللہ عنه کردم بطوس. وی را اندر مسجد در سرای خود یافتم تنہا. و بعینه آن واقعه من بود.
که میگفت با ستونی. گفتم ای شیخ این با که میگوئی. گفت ای پسر این ستون را حق تعالیٰ با من اندرین ساعت
ناطق گردانید. تا این از من سوال بکرد. بفرغانه دہی بود که مر آنرا اسلانک گویند. پیری بود از اوتاد الارض.
که وی را باب عمر گفتندی. و ہمه درویشان آن دیار مشائخ بزرگ را باب خوانند. و مر اورا عجوزه بود فاطمه
نام. قصد زیارت وی کردم. چون نزدیک وی اندر آمدم. گفت بچه آمدی. گفتم تا شیخ را ببینم بصورت.
و وی بمن نظری کند بشفقت. گفت ای پسر من از خود فلاں روز باز ترا می بینم. تا از منت غائب
نگردانند من ہیچ اہمت دیدی. چون روز و سال شمار کردم. آن روز ابتدای توبه من بود. گفت ای پسر
سپردن مسافت کار کودکاں بود. از پس این زیارت ہمت کن. که در حضور اشباح ہیچ چیز نبسته است.
پس گفت ای فاطمه آنچه داری بیار. تا این درویش بخورد. طبقی انگور تازه بیاورد. و وقت آن نبود.
و بر آن رطبی چند بود. و بفرغانه رطب ممکن نشود. و وقتی بمهنه بر سر تربت شیخ ابو سعید نشسته بودم
تنہا بحکم عادت. کبوتری دیدم سپید که بیامد و اندر زیر فوطه شد. که بر گور افکنده بود. گفتم مگر از کسی جسته
است. و چون برخاستم و نگاه کردم. در زیر فوطه ہیچ چیز نبود. دیگر روز و سه دیگر روز بدیدم. و اندر تعجب
آن فرو ماندم. تا شبی وی را بخواب دیدم. و آن واقعه از وی پرسیدم. گفت آن کبوتر صفائی معاملت
منست. که ہر روز ترا اندر گور بمنادمت من می آید. و ابوبکر وراق روایت میکند که روزی محمد بن علی

حکیم ترمذی نسخۂ از اجزائے تصانیف خود فرا من داد۔ گفت ایں اندر جیحوں افگن۔ چوں بیروں آمدم نگاه
کردم ہمہ پر ظرف و لطائف بود۔ دلم نداد اندر خانہ بنہادم۔ و باز گشتم۔ و گفتم کہ افگندم گفتا چہ دیدی گفتم کہ
ہیچ چیز ندیدم۔ گفت نیفگندی گفتم مشکل دو شد۔ یکے آنکہ چرا میگوید کہ بآب اندر افگن۔ و دیگر آنکہ چہ برہان
است کہ پیدا خواہد آمد۔ باز گشتم و آں برداشتم و بدرِ دل بکنارۂ جیحوں اندر آمدم۔ و اجزا از دست بینداختم
آب دیدم کہ از ہم باز شد۔ و صندوقے پدید آمد سر کشادہ۔ و ایں اجزاء اندراں افتاد۔ و سر صندوق استوا
شد۔ و آب بحالِ خود فرا رفتن آمد۔ باز گشتم و با وے بگفتم وے۔ گفت کہ اکنوں انداختی گفتم ایہا الشیخ
بعزت خداوند کہ ایں سر با من بگوئی۔ گفت بدانکہ کتابے تصنیف کردہ بودم۔ اندر علم ایں طائفہ۔ کہ
تحقیق آں بر ہمہ عقول مشکل بود۔ و برادرم خضر علیہ السلام آں از من خواستہ بود۔ و آں صندوق
را ماہی بفرمان وے آوردہ بود۔ خداوند تعالےٰ ایں آب را فرمان دادہ است تا آں بدو رساند۔ اگر
بسیارے ازیں حکایت بیارم ہنوز سپرے نگردد۔ و مرادِ من ازیں کتاب اثبات اصول طریقت
است اندر فروع۔ و معاملات نقالان خود کتب ساختہ اند۔ و بسیارے جمع کردہ۔ و مذکران بر سر
منابر نشر میکنند۔ اکنوں فصولے کہ بدیں پیوستہ است اندریں کتاب بشیع بیارم۔ تا بجائے دیگر
بسر ایں معنی باز نباید شد انشاء اللہ عزوجل۔

الکلام فی تفضیل الانبیاء علی الاولیاء

بدانکہ اندر ہمہ اوقات و
احوال باتفاقِ جملہ مشائخ ایں طریقت اولیا متابعان پیغمبران اند و مصدقان دعوات ایشاں
و انبیاء فاضلتر اند از اولیاء۔ از آنچہ نہایتِ ولایت بدایتِ نبوت باشد۔ و جملہ انبیا اولیا باشند۔ اما از
اولیاء کسے نبی نباشد۔ و انبیاء متمکن اند اندر نفی صفات بشریت۔ و اولیاء عاریت اند اندراں چہ ایں
گروہ را حالیست طاری۔ و آں گروہ را مقام است۔ و آنچہ اولیاء را مقام باشد مر انبیاء را حجاب
باشد۔ و ہیچکس از علمائے اہلسنت و محققان ایں طریقت اندریں معنی خلاف نکنند۔ بجز گروہے از
حشویاں کہ مجسمۂ اہلِ خراسان اند۔ و متکلم بکلام متناقض اندر اصول توحید۔ کہ اصلِ ایں طریقت را
نشناسند۔ و خود را ولی خوانند۔ و بدرست ولی اند۔ اما ولی شیطان۔ ایشاں گویند کہ اولیاء فاضلتر
اند از انبیاء۔ و ایں ضلالت مر ایشاں را کفایت بود۔ کہ جاہلی را فاضلتر از محمد مصطفےٰ صلی اللہ
علیہ وسلم گویند۔ و گروہے دیگر ہم ازیں شبہ کہ تولی بدیں طریقت کنند۔ و حلول و نزولِ حق بمعنی انتقال
روا دارند۔ و بجز از تجزیہ گویند بذات خداوند تعالیٰ۔ و ایں اندراں دو مذہب مذموم۔ کہ وعدہ کردہ ام
بیارم اندریں کتاب بتمامی انشاء اللہ تعالیٰ۔ و در جملہ ایں دو گروہ کہ مدعی اسلام اند موافق اند اندر

نفی تخصیص انبیاء را باز ہمه. و ہر کہ مر نفی تخصیص انبیا را اعتقاد کند کافر شود پس انبیا صلوات اللہ علیہم
داعیان و ایمه اند. و اولیا متابعان ایشان باحسان. و محال باشد کہ ماموم از امام فاضل‌تر بود. و
در جملہ بدانکہ اگر احوال و انفاس و روزگار جملہ اولیا را اندر جنب یکقدم صدق نبی صورت کنی. آں ہمہ
احوال و انفاس جملہ متلاشی نماید. زانچه اولیا مے طلبند. و میروند. و ایشان رسیده اند. و یافتہ.
و بفرمان دعوت باز آمدہ. و قومے را بدعوت مے برند. و اگر کسے گوید ازیں ملاحدہ مذکور لعنهم اللہ
کہ اندر عادت چنیں رفتہ است. کہ چوں رسول بکسے آید از ملکی باید تا ایں مبعوث الیه فاضل‌تر
از وے باشد. چنانکہ پیغمبران صلوات اللہ علیہم از جبرئیل فاضل‌تر اند. و ایں صورت مر ایشان را
خطا است. گوییم اگر ملکے رسول فرشتہ بیک کس آید. باید تا مرسل الیه از وے فاضل‌تر باشد چنانکه
جبرئیل را بنزدیک یگاں یگاں از رسل فرستاد. و ایشاں ہر یک از وے فاضل‌تر بودند. فاما چوں
رسول بجماعتے و قومی باشد. لامحالہ رسول فاضل‌تر از آں گروه باشد چنانکه پیغمبران از امم. و اندریں
ہیچ عاقل را بحکم احادیث اشکال نیفتد. پس یک نفس انبیا فاضل‌تر از ہمه روزگار اولیا باشد. زانچه
چوں اولیا از عادت و عرف بنهایت رسند. از مشاہدت خبر دہند. و از حجاب بشریت خلاص
یابند. ہر چند کہ عین بشر باشند. و باز رسول را اول قدم اندر مشاہدت باشد. چوں بدایت رسول
نهایت ولی بود. ایں را بآں قیاس نتواں کرد. نه بینی کہ ہمہ طلاب حق از اولیا متفق اند کہ مقام جمع
از تفاریق کمال ولایت بود. و صورت ایں خیال بود کہ بندہ بدرجتے رسد از غلبہ دوستی کہ عقلش
اندر منظر فعلے مغلوب گردد. و بشوق فاعل کل عالم را ہمه آں داند. و آں بیند. چنانچہ ابوعلی رودباری
گوید رحمۃ اللہ علیه لو زالت عنا رویتہ ما عبدناہ. اگر دیدار وے از ما زائل شود اسم عبودیت از
ما ساقط شود. کہ ما شرف عبادت جز از دیدار وے نیافتیم. و ایں معانی مر انبیا را بدایت حال
باشد. کہ اندر روزگار ایشاں تفرقہ صورت نگیرد. کہ در نفی و اثبات و سلک و منقطع و اقبال و اعراض
و بدایت و نهایت ایشاں ہمه اندر عین جمع باشند. چنانکه اندر بدایت حال ابراہیم صلوات اللہ
علیه چوں آفتاب را بدید. گفت هٰذَا رَبِّیْ از غلبہ حق بر دلش و اجتماع وے اندر عین جمع غیر ندید.
و اگر دید ہم بدیدہ جمع دید. و در عین دیدار از دیدار خود تبرا کرد. و گفت لَاۤ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ. ابتدا بجمع
و انتہا بجمع. تا لاجرم ولایت را بدایت نهایت است. و نبوت را نیست. تا بودند نبی بودند تا
باشند نبی باشند. و پیش از آنکہ موجود بودند اندر علم و مراد حق تعالیٰ ہماں بودند. و از ابویزید رضی
اللہ عنه پرسیدند کہ چہ گوئی در حال انبیا. گفت ہیہات ما را اندر ایشاں ہیچ تصرف نیست. ہر چہ

اندر ایشان صورت کنیم آن همه ما باشیم حق تبارک و تعالی اثبات و نفی ایشان اندر درختی نهاده است
که دید خلق بدان نرسد پس چنانکه مرتبهٔ اولیاء از ادراک خلق نهانست، مرتبهٔ انبیاء از تصرف اولیا
نیز نهان است۔ و ابویزید را حجت روزگار بوده است وی گوید که اوّل ما صرت الی الوحدانیة
فصرت طیرا جسمه من الاحدیة وجناحه من الدیمومیة فلم ازل اطیر فی هواء الصویة حتی
الی هواء التنزیه ثم اشرفت علی میدان الازلیة ورایت شجرة الاحدیة فنظرت فعلمت ان
هذا کله غیره۔ دیدم که سر مرا بآسمانها بردند۔ و بهیچ چیز نگاه نکرد۔ و بهشت و دوزخ وی را بنمودند۔
بهیچ التفات نکرد۔ و از مکونات و حجب برگذرانیدند۔ فصرت طیرًا مرغی گشتم جسم آن مرغ از
احدیت بود۔ و پر و بالش از دیمومیت۔ همی پریدم۔ و پیوسته اندر هوای هویت تا بر هوای تنزیه گذر
کردم۔ و بر میدان ازلیت مشرف شدم۔ و درخت احدیت را اندران بدیدم۔ نگاه کردم آن همه
من بودم۔ گفتم بار خدایا با منی من مرا بتو راه نیست۔ و از خودی خود مرا گذر نه۔ مرا چه باید کردن فرمان
آمد که یا بایزید خلاص تو از توئی تو اندر متابعت دوست ما بسته است۔ دیده را بخاک قدم وی
اکتحال کن۔ و بر متابعت وی مداومت کن۔ و این حکایت دراز است و این را اهل این طریقت
معراج بایزید خوانند۔ و معراج عبارت بود از قرب۔ پس معراج انبیاء از روی اظهار بود۔
بشخص و جسد۔ و از آن اولیا از روی همت۔ و اسرار و تن پیغمبران بصفا و پاکیزگی و قربت
چون دل اولیاء باشد و سر ایشان۔ و این فضیلے ظاهر است۔ و آنچنان بود که ولی را اندر حال خود
مغلوب گردانند۔ تا مست گردد۔ و آنگاه بدرجات سر وی را از وی غائب میگردانند۔ و بقرب
حق می آرایند۔ چون کار بحال صحو باز آید آن جمله براهین در دلش صورت گشته باشد۔ و علم آن مر
او را حاصل آمده۔ پس فرق بسیار بود میان کسیکه شخص وی را آنجا برند۔ با کسیکه فکرت وی را
آنجا برند۔ والله اعلم بالصواب۔

الکلام فی تفضیل الانبیاء والاولیاء علی الملائکة

بدانکه باتفاق اهل سنت و جماعت، و جمهور مشایخ طریقت، انبیاء و آنانکه محفوظ اند از اولیاء فاضلتر اند
از فرشتگان۔ بخلاف معتزله که ایشان ملائکه را افضل از انبیاء گویند۔ و گویند که ایشان بمرتبت
رفیع ترند۔ و بخلقت لطیف تر۔ و مر حق تعالی را مطیع تر اند۔ باید تا فاضلتر باشند۔ گوییم که حقیقت
این خلاف صورت شما است۔ که تن مطیع، و مرتبت رفیع، و خلقت لطیف، مر فضل را علت
نگردد۔ و فضل آنرا باشد که حق تعالی نهاده باشد۔ و این جمله که میگویند مر ابلیس را بوده۔ اما باتفاق

ملعون و مخذول گشت پس فضل مر آنرا بود - که خداوند عزوجل وی را فضل نهد - و از خلق برگزیند - و دلیل بر فضل انبیا، آنکه خداوند تعالیٰ ملائکه را بفرمود - تا آدم را سجده کردند - و این مقرر است که حال مسجود لہ عالی از حال ساجد باشد - و اگر گویند که خانہ کعبہ سنگے و جمادے است - و مومن از وے فاضلتر است - و آنرا سجدہ ہمیکنند پس روا باشد کہ ملائکہ فاضلتر از آدم باشند - اگر چہ وی را سجدہ کردند - گوئیم کہ کس نگوید کہ مومن خانہ را یا محراب را و دیوار را سجدہ ہمیکند - الا ہمہ گویند کہ خدا یرا سجدہ ہمیکنند - و ہم گویند کہ ملائکہ مر آدم را سجدہ میکردند - بر موافقت کلام خداوندی - کہ چون ذکر سجدہ کرد - و گفت اُسْجُدُوا لِاٰدَمَ - ما فرمودیم مر ملائکہ را و گفتیم تا آدم را سجدہ کنند - و چون ذکر سجدۂ مومنان کرد - و گفت - وَاسْجُدُوْا وَاعْبُدُوْا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ الاٰیۃ - خداوند را سجدہ کنید - و بندگی وی را بپای اندر بندید پس خانہ چون آدم نباشد کہ مسافر چون خواہد بر پشت ستور خداوند را پرستد اگر روئے وے بخانہ نباشد سجدہ روا باشد - متفق علیہ - اگر دلائل قبلہ اندر بیابانے گم کند - وے ہر سوئے کہ کند فرمان گذاردہ باشد - و ملائکہ را اندر سجدۂ آدم علیہ السلام ہیچ عذر نبود - آں یکے کہ از خود عذرے نہاد - ملعون و نا کسار شد - و این ادلہ واضح است آنرا کہ بصیرت بود - و نیز بدانکہ ملائکہ ہیچگونہ ستوی مے باشد در درجہ اگر چہ مستوی اند در حق معرفت - از آنکہ مر ایشانرا اندر خلقت شہوت نیست - و اندر دل حرص و آفت نہ - و اندر طبع رزق و حیلت نہ - غذا رشان طاعت است - و مشرب شان بہ فرمان حق اقامت کردن - باز اندر طینت آدمی شہوت مرکب است - و ارتکاب معاصی از وے محتمل - و زینت دنیا اندر دلش موثر - و حرص و حیلت اندر طبعش منتشر - شیطان را اندر شخص او چنداں سلطانے - کہ اندر عروق وے با خون وے ہمی گردد اندر مجاری آں - و نفس بدو مقرون کہ داعی ہمہ شرہا آنست پس کسیکہ این جملہ صفت در وجود وے بود - و با امکان غلبۂ شہوت از فسق و فجور پرہیز کند - و با غلبین حرص از دنیا اعراض کند - و با القائے وسواس شیطانی اندر دل وے از معاصی رجوع کند - و وے از آفت نفسانی روئے بگرداند - تا با اقامت بر عبادت و مداومت بر طاعت، و مجاہدت بنفس، و مجادلہ با شیطان، مشغول گردد - و بحقیقت این از ان فاضلتر بود - کہ اندر صفتش معرکہ گاہ شہوت نباشد - و اندر طبعش ارادت غذا، و لذات نہ، و اندوہ زن و فرزند نہ، مشغولی خویش و پیوند نہ، محتاج سبب و آلت نہ، مستغرق امل و آفت نہ، لَعَمْرِیْ عجب دارم از آنکہ فضل اندر افعال بیند - و باعز اندر جمال بیند - و با بزرگی اندر جذب منال بیند - زود آں نعمت و بزرگی بر خود زوال بیند - چرا نہ فضل افضال مالک الاعیان بیند -

و عز اندر رضای سبحان بیند. و بزرگی از معرفت و ایمان بیند تا این نعمت بر خود جاودان بیند.
و اندر دو جهان دل خود را بدو شادمان بیند. جبرئیل که چندین هزار سال با انتظار خلعت عبادت
کند خلعتش غاشیه داری محمد مصطفی صلوات الله علیه بود. تا شب معراج ستور او را خدمت
کند. چگونه فاضلتر بود. از آنکه اندر دنیا نفس را ریاضت دهد. و روز و شب مجاهدت کند. و حق
با وی عنایت کند. و دیدار خودش کرامت کند. و از جمله خطراتش با سلامت کند. و چون نخوت
ملائکه از حد اندر گذشت. هر یک نور صفا و معاملت خود را حجت خود گردانیدند. و زبان ملامت
اندر میان آدمیان دراز کردند. حق تعالی خواست تا حال ایشان بدیشان بازنماید. گفت سه
کس را آنچه از میان شما بزرگتر آمد اختیار کنید. که بر ایشان اعتماد دارید. تا به زمین شوند. و
خلفای زمین باشند. و خلق را بصلاح آرند. و میان آدمیان داد عدل کنند. سه فرشته را اختیار
کردند. یکی از ایشان پیش از آنکه بزمین همی آمدند آفت آن بدید. و از خداوند تعالی اندر خواست
تا باز گردد. و دو بزمین آمدند. خداوند تعالی خلقت ایشان مبدل گردانید. تا آرزومند طعام و شراب
شدند. و بشهوت میل کردند. تا مر ایشان را بدان عقوبت کرد. و تفضیل آدمیان را ملائکه بر خود بعیان
بدانستند. و در جمله خواص مومنان از خواص ملائکه فاضلتر اند. و عوام مومنان از عوام ملائکه
فاضلتر اند. و پس آنچه معصوم و محفوظ نیند. افضل از حفظه و کراماً کاتبین اند. والله اعلم بالصواب
و اندرین معنی سخن بسیار گفته اند. و هر یک چیزی گفته از مشایخ. و خداوند عز و جل فضلی دهد
آنرا که خواهد بر آنکه خواهد. و بالله التوفیق اینست متعلقات مذهب حکیمان اندر تصوف. و
اختلاف متصوفه با یکدیگر که یاد کردیم بر سبیل اختصار و تحقیق بدانکه ولایت سریست
از اسرار حق سبحانه و تعالی. بجز بپرورش هویدا نگردد. و ولی را جز ولی نشناسد. و اگر اظهار این
معنی و حدیث بر جمله عقلا جائز بودی. و دوست از دشمن پدیدار نیامدی. و واصل از غافل
ممیز نبودی. پس خداوند تعالی چنان خواست تا جوهر دوستی را اندر صدف خوار داشت
خلق نهد. و بر بالای دریای بلا اندازد. تا طالب آن بحکم عزیزی آن جان در خطر کند. و بران
دریای جانستان گذر کند. و بقعر دریا فرو شود تا مراد وی بر آید. و یا جان دهد یا وی بسر آید
و بیشتر از این اصل را مطول کنم. اما خوف ملال تو و نفرت طبع من مانع بود. و مرید حق را
اندرین طریقت این مقدار بسنده بود. والله اعلم بالصواب.
تو لی شرا زبان بابی ... اندرین طریقت [illegible]

انقطاع شانے عظیم داشت۔ و ابتداء عبارت از حال فنا و بقا او کرد۔ و طریقت خود را جملہ
اندریں دو عبارت مضمر گردانید۔ اکنوں من معنی آں بگویم۔ و غلطہائے کہ گروہے اندریں یافتہ اند
بیارم۔ تا بدانی کہ مذہب وے چیست۔ و مقصود ایں طائفہ ازیں دو عبارت است اول چیست۔

الکلام فی البقاء والفناء

خدائے گفت عزوجل مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَ
مَا عِنْدَ اللّٰهِ بَاقٍ۔ و جائے دیگر میگوید كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَّيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ
وَالْاِكْرَامِ۔ بدانکہ فنا و بقا بزبان علم معنی دیگر بود۔ و بزبان حال معنی دیگر۔ و ظاہریان اندر
ہیچ عبارت از عبارات ایں طائفہ متحیر تر از آں نیند۔ کہ اندریں عبارت۔ پس بقا بزبان علم و
مقتضائے لغت۔ بر سہ گونہ است۔ یکے بقائے کہ طرف اول وے اندر فنا است۔ و طرف
آخر وے ہم اندر فنا است۔ چوں ایں جہان کہ اول را ابتدائے نبود۔ و انتہا باشد۔ و اندر وقت
باقی است۔ و دیگر بقائے کہ ہرگز نبودہ۔ و بودہ گشت۔ و ہرگز فانی نشود۔ و آں بہشت است و دوزخ
و آں جہان و اہل آں جہان۔ و دیگر بقائے کہ ہرگز نبودہ کہ نبود و ہرگز نباشد کہ نباشد۔ و آں بقائے
حق است۔ و صفات وے لم یزل و لا یزال۔ وے با صفاتش قدیم است۔ و مراد از بقائے دوام
وجود وے است۔ و کس را اندر اوصاف وے با وے مشارکت نیست۔ پس علم فنا آں بود کہ
بدانی کہ دنیا فانی است۔ و علم بقا آنکہ بدانی کہ عقبےٰ باقیست۔ چنانکہ خدائے عزوجل گفت۔
وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَّ اَبْقٰى۔ و ایں ابقٰی بر وجہ مبالغت۔ گفت از آنچہ بقائے عمر آں جہانے
را فنا نباشد۔ اما بقائے حال و فنائے آں آں بود کہ چوں جہل فانی شود لامحالہ علم باقی بود۔
و چوں معصیت فانی شود۔ طاعت باقی بود۔ چوں بندہ علم طاعت خود را حاصل کند غفلت فانی
شود۔ ببقاء ذکر باقی شود۔ یعنی چوں بندہ بحق عالم شود۔ بعلم وے باقی شود از جہل بوے فانی شود
و چوں از غفلت فانی شود بذکر وے باقی شود۔ و ایں اسقاط اوصاف مذموم باشد ببقائے
اوصاف محمودہ۔ و اما خواص اہل ایں قصہ را بدیں عبارت باید کہ یاد کردیم۔ و اشارت ایشاں
اندریں اصل بعلم و حال نیست۔ و ایشاں فنا و بقا را بجز اندر درجہ کمال اہل ولایت استعمال
نکنند۔ آنانکہ از رنج مجاہدت رستہ باشند۔ و از بند مقامات۔ و تغیر احوال جستہ۔ و طلب اندر یافت
برسیدہ۔ و ہمہ دیدنیہا بدیدہ۔ و ہمہ شنیدنیہا بگوش بشنیدہ۔ و ہمہ دانستنیہا بدل بدانستہ
و ہمہ یافتنیہا بسر یافتہ۔ اندر یافت آں آفت یافت۔ خود دیدہ و روئے از جملہ بگردانیدہ۔
قصد اندر مراد فانی شدہ۔ و در راہ برسیدہ و از دعوی بیزار شدہ۔ و از معنی منقطع شدہ۔ کرامات

حجاب گشته، مقامات معاینه شده، احوال لباس آفت پوشیده، و در عین مراد از مراد بی‌مراد گشته، و مشرب از کل ساقط شده، انس با ستانسات بدریده. یہلک من ہلک عن بینۃ و یحیی من حیّ عن بینۃ. و اندرین معنی من مے گویم، شعر

فنیت فنائے بعد محو ہویتی   فصار ہوائے فی الامور ہواک

فاذا فنی العبد عن اوصافہ   ادرک البقاء بتمامہ

چون بندہ اندر حالت وجود اوصاف از آفات اوصاف فانی شدہ باشد، ببقائے مراد اندر فنائے مراد باقی شود، تا قرب و بعدش نباشد، و وحشت و انس نہ، و صحو و سکر نہ، و فراق و وصال نہ، و طمس و اصطلام نہ، و اشارت و اعلام نہ، و سمات و ارقام نہ. اندرین معنی یکے گوید از مشایخ رحمۃ اللہ علیہ، شعر

وطاح مقامی والرسوم کلاہما   فلست اری فی الوقت قربا ولا بعدا

فنیت بہ عنی فبان لی الہدے   فہذا ظہور الحق عند الفنا قصدا

و در جملہ فنا از چیزے جز برؤیت آفت آن، و نفی ارادت آن درست نیاید. ہر کرا صورت بستہ است کہ فنا از چیزے جز بحجاب آن چیز درست آید بخطاست. نہ چنانکہ چون آدمی چیزے را دوست دارد، گوید کہ من بدان باقی ام، و با چیزے را دشمن دارد گوید من ازان فانی ام، کہ این ہر دو صفت طالب است. و اندر فنا محبت و عداوت نیست. و اندر بقا رؤیت جمع و تفرقہ نہ. گروہے را اندرین معنی غلطی افتادہ است، و پندارند کہ این فنا بمعنی فقد ذات است، و نیست گشتن شخص، و بقا آنکہ بقائے حق بہ بندہ پیوندد. و این ہر دو محال است. و اندر ہندوستان مردے دیدم کہ مدعی بود بتفسیر و تذکیر و علم، با من اندرین معنی مناظرہ کرد، و چون نگاہ کردم وے خود فنا را نمے شناخت، و بقا را نہ، و قدیم را از محدث فرقے ندانست کرد. و از جہال این طائفہ بسیار اند کہ فنائے کلیت روا دارند، و این مکابرہ عیان بود کہ ہرگز فنا اجزائے طینتی و انقطاع آن روا نباشد. مر این مخطیان جاہل را گوییم کہ بدین فنا چہ خواہید. اگر گویند فنا عین محال بود، و اگر گویند فنا وصف روا داریم، فنا صفتی است بقا صفتی. و بدانکہ جہال ہر دو صفت بندہ باشد، و محال باشد کہ کسے بصفت غیری قائم باشد. و مذہب نسطوریان از رومیان و نصاریٰ است کہ گویند کہ مریم رضی اللہ عنہا بمجاہدہ از ذات اوصاف ناسوتی فانی شد، و بقاء لاہوتی بدو پیوست، و وے بدان بقا یافت تا باقی شد

بقاے آں عیسیٰ علیہ السلام نتیجہ آں بود۔ و اصل مایہ ترکیب عیسیٰ علیہ السلام نہ از مایہ انسانیت
بود۔ کہ بقاے وے تحقیق بقاے الٰہیت بودہ است۔ پس وے و مادرش و خداوند ہر سہ باقیات
اند۔ بیک بقا۔ کہ آں قدیم است و صفت حق است۔ و ایں جملہ موافق است مر قول حشویاں را
از مجسمہ و مشبہہ۔ کہ ذات خداوند را محل حوادث گویند۔ و مر قدیم را صفت محدث روا دارند۔ گویم
بایں جملہ کہ بچہ محدث محل قدیم بود۔ و بچہ قدیم محل محدث۔ و بچہ قدیم را وصف محدث بود۔ و بچہ محدث
را وصف قدیم۔ و جواز ایں مذہب دہریاں شد۔ و دلیل حدث عالم را باطل کند۔ و صنع و صانع
را قدیم باید گفت۔ و یا ہر دو را محدث و یا امتزاج مخلوق با نا مخلوق و حلول نا مخلوق بمخلوق۔ و ایں
خسران مر ایشاں را پسندیدہ باشد۔ کہ چوں قدیم را محل حوادث گویند۔ و یا حوادث را محل قدیم۔ تا صنع
و صانع را قدیم باید گفت۔ چوں بہ برہان ضرورتا گردد۔ صنع صانع را پس صانع شاں را نیز محدث
باید گفت۔ کہ محل چیزے چوں عین چیزے بود۔ چوں محل محدث بود۔ باید کہ تا حال ہم محدث بود۔
پس بدیں جملہ لازم آید کہ محدث را قدیم گویند۔ و یا قدیم را محدث۔ و ایں ہر دو ضلالت بود۔ و
در جملہ ہر چیزے کہ بچیزے موصول و مقرون و متحد و ممتزج بود حکم ہر دو چیز چوں یکے بود۔ پس
بقاے ما صفت ما است۔ و فناے ما صفت ما۔ و اندر تخصیص اوصاف ما را فناے ما چوں بقا
ما بود۔ و بقاے ما چوں فناے ما۔ پس فنا وصفی بود و بقاے وصفی دیگر۔ و باز اگر کسے عبارت از
فنا کند کہ بقا را تعلق بدو نباشد۔ روا بود۔ و اگر از بقاے کہ فنا را بدو تعلق نباشد۔ ہم روا باشد کہ
مراد از آں فنا فناے ذکر غیر بود۔ و بقا بقاے ذکر حق۔ من فنی عن المراد بقی بالمراد۔ ہر کہ از مراد خود فانی
شود بمراد حق باقی شود۔ زانچہ مراد تو فانیست و مراد حق باقی۔ چوں قائم بمراد خود باشی مراد تو فانی شود۔ فنا بہ
بقا بود۔ و باز چوں تصرف مراد حق باشی بمراد حق باقی بود و فنا بہ بقا بود۔ و مثال ایں چناں بود کہ
ہر چہ اندر سلطان آتش افتد بقہر وے بصفت وے گردد۔ پس چوں سلطان آتش وصف شی را اندر شی
مبدل کند سلطان ارادت حق از سلطان آتش اولیٰ تر۔ امّا ایں تصرف آتش اندر وصف آہن است
و لیکن عین ہماں است کہ ہرگز آہن آتش نگردد۔ واللہ اعلم۔

فصل

مشایخ رضی اللہ عنہ ہر یکے را اندریں معنی رمزیست لطیف۔ ابو سعید خراز
رحمۃ اللہ علیہ گوید کہ صاحب مذہب است۔ الفناء فناء العبد عن رویۃ العبودیۃ۔ والبقاء
بقاء العبد بشاہدۃ الالٰہیۃ۔ فنا فناے بندہ باشد از رویت بندگی۔ و بقا بقاے بندہ باشد
بشاہد الٰہی یعنی اندر کردار دید بندگی آفت بود۔ و بندہ بحقیقت بندگی آنگاہ رسد کہ او را بکردار خود دیدار

واز فعلِ خود فانی گردد۔ و بپایدن بفضلِ خداوند باقی۔ تا نسبت معاملتش جمله بحق تعالی باشد نه بخود۔
که آنچه به بنده مقرون بود از افعالِ وی بجمله ناقص بود۔ و آنچه از حق تعالی موصول بود بدو بجمله کامل بود۔ پس
چون بنده از متعلقات خود فانی شود بکمال الٰهیت باقی شود۔ و از ابو یعقوب نهر جوری رحمة الله علیه مرویست
که گوید صحة العبودیة فی الفناء و البقاء۔ صحت بندگی کردن اندر فنا و بقا است۔ از آنچه تا بنده از کل نصیب
خود بیزار نگردد شایستهٔ خدمت باخلاص نگردد۔ پس بیزاری از نصیب آدمیت فنا بود۔ و اخلاص اندر عبودیت بقا۔
و ابراهیم شیبانی گوید رضی الله عنه۔ علم الفناء و البقاء یدور علی الاخلاص۔ و الوحدانیة
و صحة العبودیة۔ و ما کان غیر هذا فهو المغالیط و الزندقة۔ قاعده علم فنا و بقا بر اخلاص
وحدانیت است۔ یعنی چون بنده بوحدانیتِ حق مقر آید خود را مغلوب و مقهور حکمِ حق بیند۔ و مغلوب فانی
بود اندر غلبهٔ غالب۔ و چون فنای وی بر وی درست گردد بعجزِ خود اقرار کند۔ و بجز بندگی چاره نه بیند۔
چنگ اندر حلقهٔ درگاهِ رضا زند۔ و هر که فنا و بقا را بجز این عبارتی کند یعنی عبارتی که فنا را فنای عین
داند۔ و بقا را بقای حق زندقه باشد۔ و مذهب نصاری چنانکه پیش از این رفت۔ و من میگویم که علی
ابن عثمان الجلابی ام رضی الله عنه که این جمله اقاویل از روی معنی بیکدیگر نزدیک است۔ اگرچه بلفظ العبارة
مخالف است۔ و حقیقتِ این جمله آن بود که فنای هر بنده را از رویت جلال حق بود۔ و کشف عظمت وی
بر دل۔ تا اندر غلبهٔ جلال او دنیا و عقبی بر دلش فراموش گردد۔ و احوال و مقام اندر نظر همتش حقیر نماید۔
و نمودار کرامات اندر روزگارش متلاشی۔ از عقل و نفس فانی شود۔ و از فنا نیز فانی گردد۔ و اندر عین آن فنا
فنای زبانش بحق ناطق شود۔ و دل و تن خاشع و خاضع۔ چنانکه اندر ابتدای اخراج ذریت از پشت
آدم علیه السلام بی ترکیب آفات اندر حال عهد عبودیت۔ و یکی گوید از مشایخ رضی الله عنه اندرین
معنی عربیه۔ شعر

لکنت ان کنت ادری کیف السبیل الیک — فتبتنی عن جسمی فصرت ابکی علیک

و دیگری گوید رحمة الله علیه۔ شعر

ففی فنائی فناء فنائی — و فی فنائی وجدت انت
محوت اسمی و رسم جسمی — سالت عنی فقلت انت

این است احکام فنا و بقا اندر باب فقر و تصوف۔ طرفی بیاورده ام۔ و هر جا که اندرین کتاب از
فنا و بقا عبارت کنم مراد این باشد۔ این است اصل مذهب خرازیان۔ و همه اهل روزگار آن ببرده
این نیکو اصلی است۔ فضیلی که دلیل وصل باشد نه بی اصل باشد۔ و اندر حسب بیان کلام این طائفه این

عبارت مشهور است. والله اعلم بالصواب. **و اما الخفیفیه** خفیفیان تولی بابی عبدالله محمد
بن خفیف الشیرازی کنند رحمة الله علیه. و وی از کبرا و سادات این طائفه بود. و عزیز این قوم بود. و در
وقت خویش و عالم بعلوم ظاهر و باطن. و وی را تصانیف معروف است اندر فنون علم این طریقت
و مناقبش اشهر از آنست که کلیت آن را احصا توان کرد. و در جمله شیخی عزیز روزگار و عزیز نفس بود
و عفیف النفس بوده است. و معروف از تابعات شهوت نفسانی و شنیدم که چهارصد نکاح کرده
بود. و آن از آن بود که وی از ابنا ملوک بود. و چون توبه کرد و مردم شیراز بدو تقربی عظیم کردند
و چون حالش بزرگ شد. بنات ملوک و روسا هر یک را خواستندی که با وی عقد کنندی. و وی
آن بکردی. و قبل الدخول طلاق گفتی. اما چهل زن پراگنده اندر عمر وی. دوگان و سهگان
خادمان فراش وی بودند. و یکی را از ایشان با وی چهل سال صحبت بود. و آن دختر وزیر
بود. و شنیدم از ابوالحسن علی بن بکران الشیرازی رضی الله عنه. که روزی آن زنان که در حکم وی
بودند گروهی جمع بودند. و هر یک از وی حکایتی میکردند. جمله بر آن متفق شدند که ایشان شیخ
را اندر خلوت بحکم اسباب شهوت هرگز ندیده بودند. و سوالی اندر دل هر یک پدیدار آمد. متعجب شدند
و پیش از آن هر یک پنداشته بودند که او بدان مخصوص است. گفتند از صحبت وی بجز دختر وزیر
خبر ندارد که سالها است تا اندر صحبت وی است. و دوستترین زنان بر وی اوست. دو کس را از
میان خود اختیار کردند و بدو فرستادند که شیخ را بتو انبساط بیشتر بوده است. باید که ما را از صحبت
وی آگاه کنی. وی گفت که چون شیخ مرا اندر حکم خود آورد کسی بیامد که شیخ امشب بخانه تو خواهد آمد
من طعامهای خوب ساختم و مر زینت و زیب خود را تکلف کردم. چون بیامد طعام بیاوردند. مرا
بخواند و زمانی اندر من نگریست. و زمانی اندر طعام. آنگاه دست من بگرفت. و اندر آستین خود
اندر آورد. و از سینه وی تا ناف از اندرون شکم پانزده عقده افتاده بود. گفت ای دختر وزیر
بپرس که این چه عقدهاست. گفتا بپرسیدمش. گفت این همه لهیب و شدت صبر است که گره بسته
است که از چنین روی و از چنین طعام صبر کرده ام. این بگفت و برخاست. و بیش از این
گستاخی من با وی این بوده است. و طریق او تجرید مذهب است اندر تصوف و غیبت و حضور را
عبارت از آن کند. و من بمقدار امکان مر آن را بیان کنم ان شاء الله عز و جل.

الکلام فی الغیبة والحضور

این دو عبارتهاست که ظاهرشان بی
عکس بود اندر عین معنی مقدمه. و آنگاه مستفاد ناید مستعمل است. و مراد اهل این زبان

ارباب اللسان و اہل معنی. پس مراد از حضور حضور دل بود بدلالت یقین تا حکم غیبی او را چون حکم عینی گردد و مراد از غیبت غیبت دل بود از دون حق تا حدے که از خود غائب شود و اندر غیبت خود غائب شود تا بغیبت خود از خود بخود نظاره کند. و علامت این اعراض بود از حکم رسوم چنانکه از حرام نبی معصوم باشد. پس غیبت از خود حضور بحق آمد و حضور بحق غیبت از خود چنانکه هر که از خود غائب بود بحق حاضر بود و هر که بحق حاضر بود از خود غائب بود. پس مالک دل خداوند است. چون جذبه از جذبات حق جل و عز مر دل طالب را مقهور گردانید غیبت دل نزدیک وے چون حضور گردانید و شرکت و قسمت برخواست و اضافت بخود منقطع شد چنانکه یکے گوید از مشائخ رضی الله عنهم شعر

ولی فؤاد و انت ساکنه ۔ بلا شریک فلیس منقسم

چون دل را جز او مالک نباشد اگر غائب بود و یا حاضر اندر تصرف وے باشد. والله اعلم. ظاہر این جمله برہان روشن ارباب این است. اما چون فرق افتد مشائخ را رضی الله عنهم اندرین آن است که گروہے حضور را مقدم دارند بر غیبت و گروہے غیبت را بر حضور چنانکه اندر سکر و صحو بیان کردیم. اما آنچه سکر بود بقائے اوصاف نشان کند و غیبت و حضور بفنائے اوصاف پس این اعزاز باشد اندر تحقیق. و آنانکه غیبت را مقدم دارند بر حضور آن ابن عطا است و حسین بن منصور و ابوبکر شبلی و بندار بن الحسین و ابوحمزه بغدادی و سمنون محب رضی الله عنهم و جماعتے از عراقیان گویند که حجاب اعظم اندر راه حق توئی. چون تو از تو غائب شدی آفات اثبات تو اندر تو فانی شود و قاعده روزگار بگشت مقامات مر مریدان را جمله حجاب گشت و احوال طالبان جمله آفتگاه تو اسرار تو گشت و ہمتہا اندر ہستی خود اسیر شد و چشم از خود و از غیر فرو دوخته شد و اوصاف بشریت اندر شعله قربت سوخته شد. و صورت این تجلی باشد که بنده اندر حال آن پیشتر آن مر ترا از پشت آدم بیرون آورد و کلام عزیز خود مر ترا بشنوانید و بخلعت توحید و لباس مشاہدت مخصوص گردانید تا از خود غائب بودی بحق حاضر بودی بے حجاب. و چون بصفات خود حاضر شدی از قربت غائب شدی. پس ہلاک تو اندر حضور تست و این است معنی قول خداوند عز و جل و لقد جئتمونا فرادی کما خلقناکم اول مرة. و باز حارث محاسبی و جنید و سہل بن عبدالله و ابوحفص حداد و ابوحمدون قصار و ابومحمد جریری و حصری صاحب مذہب و محمد بن خفیف رضی الله عنهم با جماعتے دیگر بر آنند که حضور را مقدم از غیبت گویند از آنچه ہمه جمالہا اندر حضور بسته است و غیبت از خود راہے باشد بحضور حق. چون بپیشگاه آمد سپس راه آفت گردد. پس ہر که از

خود غائب بود۔ لامحالہ بحق حاضر بود۔ و فائدہ غیبت بحضور است غیبت بے حضور جنون باشد و غلبہ و باید کہ تارک غفلت باشد تا مقصود از غیبت حضور باشد۔ و چوں مقصود موجود شد علت ساقط شد۔ **شعر**

لیس الغائب من غاب من البلاد　　انما الغائب من غاب من المراد

ولیس الحاضر من لیس لہ مراد　　انما الحاضر من لیس لہ الفواد

حتی استقر فیہ المراد۔ نہ غائب آں بود کہ از شہر و ولایت غائب بود۔ غائب آں بود کہ از کل ارادت غائب بود۔ تا ارادت حق ارادت وے آید۔ و نہ حاضر آں بود کہ او را ارادت اشیا نبود۔ بلکہ حاضر آں بود کہ او را دل رعنا نبود تا اندراں فکرت دنیا و عقبیٰ نبود۔ آرامش با ہوا نہ۔ و اندریں معنی یکے گوید از مشائخ رحمۃ اللہ علیہ۔ **شعر**

من لم یکن بک فانیا عن نفسہ　　وعن الھوی بالانس والاحباب

فکانما بین المراتب واقف　　لمنال حظ او لحسن مآب

و مشہور است کہ یکے از مریدان ذوالنون قصد زیارت بوبزید کرد۔ چوں بصومعہ وے آمد و در بزد۔ بوبزید گفت کیستی و کرا خواہی گفت بوبزید را گفت بوبزید کہ باشد و کجاست۔ و چہ چیز است۔ و من مدتیست تا بوبزید را جستم و نیافتم۔ چوں آں کس باز گشت۔ و حال با ذوالنون گفت وے گفت۔ اخی بوبزید ذہب فی الذاہبین الی اللہ۔ یکے نزدیک جنید آمد۔ و گفت یکزمانک بمن حاضر شو تا سخن چند با تو بگویم۔ جنید گفت اے جوانمرد تو از من چیزے میطلبی کہ دیرگاہ است تا من ہماں میطلبم من سالہا ست تا میخواہم کہ یکنفس بخود حاضر شوم نے توانم۔ اندریں ساعت بتو چوں حاضر توانم شد۔ پس اندر غیبت وحشت حجاب باشد۔ و اندر حضور راحت کشف و اندر ہمہ احوال کشف نہ۔ چوں حجاب باشد۔ و اندریں معنی شیخ ابوسعید گوید رحمۃ اللہ علیہ **شعر**

تقشع غیم الھجر عن قمر الحب　　واسفر نور الصبح عن ظلمۃ الغیب

و اندر فرق ایں معنی مشائخ را لطیفہ ایست حالے۔ تا اندر روئے ظاہر قالیم۔ و ایں عبارت ہم نزدیک نماید۔ یعنی چہ حضور بحق۔ و چہ غیبت از خود۔ کہ ہر او از غیبت از خود حضور است۔ و آنکہ از خود غائب نیست بحق حاضر نیست۔ و آنکہ حاضر است غائب است چنانکہ چوں جزع ایوب علیہ السلام اندر حال ورود بلا نہ بخود بود۔ بلکہ اندر اں حال از خود غائب بود۔ لاجرم حق تعالیٰ گفت آں جزع را از صبر جدا نکرد۔ چوں گفت انی مسنی الضر بنداد گفت۔ انہ کان صابرا۔ و ایں حکم نیز

اندرین قصه عیانست نیک تأمل کنی تا بدانی. و از جنید رضی الله عنه می آید که گفت روزگاری چنان بود که اهل
آسمان و زمین بر حیرت من میگریستند. باز چنان شد که من بر غیبت ایشان میگریستم. کنون باز چنانست
که نه از ایشان خبر دارم و نه از خود. و این اشارتی نیکوست بحضور. اینست معنی غیبت و حضور
که مختصر بیاوردم تا بهمه مسلک خفیفیان دانسته باشی. و هم بدانی که مراد این قوم از غیبت و حضور
چه باشد. که شرح و بسط این مر کتاب را مطول گرداند. و مذهب من اندرین کتاب اختصار است. و بالله
العون والتوفیق. **و اما السیاریه** و سیاریان تولی با بی العباس سیاری کنند. و وی امام
مرو بود و اندر همه علوم عالم. و صاحب ابوبکر واسطی بود. امروز اندر نسا و مرو از اصحاب وی طبقه
بسیار اند. و هیچ مذهب اندر تصوف بر حال خود نمانده است الا مذهب وی که هیچ وقت مرو و نسا
از متقبلان او خالی نبوده است. که اتباع وی بر اقامت مذهب وی رعایت همیکرده است
الی یومنا هذا. و مر اهل نسا را از اصحاب وی با اهل مرو رسائل لطیف است. و میان ایشان
یکدیگر نامه بوده است. و من بعضی از آن نامها دیده ام بمرو. و سخت خوش است. و عبارات
ایشان بنا بر جمع و تفرقه باشد. و این لفظی است مشترک میان جمله اهل علوم. و هر گروه اندر صنعت
خود مر این لفظ را کار بسته اند مر تفهیم عبارات خود را. اما مراد هر یک از آن چیزی دیگر است. چنانکه
محاسبیان از جمع و تفریق مراد اجتماع و افتراق اعداد چیزی خواهند. و نحویان اتفاق اسامی
لغوی و افتراق معانی آن. و فقها جمع قیاس و تفرقه صفات نص. و یا جمع نص و تفرقه
قیاس. و اصولیان جمع صفات ذات و تفرقه صفات فعل. اما مراد این طائفه بدین نه این
جمله بود که یاد کردیم. اکنون سخن مقصود این طائفه را باید اندر عبارات. و اختلاف مشایخ ایشان را
اندر این کتاب بیارم تا حقیقت این ترا معلوم شود. و مقصود هر گروهی از مشایخ جمع و تفرقه
معلوم گردد. و بالله التوفیق.

الکلام فی الجمع والتفرقه

جمع کرد خداوند تعالی خلق را اندر دعوت
خود چنانکه یاد کرد. وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَىٰ دَارِ السَّلَامِ. آنگاه ایشان فرق کرد اندر حق هدایت. گفت
وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ. جمله را بخواند از روی دعوت. و گروهی را براند بحکم
اظهار مشیت. و جمع کرد جمله را بفرمان فرمود. و فرق کرد گروهی را بخذلان ساقط کرد. و بعضی
را بتوفیق مقبول گردانید. و نیز جمع کرد بنهی و فرق کرد با مر گروهی را بعصمت داد. و گروهی
را ببلا آفت. پس باید بدانی که جمع حقیقت و سر معلوم. و مراد حق باشد. و تفرقه اظهار امر و نهی

او - چنانکه ابراہیم را علیہ السلام فرمود کہ سر اسماعیل را ببر - و خواست کہ ببرد - و ابلیس را فرمود کہ آدم را سجدہ کن - و خواست کہ نکند - و آدم را گفت کہ گندم مخور و خواست کہ بخورد - و مانند این بسیار است پس الجمع ما جمع باوصافہ والتفرقۃ ما فرق بافعالہ - و این جملہ انقطاع ارادت باشد - و ترک تصرف خلق اندر اثبات ارادت حق - و اندر این مقدار کہ یاد کردیم اندر جمع و تفرقہ اجماعیست مر جملہ اہل سنت را - بدون معتزلہ با مشایخ این طریقت - و از بعد این اندر استعمال این عبارات مختلف اند گروہے بر توحید رانند - گویند کہ جمع را دو درجہ است - یکے اندر اوصاف حق و دیگر اندر اوصاف بندہ - آنچہ اندر اوصاف حق است - آن سر توحید است کسب بندہ از آن منقطع - و آنچہ اندر اوصاف بندہ است - آن عبارت از توحید است بصدق عقیدت - و صحت عزیمت - و این قول ابو علی رودباریست رحمۃ اللہ علیہ - و گروہے دیگر آنانکہ بر اوصاف رانند - گویند کہ جمع صفت حق است - و تفرقہ فعل وے - و کسب بندہ از آن منقطع - از آنچہ اندر الہیت ویرا منازع نیست پس جمع ذات و صفات ویراست - از آنچہ الجمع التسویۃ فی الاصل بود - و جز ذات و صفات وے بعدم متساوی نیند - و اندر افتراق شان بعبارت و تفصیل خلق مجتمع نہ - و معنی این آن بود کہ ویرا تعالیٰ صفات قدیم است - و وے بدان مخصوص است - و قیام آن بدوست - و اختصاص وجود شان بدو و وے - و صفات وے و وے نباشد - کہ اندر وحدانیت وے فرق و عدد روا نیست و برین حکم جمع جز بدان معنی روا نباشد - **واما التفرقۃ فی الحکم** - و این افعال خداوند است جل جلالہ کہ جملہ اندر حکم متفرق اند - یکے را حکم وجود است - و یکے را حکم عدم - اما عدمی کہ ممکن الوجود باشد - یکے را حکم فنا و یکے را حکم بقا - و باز گروہے دیگر بر علم برآنند - و گویند الجمع علم التوحید - والتفرقۃ علم الاحکام پس علم اصول جمع باشد و از آن فروع تفرقہ و مانند این نیز گفتہ است - یکے از مشایخ رحمہم اللہ الجمع ما اجتمع علیہ اہل العلم - والتفرقۃ ما اختلفوا فیہ - و باز جمہور محققان تصوف رانصر اللہ وجوہہم اندر مجاری عبارات و رموز شان مراد بلفظ تفرقہ مکاسب است - و بجمع مواہب - یعنی مجاہدہ و مشاہدہ پس آنچہ بندہ از راہ مجاہدہ بدان راہ یابد آن جملہ تفرقہ باشد - و آنچہ صرف عنایت و ہدایت حق بود بہ بندہ جمع بود - و عز بندہ اندر آن بود - کہ اندر وجود افعال خود و امکان مجاہدت بجمال حق از آفت فعل خود رستہ گردد - و افعال خود را اندر افضال حق مستغرق یابد - و مشاہدہ را اندر جنب ہدایت منفی - پس کل قیام وے بحق باشد و وے تعالیٰ نایب از صفات او - یعنی وکیل اوصاف او و فعلش را جملہ اضافت بدو بود - تا از نسبت

کسب خود رسته گردد. چنانکه پیغمبر صلی الله علیه وسلم ما را خبر داد از جبرئیل و جبرئیل از خداوند تعالی.
چنانکه گفت. لَا یَزَالُ عَبْدِیْ یَتَقَرَّبُ اِلَیَّ بِالنَّوَافِلِ حَتّٰی اُحِبَّہٗ فَاِذَا اَحْبَبْتُہٗ کُنْتُ سَمْعًا
وَّبَصَرًا وَّیَدًا وَّلِسَانًا فَبِیْ یَسْمَعُ وَبِیْ یُبْصِرُ وَبِیْ یَنْطِقُ وَبِیْ یَبْطِشُ. و چون بنده با مجاهده بما التقرب
کند. ما او را بدوستی خود رسانیم. و هستی او را اندر وے فانی کنیم. و نسبت وے از افعال او برداریم
که تا بما شنود آنچه شنود. و بما گوید آنچه گوید. و بما بیند. و بما گیرد آنچه گیرد. یعنی اندر ذکر ما مغلوب ذکر
ما شود. کسب وے از ذکر وے فنا شود. ذکر ما سلطان ذکر وے شود. و نسبت آدمیت از ذکر
وے منقطع شود. پس ذکر وے ذکر ما باشد. تا اندر حال غلبه بدان صفت گردد. که ابو یزید گفت.
سُبْحَانِیْ مَا اَعْظَمَ شَاْنِیْ. و آنکه گفت نشانه گفت از وے و گوینده حق بود. و رسول گفت
صلی الله علیه وسلم الحق ینطق علی لسان عمرؓ. حقیقت این چنان بود که چون قهریت از حق بر آدمیت
سلطنت خود ظاهر کند. از هستی وے ویرا از وے بستاند. تا نطق این جمله نطق وے گردد. با استحالت
بے آنکه حق تعالی را امتزاج باشد با مخلوقات. و یا اتحاد با مصنوعات. و یا وے حال باشد اندر چیزی
تعالی الله عن ذالک وعما یصفه الملاحدة علواً کبیراً. پس روا باشد که دوستی حق تعالی
بر دل بنده سلطان شود. و بغلبه و افراط آن عقل و طبایع از حمل آن عاجز گردند. و امر وے از
کسب وے ساقط شود. آنگاه این درجه را جمع خوانند. چنانکه رسول صلی الله علیه وسلم مستغرق و
مغلوب بود فعلے از وے حاصل آمد. خداوند تبارک تعالی نسبت آن فعل از وے رفع کرد و گفت
آن فعل من بود نه فعل تو. هرچند که نشانه فعل تو بود وے. وَمَا رَمَیْتَ اِذْ رَمَیْتَ وَلٰکِنَّ اللّٰہَ رَمٰی.
یا محمد آں مشت خاک بر روے دشمن تو انداختی. بلکه ما انداختیم. چنانکه هم از آں جنس فعلی از داؤد علیه
السلام حاصل آمد. او را گفت وَقَتَلَ دَاوٗدُ جَالُوْتَ. داؤد جالوت را کشت. چه داؤد اندر تفرقه حال
بود. و فرق باشد میان آنکه فعل ویرا بدو اضافت کند. و او محل آفت و حوادث بود. و میان آنکه
فعل ویرا بخود اضافت کند. و وے قدیم و بے آفت و حوادث. پس چون فعلی وے ظاهر گردد بر آدمی
نه از جنس افعال آدمیان. لا فاعل آں حق جل جلاله بود. و اعجاز و کرامات جمله بدین مقرون
بود. پس افعال معتاد جمله تفرقه باشد. و ناقض عادات جمله جمع. زانچه یک شب بقاب قوسین شدن
معتاد نیست. و این جز فعل حق نباشد. و از غایب سخن گفتن بصواب معتاد نیست. و این جز فعل
حق نباشد. و از آتش ناسوختن معتاد نیست. و این جز فعل حق نباشد. و از غایب سخن گفتن بصواب
معتاد نیست. و این جز فعل حق نباشد. پس حق تعالی انبیا و اولیائے خود را این کرامات بداد و

فعل خود را بدایشاں اضافت کرد۔ و از آں ایشاں از بجود۔ چوں فعل و ستاں فعل وے بود۔ و بیعت ایشاں بیعت وے۔ و طاعت ایشاں طاعت وے۔ چنانچہ فرمود اِنَّ الَّذِیْنَ یُبَایِعُوْنَكَ اِنَّمَا یُبَایِعُوْنَ اللّٰهَ۔ و نیز گفت وَمَنْ یُّطِعِ الرَّسُوْلَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ پس مجتمع باشند و نیابے وے باسرار و مفترق بمعاملت۔ و اظہار تا باجتماع اسرار دوستی مستحکم بود۔ و با فتراق اظہار اقامت عبودیت صحیح۔ چنانکہ یکے گوید از کبار مشائخ اندر حال جمع رضی اللہ عنہ۔ شعر

فقد تحققت بسری فناجاك لسانی ۔۔۔ فاجتمعنا لمعان وافترقنا لمعانی

فلئن غیبك التعظیم عن لحظ عیانی ۔۔۔ ولقد صیرك الواجد من الاحشاء دانی

اجتماع اسرار را جمع گفتہ است۔ و مناجات لسان را تفرقہ۔ آنگاہ جمع و تفرقہ را ہر دو اندر خود نشان کردہ است۔ و قاعدۂ آں خود را نہادہ۔ و ایں سخت لطیف است۔ و باللہ التوفیق۔

فصل و اندر اینجا اختلافی کہ ہست میان ما و از آں گروہے کہ گویند اظہار جمع نفی تفرقہ باشد از آنچہ متضاد اند کہ چوں سلطان ہدایت مستولی شد۔ ولایت کسب و مجاہدت ساقط شود۔ و ایں تعطیل محض باشد۔ گوییم ایں خلاف عقیدۂ ایشاں است۔ از آنچہ تا امکان معاملت و توانائی کسب و مجاہدت بود ہرگز آں از بندہ ساقط نشود۔ و آنچہ جمع از تفرقہ جدا نیست۔ چوں نور از آفتاب، و عرض از جوہر، و صفت از موصوف پس مجاہدت از ہدایت، و شریعت از حقیقت، و یافت از طلب ہم جدا نباشد۔ اما باشد کہ مجاہدت مقدم بود۔ و باشد کہ موخر بود۔ اما آنرا کہ مجاہدہ مقدم بود و برے مشقت زیادت بود زانچہ اندر غیبت بود۔ و آنرا کہ مجاہدہ موخر بود برے رنج و کلفت نباشد۔ زانچہ اندر حضرت بود۔ و آنرا کہ نفی مشرب اعمال بود نفی عین عمل نماید۔ وے بر غلطی عظیم باشد کہ بندہ بدرجتے رسد کہ کل اوصاف خود را معیوب و معلول داند۔ چوں اوصاف محمود خود را بچشم عیب نگرد ناقص بیند۔ باید تا اوصاف مذموم معیوب تر نماید۔ و ایں معنی بدان آوردم۔ کہ قومی را از جہال اندریں معنی غلطی افتادہ است۔ کہ آں مقرون بیگانگی باشد کہ گویند کہ از یافت ہیچ چیز اندر نیست۔ و اعمال و مجاہدات ما معیوب است۔ و مجاہدات ناقص ناکردن اولیٰ تر از کردن۔ گوییم با ایشاں کہ کردار ما اختلاف است و شہود ہم بالاتفاق۔ و افعال را محل علت و منبع شر و آفت میگوییم اعمال ناکردن از ہم ہم ماند و ہر دو فعل آمد و فعل محل علت آمد پس چرا ناکردہ را از کردار اولیٰ تر میدانید۔ و ایں خسران ظاہر و غبنی واضح بود۔ و پس ایں فرقے آمد نیکو میان کفر و ایمان۔ زانچہ مومن و کافر متفق اند کہ افعال ایشاں محل علت است۔ پس مومن بحکم فرمان کردن از ناکردن اولیٰ تر داند۔ و کافر بحکم تعطیل ناکردن از کردن اولیٰ تر پس جمع آں بود کہ اندر رویت آفت تفرقہ را حکم

تفرقه از وی ساقط نگردد. و تفرقه آنگاه حجاب جمع تفرقه را جمع داند. و اندرین معنی مزین کبیر گوید: الجمع
الخصوصیة والتفرقة العبودیة، موصول احدهما بالآخر غیر مفصول عنه. خصوصیت
حق تعالی بنده را جمع باشد و عبودیت بنده را تفرقه. و این از آن جدا نیست. زانچه نشان خصوصیت حفظ
عبودیت است. چون مدعی اندر معاملت بمعاملت قائم نباشد اندر دعوی خود کاذب بود و پس روا باشد که ثقل
مجاهدت و رنج کلفت اندر گذاردن فرمان حق مجاهده و تکلیف آن از بنده برخیزد و اندر عین جمع جز بعذری از جمع
که آن اندر حکم شریعت عام باشد. و من این معنی را بیان کنم تا ترا بهتر معلوم گردد. بدانکه جمع بر دو گونه باشد یکی
جمع سلامت بود و دیگر جمع تکسیر. جمع سلامت آن بود که حق تعالی اندر غلبهٔ احوال و قوت وجد و قلق شوق پدید
آرد. و حق تعالی حافظ بنده باشد و امر خود بر ظاهر بنده میراند و وی را برگذاردن آن نگاه میدارد. و وی را
بمجاهده می آراید. چنانکه سهل بن عبدالله و ابوحفص حداد و ابوالعباس سیاری مروزی صاحب مذهب
و ابویزید بسطامی و ابوبکر شبلی و ابوالحسن حصری و جماعتی از مشایخ کبار قدس الله ارواحهم پیوسته مغلوب
بودندی تا وقت نماز اندر آمدی آنگاه بحال خود باز آمدندی. و چون نماز بکردندی باز مغلوب گشتندی
زانچه تا در محل تفرقه باشی تو تو باشی امر بگزاری. و چون وی ترا جذب کند و بامر خود اولیتر که بر تو نگاه دارد
مر جهت دو معنی را. یکی تا نشان بندگی از تو برنخیزد. و دیگر آنکه تا بحکم وعده قیام کند که من هرگز شریعت
محمد را صلی الله علیه وسلم نسخ نخواهم کرد. و جمع تکسیر آن بود که بنده اندر حکم واله و مدهوش شود و حکمش چون
حکم مجانین باشد. پس یکی از این معامله معذور باشد. و یکی مشکور. آنکه مشکور بود روزگارش قوی تر از آن
بود که معذور باشد. و در جمله بدانکه جمع را مقام مخصوص نیست. و حال مفرد که جمع جمع همت است
اندر معنی مطلوب خود. و گروهی را کشف این معنی اندر مقامات باشد. و گروهی را کشف اندر احوال. و اندر
هر دو وقت مراد صاحب جمع نفی مراد محصول باشد. لان التفرقة فصل والجمع وصل. و این
اندر جمله چیزها درست آید. چنانکه جمع همت یعقوب علیه السلام بیوسف که جز هم همت وی را چیزی همت
نمانده بود. و جمع همت مجنون اندر لیلی که جز وی را نه بیند اندر جملهٔ عالم. و کل موجودات اندر حق وی صورت
لیلی بود. و مانند این بسیار است. چنانکه ابویزید رحمة الله علیه روزی اندر صومعه بود یکی بیامد و
گفت هل ابویزید فی البیت. فقال ابویزید هل فی البیت الا الله. ابویزید اندر خانه هست
وی گفت اندرین خانه خود بجز حق هیچ چیزی دیگر نیست. و یکی از مشایخ گوید رحمة الله علیه که درویشی
بمکه اندر آمد و اندر مشاهدهٔ خانه یکسال بنشست که نه طعام خورد و نه شراب. و نه بخفت و نه بطهارت
شد. از اجتماع همتش که بر رؤیت خانه آنرا بخود اضافت کرده است. غذای تن و مشرب جان وی گشته بود.

و اصل این جمله آنست که خداوند تعالی مایهٔ محبت خود را که آن یک جوهر بود متجزی و مقسوم گردانید. و هر یکی را از دوستان
به مقدار گرفتاری وی بدان بجزوی از اجزای آن کل مخصوص کرد. آنگاه جوش انسانیت، و لباس طبیعت
و غاشیهٔ مزاج و حجاب روح بدان فروگذاشت. تا آن جزو بقوت هر اجزائی که بدو موصول بود بصفت خود
میگردانید تا کل محبت جمله محبت شد. و همه حرکات و لحظاتش مرابط آن. ازان بود که ارباب معانی و
اصحاب اللسان مر آنرا جمع نام کرده اند. و اندرین معنی حسین بن منصور گوید. شعر

لبیک لبیک یا سیدی و مولائی — لبیک لبیک یا مقصدی و معنائی
یا عین عینی وجودی یا منتهی همی — و یا منطقی و اشاراتی و ایمائی
و یا کل کلی و یا سمعی و یا بصری — و یا جملتی و یا ترضیعی و اجزائی

پس آنکه اندر اوصاف خود مستعار بود. اثبات هستی خود مر ویرا عار بود. و التفاتش بکونین زنار بود. و بوجود
اندر همتش خوار بود. و باز گروهی از ارباب اللسان مر وقت کلام و تعجب عبارات را گویند که جمع الجمع است.
و این کلمه از طریق عبارت نیکوست. اما بمعنی بهتر آن باشد که جمع را جمع نگوئی. زانچه تفرقه باید تا جمع
ویرا روا باشد. و چون جمع جمع بود تفرقه بوده باشد. جمع را از حال خود ببیند. و که این عبارت محل تهمت است
زانچه مجتمع را الفوق و تحت بیرون از خود دیدار نباشد. ندیدی که کونین و عالمین اندر شب معراج بپیغمبر صلی
الله علیه وسلم بنمودند. و وی بهیچ چیز التفات نکرد. زانچه وی بجمع جمع بود. و مجتمع را تفرقه مشاهده نگردد.
تا خداوند تعالی گفت ما زاغ البصر و ما طغی. و من اندرین معنی تا حال بدایت کتابی ساخته ام. و آنرا
"کتاب البیان لاهل العیان" نام کرده شده. و اندر بحر القلوب اندر باب جمع فصولی مشبع گفته ام. کنون مرخفت
را بدین مقدار بسنده کردم. اینست طریق مذهب سیاریان از متصوفه که پرداختم از فرق متصوفه. آنانکه مقبول
و محق اند. اکنون باز گردم بقول آن گروه که خود را بدایشان بسته اند از ملاحده. و عبارات ایشان را آلت
اظهار الحاد خود ساخته. و قول خود را اندر عز ایشان نهان کرده. تا غلطگاهای ایشان ظاهر شود. و
مریدان از مکر و دعویهای ایشان پرهیزند. و خود را رعایت کنند ان شاء الله عز و جل. والامر کل بیده.

واما الحلولیة لعنهم الله تعالی فماذا بعد الحق الا الضلال فانی تصرفون.

ازان دو گروه مطرود. که تولی بدین طائفه کنند. و مر ایشان را بضلالت خود یار دارند. یک گروه تولی
با بی حلمان کنند. و اندر وی روایات آرند بر خلاف آنکه اندر کتب مشایخ از وی مسطور است. و اهل
آن قصه مر آن پیر را از ارباب واله دارند. اما آن ملاحده ویرا بحلول و امتزاج و نسخ ارواح منسوب کنند.
و دیده ام اندر کتاب متقدمین. که اندر وی طعن کرده است. و علمای اصول را نیز از وی صورتی

بسته است. و خدای عزّ و جلّ بهتر داند. و گروهی دیگر نسبت مقالت خود بفارس کنند. و وی دعوی
کند این مذهب حسین بن منصور است. و بجز از وی کسی را از اصحاب حسین این مذهب نیست. و
من ابوجعفر صیدلانی را دیده ام با چهار هزار مرد اندر عراق پراگنده، که حلاجیان بودند جمله بر فارس
بدین مقالت لعنت میکردند. و اندر کتب وی که مصنفات ویست بجز تحقیق نیست. و من که علی
بن عثمان الجلابی ام میگویم که من ندانم که فارس و ابوحلمان که بودند. و چه گفتند. اما هر که قایل باشد
بمقالتی که خلاف توحید و تحقیق بود ویرا اندر دین هیچ نصیبی نباشد. و چون دین که اصل است مستحکم نبود
تصوف که فرع و نتیجهٔ آنست اولیتر که با خلل باشد. از آنچه اظهار کرامات و کشف آیات جز بر اهل دین
و توحید صورت نبندد. و مر قائلان این را جمله غلطها اندر روح افتاده است. و من اکنون جمله گفت
و احکام آن را بیان کنم. بر قانون سنّت، و مقالات، و مغالیط، و شبهات ملاحده اندران بیارم. تا ترا
اقوات الله بدین قوت باشد. که اندرین فساد بسیار است. و بالله التوفیق.

الکلام فی الروح. بدانکه اندر هستی روح علم ضرورست. و اندر چگونگی آن عقل عاجز.
و هر کس از علما و حکمای امت بحسب قیاس خود اندران چیزی گفته اند. و اصناف کفره را نیز اندران
سخن است. و چون کفار قریش بتعلیم جهودان نضر بن الحارث را بفرستادند تا از رسول صلی الله علیه
وسلم کیفیت روح را بپرسد. و ماهیت آن خداوند تعالی نخست عین آن را اثبات کرد. و گفت. و
یسئلونک عن الروح آنگاه قدم را از وی نفی کرد. و گفت قل الروح من امر ربی. و گفت صلی الله علیه وسلم
الارواح جنود مجندة فما تعارف منها ائتلف. و ما تناکر منها اختلف. و مانند این دلائل بسیار است
بر هستی آن. بی تصرف آن، اندر چگونگی آن پس گروهی گفته اند که الروح هو الحیوة التی یحیی بها الجسد
روح آن زندگی است که تن بدان زنده بود. و گروهی از متکلمان نیز برین اند. و بدین معنی روح عرضی
بود، که حیوان زنده بدان باشد. بفرمان خدای عزّ و جلّ. و جنس تالیف و حرکت اجتماع از ویست. و
مانند این از اعراض که بدان شخص از حال بحال میگردد. و گروهی دیگر گفتند که هو غیر الحیوة. ولا
یوجد الحیوة الا معها کما لا یوجد الروح الا مع البنیة. وان لا یوجد احدهما دون
الآخر کالالم والعلم بها. لانهما شیئان لا یفترقان. روح معنی ایست بجز حیات. که وجود آن
بی حیات روا نباشد. چنانکه بی شخص معتدل روح. و یکی ازین دو بی دیگری نباشد. همچون الم و علم
باو که ایشان دو چیز اند. که جدا نیستند از هم. و بدین معنی هم عرضی بود. چنانکه حیات. و بار جمهور
مشایخ و بیشتری از اهل سنت و جماعت بر آنند که روح عینی است نه وصفی. که تا وی بقالب موصول

است بمجری عادت خدای تعالی اندر قالب حیات همی آفریند، و حیات آدمی صفت است، و حی بدانست۔ اما روح مودع است اندر جسد وی، و روا باشد که وی از آدمی جدا شود، و وی زنده ماند بحیات چنانکه اندر حال خواب وی برود و حیات بماند۔ اما روا نباشد که اندر حال رفتن وی عقل و علم بماند، زانچه پیغمبر گفته است صلی اللہ علیہ وسلم که ارواح شهدا اندر حواصل طیور باشند، و لامحاله باید تا این عینی باشد، و پیغمبر گفته است صلی اللہ علیہ وسلم الارواح جنود مجندة، و لامحاله جنود باقی باشد، و بر عرض بقا روا نباشد، و عرض بخود قائم نباشد، پس آن جسمی بود لطیف، که بیاید بفرمان خدای عزوجل، و برود بفرمان وی، و پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم که من اندر شب معراج آدم صفی و یوسف صدیق و موسی کلیم اللہ و هارون حلیم اللہ و عیسی روح اللہ و ابراهیم خلیل اللہ صلوات اللہ علیهم اجمعین اندر آسمانها بدیدم، لامحاله آن ارواح ایشان بود، و اگر روح عرضی بودی بخود قائم نبودی تا اندر حال بینی مر آنرا بایستی دید، و اگر عرضی بودی چون آنرا محلی باید که وی عارض آن محل بودی، و محل آن جواهر بودی، و جواهر مؤلف و کثیف۔ پس معلوم شد که او لطیف و جسیم باشد، و چون جسیم بود بیاید الرویه باشد، اما بچشم دل، و روا باشد که در حواصل طیور باشند، و روا باشد که لشکری باشند که مر ایشان را آمد و شد باشد، چنانکه اخبار بدان ناطق است، چنانکه گفت قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّی۔ ما را اینجا اختلاف ملاحده، که ایشان روح را قدیم گویند، و مر آنرا پرستند و فاعل اشیا و مدبر آن بجز وی ندانند، و آن ارواح را آلهه خوانند، و طریق ادوار ایشان گویند، و منقلب از شخصی بشخصی دیگر، و بر هیچ شبهت که خلق را افتاده است چندان اجتماع نیست که بدین شبهت، زانچه جمله نصاری بدین اندر حقیقت اگرچه عبارت بر خلاف این کنند، و جمله هندوان تبت و چین و ماچین بدین اند، و اجماع شیعیان و قرامطه و باطنیان بدین است، و آن دو گروه مبطل نیز بدین مقالت قائلند، و هر گروهی از این جمله که یاد کردم مر این قول را مقدم تر داشته اند، مر ایشان دعوی کنند، گویم با این مقدمات جمله بدین لفظ قدم چه میخواهید محدثی متقدم اندر وجود یا قدیمی همیشه، اگر گویند که بدین قول مراد محدثی است متقدم اندر وجود، پس اندر اصل خلاف برخاست، که ما هم روح را محدث میگوییم با تقدم وجودش بر وجود شخصی، که پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ تعالی خلق الارواح قبل الاجساد بالفی الف عام، و چون محدثی آن درست شد لامحاله محدث کی مر محدث بود، و این یک جنس بود از خلق خدای عزوجل که بجنس دیگر پیوندد، و اندر پیوستن ایشان با یکدیگر خداوند تعالی حیاتی حاصل می آرد بتقدیر خود، یعنی ارواح جنسی اند از خلق و اجساد خلقی دیگر، چون بتقدیر حیات حیوانی کند فرمان دهد تا روح بجسد پیوندد زندگانی اندر وی حاصل آید، اما تنقل وی از شخصی بشخصی روا نباشد، از آنچه

چون یک شخص را دو حیات روا نبود. یک روح را هم دو شخص روا نباشد. و اگر اخبار بدان ناطق نبودی
و رسول اندر اخبار خود صادق نبودی از روی عقل صرف معقول روح بجز حیات نبودی. و آن
صفتی بودی نه عینی. و اگر گویند که مراد مرا بدین قول قدیم همیشه بوده است. گوییم بخود قائم است و یا بغیر؟
اگر گویند قدیم قائم بنفسه است. گوییم خداوند عالم او هست یا نه. اگر گویند خداوند عالم وی نیست اثبات
قدیم دیگر باشد. و این معقول نیست که قدیم محدود نباشد. و وجود ذات یکی ضد دیگری باشد. و این محال
بود. اگر گویند که خداوند عالم است. گوییم پس وی قدیم است. و خلق محدث. محال باشد که محدث را
با قدیم امتزاج باشد. و یا اتحاد و یا حلول و یا محدث مکان قدیم آید. و یا قدیم حامل او باشد. که هر چه چیزی
پیوندد. و هیچ وی وصل بود. و فصل جز محدثات روا نبود که اجناس یکدیگرند. تعالی الله عن ذالک علواً
کبیرا. و اگر گویند که بخود قائم نیست. و قیام آن بغیر است از دو بیرون نبود. یا صفتی باشد یا عرضی. اگر
عرضی گویند لا محاله اندر محلی باید گفت. یا اندر لا محل. اگر اندر محل گویند محل آن چون وی بود. و اسم
قدم از هر یک باطل شود. و اگر اندر لا محل گویند محال باشد. چون عرض که بخود قائم نبود اندر لا محل معقول
نباشد. و اگر گویند که صفتی است قدیم چنانکه حلولیان و تناسخیان گویند. و آن صفت را صفت حق
خوانند محال باشد. که صفت قدیم حق مر خلق را صفت گردد. و اگر روا باشد که حیات وی صفات خلق
گردد. هم روا نباشد که قدرتش قدرت خلق گردد. و آنگاه صفت بموصوف قائم گردد. پس چگونه روا باشد
مر صفت قدیم را موصوف محدث. پس لا محاله قدیم را با محدث هیچ تعلق نباشد. و قول ملاحده اندرین
باطل است. و روح مخلوق است بفرمان حق تعالی. و هر که جز این گوید مکابرهٔ عیان بود. و محدث
را از قدیم فرق نداند کرد. و روا نباشد که ولی اندر صحت ولایت خود باوصاف حق جاهل بود. و بحمد الله تعالی
که خدای عز و جل ما را از بدع و خطر محفوظ گردانیده است. و عقل داد که بدان نظر و استدلال کردیم. و ایمان
داد تا وی را بشناختیم. حمدی که آن بغایتی موصول نباشد که حمد متناهی اندر برابر نعیم نامتناهی مقبول نباشد.
و چون ظاهریان این حکایات از اهل اصول بشنیدند. پنداشتند که جمله متصوفه را اعتقاد اینست تا
بغلطی بزرگ و خسرانی واضح از جمال این اخبار محجوب گشتند. و لطیفهٔ ولایت حق و لوامع و لوائح
ربانی بر ایشان پوشیده شد. از بهر آنکه بزرگان و سادات این راه را رد خلق چون قبول ایشان بود.
و قبول ایشان چون رد. والله اعلم بالصواب.

فصل. یکی گوید از مشایخ رحمة الله علیه الروح فی الجسد کالنار فی الحطب فالنار
مخلوقة. والفحم مصنوعة. جان اندر تن چون آتش است اندر حطب. و آتش مخلوق و انگشت

مصنوع. و قادم جز بر ذات و صفات خداوند روا نیست. و از مشایخ رضی الله عنهم ابوبکر واسطی بوده است
که اندر روح بیشتر سخن گفته است. و از وی می آید که گفت الارواح علی عشر مقامات. جانها
بروه مقام قائمند. نخست جانهای مفسدان که محبوس اند. اندر ظلمتی. و ندانند که با ایشان چه خواهند
کرد. و دیگر جانهای پارسا مردان که اندر آسمانهای دنیا بمواریث اعمال شادمانه میباشند. و
بطاعتها خوش گشته بقوت آن سیر کنند. سه دیگر جانهای مریدان که اندر آسمان چهارم اند. و اندر
لذات صدق و ظل اعمال خود با ملائکه میباشند. چهارم جانهای اهل منن که اندر قنادیل نور از عرش
آویخته اند. و اغذیهٔ ایشان محبت است. و اشربهٔ ایشان لطف و قربت. پنجم جانهای اهل وفا اند که
اندر حجاب صفا و مقام اصطفا طرب میکنند. ششم جانهای شهیدانند که اندر حواصل مرغان اندر
بهشت اندر ریاض آن آنجا که خواهند میشوند گاه و بیگاه. هفتم جانهای مشتاقانند که اندر حجب انوار
صفات بر بساط ادب قیام کرده اند. هشتم جانهای عارفانند که اندر حظائر قدس بامداد و شبانگاه
سخن خداوند میشنوند. و اماکن خود اندر دنیا و بهشت می بینند. نهم جانهای دوستانند که اندر مشاهدهٔ
جمال و مقام کشف مستغرق شده اند. و جز وی را ندانند. و بهیچ چیز نیارامند. دهم جانهای درویشانند
که اندر محل فنا مقرب شده اند. و اوصاف شان مبدل شده. و احوال متغیر گشته. و از مشایخ همی آرند
که ایشان آنرا دیده اند. هر کسی بصورتی. و این روا باشد. زانچه چون گفتیم که موجود است. و جسم لطیف باید
تا مرئی بود. و چون حق تعالی خواهد بر بنده نماید چنانکه خواهد. و من که علی بن عثمان الجلابی ام رضی الله عنه
گویم که در جمله زندگانی من با خداوند است. و پایندگی ما بدو. و زنده داشتن ما فعل حق است اندر
ما. و ما زنده بتخلیق وی ایم نه بذات و صفات وی. و قول روحیان بجمله باطل است. و از ضلالت عظیم اندر میان
خلق یکی این است که روح را قدیم گویند. و هر چند که عبارت بدل کرده اند. گروهی نفس و هیولی میگویند. و
گروهی نور و ظلمت. و مبطلیان این طریقت فنا و بقا گویند. و یا جمع و یا تفرقه. و یا مانند این عبارتی
مزخرف ساخته اند. و کفر خود را تحسین میکنند. و متصوفه ازین گروه بیزارند. که اثبات ولایت و حقیقت
محبت خداوند جز بمعرفت وی درست نیاید. و چون کسی قدیم را از محدث باز نشناسد. آنچه گوید اندر گفته خود
جاهل باشد. و عقلا بسخن جاهلان نگرایند. کنون آنچه مقصود این دو گروه مبطل بود. اندرین دو باب
بیاید. و اگر بیش ازین باید اندر کتب دیگر از آن من باید طلبید. که اینجا مراد تطویل نیست. کنون
من کشف حجب. و ابواب معاملات. و حقائق اهل تصوف با براهین ظاهر. اندرین کتاب بیان کنم
تا طریق دانستن مقصود بر تو آسان تر شود. و از منکران آنکه او را بصیرتی بود. بدین راه باز آید.

ومر ایدان دعائے وثوابے باشد۔ انشاء اللہ تعالے۔

کشف الحجاب الاوّل فی معرفة اللہ تعالے

خداوند گفت عزّ وجل۔
وَمَا قَدَرُوا اللّٰہَ حَقَّ قَدْرِہٖ۔ و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ لو عرفتم اللہ حق معرفتہ لمشیتم علی
البحور۔ ولزالت بدعائکم الجبال۔ پس معرفت خداوند عزّ وجل بر دو گونہ است یکے علمی و دیگر
حالی و معرفت علمی قاعدۂ ہمہ خیراتِ دنیا و آخرت است۔ و مہمترین چیزہا مر بندہ را اندر ہمہ
اوقات احوال شناخت خداوند است۔ و خداوند گفت عزّ وجل وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا
لِیَعْبُدُوْنِ ای لیعرفون۔ بیافریدیم پریان و آدمیان را مگر از برائے آنکہ ما را بشناسند۔ پس بیشترے از خلق
ازیں معرض اند سوائے آنکہ خداوند شاں برگزیدہ است۔ و از ظلمات دنیا باز رہانیدہ۔ و دل شاں بخود زندہ
گردانیدہ۔ چنانکہ خداوند تعالے از حال عمر ابن الخطاب رضی اللہ عنہ ما را خبر داد۔ و گفت وَجَعَلْنَا لَہٗ نُوْرًا یَّمْشِیْ
بِہٖ فِی النَّاسِ یعنی عمر کَمَنْ مَّثَلُہٗ فِی الظُّلُمٰتِ لَیْسَ بِخَارِجٍ مِّنْہَا یعنی ابوجہل لعنۃ اللہ علیہ پس معرفت
حیات دل بود بحق۔ و اعراض سر از دون حق۔ و قیمت ہر کسے بمعرفت بود۔ و ہر کرا معرفت نباشد وے بے قیمت
بود پس مردمان از علماء و فقہاء و غیر آں صحت علم را بخدائے عزّ وجل معرفت خوانند۔ و مشایخ ایں طائفہ
صحت حال را با خداوند معرفت خوانند۔ و ازاں بود کہ معرفت را فاضل تر از علم گفتند۔ کہ صحت حال جز بصحت
علم نباشد۔ و صحت علم صحت حال نباشد یعنی عارف نبود کہ بحق عالم نباشد۔ اما عالم بود کہ عارف نباشد۔
و آنانکہ بدیں معنی جاہل بودند از ہر دو طائفہ اندریں مناظرہ ہا بے فائدہ کردند۔ و آں گروہ بدیں گروہ انکار
کردند و ایں گروہ بداں۔ و اکنوں من سر ایں مسئلہ را کشف کنم تا ہر دو گروہ را فائدہ ظاہر گردد۔ انشاء
اللہ تعالے۔

فصل بداں اسعدک اللہ تعالے کہ مردمان اندر معرفت خداوند و صحت علم بدو اختلاف
بسیار است معتزلہ گویند کہ معرفت وے عقلی است۔ و جز عاقلے را معرفت بدو روا نباشد۔ و ایں قول باطل
است۔ از آنکہ دیوانگانے کہ اندر دار اسلام اند حکم شاں حکم معرفت بود۔ و کودکانے کہ عاقل نباشند حکم
شاں حکم ایمان بود۔ و اگر حکم معرفت عقلی بودے ایشاں را کہ عقل نیست حکم معرفت نبودے۔ و کافراں را کہ عقل
است حکم کفر نبودے۔ و اگر عقل معرفت را علت بودے بایستے تا ہر کہ عاقل بودے عارف بودے و
ہمہ بے عقلاں جاہل۔ و ایں مکابرۂ عیان است۔ و گروہے گویند کہ علت معرفت حق تعالی استدلال
است۔ و جز مستدل را روا نباشد۔ و باطل است ایں قول بابلیس۔ کہ وے آیات بسیار دید چوں
بہشت و دوزخ و عرش و کرسی و دیدن آں ہمہ وے را علت معرفت نیامد۔ و خداوند عزّ وجل گفت

ولو اننا نزلنا الیهم الملئکة وکلمهم الموتی وحشرنا علیهم کل شیء قبلا ما کانوا لیؤمنوا الا
ان یشاء الله. اگر ما فرشتگان را بکفار فرستیم تا با ایشان سخن گویند. و مردگان را ناطق گردانیم. و ہم ایشان را
با ایشان در سخن آریم. ایشان ایمان نیارند تا خداوند تعالی نخواہد. و اگر رویت آیات و استدلال آن علت
معرفت بودے، خداوند تعالی علت معرفت آنرا گردانیدے نه مشیت خود را. و نیز دیک اہلسنت و جماعت
صحت عقل و رویت آن آیت سبب معرفت است نه علت معرفت. و علت آن جز عنایت و مشیت
خداوند نیست. که بے عنایت عقل نابینا بود. زانچه عقل خود بخود جاہل است. و از عقلا کس حقیقت آنرا
نشناخته. و چون وے بخود جاہل بود غیر خود را چگونه شناسد. و بے عنایت حق جل و علی استدلال و فکرت
اندر رویت آیت ہمه خطا بود. که اہل ہوا و طوائف الحاد جمله مستدل اند. اما بیشتر عارف نیند. و باز آنکه
از اہل عنایت است ہمه حرکات وے علامت معرفت است. و استدلالش طلب. و ترک استدلال
تسلیم. و اندر صحت معرفت تسلیم از طلب اولیٰ تر نباشد. که طلب اصلی است که ترک آن روے نه. و تسلیم اصلی است
که اندر آن اضطراب را روے نه. و حقیقت این ہر دو معرفت نه. و بحقیقت بدانکه راہنمائی و دلکشائے
بنده بجز خداوند نیست. و وجود عقل و دلائل را امکان ہدایت نباشد. و دلیل ازین واضح تر نباشد که خداوند
تعالے گفت. ولو ردوا لعادوا لما نهوا عنه الآیة. و اگر کفار از قیامت باز آیند بدنیا بدان کفر
خود باز گردند. و چون از امیر المومنین علی رضی الله عنه پرسیدند از معرفت. گفت عرفت الله وعرفت
ما دون الله بنور الله. خداوند را بدو شناختم و جز خداوند را بنور او شناختم. پس خداوند تعالی تن را بیافرید
و حوالۂ زندگانی آن بجان کرد. و دل را بیافرید و حوالۂ زندگانی آن بخود کرد. پس چون عقل و آیت را قدرت
زنده کردن تن نبے باشد. محال بود که دل را زنده کند. چنانکه گفت اومن کان میتا فاحییناه. و حوالۂ
حیات جمله بخود کرد. آنگاه گفت. وجعلنا له نورا یمشی به فی الناس. آفریدگار نورے که روشنی مومنان
اندر آنست منم. و نیز گفت افمن شرح الله صدره للاسلام فهو علی نور من ربه. کشادن دل را
بخود حواله کرد. و بستن آنرا ہم بفعل خود باز بست. و گفت ختم الله علی قلوبهم وعلی سمعهم و
علی ابصارهم. و نیز گفت ولا تطع من اغفلنا قلبه عن ذکرنا. پس چون قبض و بسط و شرح و
ختم دل بدو بود. محال باشد که راہنمائے جز وے را داند. که ہر چه دون اوست تعالی جمله علت و سبب
است. و ہرگز علت و سبب بے عنایت مسبب راه نتواند نمود. که حجاب راه بر باشد نه راہبر. و نیز
گفت خدائے تعالیٰ. ولکن الله حبب الیکم الایمان وزینه فی قلوبکم. الآیة. و تزیین و تحبیب را
بخود اضافت کرد. و الزام تقوی که عین آن معرفتست از ویست. و ملزم را اندر الزام خود اختیار

دفع وجب آں حالت نباشد پس بے تعریف وے نصیب خلق از معرفت وے بجز عجز نباشد۔ ابوالحسن نوری گوید رضی اللہ عنہ لادلیل علی اللہ سواہ۔ انما العلم لطلب لادب الخدمۃ۔ جز او دلیل دلہا نیست بمعرفت خود علم آداب خدمت را طلبند۔ نہ صحت معرفت را۔ و از مخلوقات کسے را قدرت آں نیست کہ کسے را بخدائے رساند بستدل از ابوطالب عاقل تر نباشد۔ و دلیل از محمد مصطفٰی صلی اللہ علیہ وسلم بزرگتر نہ۔ چوں جریان حکم ابوطالب بر شقاوت بود۔ دلالت مصطفٰی علیہ السلام ویرا سود نداشت نخست درجہ استدلال اعراض است از حق جل وعلا۔ زانچہ استدلال تامل کردن اندر غیر است۔ و حقیقت معرفت اعراض کردن است از غیر۔ و اندر عادت وجود جملہ مطلوبات باستدلال بود۔ و معرفت وے بخلاف عادت است پس چوں معرفت وے بجز دوام حیرت عقل نیست۔ و اقبال عنایت وے بکسب بندہ نیست۔ چہ کسب خلق را اندراں سبیل نیست۔ و بجز او مر بندہ را دلیل نیست۔ و آں از فتوح قلوب است۔ و از خزائن غیوب۔ از انچہ دون ویست بجملہ محدث اند۔ و روا بود کہ محدث بچوں خودی رسد۔ و روا نباشد کہ بآفریدگار خود رسد۔ کہ با وجود آفریدگار مکتسب وے باشد۔ و آنچہ اندر تحت کسے آمدہ کسب کاسب غالب بود۔ و مکتسب وے مغلوب پس کرامت نہ آں بود کہ عقل بدلیل فعل ہستی فاعل اثبات کند۔ بلکہ کرامت آں بود کہ شے بنور حق سبحانہ وتعالیٰ ہستی خود را نفی کند۔ آں یکے را معرفت قالت بود۔ و ایں دیگر را حالت شنود۔ و آنچہ گروہے مر آنرا علت معرفت سپہ انند و آں عقل است۔ گو بنگر بدیتا اندر دل از عین معرفت چہ چیز اثبات میکند۔ و ہر چہ عقل اثبات میکند معرفت نفی آں اقتضا کند یعنی آنچہ اندر دل بدلالت عقل صورت گیرد کہ خداوند ایں است۔ بحقیقت وے بخلاف آنست۔ و اگر بخلاف آں چیزے دیگر صورت گیرد وے ہم بخلاف آنست۔ پس چہ مجال ماند اینجا مر عقل را۔ تا باستدلال وے معرفت حاصل باشد۔ زانچہ عقل و وہم ہر دو از یک جنس باشند۔ و آنجاکہ جنس ثابت شد معرفت نفی گشت پس اثبات باستدلال عقل تشبیہ آمد۔ و نفی آں تعطیل و مجال آں جز باندریں و آل نیست۔ و ایں ہر دو اندر فکرت و معرفت بود۔ کہ مشبہ و معطلہ موحد نباشد۔ پس چوں عقل بمقدار امکان خود برفت۔ و آنچہ از وے آمد خود ہمہ اورا بود۔ و دلہائے دوستانش از طلب چارہ نبود۔ و بدرگاہ عجز بے آلت بیارمیدند۔ و اندر آرام شدند۔ و دست بزاری بردند۔ و مرہمائے خود را مرہم جستند۔ در راہ شاں از انواع طلب و قدرت ایشاں پوشیدہ بود۔ قدرت حق اینجا قدرت ایشاں آمد یعنی انرو بدو راہ یافتند از رنج غیبت برآسودند و اندر روضۂ انس جا یافتند و بیارمیدند۔ و اندر روح و سرور مستقر شدند۔ چوں عقل دلہا را مراد رسید دید تصرف خود پیدا کرد۔ و اندر نیافت باز ماند۔ چوں باز ماند متحیر شد چوں متحیر معزول گشت۔ چوں

معزول شد آنگاه حق لباس خدمت اندر وی پوشید. و گفت تا بجز دل بودی با آلت و تصرف خود محجوب بودی
چون آلات تصرفات فانی شد تو بماندی. چون بماندی برسیدی پس دل را نصیب قربت آمد و عقل را
خدمت و معرفت خود معرفت بود پس خداوند عزوجل بنده را به تعریف و تعرّف خود شناسا کرد تا وی
را بدو بشناخت. نه شناختنی که بحصول آلت بود. بل شناختنی که وجود وی اندران عاریت بود. تا
بهمه وجوه عارف را انانیت خیانت آمد. تا ذکرش بی نسیان بود و روزگارش بی تقصیر. معرفت
وی حال بود نه مقال. و نیز گروهی گفته اند که معرفت وی الهامیست. و این نیز محال است. از آنچه
معرفت را برهان باطل و حق است. و اهل الهام را بر خطا و صواب برهان نباشد. از آنچه یکی گوید که من
الهام است که خداوند اندر مکان است. و یکی گوید که مرا الهام چنانست که وی را مکان نیست. لامحاله
اندر دو دعوی متضاد حق بنزدیک یک کس باشد. و هر دو با الهام دعوی میکنند. و لامحاله دلیلی باید تا
فرق کند میان صدق و کذب این دو مدعی. آنگه بدلیل دانسته باشد. و حکم با الهام باطل بود. و این قول
براهمه است و الهامیان اندرین زمانه دیدم قومی که اندرین غلو بسیار میکردند. و نسبت روزگار خود
بطریق پارسا مردان داشتند. و جمله بر ضلالت اند. و قول شان مخالف همه عقلاست از اهل کفر و اسلام
زانچه و مدعی با الهام به دو قول متناقض دعوی کنند اندر یک حکم همه باطل بود. و هیچکس بر حق نباشد
اگر او گوینده که آنچه خلاف شرع بود آن الهام نباشد. گویم تو اندر اصل خود مخطی و بر غلطی که شریعت را
بقیاس الهام بجز و گیری. و گوئی که اثبات الهام بدانست. پس معرفت شرعی و نبوتی و هدایتی بود نه
الهامی. و حکم الهام اندر معرفت بهمه وجوه باطل است. و گروهی دیگر گفتند که معرفت حق ضروریست
و این نیز محال باشد. زانچه اندر هر چیزی که علم بنده را بدان ضرورت بود باید که عقلا اندران مشترک
باشند. و چون می بینیم که گروهی از عاقلان بدو مجحد و انکار میکنند و تشبیه و تعطیل روا دارند. درست
شد که ضروری نیست. و نیز اگر معرفت خداوند ضروری بودی بدان تکلیف درست نیامدی
که محال بود تکلیف بمعرفت چیزی که علم بدان ضرورت بود. چنانکه بمعرفت خود و آسمان و
زمین و روز و شب و آلام و لذات. و آنچه بدین ماند که عاقل خود را اندر حال وجود آن بشک
نتواند افگند. که اندران مضطر بود. و اگر خواهد که نشناسد نتواند که نشناسد. اما گروهی از متصوفه
که اندر صحت یقین خود نگاه کردند. و گفتند که ما وی را بضرورت شناسیم زانچه اندر دل هیچ شک
نیافتند. و یقین را ضرورت نام کردند اندرین معنی مصیب اند. اما اندر عبارت مخطی که اندر علم
ضرورت مرتجع را تخصیص روا نباشد که همه عقلا یکسان باشند. و نیز علم ضرورت علمی بود که

اندر دل احبابی سببی و دلیلی پدیدار آید۔ و علم بخداوند و معرفت وی سببی است۔ اما استاد ابوعلی دقاق
و شیخ بوسهل صعلوکی و پدر این بوسهل که رئیس و امام نیشاپور بود بر آنند که ابتدا معرفت استدلال است
و انتها ضرورت شود بیک۔ قول اهلسنت و جماعت۔ و گویند نبینی که اندر بهشت علم بخداوند ضرورت
شود۔ و چون روا باشد که آنجا ضرورت بود روا باشد که اینجا هم ضرورت گردد۔ و نیز اینجا پیغمبران صلوات الله
علیهم اندر آن حال که سخن حق تعالی می شنودند بی واسطه۔ تا ورا بضرورت شناسند۔ و یا بفرشته و یا بوحی
و ما نیز این گوییم که بهشتیان اندر بهشت او را بضرورت شناسند۔ زانچه بهشت دار تکلیف نیست۔ و پیغمبران
مامون العاقبة باشند۔ و از قطعیت ایمن۔ و آنکه ورا بضرورت شناخت نیز ورا خوف و قطعیت نباشد
و ایمان و معرفت را فضل بدانست که غیب است۔ چون عین گردد ایمان خبر گردد۔ و اختیار اندر عین آن
برخیزد۔ و اصول شرع مضطرب شود۔ و حکم ردت باطل گردد۔ و تکفیر بلعم و ابلیس و برصیصا درست
نیاید که ایشان باتفاق عارف بودند بخدای عزوجل۔ چنانکه از ابلیس ما را خبر داد اندر حال طرد و
رجم وی که گفت فَبِعِزَّتِكَ لَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِيْنَ۔ و بحقیقت سخن گفتن و جواب شنیدن تقاضا
معرفت کند۔ و عارف تا عارف بود از قطعیت ایمن بود۔ و قطعیت بزوال معرفت حاصل آید۔ و زوال
علم بضرورت صورت نگیرد۔ و این مسئله پرآفت است اندر میان خلق۔ و شرط آنست که این مقدار
بدانی تا رسته باشی از آفت۔ که علم بنده و معرفت وی بخداوند جز باعلام و هدایت ازلی حق نیست۔
اما روا باشد که یقین بندگان اندر معرفت گاه زیادت شود۔ و گاه نقصان پذیرد۔ اما اصل معرفت زیاده
و نقصان نشود که زیادتش نقصان بود۔ و نقصان هم نقصان بود۔ و بشناخت خداوند تقلید نشاید
کردن۔ و ورا بصفات کمال باید شناخت۔ و این جز بحسن رعایت۔ و محض عنایت حق تعالی راست
نیاید۔ و دلائل و عقول بجمله ملک وی اند۔ و اندر تحت تصرف وی۔ خواهد فعلی را از افعال خود یکی دلیل
کند و ورا بدان بخود راه نماید۔ و اگر خواهد که همان فعل را حجاب وی گرداند تا هم بدان فعل از وی باز ماند چنانکه
عیسی علیه السلام قومی را دلیل گشت بمعرفت۔ و قومی را حجاب آمد از معرفت۔ تا گروهی گفتند که این بندهٔ خدا است
و گروهی گفتند که پسر خدا است۔ و بت و آفتاب و ماه۔ همچنان گروهی را بحق دلیل باشند۔ و گروهی هم باز
مانند۔ و اگر دلیل علت معرفت بودی بایستی تا هر که مستدل بودی عارف بودی۔ و این مکابرهٔ
عیان باشد۔ پس خداوند تعالی یکی را برگزیند۔ و ایشان را و اشیا را جمله را برهان وی گرداند تا بسببها
آن باو رسند۔ و ورا بدانند پس دلیل و ورا سبب آمد نه علت۔ و سببی از سببی اولتر نباشد اندر حق
مسبب هر سبب را۔ لعمری که اثبات مر عارف را اندر معرفت زنار باشد۔ و التفات بغیر معروف

شرک۔ وَمَنْ یُّضْلِلِ اللّٰہُ فَلَا ھَادِیَ لَہٗ۔ چوں اندر لوح محفوظ۔ لابلکہ اندر مراد و معلوم حق کسے را کہ نصیب شقاوت است دلیل و استدلال چگونہ ہادے وے آمد۔ من التفت الی الاغیار فمعرفتہ زیادۃ آنکہ اندر قہر خداوند تعالیٰ متلاشی و مستغرق است چگونہ وی را بدون حق چیزے گریبان گیرد۔ چوں ابراہیم از غار بیروں آمد بروز ہیچ ندید۔ و اندر روز برہان بیشتر بود۔ و عجائب ظاہر تر بود۔ چوں شب بیروں آمد رَاٰی کَوْکَبًا۔ اگر علت معرفت وے دلیل بودے دلائل بروز ہویدا تر آمدے۔ و عجائب آں بیین تر بودے۔ پس خداوند تعالیٰ چنانکہ خواہد بدانچہ خواہد۔ راہ خود را نماید۔ و در معرفت بروے بکشاید تا در عین معرفت بدرجہ رسد کہ عین معرفت وی را غیر نماید۔ و صفت معرفت وے گردد۔ و بمعرفت از معروف محجوب گردد تا تحقیق معرفت وے بدرجہ رسد کہ معرفت وے دعوی وے شود۔ ذو النون مصری گوید۔ ایاک ان لا تکون بالمعرفۃ مدعیاً۔ شعر

یدعی العارفون معرفتہ ۔۔۔ اقربالجھل ذالک معرفتی

و بر تو باد کہ دعوی معرفت نکنی۔ کہ اندراں ہلاک شوی۔ تعلق بمعنی آں کن تا نجات یابی۔ پس ہر کہ بکشف خدائے و جلال وے مکرم شود ہستی وے وبال وے گردد۔ و صفات وے جملہ آفت گاہ وے شود۔ و آنکہ ازاں حق بود۔ و حق بود۔ و حق از آن وے و وی را ہیچ چیز نباشد کہ نسبت وے بداں چیز درست آید اندر کونین۔ و عالمین۔ و حقیقت معرفت دانستن ملکت مر خدائے را۔ چوں کسے کل ملک را متصرف وے داند۔ وی را با خلق چہ کار ماند۔ تا بخود یا بخلق محجوب شود حجاب آں جملہ از جہل بود۔ چوں جہل فانی شود حجاب متلاشی شد۔ و دنیا بمنزلہ عقبیٰ شد۔

فصل۔ مشائخ را رضی اللّٰہ عنہم اندریں معنی رموز بسیار است۔ و مرحصول فائدہ را بعضے از اقاویل ایشاں بیارم ان شاء اللّٰہ تعالیٰ۔ عبداللّٰہ بن مبارک گوید رحمۃ اللّٰہ علیہ المعرفۃ ان لا تتعجب من شیئٍ۔ معرفت آں بود کہ از ہیچ چیزت عجب نیاید۔ از انچہ عجب از فعلے باید کہ کسے بکند۔ زیادت از مقدور خود۔ و چوں وے تعالیٰ قادر بر کمال است عارف را با فعال وے تعجب محال باشد۔ و اگر عجب صورت گیرد وے آنجا باید کہ مشتے خاک را بداں درجہ رسانند کہ بدو فرمان برد۔ و قطرۂ خون را بداں مرتبہ رسانند۔ کہ حدیث دوستی و معرفت وے کنند۔ و طلب رویت او و قصد قربت و وصلت وے دارد۔ ذوالنون مصری گوید رحمۃ اللّٰہ علیہ حقیقۃ المعرفۃ اطلاع الحق علی الاسرار بمواصلۃ لطائف الانوار حقیقت معرفت اطلاع حق است بر اسرار۔ بدانچہ لطائف انوار معرفت بداں پیوندد۔ یعنی تا حق تعالیٰ بعنایت خود دل بندہ را بنور خود بنارا ید۔ و از

جمله آفت هاش بنا آید. از جمله آفتها نرد آید چنانکه موجودات و شبهات را اندر دلش تجزّی و بی وزن نماند
مشاهدت اسرار باطن و ظاهر او را غلبه نکند. و چون این بگرد معاینه جمله شاهده کرد. و شبلی گوید رحمة الله
علیه المعرفة دوام الحیرة. و حیرت بر دو گونه باشد یکی اندر هستی و دیگر اندر چگونگی. حیرت اندر هستی
شرک باشد و کفر. و اندر چگونگی معرفت. زیرا که اندر هستی وی عارف را شک صورت نگیرد. و اندر
چگونگی وی عقل را مجال نباشد. ماند اینجا یقینی در وجود حق تعالی و حیرتی در کیفیت او. و از آن بود که
یکی گفت یا دلیل المتحیرین زدنی تحیّراً. نخست معرفت وجود و کمال اوصاف وی اثبات کرد. بدانست
که وی مقصود خلق است و استجابت کننده دعوت ایشان. و متحیّر را از تحیّر وی بیش نیست. آنگاه
زیادتی حیرت خواست. و دانست که اندر مطلب عقل را بجز تحیّر نیست. و مگر دانی شرکت بود و نقمت
بود. و این معنی سخت لطیف است. و نیز احتمال کند که معرفت هستی خود و تحیّر خود را تقاضا کند. زانچه
بنده چون خداوند را بشناخت کل خود را در قبضه قهر وی بیند. چون وجودش بدو بود. و عدم از وی و سکونت
و حرکت بقدرت او متحیّر شود. که چون کل را قیام بدوست من خود کیستم و چیستم. و از این معنی بود که
پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم من عرف نفسه فقد عرف ربه. هر که خود را بشناسد بفنا حق را بشناسد
ببقا. و از فنا عقل و صفت باطل بود. و چون علت چیزی معقول نباشد اندر معرفت وی بجز تحیّر
نشود. و ابوبکر گفت رضی الله عنه ان تعرف ان حرکات الخلق و سکناتهم بالله معرفت آنست
که بدانی که حرکات خلق و سکنات ایشان بحق است. و تا حق ایشان را سبب نیافریند وی اندر ملک وی تصرف
نیست. و عین بدو قائم است. و اثر باید و اثر و صفت باید و صفت. و متحرک باید و متحرک. و ساکن باید و
ساکن. که اندر بنیت استطاعت نیافریند. و اندر علل ارادت ننهند بنده هیچ فعل نتواند کرد. و فعل بنده
بر مجاز است و فعل بحقیقت خداوند راست. و محمد بن واسع گوید اندر صفت عارف قال من عرف الله
قلّ کلامه و دام تحیّره. و عارف آنست که سخنش اندک بود و تحیّرش دائم. زانچه عبارت از چیزی
توان کرد که اندر تحت عبارت آید. و اندر اصول عبارات را حدّ بود. و معبر چون محدود نباشد که
اسامی عبارت بدان نهند عبارت را نهایت بود و معبر چگونه به عبارت آید. و چون مقصود اندر عبارت
نگنجد بنده را از وی چاره نباشد بجز حیرت دائم و اندر حیرت چاره باشد. شبلی گوید العجز عن المعرفة حقیقة
معرفت عجز است از معرفت. که اندر حقیقت آن بنده را بجز از دلایل نشان نکند. روا باشد که
بنده را اندر آن خود دعوی نباشد. از آنچه عجز او را طلب بود. و تا طالب اندر آلت و صفت
خود قائم است اسم عجز بر وی درست نباشد. و چون از آلت و اوصاف برسد آنگاه فنا بود نه

عجز. و گروهی اندر عیان اندر حال اثبات صفت آدمیت و بقاء تکلیف و صحت خطاب. و قیام حجت
خداوند بر ایشان گویند که معرفت عجز بود. و ما عاجزش هیم. و از همه باز ماندیم. و این ضلالت و خسران
بود. گوییم که اندر طلب چه چیز عاجز شایید. و این عجز را دو نشان بود. و هر دو با شما نیست. یکی نشان
فنای آلت طلب. و دیگر اظهار تجلی. آنجا که فناء آلت بود عبارت متلاشی بود. و اگر از عجز عبارت
کنند که عبارت از عجز بجز عجز نباشد. و آنجا که اظهار تجلی بود نشان نپذیرد و تمیز صورت نبندد. تا
عاجز بداند که او عاجز است یا آنچه او بدان منسوب است آن را عجز خوانند. هم صورت نبندد. زانچه عجز غیر
بود. و اثبات معرفت بغیر معرفت نباشد. تا غیر را اندر دل بها است. و یا عارف را از غیر عبارت معرفت
درست نبود. و تا عارف از غیر کرانه نکند، هنوز عارف عارف نباشد. و ابوحفص حداد گوید رح مذ عرفت
الله ما دخل فی قلبی حق ولا باطل. تا بشناخته ام خداوند را اندر دلم نیامده است بدل من اندیشهٔ حق
و باطل. زانچه چون خلق را کام و هوا بود بدل باز گردد تا دل او را بنفس حواله کند که آن محل باطل است.
و چون معرفت بود و کام باید هم بدل باز گردد تا دل او را بروح دلالت کند که آن منبع حق و حقیقت بود.
و چون در دل غیر آید رجوع عارف بدان نکرت آید. پس همه خلق طلب برهان معرفت از دل کردند و
طلب کام و هوا هم از دل. و چون مر ایشان را کام نبود بدل رجوع نکردند و بجز حق بیارمیدند. تا حق از دل
دل ببینند چون نشان برهان است بایست رجوع با حق کردند نه بدل. پس فرق آمد میان بنده که رجوع
او بدل بود. و از آن بنده که رجوع او بحق بود. ابوبکر واسطی گوید رح من عرف الله انقطع عن الکل بل
خرس و انقمع. و قال النبی صلی الله علیه وسلم لا احصی ثناء علیک. آنکه خداوند را بشناخت از همه
چیزها ببرید. بلکه از همه عبارتها و اشیاء گنگ شد. و از همه اوصاف خود فانی شد. چنانکه پیغمبر گفت
صلی الله علیه وسلم تا اندر غیبت بود. و افصح عرب و عجم بود. و گفت انا افصح العرب والعجم. چون
از غیبت بحضرت بردند. گفت زبان مرا امکان احصای کمال ثنای تو نیست. چه گویم از گفت بی
گفت شده ام. و از حال بی حال شده. تو آنی که تویی. گفتار من یا من باشد یا بتو. اگر بخود گویم بگفت محجوب باشم
و اگر بتو گویم بسبب شود اندر تحقیق قربت معیوب باشم. پس نه گویم. فرمان آمد که اگر تو نگویی یا محمد ما بگوییم.
لعمرک اذا سکت عن ثنائی. فالکل منک ثنائی. چون تو خود را از اهل ثنا من نمیدانی من همه اجزای
عالم را نایب تو گردانیده ام. تا ثنای من گویند. و حوالهٔ آن بتو کنند. والله اعلم بالصواب.

کشف الحجاب الثانی فی التوحید

خداوند گفت وَإِلٰهُكُمْ إِلٰهٌ وَاحِدٌ
و نیز گفت قُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ. و نیز گفت تعالی و تقدس. لَا تَتَّخِذُوا إِلٰهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلٰهٌ

وَاحِدٌ. پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم. بینا رجل فی من کان قبلکم لم یعمل خیرا قطا الا التوحید. فقال
لاھلہ اذا مت فاحرقونی ثم اسحقونی ثم ذرونی نصفی فی البر ونصفی فی البحر فی یوم رائح ففعلوا
فقال اللہ عز وجل للریح والماء اجمعا ما اخذتما فاذا ھو بین یدیہ فقال لہ ما حملک علی
صنعت فقال استحیاءً منک فغفر لہ. مردے بود پیش از شما کہ ہیچ اثر کردار نیکو نداشت بجز توحید.
چون وفاتش قریب شد مر اہل خود را گفت چون من بمیرم مرا بسوزید وخاکستر مرا گرد کنید. واندر روز
بادناک نیمی از آن بدریا اندازید. ونیمی بہ بیابان بر باد کنید. تا از من اثرے نماند. چنان کردند. خداوند
تعالی باد را وآب را فرمان داد کہ نگاہ دارید. آنچہ بستدید یعنی آن خاکستر وی را نگاہ دارید. تا قیامت آنرا
نگاہ میدارند. آنگاہ کہ خداوند او را زندہ گرداند گوید او را کہ ترا چہ چیز برایں بداشت تا خود را بسوختی.
گوید بار خدایا از شرم تو کہ سخت جافی بودہ ام. آنگاہ خداوند تعالی وی را بیامرزد. وحقیقت توحید حکم کردن
بود بر یگانگی چیزے. وصحت علم بہ یگانگی آن. وچون خداوند تعالی یکے است. بے قسیم اندر ذات وصفات
خود. وبے بدیل وشریک اندر افعال خود. وموحدان وی را بدیں صفت دانستہ اند. دانش ایشان را بہ
یگانگی توحید خواندہ اند. وتوحید سہ است. یکے توحید حق مر حق را. وآن علم او بود بہ یگانگی خود. ودیگر
توحید حق مر خلق را. وآن حکمے بود بتوحید بندہ وآفرینش توحید اندر دل وے. وسہ دیگر توحید خلق
باشد مر حق را. وآن علم ایشان بود بوحدانیت خداوند پس چون بندہ بحق عارف بود. بر وحدانیت
وے حکم تواند کرد. بدانکہ خداوند تعالی یکے است کہ وصل وفصل نپذیرد. ودوی بر وے روا نباشد. ویگانگی
وے عددی نیست. تا با اثبات دیگر عدد دو گردد. تا واحدانیتش عددی بود. ومحدود نیست تا او را
جہات گویند. وایں اثبات اعداد بے نہایت باشد. ووی را مکان نیست واندر مکان نہ تا با اثبات
مکان حاجت باشد. از آنچہ اگر متمکن در مکان بودے متمکن مکان را نیز مکان بایستے. وحکم فعل و
فاعل وقدیم ومحدث باطل شدے. وعرضے نیست تا محتاج جوہرے باشد اندر وجود حال. واندر محل
خود باقی نماند. وجوہرے نیست کہ وجودش جز با چون خودے درست نیاید. وطبعی نیست کہ تا مبدا
حرکت وسکون باشد. وروحے نیست تا حاجتمند بنیتی باشد. وجسمی نیست. تا از اجزا مؤلف بود. و
اندر چیزہا قوت وحال نیست. تا جنس چیزہا بود. وہیچ چیز وی را پیوند نیست. تا آن چیز جزوے را روا
بود. بریست از ہمہ نقایص وپاک از ہمہ آفات. ومتعالی از ہمہ عیوب. او را مانندے نیست. تا
او با مانند خود دو چیز باشد. وفرزند ندارد. تا نسل وے اقتضائے اصل وے کند. وتغیر بذات و
صفات او روا نیست. تا وجود وے بدان متغیر شود. واندر حکم متغیران چون تغیر یابد. وموصوف

بصفات کمال آن صفاتی که دوستان و موحدان مر او را بحکم بصیرت اثبات کنند که وی خود را بدان
صفت کرده است و پیوسته از آن صفاتی که ملحدان و را بدان وصف کنند که وی خود را
بدان صفت نکرده است. حی و علیم است و رؤف و رحیم است مرید و قدیر است سمیع و بصیر است
متکلم و باقیست علمش اندر وی حال نیست و قدرتش اندر وی صلابت نه و سمع و بصرش اندر وی
متجدد نه و کلامش اندر وی متبعض نه و تجزیه نه. همیشه با صفاتش قدیمست معلومات از علم او بیرون
نه و موجودات را از ارادتش چاره نه. آن کند که خواسته است و آن خواهد که دانسته است. مخلوق
را اندران اشراف نه. حکمش همه حق. دوستانش را بجز تسلیم روی نه. امرش جز حتم نه. مر دوستانش
را بجز گذاردن امر چاره نه. مقدر خیر و شر جز او نه. و امید و بیم جز بدو سزاوار نه. خالق نفع و ضر. حکم
جز او را نه. حکمش جمله حکمت. و جز قضای وی نه. و کس را از وصل وی نصیب نه. و دیدار بر بهشتیان روا
نه. و دیدارش مر بهشتیان را روا. و تشبیه و جهت نه. و مقابله و مواجهه اندر هستی او صورت نه. اندر دنیا
مر اولیا را مشاهدت وی جایز. و انکار شرط نه. آنکه وی را چنین داند از اهل قطیعت نه. و هر که بخلاف
این داند و را دیانت نه. و اندرین معنی بسیار آمده است از اصول و وصول. اما از خوف تطویل را بدین
اختصار کردم. و در بن جمله سخن بگویم که علی بن عثمان الجلابی ام رضی الله عنه که اندر ابتدای این
فصل گفتم که توحید حکم بود بر یگانگی چیزی و صحت علم بدان چیزی. و حکم جز بعلم نتوان کرد. پس اهل سنت حکم کردند بر یگانگی
خداوند تعالی بتحقیق. از آنچه صنعی لطیف دیدند و فعلی بدیع یافتند. و لطیفه بسیار منظر کردند. بودن آن
بخود محال و آنچه اندر هر چیزی علامات حدوث ظاهر یافتند. لا محاله فاعلی بایست تا مر آن را
از عدم بوجود آورد یعنی عالم را از زمین و آسمان و آفتاب و ماهتاب و بر و بحر و کوه و صحرا و آن جمهور
را با حرکات و سکنات و علم و نطق و موت و حیات ایشان. پس این جمله را از صانعی چاره نبود.
و از دو صانع مستغنی بود. و یک صانع کامل حی قادر و مختار از شریکی پادشاه کار یک بیرنج.
و چون فعل را از یک فاعل چاره نباشد به وجود هر دو فاعل یک فعل را احتیاج هر دو باشد بیکی لا محاله
بی شک و ریب بعلم الیقین باید تا یکی باشد. و اندرین خلاف با ثنویان کردند. با اثبات نور و ظلمت. و
گبریان با اثبات یزدان و اهرمن. و طبایعیان با اثبات طبع و قوت. و فلکیان با اثبات هفت ستاره. و
معتزلیان با اثبات خالقیان و صانعان بی نهایت سخن. و جمله را دلیل کوتاه بگفتم. و این کتاب
جای اثبات کردن ترهات ایشان نیست. و طالب این علم را این مسئله از کتاب دیگر باید طلب
کرده ام. و آنرا الرعایة لحقوق الله نام کرده. و یا اندر کتب متقدمان اصول رضی الله عنهم.

اکنون بازگردیم برموزی که مشایخ گفته‌اند اندر توحید ان شاء الله عز اسمه بیان کنیم.

فصل - و از جنید رحمه آید رضی الله عنه که گفت. التوحید افراد القدم عن الحدث
توحید جدا داشتن قدیم بود از حوادث. یعنی آنکه قدیم را محل حوادث ندانی. و حوادث را محل قدیم نه.
و بدانی که حق قدیم است. و تو محدث. و از جنس تو هیچ چیز بدو پیوسته نه. و از صفات او هیچ چیز اندر
تو آمیخته نه. که قدیم را با محدث مجانست نباشد. از آنچه قدم پیش از وجود حوادث بود. چون قبل وجود
الحوادث هم بدو محتاج نگردد. و این خلاف آنکسانست که بقدم ارواح گویند. و ذکر ایشان گذشت
و چون کسی قدیم را اندر محدث نازل گوید. و یا محدث را بقدیم متعلق داند بر قدم حق تعالی. و حدوث
عالم دلیل نماند. و این بمذهب دهریان کشد. فنعوذ بالله من اعتقاد السوء. و در جمله حرکات
محدثات دلائل توحید است. و گواه بر قدرت خداوند عزوجل. و اثبات قدم وی. آنانکه از آن
غافل تراست. که مر او جز از وی بخواهد. و بجز ذکر او آرام دهد. چون اندر یکی شئ همت کردن آن را شریک
نبایست. محال باشد که اندر تربیت تو شریک باید. حسین بن منصور گوید رحمة الله علیه. اول
قدم فی التوحید. فناء التفرید. اول قدم اندر توحید فنای تفرید است. از آنچه تفرید حکم کردن
بود بجدا گشتن کسی از آفات. و توحید حکم کردن بود بواحدانیت چیزی. پس اندر فردانیت اثبات
غیر روا بود. و بجز وی را انتساب بدین صفت کرد. و بواحدانیت اثبات غیر روا نباشد. و بجز حق
را بدین صفت نشاید کردن. و نشاید روا است پس تفرید بعبارتی مشترک آمد. و توحید نفی شرکت
کند. پس اول قدم توحید نفی کردن شریک باشد. و دفع مزاج از منهاج. که مزاج اندر منهاج
چون طلب منهاج باشد بسراج. و حصری گوید رحمة الله علیه. اصولنا فی التوحید خمسة
اشیاء رفع الحدث واثبات القدم وهجر الاوطان ومفارقة الاخوان ونسیان ما علم وجهل
اصول ما اندر توحید پنج چیز است. یکی برداشتن حدث و اثبات کردن قدم. و هجر وطن. و مفارقت
برادران. و فراموشی آنچه دانند و ندانند. اما رفع حدث نفی حوادث باشد از معارف توحید. و استحالت
حوادث از ذات مقدس وی. و اثبات قدم اعتقاد همیشه بودن خداوند است. و شرح این پیش از این
یاد کرده‌ام اندر قول جنید. و از هجر اوطان مراد هجرت کردن بود از آرامگاههای نفس. و آرامگاههای
دل. و قرارگاههای طبع. و هجرت کردن از رسوم دنیا مر مرید را. و از مقامات سنی. و احوال بهی. و
کرامات رفیع مر او را. و از مفارقت برادران مراد اعراض است از صحبت خلق. و اقبال بصحبت حق. چه
هر خاطری که از اندیشه غیر بر دل موحد گذرد حجابی باشد. و آفتی بران مقدار که آن خاطر را بهر

موحد با صحبت بود. وی از توحید محجوب باشد. زانچه باتفاق امم توحید جمع همم باشد. و آرام با غیر
نشان تفرقهٔ همت باشد. و از فراموشی آن چیزی که دانسته بوند دانند. و مراد از توحید آنست که علم
خلق با چونی بود و یا بیچگونگی، یا بجنسی یا بالطبعی. و هرچه علم خلق اندر توحید حق اثبات کند توحید
آنرا نفی کند. و هرچه جهل شان اثبات کند بر خلاف علم شان بود. زانچه جهل توحید نیست.
و علم بتحقیق توحید جز بنفی تصرف درست نیاید. و اندر علم و جهل جز تصرف نیست. یکی بر بصیرت
بود. و یکی بر غفلت. و یکی از مشایخ گوید که در مجلس حصری بودم. اندر خواب شدم. دو فرشته دیدم
که از آسمان به زمین آمدند. و زمانی سخن او استماع کردند. یکی گفت مر دیگری را که آنچه این مرد
میگوید علم است از توحید. نه از عین توحید. چون بیدار شدم وی عبارت از توحید میکرد. روی
بمن آورد. و گفت یا فلان از توحید بجز علم نتوان گفت. و از جنید می آید رضی الله عنه که گفت
التوحید ان یکون العبد شخصا بین یدی الله تعالی تجری علیه تصاریف تدبیره
فی مجاری احکام قدرته فی لجج بحار توحیده بالفناء عن نفسه و عن دعوة الحق له و عن
استجابته لهم بحقائق وجود وحدانیته فی حقیقة قربه بذهاب حسه و حرکته لقیام
الحق له فیما اراد منه وهو ان یرجع آخر العبد الی اوله فیکون کما کان قبل ان یکون
حقیقت توحید آن بود که بنده چون بکل شود اندر جریان تصرف تقدیر حق بر وی اندر مجاری قدرتش
و خالی گردد از اختیار و ارادت خود اندر دریای توحید. وی بفنای نفس خود و انقطاع دعوت
خلق از وی و محو استجابت وی مر دعوت خلق را بحقیقت معرفت وحدانیت اندر محل قربت
بذهاب حرکت، و حس او، و قیام حق بود، و اندر آنچه ارادت حق است از وی تا آخر بنده اندرین محل
چون اول او شود. و وی چنان گردد که از اول بوده است پیش از آنکه بوده است پس مراد اینها
جمله آنست که موحد را اندر اختیار حق اختیار نماند. و اندر وحدانیت حق بخودش نظاره نه. از آنچه
اندر محل قربت نفس وی فانی بود. و حسش مذهوب و احکام حق بر وی میرود. چنانکه خواهد حق
تبارک تعالی بفنای تصرف بنده. تا چنان گردد که آن ذره بود اندر ازل. اندر حال عهد توحید
که گوینده حق بود. و جواب دهنده وی حق. ولشانه آن ذره. و آنکه چنین بود خلق را با وی آرام
نماند. تا وی را بچیزی دعوت کنند. و وی را با کس انس نه. تا دعوت ایشان را اجابت کند. و اشارت
این قول بفنای صفت است. و صحت تسلیم اندر حال قهر کشف جلال. که بنده را از اوصاف خود
فانی گرداند. تا آلتی گردد و جوهری لطیف. چنانکه اگر ش در جگر نیزه زنند بگزرد بی تمیز. و اگر بر

پشت مسطر زنده بود بی تصرف. و اندر جمله از جمله فانی بود. و شخص وی تعبیه گاه اسرار حق بود. تا
نطقش را حواله بدو بود. و فعلش را اضافت بدو. و وصفش را قیام بدو. و مر اثبات حجت را حکم
شریعت بر وی باقی بود. و وی از رویت کل فانی. و این صفت پیغمبر بود صلی الله علیه وسلم که
چون اندر شب معراج وی را بمقام قرب رسانیدند. مقام را مسافت بود. اما قرب را مسافت نبود.
حالش از نوع معقول خلق بعید گشت. و از دهام منقطع شد. تا بجایگه کون او را گم کرد. وی خود
را گم کرد اندر فنای صفت. بی صفت متحیر شد. ترتیب طبایع و اعتدال مزاج مشوش شد. نفس
بمحل دل رسید. و دل بدرجهٔ جان. و جان بمرتبهٔ سر. و سر بصفت قرب. اندر همه از همه جدا شد.
خواست تا بنیه خراب شود. و شخص بگدازد. و مراد حق از آن اقامت حجت بود. فرمان آمد که بر حال
باش. بدان قوت یافت. و آن قوت قوت وی شد. و از نیستی خود هستی بحق تعالی پیدا آمد. و گفت
انی لست کاحدکم انی ابیت عند ربی فیطعمنی و یسقینی. من چون یکی از شما نیستم. که مرا از حق
طعامی و شرابیست که زندگی و پایندگی من بدان بود. و نیز گفت لی مع الله وقت لا یسعنی فیه
ملک مقرب ولا نبی مرسل. مرا با خدای تعالی وقتی است. که اندران نگنجد با من هیچ فرشتهٔ مقرب
و نبی مرسل. و از سهل بن عبد الله التستری می آید رضی الله عنه که گفت. ذات الله موصوفة
بالعلم غیر مدرکة بالاحاطة ولا مرئیة بالابصار فی دار الدنیا وهی موجودة بحقائق
الایمان من غیر حد. ولا حلول. و تراه العیون فی العقبی ظاهرا و باطنا فی ملکه. و قدرته. و
قد حجب الخلق عن معرفة کنه ذاته. و دلهم علیه بآیاته. والقلوب تعرفه. والعقول لا تدرکه.
ینظر الیه المؤمنون بالابصار من غیر احاطة. ولا ادراک نهایة. توحید آن بود که بدانی که ذات
خدای عز و جل موصوفست بعلم. بی از آنکه آنرا ادراک توانند یافت بحس. و نتوانند دید اندر دنیا بچشم.
و بحقیقت ایمان موجودست بی حد و نهایت. و اندر یافت و آمد نشد. و ظاهر است اندر ملک خود بقدرت
و صنع خود. خلق از معرفت کنه ذات وی محجوب اند. و وی باظهار عجائب و آیات راه نماینده است.
و دلهای شناسا او را بیگانگی. و عقلها ادراک نکنندش از روی چگونگی. و ببینند مومنان
او را بعقبی اندر بچشم سر. بی از آنکه ذات او را ببینند. و یا بنهایتی و غایتی ادراک کنند. و این لفظی
جامع است مر کل احکام توحید را. و جنید گوید رضی الله عنه اشرف کلمة فی التوحید قول ابی
بکر رضی الله عنه. سبحان من لم یجعل لخلقه سبیلا الی معرفته الا بالعجز عن معرفته. پاک
است آن خدای که مر خلق را بمعرفت خود راه نمود جز بعجز ایشان اندر معرفت او. و عالمی اندرین

کلہ غلط اند۔ پنداشتہ اند کہ عجز از معرفت بے معرفتے بود۔ و ایں محال است۔ ازانچہ عجز اندر حالت موجود صورت
گیرد۔ بر حالت عدم عجز صورت نگیرد۔ چنانکہ مردہ از حیات عاجز نبود۔ کہ اندر موت از موت عاجز
بود یا استحالت آں عجز قوت او۔ و از اعمی از بصر عاجز نبود۔ کہ اندر نابینائی از بینائی عاجز بود۔ و زمن
از قیام عاجز نبود۔ کہ اندر قعود از قعود عاجز بود۔ چنانکہ عارف از معرفت عاجز نبود۔ و معرفت موجود
باشد۔ و ایں چوں ضرورتے باشد۔ پس حمل کنیم ایں قول صدیق را رضی اللہ عنہ کہ ابوسہل صعلوکی و استاد
ابوعلی دقاق گویند۔ کہ معرفت در ابتدا اکتسابی بود۔ و در انتہا ضروری گردد۔ و علم ضرورت آں بود کہ صاحب
آں اندر حال وجود آں مضطر و عاجز بود۔ کہ از دفع و جلب آں۔ پس بدیں قول توحید فعل حق باشد
اندر دل بندہ۔ و باز شبلی گوید رحمۃ اللہ علیہ التوحید حجاب الموحد عن جمال الاحدیۃ۔ توحید
حجاب موحد بود از جمال احدیت حق۔ ازانچہ توحید را فعل بندہ گویند۔ ولا محالہ فعل بندہ مر کشف حق
را علت نگردد۔ و اندر عین کشف آنچہ کشف را علت نباید حجاب باشد۔ و بندہ با کل اوصاف خود غیر
باشد۔ زیراکہ چوں صفت خود را حق شمرد۔ ولا محالہ موصوف صفت را کہ آں ولیست ہم حق باید شمرد۔
آنگاہ موحد و توحید و احد ہر سہ وجہ یکدیگر را علت گردند۔ و ایں تثلیث ثلاثہ نوری بود بعینہ۔
و ہر صفت کہ مر طالب را از فنائے خود اندر توحید مانع است۔ ہنوز بداں صفت محجوب است۔
و محجوب موحد نیست۔ لان ماسواہ من الموجودات باطل۔ چوں درست شد کہ ہر چہ جز وے است
ہمہ باطل است۔ و طالب جز وی نیست صفت طالب اندر کشف جمال حق باطل آید۔ و ایں تفسیر
لا الٰہ الا اللہ باشد۔ و اندر حکایات معروف است کہ چوں ابراہیم خواص رحمۃ اللہ علیہ بکوفہ بزیارت
حسین بن منصور شد۔ او را گفت۔ یا ابراہیم روزگار خود را اندر چہ گذاشتی۔ گفت خود را توکل درست
کردم۔ حسین گفت ضیعت عمرک فی عمران باطنک۔ فاین انت عن الفناء فی التوحید۔ ضائع کردی
عمر اندر آبادانی باطن۔ پس کجاست فنائے تو اندر توحید۔ و در عبارات از توحید مشائخ را سخن بسیار
است۔ گروہے آنرا فنا گفتہ اند کہ بے فنا صفت درست نیاید۔ و گروہے گفتہ اند جز فنا خود صفت
توحید نباشد۔ و قیاس ایں بر جمع و تفرقہ باید کرد۔ تا معلوم شود۔ و من میگویم کہ علی بن عثمان الجلابی
ام رضی اللہ عنہ کہ توحید از حق بہ بندہ اسرار است۔ و بعبارت ہویدا نشود۔ تا کسے آنرا بعبارت
مزخرف بیاراید۔ کہ عبارت و معبر غیر باشد۔ و اثبات غیر اندر توحید اثبات شرک بود۔ آنگاہ
آں لہو گردد۔ و موحد الٰہی بود نہ لاہی۔ اینست احکام توحید و مسالک تا دلیل ارباب معرفت
اندر وے بسبیل اختصار۔ واللہ اعلم بالصواب۔

کشف الحجاب الثالث فی الایمان

- یا ایها الذین آمنوا آمنوا بالله و رسوله - و نیز بچندین جائے دیگر گفت - یا ایها الذین آمنوا پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم الایمان ان تؤمن بالله وملائکته وکتبه الحدیث - و ایمان اندر روئے لغت تصدیق باشد - و مر وی را اندر اثبات حکم آن اندر شریعت سخن بسیار است - و اختلاف بسیار - معتزله جمله طاعات را علمی و معاملتی ایمان گویند - و از آنست که بنده را بگناه از ایمان بیرون آرند - و خوارج همچنین گویند - و بنده را بگناہے کہ بکند کافر گویند - و گروہے دیگر مر ایمان را قول فرد گویند - و گروہے معرفت تنها - و گروہے از متکلمان سنت تصدیق مطلق - و من اندر بیان این کتابے کرده ام - جز آنکه مراد اینجا اثبات اعتقاد مشایخ متصوفه است - و جمهور ایشان اندر ایمان بر دو قسم اند - چنانکه فقهائے فریقین و از اهل یقین گروہے گویند که قول و تصدیق و عمل ایمان است - چون فضیل بن عیاض - و بشر حافی و خیر النساج - و سمنون المحب - و ابوحمزه بغدادی - و ابومحمد جریری - و جز ایشان جماعتے بسیار رضی الله عنهم وگروہے گویند که ایمان قول و تصدیق است - چون ابراهیم بن ادهم - و ذو النون مصری - و ابویزید البسطامی - و ابوسلیمان دارانی - و حارث محاسبی - و جنید - و سهل بن عبدالله تستری - و شقیق بلخی و حاتم اصم - و محمد بن فضل البلخی رحمهم الله - و جز ایشان جماعتے دیگر از فقهائے امت - چون مالک و شافعی و احمد حنبل و جز ایشان رضی الله عنهم بدان قول پیشین اند - و باز ابوحنیفه و حسین ابن فضل البلخی و اصحاب ابوحنیفه چون محمد بن الحسن و داؤد طائی و ابویوسف رحمهم الله علیهم اجمعین بدین قول پسین اند - و بحقیقت این خلاف بعبارت باز گردد و بدون تحقیق - اکنون من این حقیقت بیان بکنم تا معلوم گردد ان شاء الله تعالی - و بدین خلاف کسے را اندر ایمان مخالف الاصل نگویم - و بالله التوفیق

فصل - بدانکه اتفاق است میان اهل سنت و جماعت - و اهل تحقیق و معرفت - که ایمان را اصلی است - و فرعی - اصل ایمان تصدیق بدل باشد - و فرع آن مراعات امر - و اندر عرف و عادات عرب است که فرع چیزے را بوجه استعارت بنام اصل آن خوانند - چنانکه نور آفتاب را آفتاب خوانند بهمه لغات - و نیز بدین معنی آن گروه طاعت را ایمان خوانند - که بنده جز بدان ایمن نشود از عقوبت - و تصدیق مجرد ایمنی اقتضا نکند - تا احکام فرمان بجائے نیارد - پس هر که طاعت بیشتر باشد ایمنی وے از عقوبت زیادت بود - و چون آن علت ایمنی امر با تصدیق و قول بهم آمد ایمان گفتند - گروہے دیگر گفتند که علت ایمنی معرفت است نه طاعت - اگرچه طاعت بسیار کند چون

چون معرفت موجود نباشد سود ندارد. و چون معرفت موجود باشد اگرچه طاعت نباشد آخر بنده نجات
یابد. هر چند که حکمش اندر مشیت بود که خداوند تعالی بفضل درگذارد. و یا بشفاعت پیغمبر علیه السلام
بخشد. و یا بمقدار جرمش عقوبت کند. آنگاه از دوزخ نجات دهد. و به بهشت نقل فرماید. پس چون
اصحاب معرفت. اگرچه مجرم باشند بحکم معرفت. جاوید اندر دوزخ نمانند. و اصحاب عمل بعمل مجرد بی
معرفت به بهشت اندر نیایند. پس معلوم گشت که اینجا طاعت علت امن نباید. رسول صلی الله
علیه وسلم گفت. لن ینجو احد کم بعمله قیل ولا انت یا رسول الله. قال ولا انا الا ان
یتغمدنی الله برحمته. نرهد یکی از شما بعمل خود. گفتند تو نیز نرهی بعمل خود یا رسول الله. گفت من
نیز نرهم مگر خدای عز و جل برحمت خویش اندر گذارد. و الا من هم نرهم. پس از روی تحقیق و حقیقت
بی خلاف است ایمان معرفت است. و اقرار پذیرفت عمل. و هر که او را بشناسد بصفت شناسد. از
اوصاف او. و حسن اوصاف وی بر سه قسم است. بعضی آنرا تعلق دارد بجمال. و بعضی بجلال. و بعضی
آنکه بکمال. پس خلق را بکمال وی راه نیست بجز آنکه بکمال او را اثبات کنند. و نقص از وی نفی
کنند. ماند اینجا جلال و جمال. آنکه شاهد وی جمال حق باشد اندر معرفت پیوسته مشتاق رویت بود.
و آنکه شاهد وی جلال حق باشد. پیوسته از اوصاف خود با نفرت بود. و دلش اندر محل هیبت بود.
پس شوق تاثیر محبت بود. و نفرت از اوصاف بشریت همچنان از آنچه کشف حجاب اوصاف بشریت
بجز عین محبت نیست. پس اکنون ایمان و معرفت محبت آمد. و علامات محبت طاعت بود. از آنچه
چون دل محل مشاهدت بود. و دیده محل رویت. و جان محل عبرت. تن و دل موضع مشاهدت پس
تن باید که تارک امر نباشد. و آنکه تن او تارک امر بود او را از معرفت خبر نباشد. و این آفت اندرین
زمانه میان متصوفه ظاهر شد. که گروهی از ملاحده جمال ایشان بدیدند. و قدر و منزلت ایشان معلوم
کردند. خود را بدیشان مانند کردند. و گفتند که این رنج چندانست که نشناخته. چون بشناختی کلفت
طاعت از تن برخاست. و لیکن این خطاست. گویم که چون بشناختی دل محل شوق شد. تعظیم
فرمان زیادت شد. و روا داریم که مطیع بدرجه رسد که رنج طاعت از وی بردارند. و بر گزاردن آن
او را توفیق زیادت دهند. تا آنچه خلق برنج گزارند وی بی رنج باشد اندران. و این معنی جز بشوقی
مقلقل و مغلغل و بی رنج نتوان یافت. و باز گروهی ایمان را همه از حق میگویند. و گروهی همه
از بنده. و این خلاف اندر میان خلق دراز شده است بماوراء النهر. پس آنکه همه از وی میگوید جبر محض
باشد. زانچه بنده اندران باید تا مضطر باشد. و باز آنکه همه از خود گوید قدر محض باشد که بنده بجز

اعلام وے وبرا ماندازند۔ وطریق توحید دون جبر باشد۔ وفوق قدر۔ وبحقیقت ایمان فعل بندہ باشد
بہدایت حق مقرون۔ کہ ہر گروہے براہ ایشاں آمد۔ وراہ آوردہ او ہم نگردد۔ چنانکہ حق عز وجل گفت۔
فَمَنْ يُّرِدِ اللّٰهُ اَنْ يَّهْدِيَهٗ يَشْرَحْ صَدْرَهٗ لِلْاِسْلَامِ وَمَنْ يُّرِدْ اَنْ يُّضِلَّهٗ يَجْعَلْ صَدْرَهٗ ضَيِّقًا
حَرَجًا۔ وبرایں اصل باید گردش ہدایت حق بود۔ وگرویدن فعل بندہ باشد پس علامت گرویدن
بدل اعتقاد توحید است۔ وبدیدہ حفظ از منہیات۔ وعبرت کردن اندر علامت کردن وآیات۔
وبگوش استماع کلام وے۔ وبمعدہ تخلی آں از حرام۔ وبزبان صدق قول وبرتن پرہیز کردن
از منہیات۔ تا معنی با دعوی موافق بود۔ وازیں بود کہ آں گروہ زیادت ونقصان اندر معرفت ایمان
روا داشتند۔ واتفاق است میان ہمہ کہ اندر معرفت ایمان زیادت ونقصان روا نباشد
کہ اگر در معرفت زیادت شدے ونقصان شدے۔ بایستے کہ معروف ہم زیادت ونقصان
شدے۔ چوں بر معروف زیادت ونقصان روا نباشد۔ بر معرفت ہم روا نبود کہ معرفت ناقص
معرفت نباشد پس باید کہ زیادت ونقصان در فرع وعمل باشد۔ وباتفاق بر طاعت زیادت و
نقصان روا بود۔ ومن حشویانی را کہ بتفریقین نسبت کنند ایں مسئلہ بر دل شاں دشوار آید
از حشویان گروہے طاعت را از جملہ ایمان گویند۔ وباز گروہے ایمان را جز قول مجرد نگویند۔ وایں
ہردو عدم انصاف باشد۔ ودر جملہ ایمان بر حقیقت استغراق کل اوصاف بندہ باشد اندر طلب
حق تعالیٰ۔ وجملہ گروندگان را بدیں اتفاق باید کرد۔ کہ غلبہ سلطان معرفت قاہر نقصان اوصاف منکرت
بود۔ وآنجا کہ ایمان بود اسباب نکرت ازاں منتفی بود۔ کہ گفتہ اند۔ اِذَا طَلَعَ الصَّبَاحُ بَطَلَ الْمِصْبَاحُ۔
چوں صبح منتشر شد۔ جمال چراغ ناچیز گشت۔ ودر روز بدلیل وبیان نتواں نمود۔ چنانکہ گفت آں
سوقی بر شمع اندر روز روشن را دلیل نباشد۔ وخداوند عز وجل گفت۔ اِنَّ الْمُلُوْكَ اِذَا دَخَلُوْا قَرْيَةً
اَفْسَدُوْهَا الآیۃ۔ چوں حقیقت معرفت اندر دل عارف حاصل آمد ولایت ظن وشک ونکرت فانی
شود۔ وسلطان معرفت مر حواس وہوائے وے را مسخر خود گرداند۔ تا اندر ہر چہ نگرد وکند۔ وگوید ہمہ
اندر دائرہ امر باشد۔ ویا شنیدم کہ ابراہیم خواص را پرسیدند از حقیقت ایمان۔ گفت اکنوں ایں را جواب
ندارم۔ زانچہ ہر چہ گویم عبارت بود۔ ومرا باید تا بمعاملت جواب کنم۔ اما من قصد مکہ دارم تو ہم بدیں
عزم اندریں راہ با من صحبت کن تا جواب مسئلہ بیابی۔ گفتا چناں کردم۔ چوں بادیہ در
رفتیم ہر روز دو قرص ودو کاسہ شربت آب پدیدار آمدے۔ یکے را فرا من دادے۔ ویکے را خود
برداشتے۔ تا روزے اندر میان بادیہ پیرے سوار آمد۔ چوں آنرا بدید از اسپ فرود آمد

و یکدیگر را پدید نیاید. و زمانے سخن گفتند و چیزے اسپ نشست. و باز گشت گفتم ایها الشیخ مرا بگوی این پیر که بود. گفت آن جواب سوال تو بود. گفتم چگونه. گفت آن خضر بود علیه السلام که از من صحبت طلبید. و من اجابت نکردم. پرسیدم چرا. گفت ترسیدم که اندر صحبت او اعتماد از دون حق با وے کنم. و توکل من تباه شود. و حقیقت ایمان حفظ توکل باشد. چنانکه خدائے عزوجل گفت وَعَلَى اللّٰهِ فَتَوَكَّلُوْا اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِيْنَ. و محمد خفیف گوید رضی الله عنه الایمان تصدیق القلب بما اعلمه من الغیوب. ایمان باور داشتن دل است بدانکه از غیب بروے کشف کنند. و وے را بیاموزند. زانچه ایمان بغیب است. و خداوند تعالی از چشم سر غائب. جز بتقویت الٰهی اندر معنی یقین بنده پدیدار نتوان آورد. و آن باعلام خداوند باشد عزوجل. چون معرفت بعلم عارفان و علما بعلم و معرفت خداوند بود تعالی که اندر دل شان معرفت و علم آفرید. حواله علم و معرفت از کسب ایشان منقطع باشد. پس هر که دل را بمعرفت حق باور دارد و مومن باشد. و بحق واصل بحکم آنکه جز این کتاب را احتمال این معنی سخن بسیار است. اینجا بمقدار بسنده کردم تا کتاب مطول نشود. و این مقدار مر اهل البصیرت را بسنده باشد. اکنون بر اسرار معاملات آییم. و حجب آن را کشف گردانم انشاء الله عزوجل. و بالله التوفیق.

کشف الحجاب الرابع فی الطهارة من النجاسة.

و از پس ایمان نخستین چیزے که بر بنده طهارت کردن فریضه شود. مر گزاردن نماز را. و آن طهارت بدن بود از نجاست و جنابت و شستن سه اندام و مسح کردن بر سر بمتابعت شریعت. یا تیمم کردن اندر حال فقد آب. و یا شدت مرض. و احکام این خود معلوم است. بدانکه طهارت بر دو گونه بود. یکے طهارت باطن. و دیگر طهارت ظاهر چنانکه بے طهارت بدن نماز درست نیست. بے طهارت دل معرفت درست نیاید. پس طهارت تن را آب مطلق باید. و با آب ملوث و مستعمل نشاید. و طهارت دل را آب توحید محض باید. با عتقاد مختلط و مشوش نشاید. پس این طائفه بظاهر پیوسته بطهارت باشند. و بباطن با توحید. و رسول گفت صلی الله علیه وسلم مر یکے را از صحابه دُم علی الوضوء یحبک حافظاک. و خداوند عزوجل گفت اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ التَّوَّابِيْنَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِيْنَ. پس هر که بظاهر بطهارت مداومت کند. ملائکه او را دوست دارند. هر که بباطن بتوحید قیام کند. خداوند او را دوست دارد. و رسول صلی الله علیه وسلم پیوسته بگفتے اندر دعوات خود. اللهم طهر قلبی من النفاق. بار خدایا دلم را از نفاق پاک گردان. و هیچ حال نفاق اندر دل مبارک وے صورت نگیرد. اما رویت

کرامات خود او را اثبات غیرے نمود. و اثبات غیر نفاق آمد اندر محل توحید. هر چند درجهٔ از کرامات را
مشایخ سر دیدهٔ مریدان کرده اند. آخر اندر محل کمال آن حجاب اعظم بوده است. زانچه هر چه
غیر بود در رویت آن آفت بود. و از آن بود که بویزید گفت رضی الله عنه. نفاق العارفین افضل من
اخلاص المریدین. نفاق رسیدگان بهتر از اخلاص طالبان است. یعنی آنچه مرید را مقام باشد
کامل را حجاب باشد. مرید را همت آنکه کرامات یابد. و کامل را همت آنکه مکرم را یابد. و در جمله اثبات
کرامات مر اهل حق را نفاق نماید. زانچه آن معاینهٔ غیر باشد همچنان. پس آفت دوستان خدائے تعالیٰ
خلاص جمله اهل معصیت بود از معصیت. و آفت اهل معصیت نجات جمله اهل ضلالت بود از
ضلالت. که اگر کافران بدانندے که معصیت ایشان ناپسندیدهٔ خداوند است چنانکه عاصیان
بدانند جمله از کفر نجات یابندے. و اگر عاصیان بدانندے که جمله معاملات ایشان محل علت است
چنانکه دوستان دانند جمله از معصیت نجات یابندے. و از همه آفات طاهر شدندے. پس باید
که طهارت ظاهر موافق طهارت سر بود. یعنی چون دست بشوید باید که دل از دوستی دنیا بشوید
و چون استنجا کند باید تا چنانکه از نجاست ظاهر نجاست جست. از دوستی غیر بباطن نجات جوید
و چون آب اندر دهن کند باید که دهن از ذکر غیر پاک کند. و چون استنشاق کند باید که شهوتها بر خود
حرام گرداند. و چون روئے شوید باید که از جمله مالوفات یکبارا اعراض کند. و بحق اقبال کند. و
چون دستها بشوید باید که دست از جمله نصیبهائے خود منقطع کند. و چون مسح سر کند باید که
امور خود بحق تسلیم کند. و چون پائے بشوید باید که جز بوفق فرمان خداوند نیت اقامت نکند. تا هر
دو طهارت وی را حاصل آید. که جمله امور شرعی ظاهر با باطن پیوسته است. چنانکه اندر ایمان قول
زبان بظاهر. و تصدیق بدل. و حقیقت نیت بدل. و احکام طاعت در شریعت برین سبیل
طریق طهارت دل تدبر و تفکر بود اندر آفت دنیا. و دیدن آنکه دنیا سرائے غدار است. و محل فنا
دل از آن خالی کند. و این جز بمجاهدت بسیار حاصل نگردد. و مهم ترین مجاهدتهائے این حفظ آداب
ظاهر بود. و ملازمت بر آن اندر همه احوال. و از ابراهیم خواص مے آید رحمة الله علیه که گفت مرا از
گذاردن حق خدائے عمر ابدی مے باید اندر دنیا. تا همه خلق اندر نعمت دنیا مشغول گردند. و حق را
فراموش کنند. و من اندر بلائے دنیا بحفظ آداب شریعت قیام کنم. و حق را یاد دارم. و مے آید که
ابوبکر طاهر حرمے چهل سال بمکه مجاور بود. اندر مکه طهارت نکرد. هر بار بطهارت از حرم بیرون
آمدے. گفتے زمینے را که اندر مسجد جامع رے ستون بود. اندر یک شبانروز شصت غسل کرده.

بود آخر وفاتش میان آب بود۔ و ابوعلی رودباری رحمة الله علیه یک چندگاه ببلائے وسواس اندر
طهارت مبتلا بود. گفت سحرگاه روزے بدریا فرو شدم۔ و تا بوقت آفتاب برآمدن بماندم۔ اندران
میان رنجه دل ببودم گفتم بار خدایا۔ العافیة العافیة۔ هاتفے آواز داد۔ از دریا۔ که العافیة فی العلم
و از سفیان ثوری رحمة الله علیه مے آید که یک نماز را شصت بار طهارت کرد اندر بیماری۔ در حال
بیرون رفتن روز مرگ از دنیا گفت۔ تا چون فرمان آید من باری طاهر باشم۔ گویند که شبلی روزے
طهارت کرد۔ بقصد آنکه بمسجد اندر آید۔ از هاتفی شنید که ظاهر آراستی۔ صفائی باطن کجاست۔ باز
گشت و هم ملک و میراثش بداد و یک سال چندان بصدقه جامه که بدان نماز روا بودے نپوشیدے
آنگاه نزدیک جنید آمد رحمة الله علیه۔ جنید ورا گفت۔ یا ابا بکر آن سخت سودمند طهارتے بود که
کردی۔ خدای تعالی پیوسته ترا با طهارت داراد۔ گفت از پس آن هرگز بے طهارت نبود۔ تا حدے که
چون از دنیا بخواست شد طهارتش را نقص افتاد۔ اشارت بمریدے کرد که مرا طهارت ده۔ مرید
ورا طهارت داد۔ و تخلیل محاسن فراموش کرد۔ و ویرا اندران حال زبان نبود که سخن بگفتے۔ دست
آن مرید بگرفت۔ و بمحاسن اشارت کرد۔ تا تخلیل بکرد۔ و نیز از وے مے آید۔ که گفت من هیچ
وقت او را ترک نکرده ام۔ از آداب طهارت۔ الا که اندر باطنم پندارے پیدا آمد۔ و از ابو یزید
مے آید رحمة الله علیه که گفت هرگاه که اندیشه دنیا بر دلم گذر کند طهارتے بکنم۔ و چون اندیشه
عقبی گذرد۔ غسلے بکنم۔ زانچه دنیا محدث است۔ اندیشه آن حدث باشد۔ و عقبی محل غیبت
و آرام است۔ اندیشه آن جنابت بود۔ پس از حدث طهارت واجب شود۔ و از جنابت غسل
و از شبلی مے آید رحمة الله علیه که روزے طهارت کرد۔ چون بدر مسجد آمد بسرش ندا آمد۔ که یا
ابا بکر طهارت آن داری۔ که بدین گستاخی اندر خانه ما خواهی آمد۔ این بشنید۔ و باز گشت
ندا آمد۔ که از درگاه ما باز میگردی۔ کجا خواهی شد۔ نعره بزد۔ ندا آمد که بر ما تشنیع میکنی۔ بر جائے
بایستاد خاموش۔ ندا آمد که بر ما دعوی تحمل بلا میکنی۔ شبلی گفت المستغاث منک الیک۔ مشائخ
این قصه را رحمهم الله اندر تحقیق طهارت سخن بسیار است۔ و مریدان را بمداومت طهارت ظاهر
و باطن فرموده اند۔ اندر قصد شان بدرگاه حق۔ چون کسے بظاهر قصد خدمت کند۔ باید که بظاهر
طهارت کند۔ و چون بباطن قصد قربت کند۔ باید که بباطن طهارت کند۔ و طهارت ظاهر بآب۔
و از آن باطن بتوبه و رجوع کردن بدرگاه حق تعالی۔ اکنون من حکم توبه را با متعلقاتش مشرح
بگویم تا حقیقت آن ترا معلوم شود۔ ان شاء الله عز و جل۔

باب فی التوبة وما یتعلق بها

بدانکه اوّل مقام سالکان طریق حق توبه است چنانکه اوّل درجهٔ طالبان خدمت
طهارت بود. و ازان بود که خداوند عزّ اسمه گفت. یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا تُوْبُوْا اِلَی اللّٰهِ تَوْبَةً
نَصُوْحًا. و نیز گفت تُوْبُوْا اِلَی اللّٰهِ جَمِیْعًا اَیُّهَا الْمُؤْمِنُوْنَ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُوْنَ. پیغمبر گفت
صلی اللّٰه علیه وسلم ما من شیء احب الی اللّٰه من شاب تائب. نیست چیزے دوست تر
بر خداوند تعالی از جوانے که توبه کرده باشد. و نیز رسول گفت صلی اللّٰه علیه وسلم. التائب من
الذنب کمن لا ذنب له. ثم قال اذا احب اللّٰه عبدا لن یضره ذنب. ثم تلا اِنَّ اللّٰهَ یُحِبُّ
التَّوَّابِیْنَ وَیُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِیْنَ. تائب از گناه بیگناه شود. و چون خداوند تعالی بنده را دوست
دارد. گناه او را زیان ندارد. گفتند علامت توبه چیست. گفت ندامت. امّا آنچه گفت که
گناه مر دوست را زیان ندارد یعنی بنده بگناه کافر نگردد. و اندر ایمانش خلل نیاید. و چون ایمان
را گناه زیان ندارد. زیان معصیتے که عاقبت آن نجات باشد بحقیقت زیان نباشد. و بدانکه
توبه اندر لغت بمعنی رجوع باشد چنانکه گفت. تاب ای رجع. پس بازگشتن از نهی خداوند
بدانچه خوب است از امر خداوند حقیقت توبه باشد. و پیغمبر گفت صلی اللّٰه علیه وسلم. الندم التوبة
لے توبه پشیمانی باشد. و این قولیست که شرائط توبه جمله اندرین موقوع است زانچه یک شرط
توبه تاسف است بر مخالفت. و دیگر اندر حال ترک زلّت. و سه دیگر عزم معاودت ناکردن
بمعصیت. این هر سه شرط اندر ندامت بسته است که چون ندامت حاصل شود اندر دل
این دو شرط دیگر تبع او باشند. و ندامت را سه سبب باشد چنانکه توبه را سه شرط بود. یکے
چون خوف عقوبت بر دل سلطان شود. و اندوه کردار ناشائستہ بر دل صورت گیرد. ندامت حاصل
آید. و دیگر ارادت نعمت بر دلش مستولی گردد. و معلوم شود که بفعل بد و بیفرمانی آن نیاید. ازان
پشیمان شود. سه دیگر شرم خداوند شاهد گردد. و اندر مخالفت پشیمان شود. پس ازین یکے اندر
سه یکے تائب بود. و یکے منیب. و یکے اوّاب. پس توبه را نیز سه مقام است. یکے توبه. و دیگر
انابت. و سه دیگر انابت. پس توبه خوف عقاب را بود. و انابت طلب ثواب را. و اوّاب
رعایت فرمان را. ازانچه توبه مقام عامهٔ مومنان است. و آن از کبیره بود. چنانچه گفت خداوند
عزّ وجلّ. یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا تُوْبُوْا اِلَی اللّٰهِ تَوْبَةً نَصُوْحًا الآیة. و انابت مقام اولیاء و

مقر بانست. چنانکه حق تعالی گفت عزوجل مَنْ خَشِيَ الرَّحْمٰنَ بِالْغَيْبِ وَجَاءَ بِقَلْبٍ مُّنِيبٍ ۔
و اوبت مقام انبیاء و مرسلانست چنانکه خدای گفت عزوجل نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ ۔
پس توبه رجوع از کبائر بود بطاعت. و انابت رجوع از صغائر بمحبت. و اوبت رجوع از
خود بخداوند. فرقست میان آنکه از فواحش با اوامر رجوع کند. و از آنکه از لمم و اندیشه فاسد بمحبت
رجوع کند. و میان آنکه از خودی خود بحق رجوع کند. و اصل توبه از زواجر حق تعالی باشد و بیداری
دل از خواب غفلت. و دیدن غیبت حالی. و چون بنده تفکر کند اندر سوء احوال. و قبح افعال
خود. از آن خلاص جوید. حق تعالی اسباب توبه بر وے سهل گرداند. و وی را از شومی معصیت
وے برهاند. و بحلاوت طاعتش برساند. و روا باشد نیز نزدیک اهل سنت و جماعت و جمله مشایخ
معرفت. که کسے از یک گناه توبه کند. و گناههاے دیگر میکند. حق تعالی عزوجل بدانچه وے از
یک گناه باز بوده است. او را ثواب دهد. و باشد که ببرکات آن از گناهان دیگر باز ماند. چنانکه یکے
میخواره باشد. و زانی. و از زنا توبه کند. و بر مے خوردن مصر باشد. توبه وے از آن یک گناه
درست باشد. با ارتکابش بدین گناه دیگر. و قهشمیان از معتزله گویند که اسم توبه درست نیاید.
جز بر کسے که از همه کبائر مجتنب باشد. و این قول محال است. زانچه بر همه معاصی که بنده بکند
وی را بدان عقوبت بکنند. چون بترک یک نوع از معاصی بگوید. بنده از عقوبت آن نوع ایمن شود.
لا محاله بدان تائب بود. و نیز کسے اگر بعضے از فرائض بکند. و از بعضے دست باز دارد. لا محاله بدانچه
میکند او را ثواب بود. چنانچه بدانچه نمیکند عقاب. و اگر کسے را آلت معصیت موجود نباشد.
و اسباب آن مهیا نه. از آن توبه کند تائب بود. از آنچه توبه را یک رکن ندامت بود. و وی را بدان توبه
بر گذشته ندامت حاصل آید. و اندر حال از آن جنس معصیت معرض است. و عزم دارد که اگر آن
آلت موجود گردد. و سبب حاصل شود من هرگز بسر آن معصیت باز نگردم. و مشائخ مختلف
اندر اند در وصف توبه. و صحت آن. و سهل بن عبدالله رحمة الله علیه با جماعتے بر آنند که التوبة
ان لا تنسى ذنبك. توبه آن بود که گناه کرده فراموش نه کنی. و پیوسته اندر تشویر آن باشی. تا اگرچه
عمل بسیار داری. اندر آن معجب نه گردی. زانچه حسرت کردار بد مقدم بود بر اعمال صالح. و هرگز
این کس معجب نشود که گناه را فراموش نکند. و باز جنید با جماعتے بر آنند که التوبة ان تنسى ذنبك.
توبه آن بود که گناه را فراموش کنی. از آنچه تائب محب بود. و محب اندر مشاهده باشد. و اندر مشاهده
ذکر گناه جفا باشد. چندگاه با جفا بود. و باز چندگاه با ذکر جفا در وفا. و ذکر جفا در وفا از وفا حجاب باشد.

ور جوع این خلاف اندر خلاف مجاهده و مشاهده بسته است. و ذکر آن اندر مذهب سهلیان باید
جست. آنکه تایب را بخود قایم گوید نسیان ذنب او را غفلت داند. و آنکه بحق قایم گوید ذکر ذنب او
را شرک نماید. و در جمله تایب اگر باقی الصفة بود عقدهٔ اصرارش حل نگشته باشد. و چون فانی الصفة
باشد ذکر صفت او را درست نیاید. موسی گفت علیه السلام تُبْتُ إِلَيْكَ. اندر حال بقای
صفت. و رسول صلی الله علیه وسلم گفت لا احصی ثناء علیک. اندر حال فنای صفت. و
در جمله ذکر وحشت اندر محل قربت وحشت باشد. و تایب را باید که از خودی خود یاد نیاید. از
گناهش چگونه یاد آید. و بحقیقت یاد گناه خود گناه بود. زانچه محل اعراض است چنانکه گناه
محل اعراض است. ذکر آن هم محل اعراض است. و ذکر غیر آن همچنان. و چنانکه ذکر جرم جرم
باشد. نسیان آن جرم هم جرم باشد. زانچه تعلق ذکر و نسیان هر دو بتو باشد. و جنید گوید رضی
الله عنه کتب بسیار خوانده ام. و در هیچ چیز مرا چندان فایده نبود که اندرین بیت. **شعر**

اذا قلت ما اذنبت قالت مجیبة   حیوتک ذنب لا یقاس به ذنب

چون وجود دوست اندر حضرت دوست جنایت بود. وصفش را چه قیمت ماند. و فی الجملة توبه تایید
ربانی بود. و معاصی فعل جسمانی. چون بر دل ندامت اندر آید بر تن هیچ آلت نباشد که ندامت
دل را دفع کند. و چون در ابتدای فعل ندامت وی واقع توبه نبود. و چون بیاید اندر انتها
نیز فعلش حافظ توبه نباشد. و خداوند گفت عز و جل. فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ
و مراین را اندر نص کتاب نظایر است بسیار. تا حدی که از معروفی باثبات کردن حاجت نیاید.
پس توبه بر سه گونه باشد. یکی از خطا بصواب. و دیگر از صواب باصواب. و سوم از خودی خود
بحق تعالی. آنکه از خطا بصواب بودن است. که خداوند گفت عز و جل. وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا
فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ. الآیة. و از صواب باصواب
آنکه موسی علیه السلام گفت تبت الیک. و از خود بحق آنکه پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم و انه لیغان علی
قلبی و انی لاستغفر الله فی کل یوم سبعین مرة. ارتکاب معصیت و خطا زشت است.
و مذموم. و رجوع از خطا بصواب خوب و محمود. و این توبه عام است. و حکم این ظاهر است.
و تا صواب باشد باصواب قرار گرفتن وقف است. و حجاب و رجوع از صواب باصواب
اندر درجهٔ اهل همت ستوده باشد. و این توبه خاص است. و محال باشد که خواص از معصیت
توبه کنند. ندیدی که همه عالم اندر حسرت رؤیت خداوند. و موسی علیه السلام از آن توبه کرد زانچه رؤیت

باختیار خواست۔ واندر دوستی اختیار آفت بود۔ و ترک آفت اختیار مے مر خلق را از ترک رویت
کنود۔ و رجوع از خود بحق در درجہ محبت است۔ تا چنانکہ از آفت مقام عالی۔ از وقوف بر مقام
عالی توبہ کنند۔ و از دید مقامات و احوال نیز توبہ کنند۔ چنانکہ مقامات مصطفے صلی اللہ علیہ وسلم ہر دم
بر ترقی مے بود۔ چوں بمقام بر تر مے رسید از مقام فروتر استغفار مے کرد۔ و از دید آں مقام توبہ
بجا مے آورد۔ واللہ اعلم بالصواب ۔

فصل۔ بدانکہ توبہ را شرط تائید نیست۔ از بعد آنکہ عزم بر رجوع ناکردن بمعصیت
درست باشد۔ و اگر تائب را فترتی بیفتد۔ کہ باز بمعصیت باز گردد۔ و لیکن بعد از صحت عزم اندران ایام
گذشتہ حکم صواب توبہ یافتہ باشد۔ و از مبتدیان و تائبان این طائفہ بودہ اند۔ کہ توبہ کردہ اند۔ و
باز فترتی بیفتادشاں۔ و بسر فساد باز گشتہ اند۔ و آنگہ بحکم تنبہی باز بدرگاہ آمدہ اند۔ تا یکے از مشائخ
گفتہ است کہ من ہفتاد بار توبہ کردم۔ و باز بمعصیت باز گشتم۔ تا ہفتاد و یکم بار استقامت یافتم۔
و ابو عمرو بن نجید رضی اللہ عنہ گوید کہ من در ابتدا توبہ کردم۔ اندر مجلس ابو عثمان حیری۔ نزدیک وے
و یکچند گاہ بران بودم۔ آنگاہ اندر دلم معصیت را اقتضاء پدید آمد۔ و مر آنرا متابع شدم۔ و از
صحبت آں پیر اعراض کردم۔ و ہر جاکہ ویرا از دور بدیدمے۔ از تشویر بگریختمے۔ تا مرا نہ بیند۔ روزے
ناگاہ بدو رسیدم۔ مرا گفت اے پسر با دشمنان خویش صحبت مکن۔ مگر آنگاہ کہ معصوم باشی۔ زانچہ
دشمن عیب ترا ببیند۔ و چوں معیوب باشی دشمن شاد گردد۔ و چوں معصوم باشی اندوہگین شود۔
و اگر ترا ہمی باید کہ معصیت کنی نزدیک ما آئی۔ تا بلائے تو بکشیم۔ و تو دشمن کام بگردی۔ گفت دلم از
گناہ سیر شد۔ و توبہ از گناہ درست گشت۔ و نیز شنیدم کہ یکے از معاصی توبہ کرد۔ و باز بسر آں باز
گشت۔ آنگاہ پشیمان شد۔ روزے با خود بگفت۔ کہ اگر بدرگاہ باز آیم۔ حالم چگونہ باشد۔ ہاتفے آواز
داد۔ اَطَعْتَنَا فَشَکَرْنَاکَ۔ ثُمَّ تَرَکْتَنَا فَاَمْہَلْنَاکَ۔ فَاِنْ عُدْتَ اِلَیْنَا قَبِلْنَاکَ۔ مارا طاعت داشتی
ترا شکر کردیم پس بیوفائی کردی و مارا بگذاشتی ماترا مہلت دادیم۔ اگر اکنوں باز آئی باشی ترا قبول
کنیم۔ اکنوں باز گردیم بأقاویل مشائخ رحمۃ اللہ علیہم اجمعین ۔

فصل۔ ذوالنون مصری گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ توبۃ العوام من الذنوب و توبۃ
الخواص من الغفلۃ۔ توبہ عوام از گناہ باشد۔ و توبہ خواص از غفلت۔ زانچہ عوام را از ظاہر حال
پرسند۔ و خواص را از تحقیق معاملت۔ زانچہ غفلت مر عوام را نعمت است۔ و خواص را حجاب۔
و ابو حفص حداد گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ لیس للعبد فی التوبۃ شیء لان التوبۃ الیہ۔ لا منہ۔ از توبہ

بنده را ہیچ چیز نیست زانچه توبه از حق به بنده است نه از بنده بحق و بدیں قول باید تا توبه از مکتسب نباشد که موہبتے بود از مواہب حق تعالی و تعلق ایں قول بمذہب جنید باشد و ابو الحسن بوشنجه گوید رحمة الله علیه التوبة اذا ذکرت الذنب ثم لا تجد حلاوة عند ذکره فهو التوبة چوں گناه را یاد کنی و از یاد کردن آں اندر دل لذتے نیابی آں توبه باشد زانچه ذکر معصیت یا بحسرتے بود یا بارادتے چوں کسے بحسرت و ندامت معصیت خود یاد کند تایب بود و ہر که بارادت معصیت یاد کند عاصی بود زانچه اندر فعل معصیت چنداں آفت نباشد که اندر ارادت آں زانکه فعل آں یک زماں بود و ارادتش ہمیشه پس آنکه یک ساعت بتن با معصیت صحبت کند نه چناں بود که روز و شب بدل باآں صحبت کند ذوالنون مصری گوید رحمة الله علیه التوبة توبتان توبة الانابة والتوبة الاستحیاء فتوبة الانابة ان یتوب العبد خوفا من عقوبة والتوبة الاستحیاء ان یتوب حیاء من کرمه توبه دو باشد یکے توبۂ انابت و دیگر توبۂ استحیاء توبۂ انابت آں بود که بنده توبه کند از خوف عقوبت خدایتعالی و توبۂ استحیا آں بود که توبه کند از شرم کرم خداوند پس توبۂ خوف از کشف جلال بود و از آں حیا از نظارۂ جمال پس یکے در جلال از آتش خوف وے مے سوزد و یکے اندر جمال از نور حیا مے فروزد یکے از ایں دو سکر آں بود و دیگرے صحو پس اہل حیا اصحاب سکر باشند و اہل خوف اصحاب صحو و سخن اندریں دراز بود و من کوتاه کردم وبالله التوفیق والله اعلم۔

کشف الحجاب الخامس فی الصلوٰة

خداوند تعالی گفت وَاَقِیْمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّکٰوةَ و رسول گفت صلی الله علیه وسلم الصَّلٰوةُ وَمَا مَلَکَتْ اَیْمَانُکُمْ و نماز بمعنی ذکر و انقیاد باشد از روئے لغت و اندر جریان عبارات فقها را عبارتے مخصوص است بدیں احکام که معتاد است و آں از حق تعالی فرمان است که پنج نماز اندر پنج وقت بکنید و قبل ازیں دخول آں مر آنرا شرائط است یکے ازاں طہارت است بظاہر از نجاست و بباطن از شہوت و دیگر طہارت جامه بظاہر از نجس و بباطن آنکه از حلال باشد و سه دیگر طہارت جائے بظاہر از حوادث و آفت و بباطن از فساد و معصیت و چہارم استقبال قبله قبلۂ ظاہر کعبه و قبلۂ باطن عرش و ازاں سر مشاہده مقصود است و پنجم قیام ظاہر اندر حال قدرت و قیام باطن اندر روضۂ قربت بشرط دخول وقت آں بظاہر شریعت و دوام وقت اندر درجۂ حقیقت و ششم خلوص نیت باقبال حضرت و ہفتم تکبیر اندر مقام ہیبت و فنا و قیا

اندر محل وصلت۔ و قرائتے بترتیل و عظمت۔ و رکوع بخشوع۔ و سجودے بتذلل۔ و تشہدے
باجتماع۔ و سلامے بفنائے صفت۔ و اندر اخبار آمدہ است۔ کہ کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
یصلی فی جوفہ ازیز کازیز المرجل۔ چوں پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم نماز بگزاردے اندر وے جوششے
بودے۔ چوں جوش دیگ رویین۔ کہ اندر زیر آں آتش افروختہ باشند۔ و چوں امیر المؤمنین علی
کرم اللہ وجہہ قصد نماز کردے۔ لرزہ بروے افتادے۔ و گفتی آمد وقت گزاردن۔ امانتے کہ
آسمانہا و زمینہا از حمل آں عاجز شدند۔ یکے از مشایخ گوید کہ پرسیدم از حاتم اصم۔ کہ تو نماز چگونہ کنی۔
گفت چوں وقت اندر آید یک وضوئے ظاہری بکنم۔ و یکے باطنی۔ ظاہر بآب۔ و باطن بتوبہ۔ آنگاہ
بمسجد اندر آیم۔ و مسجد حرام را مشاہدہ کنم۔ و مقام ابراہیم را علیہ السلام میان دو ابروئے خود نہم۔
و بہشت بر راست خود دانم۔ و دوزخ را بر چپ خود بینم۔ و صراط را بقدم خود آرام۔ و ملک الموت
را از پس پشت خود انگارم۔ آنگاہ تکبیرے گویم بالتعظیم۔ و قیامے بحرمت۔ و قرائتے بہیبت۔ و
رکوعے بتواضع۔ و سجودے بتضرع۔ و جلوسے بحلم۔ و وقار و سلامے بشکر۔ و باللہ التوفیق۔

فصل بدانکہ نماز عبادتیست کہ از ابتدا تا انتہائے راہ حق مریداں اندراں یابند۔ و
مقامات شاں اندراں کشف گردد۔ چنانکہ طہارت مریداں را بجائے توبہ بود۔ و تعلق بپیری کردن
بجائے اصابت قبلہ۔ و قیام مجاہدت نفس بجائے قیام۔ و دوام ذکر بجائے قرأت قرآن۔ و
تواضع بجائے رکوع۔ و معرفت نفس بجائے سجود۔ و مقام انس بجائے تشہد۔ و تفرید از دنیا
بجائے سلام۔ و بیروں آمدن از بند مقامات۔ و ازاں بود کہ چوں رسول صلی اللہ علیہ وسلم از کل
مشارب منقطع شدے۔ اندر محل کمال حیرت طالب شوق مے گشتے۔ و تعلق بمشربے کردے۔
آنگاہ گفتے۔ ارحنا یا بلال بالصلوۃ۔ ای بلال بانگ نماز مارا خرم گرداں۔ و مشایخ را رضی
اللہ عنہم اندریں سخن است۔ و ہر یکے را درجہ ایست۔ گروہے گویند کہ نماز آلت حضور است۔ و گروہے
گویند کہ آلت غیبت۔ و گروہے کہ غایب بودہ اند اندر نماز حاضر شدہ اند۔ و گروہے کہ حاضر بودہ اند
اندر نماز غایب شدہ اند۔ چنانکہ اندراں جہان اندر محل رویت۔ گروہے کہ خداوند را ببینند غایب
باشند حاضر شوند۔ و گروہے کہ حاضر باشند غایب شوند۔ و من ہمی گویم کہ علی بن عثمان جلابی ام
رضی اللہ عنہ کہ نماز امر است۔ نہ آلت حضور است۔ و نہ آلت غیبت۔ ازانچہ امر ہیچ چیز را
آلت نگردد۔ کہ علت حضور عین حضور بود۔ و علت غیبت ہم عین غیبت۔ و امر خداوند تعالی را
بہیچ چیز سبب تعلق نیست۔ کہ اگر نماز علت آلت حضور بودے۔ بایستے کہ تا جز حاضر کسے

واگر علت غیبت بودے بایستے کہ غایب بترک آں حاضر شدے۔ وچوں حاضر وغایب را یاد او
ترک آں عذر نیست۔ پس نماز را اندر نفس خود سلطانی است۔ و اندر غیبت وحضور بستہ نیست
پس نماز اہل مجاہدت و اہل استقامت بیشتر کنند۔ و فرمایند چنانکہ مشایخ مریداں را اندر شبا
روزے چہار صد رکعت نماز فرمایند۔ مر عادت تن را بہ عبادت۔ و مستقیمان نیز نماز بسیار کنند مر
شکر قبول را۔ اندر حضرت۔ ماندا اینجا ارباب احوال۔ وایشاں بر دو گونہ بر ود۔ گروہے آنانکہ نمازہاے
شاں اندر کمال مشرب بجاے مقام جمع بود۔ بداں مجتمع شوند۔ وگروہے آنانکہ نمازہاے شاں اندر
انقطاع مشرب بجاے مقام تفرقہ بود۔ بداں متفرق شوند۔ و آنانکہ اندر نماز مجتمع باشند بجز فرائض
وسنن نماز زیادتی کنند۔ و آنانکہ متفرق باشند بجز فرائض وسنن نماز کمتر کنند۔ و رسول گفت صلی
اللہ علیہ وسلم جُعِلَتْ قُرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلوٰةِ۔ روشنی چشم من اندر نماز نہادہ اند یعنی ہمہ راحت من
اندر نماز است۔ از آنچہ مشرب اہل استقامت اندر نماز بود۔ و آنچناں بود کہ چوں رسول را صلی اللہ
علیہ وسلم بمعراج بردند۔ و بمحل قرب رسانیدند۔ و نفسش از شمار کون گسستہ شد۔ بداں درجہ رسید
کہ دلش بود نفسش بدرجہ دل رسید۔ و دل بدرجہ جان۔ و جان بمحل سر۔ و سر از درجات فانی شد۔ و
از مقامات محو گشت۔ و از نشانہا بے نشاں۔ و اندر مجاہدہ از مشاہدہ غایب شد۔ و از معاینہ
اندر معاینہ برسید۔ شرب انسانیتش متلاشی شد۔ مادہ نفسانیتش بسوخت۔ قوت طبیعتش نیست
گشت۔ شواہد ربانی اندر ولایت خود عیاں گشت۔ از خود بخود بماند۔ معنی بمعنی رسید۔ و اندر کشف
لم یزل محو شد۔ بے اختیار خود از سر شوق اختیار کرد۔ گفت بار خدایا مرا بداں سراے بلا مبر۔
در بند طبع وہوا میفگن۔ فرمان آمد کہ حکم ما چنین است۔ کہ باز گردی بہ دنیا مر اقامت شرع
را۔ تا ترا آنچہ اینجا دادہ ایم آنجا ہم بدہیم۔ چوں بدنیا باز آمد ہر گاہ کہ دلش مشتاق آں مقام
معلی شدی گفتی۔ ارحنا یا بلال بالصلوٰة۔ پس ہر نمازے ویرا معراجے بودے۔ و قربتے۔ و خلق
او را اندر نماز دیدندے۔ و جانِ وے اندر نماز بودے۔ و دلش اندر نیاز۔ و سرش اندر راز۔ و
تنش اندر گداز۔ تا قرة عینی فی الصلوٰة شدہ۔ تنش اندر ملک بود۔ و جانش اندر ملکوت۔ تنش انسی
بود۔ و جانش اندر محل انس۔ سہل بن عبد اللہ گوید رحمۃ اللہ علیہ علامة الصدق ان یکون
لہ تابع من الحق۔ اذا دخل وقت الصلوٰة یحثہ علیہا۔ و ینبہہ ان کان نائماً۔ صادق
آں بود کہ خداے تعالیٰ بر وے فرشتہ گماشتہ باشد۔ کہ چوں وقت نماز در آید بندہ را بر گذاردن نماز
بعث کند۔ و اگر خفتہ باشد بیدار گرداندش۔ و ایں اندر سہل بن عبد اللہ رحمۃ اللہ علیہ ظاہر بود۔

زانچه وی پیر زمن گشته بود. چون وقت نماز شدی تندرست گشتی. و چون نماز بکردی بر جای بماندی
یکی گوید از مشایخ رحمة الله علیه. یحتاج المصلی الی اربعة اشیاء. فناء النفس. وذهاب الطبع
وصفاء السرّ. وکمال المشاهدة. نماز کننده را از فنای نفس چاره نیست. و آن جز بجمع همّت
نباشد. چون همّت مجتمع شد ولایت نفس بر سید. از آنچه وجود وی از تفرقه است اندر تحت عبارت
جمع نیاید. و ذهاب طبع جز باثبات جلال نباشد. که جلال حق زوال غیر بود. و صفای سرّ جز بمحبّت
نباشد. و کمال مشاهده جز بصفای سرّ نه. و در روایت همی آید که حسین بن منصور اندر شبانروزی
چهار صد رکعت بر نماز خود فریضه داشتی. گفتند اندرین درجه که توئی این همه رنج چراست گفت
این همه رنج و راحت اندر حال تو نشان کند. و دوستان که فانی الصفة باشند نه رنج اندر ایشان
اثر کند. و نه راحت. نگر تا کاهلی را رسیدگی نام نکنی. و حرص را طلب نه. یکی گفت من از پس
ذوالنون رح نماز میکردم. چون ابتدا تکبیر کرد الله اکبر گفت. و بیهوش بیفتاد. و چون جسدی که اندر
وی حس نباشد. جنید رحمه الله چون پیر شد هیچ ورد از اوراد جوانی فرو نگذاشت. گفتند ایها الشیخ
ضعیف گشتی. بعضی ازین نوافل دست بدار. گفت این چیزهاییست که اندر بدایت آنچه
یافتم. محال باشد که اندر نهایت از آن دست باز دارم. و معروفست که ملائکه پیوسته اندر عبادت
اند. و مشرب ایشان از طاعت است. و غذای ایشان از عبادت. از آنچه روحانی اند. و نفس
شان نیست. و مانع و زاجر بنده از طاعت نفس بود. هر چند که وی مقهور تر میشود طریق بندگی
کردن سهل تر میگردد. چون نفس فانی شود. غذا و مشرب او عبادت گردد. چنانکه از ملائکه اگر فنای
نفس درست آید. و عبدالله بن مبارک گوید رضی الله عنه که من زنی را یاد دارم. که در صبی
کودکی دیدم از متعبدات. که اندر نماز کژدم وی را چهل جای زخم بزد. و هیچ تغیر اندر وی پدید
نیامد. چون از نماز فارغ شد گفتمش ای مادر چرا آن کژدم را از خود دفع نکردی. ای پسر تو کودکی
چه گونه روا بودی. که من اندر میان کار حق کار خود کردمی. ابوالخیر قطع را آکله اندر پای افتاد. اطبا
گفتند که این پای بباید برید. و وی بدان رضا نداد. مریدان گفتند که اندر نمازش پای از وی جدا
باید کرد. که از خود خبر ندارد. چنان کردند چون از نماز فارغ شد پای بریده یافت. و از ابوبکر صدیق
رضی الله عنه می آرند. که چون نماز شب کردی. قرأت نرم خواندی. و عمر خطاب رضی الله عنه
بلند خواندی. پیغمبر صلی الله علیه وسلم گفت یا ابابکر چرا نرم میخوانی. گفت یسمع من اناجی
می شنود. آنچه میگویم. اگر نرم میگویم اگر بلند میگویم. و عمر را گفت چرا بلند میخوانی. گفت اوقظ الوسنان

واطرد الشیطان۔ بیدار کنم خفتہ را۔ و برانم دیو را۔ و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم یا ابابکر تو بلند تر
خوان۔ و عمر را گفت تو نرم تر خوان۔ بدیں ترک عادات پس بعضے ازیں طائفہ فرائض آشکارا کنند۔ و
نوافل اندر نہاں۔ و بداں آں خواہند تا از ریا رستہ باشند کہ چوں کسے اندر معاملت ریا ورزد۔ و
توجہ خلق بدو خواہد مرائی گردد۔ و گویند اگرچہ ما معاملت نہ بینیم خلق بہ بینند۔ و ایں ہم ریا بود۔
و گروہے دیگر فرائض و نوافل نیز آشکارا کنند۔ و گویند کہ ریا باطل است۔ و طاعت حق محال باشد
کہ از برائے باطلی حق را پنہاں کنیم پس ریا از دل بیروں باید کرد۔ و عبادت آنجا کہ تو خواہی می باید
کرد۔ و مشائخ رضی اللہ عنہم حق آداب آں نگاہ داشتہ اند۔ و مریداں را بداں فرمودہ اند۔ یکے میگوید
از ایشاں کہ چہل سال سفر کردم ہیچ نمازم از جماعت خالی نبود۔ و ہر آدینہ بقصبہ بودم۔ و احکام
ایں بیش از آنست کہ حصر آں تواں کرد۔ و آنچہ بنماز پیوندد از مقامات محبت بود کنوں ما احکام را
بتمام بیارم انشاء اللہ تعالے۔

باب المحبۃ وما یتعلق بہا

خدائے عزوجل گفت۔ یا ایہا الذین امنوا من یرتد منکم عن دینہ فسوف یاتی اللہ
بقوم یحبہم و یحبونہ۔ و نیز گفت و من الناس من یتخذ من دون اللہ انداداً یحبونہم
کحب اللہ و الذین امنوا اشد حباً للہ۔ و پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم کہ از جبرئیل شنیدم
کہ وے گفت کہ خداوند عزوجل گفت۔ من اہان لی ولیاً فقد بارزنی بالمحاربۃ۔ و ما ترددت
فی شئی کترددی فی قبض نفس عبد المؤمن۔ یکرہ الموت و اکرہ مساءتہ۔ ولا بد لہ منہ۔ و
ما یتقرب الی عبدی بشئی۔ احب الی من اداء ما افترضت علیہ۔ ولا یزال عبدی یتقرب
الی بالنوافل حتی احبہ۔ فاذا احببتہ کنت لہ سمعاً و بصراً و یداً و رجلاً و لساناً الحدیث۔
و نیز گفت من احب لقاء اللہ احب اللہ لقاءہ۔ و من کرہ لقاء اللہ۔ کرہ اللہ لقاءہ۔ و نیز
گفت اذا احب اللہ عبداً۔ قال لجبرئیل یا جبرئیل انی احب فلاناً۔ فاحبہ فیحبہ جبرائیل۔
ثم یقول جبرائیل لاہل السماء ان اللہ تعالی قد احب فلاناً۔ فاحبوہ اہل السماء۔ ثم
یضع لہ القبول فی الارض۔ فیحبہ اہل الارض۔ و فی بعض الروایات مثل ذالک۔ بدانکہ
محبت خداوند مر بندہ را و محبت بندہ مر خداوند را درست است۔ کتاب و سنت بدیں ناطق است
و امت بریں مجتمع اند۔ و خداوند تعالی بصفتے است کہ دوستان او را دوست دارند و وے

دوستانِ خود را دوست دارد۔ و بمعنی لغت گویند کہ محبت ماخوذ است از حبہ بکسر حا۔ و آں تخمہا بود کہ اندر صحرا بر زمین افتد۔ پس حب را حب نام کردند۔ چنانچہ اصل حیات اندر اَنست۔ چنانکہ اصول نبات اندر حب۔ چنانکہ تخم اندر صحرا بریزند۔ و اندر خاک نہاں شود۔ و بارانہا براں مے آید۔ و آفتابہا براں مے تابد۔ و سرما و گرما براں بیگذرد۔ و آں بتغیّر از منہ متغیر نگردد۔ و چوں وقت وے فراز رسد۔ بروید۔ و گل برارد۔ و ثمرہ دہد۔ ہمچنیں چوں حب اندر دل وے مسکن گیرد بحضور و غیبت و بلاو محنت و راحت و لذّت و فراق و وصال متغیر نگردد۔ و اندریں معنی یکے از شعرا گوید۔ شعر

حارت المودۃ فاستوی عندی حضورک والمغیب ۔ یا من سقام جفونہ لسقام عاشقہ طبیب

و نیز میگویند کہ ماخوذ است از حبے کہ اندر وے آب بسیار بود و آں برگشتہ باشد۔ و چشمہا را اندراں سامی نباشد۔ و باز دارندۂ آں شدہ باشد۔ و ہمچنیں دوستی چوں اندر دل طالب مجتمع باشد۔ و دل وے را ممتلی گرداند۔ بجز حدیث دوست را اندراں دل جائے نماند۔ چنانکہ چوں خداوند تعالیٰ مر خلیل را بخلعت خلعت مکرم گردانید۔ و وے بجز از حدیث حق وے مجرد شد۔ عالم و عالمیان حجاب وے شدند۔ و وے بدوستی حق دشمن حجب گشتہ۔ آنگاہ از حال و گفتار او ما را خبر داد۔ و گفت فَاِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِّیْٓ اِلَّا رَبَّ الْعٰلَمِیْنَ۔ و اندریں معنی شبلی گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ سمیت المحبۃ لانہا تمحو من القلب ماسوی المحبوب۔ و نیز گویند کہ حب نام آں چہار چوب باشد اندر ہم ساختہ کہ کوزۂ آب را براں نہند۔ پس حب را حب خواندند۔ زانچہ محب عزّ و ذلّ و رنج و راحت و بلاؤ محن و جفاؤ وفای دوست را حمل کند۔ و آں بروے گراں نباشد۔ زانچہ کارش آں بود چنانکہ کار آں چوبہا کشیدن بار بود۔ پس ترکیب و خلقت محب کشیدن بار دوست را بود۔ و اندریں معنی گوید۔ شعر

ان شئت جودی وان شئت فامتنعی ۔ کلا ھما منک منسوب الی الکرم

و نیز گویند کہ ماخوذ است از حب۔ و آں جمع حبہ دل بود۔ و حبہ دل محل لطیف است۔ و قوام دل بداں باشد۔ و اقامت محبت ہم بداں بود۔ پس محبت را حب باسم محل آں نام کردہ اند۔ از انچہ قرارش اندر حبہ دل است۔ و عرب نام کنند چیزے را باسم موضع آں۔ و نیز گویند کہ ماخوذ است از حباب الماء و غلیانہ عند المطر الشدید۔ آں غلیان آبی بود اندر حال باران عظیم۔ پس محبت را حب نام کردند۔ لانہ غلیان القلب عند الاشتیاق الی لقاء المحبوب۔ پیوستہ دل دوست اندر اشتیاق رویت دوست مضطرب و بیقرار باشد۔ چنانکہ اجسام بارواح

مشتاق باشد. و چنانکه قیام جسم بروح بود. قیام حب بمحبت بود. و قیام محبت برویت و وصلت
محبوب. و اندرین معنی گوید. شعر

اذا تمنی الناس روحا و راحة — تمنیت ان القاک یا عز خالیا

و نیز گویند که حب اسمیست مر صفائی مودت را موضوع. زانچه عرب مر صفائی بیاض حدقهٔ انسان
را حبة الانسان خوانند. چنانکه صفائی سویدای دل را حبة القلب. پس این یکی محل محبت آمد
و آن یکی محل رویت. ازین معنی بود که دل و دیده اندر دوستی مقارن بود. اندرین معنی گوید شعر

القلب یحسد عینی لذة النظر — والعین یحسد قلبی لذة الفکر

فصل. بدانکه محبت اندر استعمال علما بر سه وجه است. یکی بمعنی ارادت بود و محبوب
بی سکون نفس. و میل و هوا و تمنی قلب و استیناس. و تعلق این جمله بر قدیم روا نباشد. و این
جمله معانی مخلوقات را باشد. با یکدیگر و اجناس را. و خداوند تعالی مستغنی و متعالیست ازین
جمله علوا کبیرا. و دیگر بمعنی احسان باشد. و تخصیص بنده که او را برگزیند. و بدرجهٔ کمال ولایت
رساند. و بگونه گونه کرامتهاش مخصوص گرداند. و سه دیگر بمعنی ثنا جمیل بر بنده. و گروهی از متکلمان
گویند که محبت حق که خبر داده است مارا از جملهٔ صفات سمعی است. چون وجه و ید و استوا که کتاب
و سنت بدان ناطق بوده است. و جود آن مر حق تعالی را از روی عقل مستحیل بودی پس آن محبت
را اثبات کنیم و بگوییم بدان. اما اندر تصرف کردن آن توقف کنیم. و مراد این طائفه آنست که روا
ندارند باطلاق این لفظ مر حق تعالی را. و این جمله اقاویل است که یاد کردیم. و من ترا حقیقت این
بیان کنم انشاء الله تعالی. بدانکه محبت حق تعالی مر بنده را ارادت خیر وی باشد. و رحمت کردن
بر وی. و محبت اسمی است از اسامی ارادت. چون رضا و سخط و رحمت و رأفت. و بدانچه بدین
ماند. و محل این اسامی جز بارادت حق نشاید کرد. و این یک صفتیست قدیم او را که بدین صفت
خواهانست مر افعال خود را. پس اندر حکم مبالغت و اظهار فضل بعضی ازین صفات اخص بعضی است.
و فی الجمله محبت خداوند مر بنده را آنست که بر وی نعمت بسیار کند. و او را اندر دنیا و عقبی ثواب
دهد. و از محل عقوبت ایمن گرداندش. و ویرا از معصیت معصوم دارد. و احوال رفیع و مقامات
سنی ویرا کرامت کند. و سرش را از التفات اغیار بگسلاند. و عنایت ازلی را بدو پیوندد تا از کل
مجرد شود. و مر طلب رضای ویرا منفرد شود. و چون حق تعالی مر بنده را بدین معانی مخصوص گرداند
آن تخصیص ارادت وی را نام محبت نهند. و این مذهب حارث محاسبی و جنید و جماعتی

از مشایخ است. و مسلک فقهای فریقین، و متکلمان سنت بیشتر هم برین اند. و آنکه گویند که محبت
حق بمعنی ثنای جمیل است بر بنده، ثنای وی کلام وی بود. و کلامش نامخلوق است. و نامخلوق
را با مخلوق هیچگونه پیوند نباشد. و آنکه گویند بمعنی احسان است. احسان وی بفعل وی بود. و بحکم معنی
متقاربست این اقاویل. و حکم جمله موجود. اما محبت بنده مر خداوند را عز و جل صفتی است که اندر دل
مومن مطیع پدیدار آید بمعنی تعظیم و تکبیر، تا رضای محبوب را طلب کند. و اندر طلب رویت وی بی خبر
گردد. و اندر آرزوی قربت وی بیقرار گردد. و بی دوی با کس قرار نیابد. و خوی با ذکر وی کند
و از دون ذکر وی تبرا کند، که آرام بر وی حرام شود. و قرار از وی نفور گردد. و از جمله مالوفات
و مستانسات منقطع شود. و از هواها اعراض کند. و بسلطان دوستی اقبال کند. و مر حکم آن را گردن
نهد. و بنعوت کمال مر حق تعالی را بشناسد. و روا نباشد که محبت خالق مر او را از جنس محبت خلق
باشد مر یکدیگر را، که آن میل بود باحاطت و ادراک محبوب. و این صفت اجسام بود. پس محبان
حق تعالی مستهلکان قرب وی باشند نه طالبان کیفیت وی. از آنچه طالب بخود قایم بود و اندر
دوستی مستهلک بمحبوب قایم بود. و دوسترین محبان اندر معرکه گاه محبت مستهلکانند و مقهوران
زانچه محدث را با قدیم جز بقهر قدیم او را توصل نباشد. و هر که تحقیق محبت را معلوم کند ابهام نماند
و مشکلی بر نخیزد. و شبهت نماند. پس محبت بر دو گونه باشد یکی محبت جنس بجنس. و آن میل و توطین نفس
باشد و طالب ذات محبوب از راه ممارست و ملاصقت. و دیگر محبت جنس بنا جنس. و آن طلب
اقرار کند تا با صفتی از اوصاف محبوب بیارامد و انس گیرد. چون شنیدن کلام. و یا دیدن دیدار
وی. و گرویدگان که اندر محبت حق گروند بر دو قسم اند. یکی آنکه انعام و احسان حق بر خود بینند. و
رویت انعام و احسان محبت منعم و محسن تقاضا کند. و دیگر آنکه کل انعام را از غلبهٔ دوستی اندر
محل حجاب نهند. و راه شان از رویت نعم بمنعم بود. و این راه از منعم عالی تر است. والله
اعلم بالصواب ؛

فصل

و در جمله محبت اندر میان همه اصناف خلق معروف است. و بهمه زبانها
مشهور. و اندر همه لغات متداول. و هیچ صنفی از عقلا مر آن را بر خود نتوانند پوشید. و از مشایخ
این طایفه سمنون المحب رضی الله عنه اندر محبت مذهبی و مشربی دارد مخصوص. و گوید که محبت
اصل و قاعده راه حق تعالی است. و احوال و مقامات منازل بمعنی وی اند. و اندر هر منزل و محل
که طالب بدان باشد زوال بدان روا باشد. جز اندر محل محبت که هیچ حال زوال بدان

روا نباشد ما و ام تا راه موجود بود. و مشایخ دیگر جمله اندرین معنی با وے موافقت کرده اند. اما بحکم
آنکه این اسم عام بود. و ظاهریان خواستند که حکم این معنی اندر میان خلق بپوشند. و اسم را بدل
کنند. اندر تحقیق وجود معنی آن پس صفائے محبت را صفوت نام کردند. و محب را صوفی خواندند
و گروہے مر ترک اختیار محب را اندر اثبات اختیار حبیب فقر خواندند. و محب را فقیر نام کردند.
زانچه کمترین درجه اندر محبت موافقت است. و موافقت حبیب و حب حبیب غیر مخالفت بود
و من اندر ابتدائے کتاب حکم فقر و صفوت را کشف گردانیده ام. و اندرین معنی آن پیر بزرگوار گوید
رحمۃ اللہ علیہ. الحب عند الزهاد. اظهر من الاجتهاد. حب نزدیک زهاد ظاهرتر از اجتهاد
است بمعروفی. و عند التائبین اوجد من انین و حنین. و نیز تائبان آسان یابند تر از ناله و
فغان. و عند الاتراک اشهر من الفتراک. و نزدیک ترکان مشهورتر از آلت سواری ایشان
و صبی الحب عند الهنود. اظهر من صبی المحمود. و رحم و لعب. و محبت نزدیک هندوان
اندر شهرے چون زخم محمود است اندر هندوستان. و قصة الحب و الحبیب عند الروم اشهر
من الصلیب. و قصه حب و حبیب اندر روم ظاهرتر از صلیب است. و قصة الحب فی العرب
ادب. فی کل حی منه طرب. او ویل و هرب و حزن. و محبت اندر عرب ادب است اندر هر حی.
و یا طربے و یا حزنے و یا نیلی و یا ویلی. و مراد ازین جمله آنست که هیچ جنس مردم نیست که ویرا اندر
غیبت کارے نه افتاده است. که نه از محبت اندر دل فرحی دارد یا فرحتے. و یا دلش بشراب آن
مست است. و یا از قهر آن مخمور. زانچه ترکیب دل از انزعاج و اضطراب است. و بحکم عقل اندر
دوستی شرالبست. و دل را محبت چون طعام و شرالبست. و هر دل که از محبت خالیست آن
دل خرابست. و تکلف را بدفع و جلب آن راه نیست. و نفس از لطائف آنچه بر دل گذرد
آگاه نیست. و عمرو بن عثمان مکی رحمۃ اللہ علیہ اندر کتاب محبت گفته است. که خداوند تعالیٰ
دلها را پیش از تنها بیافرید بهفت هزار سال. و اندر مقام قرب بداشت. و جانها را پیش از
دلها بیافرید بهفت هزار سال. و اندر درجهٔ انس بداشت. و سرها را پیش از جانها بیافرید
بهفت هزار سال. و اندر درجهٔ وصل بداشت. و هر روز سیصد و شصت بار کشف جمال
بر سر تجلی کرد. و سیصد و شصت نظر کرامت کرد. و کلمهٔ محبت سرها را بشنوانید. و سیصد
و شصت لطیفهٔ انس بر دل ظاهر کرد. تا بجمله اندر کون نگاه کردند و از خود کسے گرامی تر ندیدند
زهوے و فخرے اندر میان ایشان پدیدار آمد. حق جل جلاله بدان سبب مر ایشان را

امتحان کرد. سر اندر جان پنهان کرد. و جان را اندر دل محبوس گردانید. و دل را اندر تن باز داشت
آنگاه عقل را اندر ایشان مرکب گردانید. و انبیا فرستاد. و فرمانها داد. آنگاه هر کسے از ایشان مر آن
مقام خود را جویان شدند. حق تعالی نماز بفرمود ایشان را. تا تن اندر نماز شد. و دل بمحبت پیوست.
جان بقربت رسید. و سر بوصلت قرار گرفت. و در جمله عبارات از محبت نه محبت بود. زانچه محبت
حال است. و حال هرگز قال نباشد. و اگر عالمے خواهند که محبت را جلب کنند نتوانند کرد. و اگر
تکلف کنند تا دفعش کنند هم نتوانند کرد. که حال از مواهب است نه از مکاسب. و اگر همه
عالم مجتمع شوند تا محبت را جلب کنند بکسے که طالب آن بود نتوانند. و اگر خواهند تا دفع کنند
از کسے که اهل آن بود عاجز شوند که آن الهی است و آدمی لاهی. و لاهی الهی را ادراک نتواند کرد.
والله اعلم.

فصل. اما اندر عشق مشایخ را سخن بسیار است. گروهے ازین طائفه آنرا بر حق تعالی
روا داشته اند. اما از حق تعالی روا نداشته اند. و گفته اند که عشق صفت ممنوع باشد از محبوب خود.
و بنده ممنوع است از حق. و حق تعالی ممنوع است از بنده. پس عشق بر بنده جائز بود. و
بر وی روا نباشد. و باز گروهے گفته اند که بر حق تعالی بنده را هم عشق روا نباشد. از انچه عشق تجاوز
از حد بود. و حد او تعالی محدود نیست. و باز متاخران گفته اند که عشق اندر دو جهان درست
نیاید بجز بر طلب ادراک ذات. و ذات حق تعالی مدرک نیست. و محبت با صفت درست
آید. باید تا بنده را عشق درست نیاید باوے. و نیز گویند که عشق جز بمعاینه صورت نگیرد. و
محبت بخبر روا باشد. چون عشق بنظر بود بر حق روا نبود. که اندر دنیا کس او را ندید. و چون از
حق تعالی این خبر بود. همه یکے باشد. دعوی کردند که اندر خطاب همه یکسانند پس حق تعالی
بذات از ادراک و محسوس نیست. تا خلق را باوے عشق درست آید. و چون او بصفات و افعال
محسن و منعم اولیاست محبت بصفات درست آید. ندیدی که چون یعقوب را علیه السلام
محبت یوسف مستغرق گردانید. اندر حال فراق. و چون بوئے پیراهن بیافت چشمهاش
روشن و بینا شد. و چون زلیخا را عشق یوسف مستهلک گردانید. تا وصلت یوسف نیافت
چشمها باز نیافت. و این طریقے بس عجب است که یکے هوا پرورد. و یکے هوا گذارد. و نیز گفته اند
که عشق را ضد نیست. و حق تعالی را ضد نیست. باید تا آن برشے روا باشد. و اندرین فصول لطیفه
بسیار است. اما من بر خوف تطویل را برین مقدار کفایت کردم. والله اعلم بالصواب.

فصل - ومشایخ این طائفه را اندر تحقیق دوستی رموز بیش از انست - که مر آنرا احصا توان کردن - ومن سخنے از آں گفتۂ ایشاں بیارم اندرین کتاب - تا وجہ تبرک بجائے آوردہ باشم انشاء اللہ عزوجل - استاد ابوالقاسم قشیری گوید رحمۃ اللہ علیہ - المحبۃ محو المحب بصفاتہٖ واثبات المحبوب بذاتہٖ - محبت آں بود کہ محب کل اوصاف خود را اندر حق طلب محبوب خود نفی کند مر اثبات ذات حق را یعنی چوں محبوب باقی بود و محب فانی - وغیرت دوستی را بقائے محبوب نفی کند - تا ولایت مطلق وے را گردد - وفنائے صفت محب جز باثبات ذات محبوب نباشد - وروا نباشد کہ محب بصفت خود قایم بود - کہ اگر او بصفت خود قایم بودے از جمال محبوب بے نیاز بودے - چوں بیاند کہ حیاتش بجمال محبوب است - طالب نفی اثبات اوصاف خود باشد بضرورت - زانچہ معلوم وے است کہ بصفت خود از محبوب محجوب است - پس از دوستئ دوست دشمن خود گشت - ومعروف است کہ چوں حسین بن منصور را رضی اللہ عنہ بر دار کردند آخرین سخنانش این بود حب الواحد - افراد الواحد لہ محب را آں بسندہ باشد کہ ہستی او از راہ دوستی پاک گردد - وولایت نفس اندر وے بر سد - ومتلاشی شود - وابویزید بسطامی گوید رضی اللہ عنہ المحبۃ استقلال الکثیر من نفسک - واستکثار القلیل من حبیبک محبت آں بود کہ بسیار خود اندک دانی - واندکے دوست بسیار - واین معاملت حق است بر بندہ کہ نعمت دنیا وآنچہ در دنیا دادہ است بہ بندہ اندک خواندہ - وگفت قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ - بگو یا محمد صلی اللہ علیہ وسلم کہ متاع دنیا اندک است - آنچہ بشما دادہ ام - آنگاہ اندرین عمر اندک - وجاے اندک - ومتاع اندک - مر ذکر اندک - ایشاں را بسیار گفت - والذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ تا خلق عالم بدانند کہ دوست بر حقیقت خداوند است - کہ این صفت مر خلق را درست نیاید - از آنچہ از حق بہ بندہ ہر چہ رسد ہیچ چیز اندک نیست - و از آں خلق ہمہ اندک بود - وسہل بن عبد اللہ تستری گوید رحمۃ اللہ علیہ المحبۃ معانقۃ الطاعات - ومباینۃ المخالفات - محبت آنست کہ با طاعات محبوب دست آغوش کنی - واز مخالفات وے اعراض کنی - وجدا شوی - زانچہ ہرگاہ کہ دوستی اندر دل قوی تر بود فرمان دوست بر دوست آساں تر بود - واین رد آں گروہ است از ملاحدہ - کہ گویند بندہ اندر دوستی بدرجہ رسد کہ طاعت از وے برخیزد - واین زندقہ محض باشد - زانچہ محال باشد کہ اندر حال صحت عقل حکم تکلیف از بندہ ساقط شود - زانچہ اجماع است کہ شریعت محمد صلی اللہ علیہ وسلم ہرگز منسوخ نشود - وچوں از یکے کس بر خاستن تکلیف آں روا باشد - اندر

حالِ صحت عقل پس از جمله روا باشد۔ و این زندقهٔ محض باشد۔ و باز مغلوب و معتوه را حکم دیگر است۔ و عذرے دیگر۔ اما روا باشد که بنده را خداوند تعالیٰ اندر دوستی خود بدرجهٔ رساند کہ رنج گذاردن طاعت ازوے برخیزد۔ از آنچه رنج امر بمقدار محبت آمر صورت گیرد۔ هرچند که محبت قوی تر باشد رنج گذاردن طاعت بروے سهل تر بود۔ و این معنی ظاهر است اندر حال پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم که چون از حق بدو قسم آمد۔ که لعمرک وے چندان عبادت کرد بشب و روز که از همه کارها باز ماند و پایهائے مبارک او بیاماسید۔ تا خداوند تعالیٰ گفت طٰهٰ مَا اَنْزَلْنَا عَلَیْكَ الْقُرْاٰنَ لِتَشْقٰٓی۔ و نیز روا بود که اندر حال گذاردن فرمان رویت گذاردن از بنده برخیزد۔ چنانکه سید عالم صلی اللہ علیہ وسلم گفت۔ انه لیغان علی قلبی۔ و انی استغفر اللّٰه فی کل یوم سبعین مرة۔ و هر روز هفتاد بار من بر کردار خویش استغفار کنم۔ از آنچه بخود و بکردار خود مے نگریست۔ تا معجب شدے بطاعت خود۔ بلکه بتعظیم امر حق مے نگریست۔ و بگفت که این کردار من سزائے وے نیست۔ و سنون محب گوید ذهب المحبون للّٰه بشرف الدنیا والاٰخرة۔ لان النبی صلی اللّٰه علیه وسلم قال المرأ مع من احب۔ دوستان خدائے عزوجل اندر شرف دنیا و آخرت اند۔ زانچه پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم که مرد با و بآنکس باشد که او را دوست دارد۔ پس ایشان اندر دنیا و عقبیٰ با حق باشند۔ و خطا روا نباشد۔ بآنکه با وے بود۔ پس شرف دنیا آن بود که حق با ایشان است۔ و شرفِ عقبیٰ آنکه ایشان با حق باشند۔ و یحییٰ معاذ الرازی گوید رضی اللہ عنه۔ حقیقة المحبة لا ینقص بالجفاء۔ ولا یزید بالبر العطاء۔ محبت بجفا کم نشود۔ و به نیکوئی و عطا زیادت نه۔ زانچه این هر دو اندر محبت سبب اند۔ و اسباب اندر حال وجود اعیان متلاشی بود۔ و دوست را بلائے دوست خوش باشد۔ و جفا و وفا اندر طریق محبت متساوی بود۔ چون محبت حاصل بود وفا چون جفا باشد۔ و جفا چون وفا۔ و اندر حکایات معروف است که شبلی را بتهمت جنون اندر بیمارستان بردند۔ و باز داشتند۔ و گروهے بیامدند تا او را زیارت کنند۔ وے گفت۔ من انتم قالوا احباؤك۔ فرماهم بالحجارة۔ ففروا۔ سنگ اندر ایشان انداختن گرفت ایشان بهزیمت شدند تا وے گفت۔ لو کنتم احبائی لما فررتم من بلائی فاصبروا من بلائی۔ اگر دوستان من ایدے چرا اگریختید از بلائے من۔ که دوستان از بلائے دوست نگریزند۔ اندرین معنی سخن بسیار است۔ و من بدین مقدار بسنده کردم۔ والله اعلم بالصواب ٭

کشف الحجاب السادس فی الزکوٰة۔ قال اللّٰه تعالیٰ اَقِیْمُوا

الصَّلوٰةَ وَاٰتوا الزَّکوٰةَ - و مانند این آیات و اخبار بسیار است - و از احکام فرائض ایمان یکی زکوٰة است
واجب بر آنکه واجب شود - و از آن اعراض روا نیست - امّا زکوٰة بر اتمام نعمت واجب شود - چون دویست
درم که نعمتی تمام بود - و اندر تحت تصرف کسی باشد بحکم ملک بر وی پنج درم واجب شود - و بیست
دینار هم نعمتی تمام بود - از آن نیم دینار واجب شود - و پنج اشتر نعمتی تمام بود - از آن یک گوسفند واجب
شود - و آنچه بدین ماند از اموال - امّا جاه نیز زکوٰة بود چنانکه مال را از آنچه آن نیز نعمتی تمام بود - که
رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم - ان اللہ تعالیٰ فرض علیکم زکوٰة جاهکم کما فرض علیکم زکوٰة
مالکم - و نیز گفت ان لکل شیٔ زکوٰة و زکوٰة الدار بیت الضیافة - و حقیقت زکوٰة گزاردن شکر
نعمت بود - هم از آن جنس نعمت تندرستی نعمت عظیم است - و هر عضوے را زکوٰتے است - و آن
آنست که کل اعضائے خود را مشغول عبادت دارند - و به هیچ لهو و لعب در نگذارند - تا حق زکوٰة
نعمت گزارده باشد - پس نعمت باطن را نیز زکاتے باشد - و حقیقت آن را احصا نتوان کرد از بسیاری
که هست پس هر آن را نیز زکاتے باید اندر خور آن - و آن عرفان نعمت بود ظاهری و باطنی - چون بنده
بدانست که نعمت حق تعالیٰ بر وی بیکرانست - شکر بیکرانه بگزارد - و آن شکر بیکرانه گزاردن زکوٰة نعمت
بیکرانه بود - و در جمله زکوٰة نعمت دنیا بنزدیک این طائفه محمود نباشد - زانکه بخل هر دو را ناستوده باشد -
و بخلے تمام باید - تا دویست درم را کسے در بند کند - و یکسال اندر تحت تصرف خود محبوس گرداند
آنگاه پنج درم از آن بکسے بدهد - و چون کریمان را طریق بذل مال باشد - و سیرت سخاوت پس
زکوٰة از کجا واجب شود - و در حکایات یافتم که یکے از علمائے ظاهر بحکم تجربه مر شبلی را پرسید - از زکوٰة
که چه باید داد گفت - چون بخل موجود بود - و مال حاصل از هر دویست درم پنج درم بباید داد - و از هر
بیست دینار نیم دینار - بمذهب تو - امّا بمذهب من هیچ چیز ملک نباید کرد - تا از مشغله زکوٰة رسته
باشی - گفت امام تو اندرین مسئله کیست - گفت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ که هر چه داشت بداد -
و رسول صلی اللہ علیہ وسلم او را گفت - ما خلفت لعیالک گفت اللہ و رسوله - و از امیر المومنین
علی رضی اللہ عنہ روایت کنند که گفت اندر قصیده - شعر

فما وجبت علیّ زکوٰة مال　　　و هل تجب الزکوٰة علی الجواد

پس مال کریمان مبذول باشد - و ایشان بمال بخیلی نکنند - و نه بر کس خصومت - زانچه ایشان را
ملک نباشد - امّا اگر کسے مر جهل را ارتکاب کند - و گوید که چون مرا مال نیست از علم زکوٰة مستغنی
ام - این محال بود - زانچه آموختن علم فرض عین است - و استغنا نمودن از علم کفر محض بود -

و از فتنه‌های زمانه یکی این است که مدعیان صلاح و فقر بجهل علم را ترک میکنند. مصنف گوید که وقتے من جماعتے را از متصوفه که مبتدی بودند عبارت تلقین میکردم. جاهلی اندرافتاد۔ و من باب صدقة الابل میگفتم۔ و حکم بنت لبون و بنت مخاض و حقه را ظاهر میکردم۔ آں مرتکب جهل را دل از شنیدن این سخن تنگ شد. برخاست۔ و گفت مرا شتر نیست۔ تا علم بنت لبون بکار آید۔ گفتم اے برادر همچنانکه مر دادن زکوٰة را علم باید ستدن آں را نیز باید۔ اگر کسے بنت لبونی فرا تو دهد و بستانی۔ آنگاه بترک علم بنت لبون هم نشاید گرفت۔ و اگر کسے را مال نباشد و یا نصاب مال نیز نباشدش۔ هم فرض علم از وے نیفتد۔ فنعوذ بالله من الجهل۔

فصل

و از مشایخ متصوفه بوده اند که زکوٰة بستده اند۔ و کسے بوده است که نستده۔ آنانکه فقرشان باختیار بوده است نستده اند که مال جمع نکنیم تا زکوٰة بباید داد۔ و از ارباب دنیا هم نستانیم۔ تا ید ایشان علیا بود۔ و از آں ما سفلی۔ و آنانکه اندر فقر مضطر بوده اند بستده اند۔ نه مر بایست خود را۔ بلکه بداں آں خواسته اند که فریضه از گردن برادر مسلمان بردارند۔ و چوں نیت این بود ید علیا این باشد نه آں۔ اگر دست دهنده علیا بودے۔ و دست ستاننده سفلی باطل بودے این معنی قول خدائے عزوجل۔ و یاخذ الصدقات۔ و بایستے تا زکوٰة دهنده فاضلتر بودے از ستاننده۔ و این اعتقاد عین ضلالت بودے پس ید علیا آں باشد که چیزے بحکم وجوب از برادر مسلمان بستاند تا بار آں از گردن وے بیفتد۔ و درویشان دنیائے نیند۔ بلکه ایشان عقبائی اند که اگر عقبائی آں بار از گردن دنیائی برنگیرد۔ حکم فریضه بر وے لازم بود۔ و بقیامت بداں ماخوذ باشد پس حق تعالیٰ اهل عقبائے را بیاستگی سهل امتحان کرد۔ تا دنیائیاں آں بار فریضه را از گردن خود بتوانستند گذارد۔ و لامحاله ید علیا ید فقرا باشد۔ که بموافقت حق شرع حق خود ستاننده است۔ از آنکه حق خدائے تبارک و تعالیٰ بر وے واجب بود۔ و اگر ید ستاننده ید سفلی بودے۔ چنانکه گروهے از اهل حشو مے گویند۔ ید پیغمبران بایستے که ید سفلی بودے۔ که ایشان حق خدائے تعالیٰ مے بستدندے و بشرط مصرف مے رسانیدندے۔ و بغلط وے دانند که مر بستده اند۔ و از پس پیغمبران ائمه دین هم برین بوده اند که حق بیت المال مے بستده اند۔ و بغلط است آنکه ید ستاننده را سفلی گوید۔ و دهنده را علیا داند۔ و این هر دو اصلی قویست اندر تصوف۔ و مضمون این فصل باب الجود والسخاوت بود۔ و من طرفے بدین پیوندم۔ و بالله التوفیق والعصمة۔

باب الجود والسخا

پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم السخی قریب من الجنة۔ وبعید من النار۔ والبخیل قریب من النار۔ وبعید من الجنة۔ بنزدیک علما جود و سخا ہر دو بیک معنی باشد اندر صفات خلق۔ امام حق تعالیٰ را جواد خوانند۔ و سخی نخوانند۔ مر جود توقیف و عدم توقیف را کہ وے خود را بدیں نام نخواندہ است واز رسول صلی اللہ علیہ وسلم نیز خبرے نیامدہ است۔ و باجماع امت واہلسنت روانیست کہ کسے مر خداوند تعالیٰ عالم است۔ و باجماع امت او را عالم شاید خواند۔ اما عاقل و فقیہ نشاید خواند اگرچہ ایں ہر سہ بیک معنی بود۔ نام عالمے بروئے اطلاق کردند مر صحت توقیف را۔ وازیں دو نام احتراز کردند مر عدم توقیف را۔ ہمچناں نام جواد او را اطلاق کردند مر صحت توقیف را۔ و اندر سخی احتراز کردند مر عدم توقیف را۔ و مرداں فرقے کردہ اند میان جود و سخا۔ و گفتہ اند کہ سخی آں بود کہ اندر جود تمیز کند۔ وآنچہ کند بوصول غرضے و سببے باشد۔ وایں مقام ابتدا بود اندر جود۔ و جواد آنکہ تمیز نکند و کردش بے غرض باشد۔ و فعلش بے سبب۔ وایں حال دو پیغمبر بود صلوات اللہ علیہما السلام۔ یکے خلیل۔ و دیگر حبیب۔ و اندر اخبار صحاح آمدہ است۔ کہ ابراہیم علیہ السلام چیزے نخوردے تا مہمان نیامدے۔ وقتے سہ روز بود کہ تا کسے نیامدہ گبرے بدر سرائے او بگذشت وے را گفت تو چہ مردی۔ گفت گبرم۔ گفتا کہ مہمانی و کرامت مرا نشائی۔ تا از حق تعالیٰ بدو عتاب آمد کہ کسے را کہ من ہفتاد سال بپروردم ترا کرائی نکرد۔ کہ کردہ فرادی دہی۔ و باز چوں پسر حاتم بنزدیک سید عالم اندر آمد۔ ردائے خود برگرفت۔ واندر زیر وے بگسترانید۔ و گفت۔ اذا اتاکم کریم قوم فاکرموہ۔ وآنکہ تمیز کرد و دریغ داشت۔ وآنکہ نداشت طیلسان نبوت بساط کافرے گردانید۔ از آنچہ مقام ابراہیم علیہ السلام مقام سخاوت بود۔ واز آں پیغمبر ما صلی اللہ علیہ وسلم جود۔ و نیکو ترین مذہب اندریں معنی آنست۔ کہ گفتہ اند کہ جود متابعت خاطر اول بود۔ و چوں خاطر ثانی مر اول را غلبہ کند۔ علامت بخل باشد۔ و اہل تحصیل مر آنرا بزرگ داشتہ اند۔ کہ لامحالہ خاطر اول از حق باشد۔ و یافتم کہ اندر نیشاپور مردے بود بازرگان۔ کہ پیوستہ بمجلس شیخ ابوسعید مے بود۔ روزے از شیخ مر درویشے چیزے خواست۔ آں مرد گفت من دینارے داشتم۔ و قراضۂ۔ خاطر اول مرا گفت کہ دینارے بدہ۔ و خاطر دیگر گفت کہ قراضۂ بدہ۔ من قراضہ بدو بدادم۔ چوں شیخ فرا سخن شد۔ از وے بپرسیدم۔ کہ روا باشد کہ کسے حق را منازعت کند۔ شیخ گفت تو منازعت

کردی کہ وے گفت دینارے بدہ۔ و تو قراضہ دادی۔ و نیز یافتم کہ شیخ ابو عبداللہ رودباری بخانہ
مریدے اندر آمد۔ و وے حاضر نبود۔ بفرمود تا متاع خانۂ ویرا ببازار بردند۔ چوں مرید اندر آمد بداں
معنی خرم شد۔ اما ہیچ چیز نگفت بحکم انبساط شیخ۔ و چوں زن اندر آمد و آں معنی بدید اندر خانہ شد۔
و جامۂ خود بکند۔ و اندر انداخت۔ و گفت ایں ہم از جملۂ متاع خانہ است۔ و ہماں حکم دارد۔
مرد بانگ بروے زد۔ گفت ایں تکلف است کہ کردی۔ و اختیار۔ زن گفت اے مرد آنچہ شیخ
کرد جود او بود۔ باید کہ ملک نفس خود را تکلفے کنیم۔ تا جود ما نیز پدیدار آید۔ مرد گفت بلے چوں ما
شیخ را بجود مسلم کردیم آں را از ما عین جود بود۔ و جود اندر صفت آدمی تکلف بود۔ و مجاز۔ و پیوستہ
مرید باید کہ ملک و نفس خود را سبیل دارد اندر موافقت امر خداوند عزوجل۔ و ازاں بود کہ
سہل بن عبداللہ گفت رضی اللہ عنہ الصوفی دمہ ھدر و ملکہ مباح۔ و از شیخ ابو مسلم
فارسی شنیدم کہ گفت۔ وقتے با جماعتے عزم حجاز کردم۔ و اندر نواحی حلوان کروان راہ ما بگرفتند۔
و خرقہا کہ داشتیم از ما جدا کردند۔ ما نیز با ایشاں نیاویختیم۔ و فراغ دل ایشاں اندراں بجستیم۔ یکے
اندر میان ما بود کہ اضطرابے میکرد۔ کردے شمشیر کشید۔ و قصد کشتن وے کرد۔ و ما جملہ آں کرد
را شفاعت کردیم۔ گفت روا نباشد کہ من ایں کذاب را زندہ بگذارم۔ لا محالہ ایں را بخواہم کشت
ما علت کشتن از وے بپرسیدم۔ گفت از آنچہ وے صوفی نیست۔ و اندر صحبت اولیا خیانت میکند۔
اینچنیں کس نابودہ بہ گفتم از برائے چہ گفت۔ زانچہ کمترین درجہ مر متصوفہ را جود است۔ و اورا اندریں
خرقہ پارہ چندیں بند است۔ ایں چگونہ صوفی باشد کہ چندیں خصومت با یاران خود میکند کہ
ما چندیں سال است تا کار شما میکنیم۔ و راہ شما مے زدیم۔ و علائق از شما قطع میکنیم۔ و گویند کہ
عبداللہ بن جعفر بنخیل گروہے برگذشت۔ غلامی حبشی را دید کہ گوسفنداں کردی۔ و سگے آمدہ بود
و پیش وے نشستہ۔ وے قرص بیروں کشیدہ فراوے داد۔ و دیگر و سہ دیگر عبداللہ فراپیش
وے رفت۔ و گفت اے غلام قوت تو ہر روز چند است۔ گفت آنچہ دیدی۔ گفت چرا بدیں
سگ دادی۔ گفت از آنچہ ایں جائے سگاں نیست۔ و از راہ دور بدیں جا باُمید آمدہ است۔
و از خود نہ پسندیدم۔ کہ رنج وے ضائع کنم۔ عبداللہ را آں سخن خوش آمد مر آں غلام بروے دعا
کرد۔ و گوسفنداں صدقہ داد۔ و مال سبیل کرد۔ و از انجا برفت۔ مردے بدر سرائے حسن بن علی رضی
اللہ عنہما آمد۔ و گفت اے پسر پیغمبر خدا مرا چہار صد درم وام است۔ حسن رضی اللہ عنہ فرمود
تا چہار صد درم بدو دادند۔ و گریاں اندر خانہ شد۔ گفتند چرا میگری اے فرزند پیغمبر۔ گفت

زانچه در تفحص حال این مرد تقصیر کردم۔ تا وے را بذل سوال آوردم۔ و ابوسہل صعلوکی ہرگز صدقہ بر دست ہیچ درویشے ننہادے۔ و چیزے کہ بخشیدے اندر دست کس ندادے۔ بر زمیں نہادے۔ تا برداشتندے۔ از وے پرسیدند۔ گفت دنیا را آں خطر نیست کہ اندر دست مسلمانے باید داد۔ تا ید من علیا باشد و ید وے سفلی شود۔ و از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم مے آید کہ دومن مشک اور را ملک حبشہ فرستاد۔ وے بیکبار اندر آب کرد۔ و بر خود و بر یاران خود مالید۔ و از انس رضی اللہ عنہ مے آید کہ مردے نزدیک سید عالم صلی اللہ علیہ وسلم آمد سید عالم وے را یک وادی میان دو کوہ بر گوسفند بخشید۔ چوں وے بقوم خود باز گشت۔ گفت یا قوم مسلمان شوید۔ کہ محمد عطا مے بخشد کہ وے از درویشی نترسد۔ و ہم از انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ روایت کنند کہ سید عالم علیہ السلام را ہشتاد ہزار درم بیاوردند۔ و آں برگلیمے فرو ریخت۔ و تا آں ہمہ را ز داد از جائے برنخاست۔ علی گوید کرم اللہ وجہہ کہ من نگاہ کردم اندراں حال سنگے بر شکم بستہ بود از گرسنگی۔ و من دیدم درویشے را از متاخران کہ سلطانے سیصد درم سنگ زر سادہ فرستاد۔ کہ ایں بگیر وے بگرمابہ شد۔ و ایں جملہ بگرمابان داد۔ و برفت۔ و پیش ازیں اندر مذہب نوریاں در باب ایثار اندریں معنی کلمات گفتہ ام۔ و اینجا بریں اختصار کردم۔ واللہ اعلم بالصواب۔

کشف الحجاب السابع فی الصوم

خداوند گفت عزوجل۔ یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا کُتِبَ عَلَیْکُمُ الصِّیَامُ الآیۃ پیغمبر علیہ السلام گفت کہ جبرئیل علیہ السلام مرا خبر داد۔ کہ خدائے تعالیٰ گفت۔ الصوم لی و انا اجزی بہ یعنی روزہ از من است و جزائے آں من اولترم۔ زانچہ عبادت صوم سریست۔ کہ بظاہر ہیچ تعلق ندارد۔ و غیر را اندراں ہیچ نصیبے نیست و جزائے آں ازیں سبب بے نہایت بود۔ و گفتہ اند کہ دخول بہشت خلق را برحمت بود۔ و درجہ بعبادت۔ و خلود بجزائے روزہ۔ زانچہ حق تبارک و تعالیٰ گفت۔ اَنَا اَجْزِیْ بِہٖ۔ و جنید گفت رض الصوم نصف الطریقۃ۔ روزہ داشتن نیمہ از طریقت است۔ و از مشایخ دیدم کہ روزہ پیوستہ داشتندے۔ و دیدم کہ جز ماہ رمضان نداشتندے۔ و آں التماس مرا جر را بود۔ و ایں ترک اختیار خود دیدار او دیدم کہ روزہ داشتندے۔ و کس ندانستندے۔ چوں طعام پیش آوردندے بخوردندے و ایں موافق تر است مر سنت را۔ در خبر است از عائشہ و حفصہ رضی اللہ عنہما کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم نزدیک ایشاں اندر آمد۔ و گفتند۔ انا قد خبئنا لک حیسا قال علیہ السلام اما انی کنت اریدالصوم و لکن قربیہ ساصوم یوما مکانہ۔ و دیدم کہ ایام بیض و عشرہ ہائے ماہ مبارک روزہ بداشتندے و در جب

وشعبان و رمضان نیز بداشتندے ۔ و دیدم کہ صوم داؤد نیز بداشتندے ۔ کہ آنرا پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم خیر الصیام خوانده است ۔ و آں صوم روزے بود ۔ و فطر روزے دیگر ۔ وقتے من بنزدیک شیخ احمد بخاری اندر آمدم ۔ طبقے حلوا اندر پیش وے نہاده بود ۔ و ہمی خورد ۔ و بمن اشارتے کرد ۔ من بر حکم عادت کودکے گفتم روزه میدارم ۔ گفت چرا گفتم بر موافقت فلاں ۔ گفت درست نیاید مر خلق را بر خلق موافقت کردن ۔ من قصد کردم تا روزه بکشایم ۔ گفت چوں از موافقت وے تبرا میکنی پس موافقت من مکن ۔ کہ من ہم از خلقم ۔ و ایں ہر دو چوں یکے باشد ۔ و حقیقت روزه امساک باشد ۔ و کل طریقت اندریں مضمر است ۔ و کمترین درجہ اندر روزه گرسنگی است ۔ کہ الجوع طعام اللہ فی الارض ۔ گرسنگی طعام خدا ایست اندر زمین ۔ و گرسنگی بہمہ زبانہا اندر میان خلق ستوده است ۔ شرعاً و عقلاً ۔ پس وجوب روزه یک ماه باشد پیوستہ بر عاقل و بالغ و مسلم و صحیح و مقیم ۔ و ابتدائے آں از رویت ہلال ماه رمضان تا شوال ۔ و مر ہر روزے را نیتے صحیح باید ۔ و شرطے صادق ۔ اما امساک را شرائط بسیار است ۔ چنانکہ جوف را از طعام و شراب نگاہدارد ۔ باید کہ چشم را از نظاره شہوت و گوش را از استماع غیبت ۔ و زبان را از گفتن لغو ۔ و آفت و تن را از متابعت دنیا ۔ و مخالفت نگاہدارد ۔ آنگاه ایں کس بحقیقت روزه دار باشد ۔ کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت مر یکے را اذا صمت فلیصم سمعك ۔ و بصرك ۔ و لسانك ۔ و یدك ۔ و کل عضو منك ۔ و نیز گفت رب صائم لیس لہ من صومہ الا الجوع والعطش ۔ بسیار روزه دار را کہ فائده نیست مر او را از روزه جز گرسنہ بودن و تشنہ بودن ۔ و من کہ علی بن عثمان الجلابی ام مر سید عالم را صلی اللہ علیہ وسلم بخواب دیدم ۔ گفتم یا رسول اللہ اوصنی ۔ گفت احبس حواسك ۔ حواس خود را اندر حبس کردن تمامی مجاہدت باشد ۔ از آنچہ کلیت علوم را حصول ازیں پنج در بود ۔ یکے دیدن دیگر شنیدن سہ دیگر چشیدن چہارم بوئیدن و پنجم بسودن و ایں پنج حواس سپاه سالاران علم و عقل اندر ۔ و چہار را ازیشاں محل مخصوص است ۔ و یکے اندر ہمہ اندام شائع است چشم محل نظر است ۔ کہ آں کون و لون ببیند ۔ و گوش محل سمع کہ آں خبر و صوت شنود ۔ و کام محل ذوق کہ مزه و بے مزگی داند ۔ و بینی محل شم ۔ کہ آں بوئے خوش و گنده داند ۔ و لمس را محل مخصوص نیست ۔ و آں شائع است در ہمہ اعضاء ۔ کہ آں نرمی و گرمی و سردی و درشتی داند ۔ و ہیچ چیز نیست کہ آں معلوم آدمی نگردد ۔ از علوم ۔ کہ نہ حصول آں ازیں پنج در باشد ۔ مگر بدیہی ۔ و الہامے حق تعالیٰ ۔ و اندر آں آفت روا نباشد ۔ و اندریں ہر درے ازیں حواس خمس صفوی و گذر ایست ۔ چنانکہ علم و عقل و روح

را اندراں مساغ و مجال است بر نفس و ہوا را نیز ہست۔ کہ آں آلت مشترک است۔ میانِ طاعت و معصیت و سعادت و شقاوت۔ پس ولایتِ حق تعالیٰ اندر سمع و بصر و رویت و استماع خیر است۔ و از آں نفس استماع دروغ و نظر شہوت و اندر لمس و ذوق و شم موافقت امر و متابعتِ سنّت است۔ و از آں نفس مخالفت فرمانِ حق و شریعت۔ پس باید تا روزہ دار او این جملہ حواس را در بند کند۔ تا از مخالفت بموافقت آید تا روزہ دار بود۔ و روزہ از طعام و شراب کارِ کودکاں و فعل پیرزناں بود۔ و روزہ از ملہا و مشرب و ہرب باید کرد۔ کہ خداوند تعالیٰ گفت۔ وَ مَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَّا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ۔ و نیز گفت اَفَحَسِبْتُمْ اَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا۔ ما ہر مطبوع را نیاز مند طعام گردانیدیم و خلق را از برائے بازی بنیا فریدیم۔ پس امساک از لہو و حرام مے باید کرد نہ از اکل حلال۔ عجب دارم از آنکہ گوید روزۂ تطوّع دارم۔ و از فریضہ دست بدارد کہ معصیت ناکردن فریضہ است۔ و روزۂ تطوّع پیوستہ داشتن سنّت۔ فنعوذ باللہ من قسوۃ القلب۔ و چوں کسے را از معصیت عصمت بود ہمہ احوالِ وے صوم بود۔ و گویند کہ سہل بن عبداللہ تستری رضی اللہ عنہ آنروز کہ از مادر بزاد صائم بود۔ و روزے کہ از دنیا برفت ہم صائم بود۔ گفتند ایں چگونہ بود گفتند آنروز کہ مولودِ وے بود وقتِ صبح بود۔ تا نمازِ شام ہیچ شیر نخورد۔ و چوں از دنیا بیروں شد روزہ دار بود۔ و ایں روایت ابو طلحۃ المالکی آورد۔ امّا اندر روزۂ وصال نہی آمدہ است۔ از رسول علیہ السلام۔ کہ چوں وے وصال کردے صحابہ نیز بلاے موافقت کردندے۔ گفت شما وصال مکنید۔ انی لست کاحدکم انی ابیت عند ربی یطعمنی و یسقینی۔ کہ من چوں شما نیستم کہ مرا از حق تعالیٰ ہر شب طعام و شراب آرند پس اربابِ مجاہدت گفتند کہ ایں نہی شفقت است نہ نہی تحریم۔ و گروہے گفتند کہ خلافِ سنت باشد وصال کردن۔ امّا بحقیقت وصال خود محال بود۔ زانچہ چوں روز بگذشت شب روزہ نباشد و چوں عقدِ روزہ بشب بندد۔ وصال نباشد۔ و از سہل بن عبداللہ تستریؒ حکایت آرند کہ ہر پانزدہ روز یکبار طعام خوردے۔ و چوں ماہِ رمضاں بودے تا عید ہیچ طعام نخوردے و ہر شب چہار صد رکعت نماز کردے۔ پس ایں از امکانِ طاقتِ آدمیت بیروں است۔ و جز بتائیدِ الٰہی نتواں کرد۔ و آں تائیدی باشد۔ کہ عینِ آں غذائے او گردد۔ و یکے را غذا طعامِ دنیا بود۔ و یکے را غذا تائیدِ مولیٰ۔ و معروف ست از شیخ ابو نصر سراج طاؤس الفقرا صاحبِ لمع کہ وے ماہِ رمضاں بہ بغداد فرا رسید۔ و اندر مسجد شونیزیہ او را خانہ بخلوت دادند۔ و امامی درویشاں

با وی تسلیم کردند۔ وے تا عید اصحاب را امامی میکرد۔ و اندر تراویح پنج ختم بکرد۔ هر شب خادم قرصی
بداں در خانه آوردے۔ وی بدو دادے۔ چوں روز عید شد وے بنماز برفت۔ خادم در خانه نگاه کرد
هر سی قرص بر جائے بود۔ و علی بن بکار رحمة الله علیه روایت کرد۔ که حفص مصیصی را دیدم که اندر
ماه رمضان جز پانزدهم روز هیچ نخورد۔ و از ابراهیم ادهم رحمه روایت آرند که ماه رمضان از ابتداء تا
انتها هیچ چیز نخورد۔ و ماه تموز بود۔ هر روز بمزد دروی گندم دروی۔ و آنچه بستدے بدرویشاں
دادے۔ و همه شب تا روز نماز کردے۔ وی را اکراه کردند نخورد و نخفت۔ و از شیخ ابو عبدالله خفیف
مے آید رحمة الله علیه که چوں از دنیا بیروں شد چهل چله پشتا پشت بداشته بود۔ و من پیرے
دیدم که در بیابانے پیوسته هر سال دو چله بداشتے۔ و دانشمند ابو محمد بالغری رحمة الله علیه چوں از
دنیا برفت من آنجا حاضر بودم۔ هشتاد روز بود که هیچ نخورده بود۔ و هیچ نمازش از جماعت نرفته بود۔
درویشے از متاخران که هشتاد شبا روز هیچ نخورده بود۔ و هیچ نمازش از جماعت نرفت۔ و اندر مرو
دو پیر بودند یکے مسعود نام۔ و یکے شیخ بوعلی سیاه۔ گفتندے رحمهما الله مسعود با او کس فرستاد
که ایں دعاوی تا چند۔ بیا تا چهل روز بنشینیم که هیچ چیز نخوریم۔ وے گفت بیا تا هر روز سه بار
چیزے بخوریم و چهل روز با یک طهارت باشیم۔ و اشکال ایں مسئله هنوز بر جالیست۔ جهال
بدیں تعلق کنند که وصال روا باشد۔ و اطبا اصل ایں معنی را انکار کنند۔ و من بیان ایں بتمامی
بگویم تا سخن از خیر اشکال هنا و هویدا شود۔ بدانکه وصال کردن بے ازانکه خلل اندر فرمان
خداوند اندر آید کرامت بود۔ و کرامت محل خصوص دارد و نه محل عموم۔ و چوں حکم آں عام نباشد
امر بداں درست نیاید۔ و اگر اظهار کرامت عام بودے۔ ایمان جبر شدے۔ و به معرفت عارفاں
را صواب نبودے۔ پس چوں رسول الله صلی الله علیه وسلم صاحب معجزه بود۔ وصال آشکارا کرد۔
و مر اهل کرامات را اظهار آں نهی کرد۔ که کرامات را شرط ستر باشد۔ و معجزه را کشف۔ و ایں فرقے
واضح است میان معجزه و کرامات۔ و ایں مقدار کفایت بود آنرا که هدایت بود۔ و اصل چله اینهاں
تعلق بحال موسیٰ دارد صلوات الله علیه۔ و اندر حال مقام مکالمه درست آید۔ و چوں خواهند
که کلام خداوند بسر بشنوند چهل روز گرسنه باشند۔ و چوں سی روز بگذرد مسواک کنند۔ و از
بعد آں ده روز دیگر بباشند۔ لامحاله خداوند بسر ایشاں سخن گوید۔ زانچه هرچه انبیا را به اظهار روا بود
اولیا را آں معنی به اسرار هم روا باشد۔ پس شنیدن کلام حق با بقائے طبع روا نباشد۔ و چهار طبع را
چهل روز نفی مشرب و غذا باید تا مقهور گردند۔ و کل ولایت مر صفائی محبت و لطائف روح

راشود. وبدین موافق است باب الجوع. وما حقیقت آن را مکشوف گردانیم تا معلوم شود حقیقت
آن ان شاء الله تعالیٰ۔

باب الجوع وما یتعلق بها

خداوند گفت عزوجل وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ
وَالْأَنفُسِ وَالثَّمَرَاتِ پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم بطن جائع احب الی الله تعالیٰ من
سبعین عابد عاقل. بدانکه گرسنگی را شرفی بزرگ است. بنزدیک جمله امم و ملل ستوده. زانچه
از روئے ظاهر گرسنه را خاطر تیزتر بود. و قریحه مهذب تر. و تندرست تر. مر آنرا که شربتے بیشتر
نباشد. و بریاضت خود را مهذب گردانیده باشد. ان الجوع للنفس خضوع. وللقلب
خشوع. جائع را تن خاضع بود. و دل خاشع. زانچه قوت نفسانی بجوع ناچیز گردد. و رسول
گفت صلی الله علیه وسلم. اجیعوا بطونکم. واظمئوا اکبادکم. واعروا اجسادکم لعل قلوبکم
تری الله عیاناً فی الدنیا. شکمها را گرسنه دارید. و جگرها را تشنه دارید. و تنها را برهنه دارید. تا مگر
خداوند را ببینید بدل در دنیا اگرچه. تن را از گرسنگی بلا بود دل را بدان ضیا بود. و جان را صفا بود.
و سر را لقا بود. چون سر لقا یابد. و جان صفا یابد. و دل ضیا یابد. چه زیان. اگر تن بلا یابد. که سیر
خوردگی را پس خطرے نیست. که اگر خطر بودے ستوران را سیر نکردندے. که سیر خوردگی کار ستوران
بود. و گرسنگی علاج بیماران. و نیز گرسنگی عمارت باطن بود. و سیر خوردگی عمارت بطون. یکے عمر اندر
عمارت باطن کند. تا مر حق تعالیٰ را منفرد شود. و از علائق مجرد. چگونه برابر بود. با آنکه عمر اندر عمارت
بدن کند. و خدمت هوائے تن. یکے را عالم از برائے خوردن باید. و یکے را خوردن از برائے عبادت
کردن. بسیار فرق باشد میان این و آن. کان المتقدمون یأکلون لیعیشوا. وانتم تعیشون
لتأکلون. متقدمان از برائے آن خوردندے تا بزیستندے. و شما از برائے آن میزیید تا بخورید.
الجوع طعام الصدیقین. ومسلك المریدین. وقید الشیاطین. وبعد قضاء الله وقدره
بیرون افتادن آدم از بهشت. و دور گشتن وے از جوار حق تعالیٰ از برائے لقمه بود. و بحقیقت
آنکه اندر جوع مضطر بود جائع نباشد. زانچه طالب اکل باکل بود. پس آنکه او را درجه جوع بود
تارک اکل بود نه از اکل ممنوع بود. و آنکه اندر حال وجود اکل ترک آن بگوید. و باد رنج گرسنگی
بکشد. وے جائع باشد. و قید شیطان. و حبس و هوائے نفس بجز گرسنگی نباشد. و کتانی گوید رحمه

ومن حکم المرید ان یکون فیه ثلثة اشیاء نومه غلبة. وکلامه ضرورة. واکله فاقة. شرط مرید آں بود که اندر وے سه چیز موجود بود. یکے خواب وے جز بغلبه نباشد. و سخنش جز بضرورت نه. و خوردنش جز بفاقه نه. و فاقه بنزدیک بعضے دو شبانروز بود. و بنزدیک بعضے سه شبانروز بود. و بنزدیک بعضے یک هفته. و بنزدیک بعضے چهل روز. زانچه محققان بر آنند که جوع صادق هر چهل شبانروزے یکبار بود. و آں جاں داری بود. و دراں میاں آنچه پدید آید آں شره و غرور طبع بود. بداں اعزک الله که عروق اہل معرفت جمله براں اسرار خداوند است. و دلہائے شاں موضع نظر حق تعالی. و از دلہا اندر صدور ایشاں درہا کشاده است. و عقل و ہوا بر درگاه ایشاں نشسته. روح مر عقل را مدد کند. و نفس مر ہوا را. و ہر چند که طبایع با غذیه پرورش بیش یابند نفس قوی تر شود. و ہوا تربیت بیشتر یابد. و صولت وے اندر اعضا پراگنده تر باشد. و اندر ہر عرقے از انتشار آں حجابے دیگرگونه پدیدار آید. و چوں طالب اغذیه دست از نفس باز گیرد ضعیف تر میشود. و عقل قوی تر میگردد. و قوت نفس از عروق گسسته تر میشود. و اسرار و براہین وے ظاہر تر میگردد. و چوں نفس از حرکاتِ خود فرو ماند. و ہوا از وجود خود فانی شود. ارادت باطل اندر اظہارِ حق محو شود. آنگاه کل مرادِ مرید حاصل آید. و از ابو العباس قصاب مے آرند رحمة الله علیه که گفت طاعت و معصیت من اندر دو گروه بسته است. چوں بخورم مایه ہمه معاصی اندر خود بیابم. و چوں دست ازاں بدارم اصل ہمه طاعات در خود بینم. اما گرسنگی را ثمره مشاہدت بود. که مجاہده قاید آنست. پس سیری با مشاہده بہتر از گرسنگی با مجاہده. زانچه مشاہده معرکه گاہِ مردانست. و مجاہده ملاعبت صبیان. فالشبع یشاهد الحق خیر من الجوع بشاهد الخلق. و اندریں معنی سخن بسیار است. اما من بریں اختصار کردم مر خوف تطویل کتاب را. وبالله التوفیق. والله اعلم بالصواب۔

کشف الحجاب الثامن فی الحج

خداوند جل جلاله فرمود. وَلِلّٰهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَیْهِ سَبِیْلًا. و از فرائض اعیان یکے حج باشد بر بنده اندر حال صحتِ عقل و بلوغ و اسلام و حصول استطاعت. و آں احرام بود بمیقات. و وقوف اندر عرفات. و طواف زیارت خانه باجماع. و باختلاف وسعی و میان صفا و مروه. و بے احرام اندر حرم نشاید شد. و حرم را بداں حرم خوانند که اندر وے مقام ابراہیم است. و محل امن. پس ابراہیم را دو مقام بوده است. یکے مقام تن وے. و دیگر مقام دلش. مقام تن مکه

و مقام دل خلت۔ هر که قصد مقام تن می کند، از همه شهوات و لذات اعراض باید کرد، تا محرم
بود و کفن اندر پوشید۔ و دست از صید حلال بداشت۔ و جمله حواس را در بند کرد۔ و بعرفات حاضر
شد۔ و از آنجا بمزدلفه و مشعر الحرام رفت۔ و سنگ برگرفت۔ و بمکه کعبه را طواف کرد، بمنا آمد۔ و
آنجا سه روز ببود۔ و سنگها بشرط بینداخت۔ و آنجا موئے سر حلق کرد۔ و قربان کرد۔ و جامها
اندر پوشید۔ و باز چون کسے قصد مقام دل می کند از مالوفات اعراض باید کرد۔ و بترک لذات
و راحات بگفت۔ و از ذکر اغیار معرض شد۔ و از آنچه التفات وے بکون محظور باشد۔ آنگاه بعرفات
معرفت قیام کرد۔ و از آنجا قصد مزدلفه الفت کرد۔ و از آنجا سر را بطواف حرم تنزیه حق فرستاد۔
و سنگ هوا و خاطرهائے فاسد را بمنا بینداخت۔ و نفس را اندر منحرگاه مجاهدت قربان کرد۔ و
بمقام خلت رسید پس دخول آن مقام امن امان باشد از دشمن و شمشیر ایشان۔ و دخول
مقام دل امان بود از قطیعت و اخوات آن۔ و رسول گفت صلی الله علیه وسلم الحاج وفد
الله یعطیهم ما سألوا ویستجیب لهم ما دعوا۔ حاج وفد خداوند باشد، بدیشان آنچه
خواهند۔ و اجابت کند بدانچه دعا کنند۔ و تسلیم کند بدانچه خواهند۔ و پاسخ کنند۔ و گروه دیگر پناه
خواهند۔ و این گروه دیگر نخواهند۔ و نه دعا کنند تسلیم کنند۔ چنانکه ابراهیم صلوات الله وسلامه کرد۔
اِذْ قَالَ لَهٗ رَبُّهٗ اَسْلِمْ قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعٰلَمِيْنَ۔ و چون ابراهیم علیه السلام بمقام خلت
رسید از علائق فرو شد۔ و دل از غیر بگسست۔ حق تعالی خواست تا وے را بسر خلائق جلوه کند۔
نمرود را برگماشت تا میان وے و از آن مادر و پدرش جدائی افگند۔ و آتشے برافروخت۔ ابلیس
بیامد۔ و منجنیق بساخت۔ و وے را اندر چرم گاو بدوختند۔ و اندر پله منجنیق نهادند۔ جبرئیل آمد
و پله منجنیق بگرفت۔ و گفت هل لك الی من حاجة۔ ابراهیم گفت اما الیك فلا۔ گفت پس
بخدائے هم حاجتے نداری۔ ابراهیم گفت حسبی من سوالی علمه بحالی۔ ابراهیم گفت مرا خود
آن بسنده باشد که او میداند که مرا از برائے او در آتش مے اندازند۔ علم او بمن زبان مرا از سوال
منقطع گردانیده است۔ و محمد بن الفضل گوید عجب از آن دارم که در دنیا خانه وے طلبد۔ چرا نه
اندر دل مشاهدت وے طلبد۔ و خانه وقت باشد که یابد۔ و وقتے باشد که نیابد۔ و مشاهدت لامحاله
باشد۔ اگر زیارت سنگے که اندر سالے یک بار منظری باشد فریضه بود۔ دلی که شبانروزی بار سیصد و شصت
نظر بود زیارت او اولیٰ تر باشد۔ اما اهل تحقیق را اندر هر قدم از راه مکه نشانیست۔ و چون بحرم رسند
از هر یکے خلعتے یابند۔ و ابو یزید گوید رحمة الله علیه هر که ثواب وے جزائے عبادت بفردا افتاد۔

گو خود وے امروز عبادت نکرد۔ کہ ثواب ہر لحظہ از عبادت و مجاہدہ اندر حال حاصل است۔ و ہم او
گوید کہ نخستین حج من بجز خانہ ہیچ چیز ندیدم۔ و دوم بار ہم خانہ دیدم۔ و ہم خداوند خانہ۔ و سہ دیگر
خداوند خانہ دیدم۔ و خانہ ہیچ ندیدم۔ و در جملہ حرم آنجا بود کہ مجاہدہ بود۔ آنجا بود کہ مشاہدہ تعظیم بود۔
و آنرا کہ کل عالم میعادگاہ قربت و خلوت گاہ انس نباشد۔ وے را از دوستی ہنوز خبر نباشد۔ و
چون بندہ مکاشف بود عالم جملہ حرم وے باشد۔ و چون بندہ محجوب باشد حرم وے را اظلم تر ہمہ عالم بود۔
اظلم الاشیاء دار الحبیب بلا حبیب۔ پس قیمت کعبہ را است۔ اما سبب را بہر سبب تعلق
باید کرد تا عنایت حق تعالیٰ از کدام کمین گاہ روے نماید۔ و از کجا پیدا شود۔ و مراد طالب از کجا روے
نماید۔ پس مراد مردان اندر قطع مفازات۔ و بوادی نہ عین حرم بودہ است۔ کہ دوست را رویت حرم
حرام بود۔ بلکہ مراد مجاہدت بودہ است اندر شوقی مقلقل۔ و یا سرورے اندر محبتے دائم۔ یکے بنزدیک
جنید آمد او را گفت از کجا مے آئی۔ گفتا بحج بودم۔ جنید گفت حج کردی۔ گفت بلے۔ گفت از
ابتدا کہ از خانہ برفتی۔ و از وطن رحلت کردی۔ از ہمہ معاصی رحلت کردی۔ گفتا نہ۔ گفت پس رحلت
نکردی۔ گفت چون از خانہ برفتی۔ و اندر ہر منزلے کہ بشب مقام کردی مقامے از طریق حق اندران
مقام قطع کردی۔ گفتا نہ۔ گفت پس منازل نسپردی۔ گفت چون محرم شدی بمیقات از صفات
بشریت جدا شدی۔ چنانکہ از جامہ و عادات۔ گفتا نہ۔ گفت پس محرم نشدی۔ گفت چون بعرفات
واقف شدی اندر کشف مجاہدت وقفت پدید آمد یا نہ۔ گفتا نہ۔ گفت پس بعرفات نہ ایستادی۔ گفت چون
بمزدلفہ شدی۔ و مرادت حاصل شد۔ ہمہ مرادہاے نفسانی ترک کردی۔ گفتا نہ۔ گفت پس بمزدلفہ نشدی
گفت چون خانہ را طواف کردی بدیدہ سر اندر محل تنزیہ لطائف حضرت جمال حق را دیدی۔ گفتا نہ۔ گفت
پس طواف نکردی۔ گفت چون سعی کردی میان صفا و مروہ مقام صفا و درجہ مروہ را ادراک کردی۔
گفتا نہ۔ گفت ہنوز سعی نکردی۔ گفت چون بمنا آمدی ہستیہاے تو از تو ساقط شد۔ گفتا نہ۔ گفت
پس ہنوز بمنا نرفتی۔ گفت چون بمنحرگاہ آمدی۔ و قربانی کردی۔ خواستہاے نفسانی را قربان کردی۔ گفتا
نہ۔ گفت پس قربان نکردی۔ گفت چون سنگ انداختی ہرچہ با تو صحبت کرد از معانی نفسانی ہمہ بینداختی۔
گفتا نہ۔ گفت پس ہنوز سنگ نینداختی۔ و حج نکردی۔ باز گرد و بدین صفت حج کن۔ تا بمقام ابراہیم برسی۔
شنیدم کہ یکے از بزرگان اندر مقابلہ کعبہ نشستہ بود۔ و میگریست۔ و این ابیات میگفت۔ **شعر**

واصبحت یوم النحر والعید نرحل ۔۔۔ وکان حدی الحادی بنا وہو معجل
اسائل عن سلمی فہل من مخبر ۔۔۔ بان لہ علما بہا این تنزل

لقد افسدت حجی ونسکی وعمرتی   وفی البین لی شغل عن الحج اشغل
سارجع من معاصی لحجة قابل   فان الذی قد کان لا یتقبل

فضیل بن عیاض گوید جوانے دیدم اندر موقف خاموش ایستادہ، سر فرو افگندہ، ہمہ خلق اندر دعا بودند۔ و وے خاموش مے بود۔ گفتم اے جوان تو نیز چرا دعا و انبساطی نکنی۔ گفت مرا وحشتی افتادہ است۔ وقتے کہ داشتم از من فوت شدہ۔ و ہیچ روئے دعا کردن ندارم۔ گفتم دعا کن تا خدائے تعالیٰ اثر برکات این جمع بمراد تو رساند۔ گفت خواست کہ دست برگیرد و دعا کند، نعرہ از وے جدا شد و جانش با آن نعرہ برآمد۔ ذوالنون مصری گوید کہ جوانے دیدم بمنا ساکن نشستہ بود۔ و ہمہ خلق بقربانہا مشغول بودند من اندر وے نگاہ میکردم تا چکند و کیست۔ گفت بارخدایا ہمہ خلق بقربانہا مشغول اند۔ من نیز میخواہم تا نفس خود را قربان کنم اندر حضرت تو۔ از من بپذیر این بگفت۔ و بانگشت سبابہ بگلو اشارت کرد۔ بیفتاد۔ چون نگاہ کردم مردہ بود رحمۃ اللہ علیہ۔ پس حج بر دو گونہ یکے اندر غیبت و دیگر اندر حضور۔ آنکہ اندر مکہ در غیبت باشد چنان بود کہ اندر خانہ خود اندر غیبت بود۔ از آنچہ غیبتے از غیبتے اولیتر نباشد۔ و آنکہ اندر خانہ خود حاضر باشد چنان بود کہ بمکہ حاضر باشد حضرتے از حضرتے اولیتر نباشد پس حج مجاہدتے مر کشف مجاہدت را باشد، و مجاہدت علت مشاہدت نگردد۔ کہ سبب آنست و سبب را اندر حقیقت معانی تاثیرے بیشتر نباشد۔ پس مقصود از حج نہ دیدن خانہ باشد کہ مقصود کشف مشاہدہ است۔ کنون من اندر مشاہدت بابے بگویم تا شفقتمن این معنی است بیارم تا بحصول مقصود تو مقرب باشد۔ ان شاء اللہ تعالیٰ۔ واللہ اعلم بالصواب۔

باب المشاهدة

پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ اجیعوا بطونکم ودعوا الحرص۔ واعروا اجسادکم وقصروا الامل۔ واظمئوا اکبادکم۔ ودعوا الدنیا لعلکم ترون اللہ بقلوبکم۔ و نیز گفت اندر حال سوال از جبرئیل علیہ السلام از احسان۔ ان تعبد اللہ کانک تراہ۔ فان لم تکن تراہ فانہ یراک۔ و وحی فرستاد بہ داؤد علیہ السلام۔ یا داؤد اتدری ما معرفتی۔ قال لا قال حیاۃ القلب فی مشاہدتی۔ و مراد این طائفہ از عبارت مشاہدہ دیدار دل است۔ کہ بدل حق تعالیٰ را مے بیند اندر خلا و ملا بیچون و بیچگونہ۔ و ابو العباس بن عطا گوید رحمۃ اللہ علیہ اندر قول خدائے عزوجل اِنَّ الَّذِیْنَ قَالُوْا رَبُّنَا اللّٰہُ بالمجاہدۃ ثُمَّ اسْتَقَامُوْا علی بساط المشاہدۃ۔ و حقیقت

مشاهده بر دو گونه باشد. یکی از صحت یقین و دیگر از غلبهٔ محبت بدرجه رسد که کلیت وی همه حدیث
دوست گیرد. جز وی را نه بیند. و محمد بن واسع گوید رحمة الله علیه. ما رأیت شیئا قط الا و رأیت الله
فیه ای بصحة الیقین. ندیدم هیچ چیز الا که خدای تعالی را اندر آن بدیدم. و یکی از مشایخ گوید
رحمة الله علیه. ما رأیت الله شیئا و رأیت الله فیه قبله. و این بدر بود از حق تحقیق شبلی گوید رحمة الله علیه ما رأیت
شیئا قط الا الله یعنی بغلبات المحبة. و غلیان المشاهدة. پس یکی فعل بیند و اندر فعل
بچشم سر فاعل بیند. و بچشم سر فعل. یکی را محبت فاعل از کل بربایند تا خود همه فاعل بیند. پس طریق
این استدلالی بود. و از آن جذبی. و معنی این آن بود که یکی مستدل بود تا اثبات دلائل حق بروی
عیان گردد. و یکی مجذوب و ربودهٔ شوق حق باشد یعنی دلائل و حقائق وی را حجاب آید. لان من
عرف شیئا لا یطمئن غیره. و من احب شیئا لا یطالع غیره. فیترک المنازعة مع الله
والاعتراض علیه فی احکامه و افعاله. آنکه اثبات بیاغیر نیارامد. و آنکه دوست دارد غیر نبیند.
پس بفعل خصومت نکند تا منازع نباشد. و بکردارش اعتراض نکند. تا متصرف نباشد. و
خداوند تعالی از رسول الله صلی الله علیه وسلم و معراج و ما را خبر داد. و گفت. ما زاغ البصر و ما
طغی من شدة شوقه الی الله تعالی. چشم هیچ چیز باز نکرد تا آنچه بایست بدل بدید. هرگاه که محبت
چشم از موجودات فراز کند. لا محاله بدل خود خدای را بیند. و خدای گفت عزوجل. لقد رأی من
آیات ربه الکبری. و نیز گفت قل للمؤمنین یغضوا من ابصارهم ای ابصار العیون عن
الشهوات. و ابصار القلوب عن المخلوقات. پس هر که بمجاهدت چشم سر را از شهوات بخواباند
لا محاله حق را بچشم سر بیند. فمن اکثر اخلص مجاهدة کان اصدق مشاهدة. پس مشاهدهٔ باطن
مقرون مجاهدهٔ ظاهر بود. و سهل بن عبدالله التستری رحمة الله علیه گوید. من غمض بصره عن الله
طرفة عین لا یهتدی طول عمره. هر که بصر بصیرت بیک طرفة العین از حق فراز کند هرگز راه نیابد. بدانچه
التفات غیر باز گشتن بود بغیر حق. و هر که با غیر باز گذاشتند هلاک شد. پس اهل مشاهدت را عمر آن
بود. که اندر مشاهده بود. و آنچه اندر مغایبه بود آنرا از عمر نشمرند. که آن ایشان را مرگ بحقیقت بود. چنانکه
ابویزید رحمة الله علیه را پرسیدند. که عمر تو چند است گفت چهار سال. گفتند این چگونه باشد گفت
هفتاد سال بود که اندر حجاب عمر گذشت. اما چهار سال است تا وی را همی بینم. و روزگار حجاب
از عمر نباشد. و شبلی گفت اندر حال دعا. اللهم اخباء الجنة و النار فی خبایا غیبک حتی نعبدک
بغیر واسطة. بار خدایا بهشت و دوزخ را اندر خزائن غیب خود پنهان کن. و یاد آن از دل

خلق فراموش گرداں ستا تا از برائے آں پرستند۔ چوں اندر بہشت طمع را نصیب است۔ امروز
بحکم یقین عاقل عبادت از برائے آں میکند۔ چوں دل را از محبت نصیب نیست غافل لامحالہ از
از مشاہدہ محجوب باشد۔ و رسول صلی اللہ علیہ وسلم از شب معراج عائشہؓ را خبر داد۔ کہ حق را ندیدم
و ابن عباسؓ روایت کند کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم مرا گفت حق را بدیدم۔ پس خلق درین اختلاف
بماندند۔ و آنچہ بہتر بالیست وے از میانہ ببرد۔ اما آنچہ گفت دیدمش۔ عبارت از چشم سر کرد۔ و
آنچہ گفت ندیدم بیان از چشم سر کرد۔ کہ یکے ازیں دو از اہل باطن بود۔ و یکے از اہل ظاہر۔
سخن با ہر یک باندازۂ روزگار وے گفت۔ پس چوں بچشم سر دید اگر واسطۂ چشم نباشد چہ زیاں
و جنید گفت رحمۃ اللہ علیہ کہ اگر خداوند مرا گوید کہ مرا ببیں۔ گویم نہ بینم کہ چشم اندر دوستی غیر بود
و بیگانہ غیرت غیریت مرا از دیدار باز دارد۔ کہ اندر دنیا بے واسطۂ چشم ہمے دیدمش پس در عقبیٰ
واسطۂ چشم۔ واللہ الہادی۔ واللہ اعلم بالصواب۔ شعر

وانی لاحسد ناظری علیکا فاغض طرفی اذا نظرت الیکا

دوست را از دیدۂ خود دریغ دارند۔ کہ دیدہ بیگانہ باشد۔ آں پیر را گفتند خواہی تا خداوند را ببینی
گفتا نہ۔ گفتند چرا۔ گفت چوں موسیٰ بخواست ندید۔ و محمد علیہ الصلوٰۃ والسلام نخواست۔ بدید۔
پس خواست ما حجاب اعظم ما بود از دیدار حق تعالیٰ۔ از آنچہ وجود ارادت اندر دوستی مخالفت بود۔
و مخالفت حجاب باشد۔ و چوں ارادت اندر دنیا سپری شد مشاہدہ حاصل آمد۔ و چوں مشاہدہ
ثبات یافت دنیا چوں عقبیٰ بود۔ و عقبیٰ چوں دنیا۔ و ابو یزید گوید رحمۃ اللہ علیہ۔ ان للہ عباد
الو حجبوا عن اللہ فی الدنیا والآخرۃ لارتدوا۔ خدائے تعالیٰ را بندگانند کہ اگر در دنیا و عقبیٰ
بطرفۃ العین از وے محجوب گردند مرتد شوند۔ یعنی پیوستہ مر ایشاں را بدوام مشاہدہ ہمے پرورد۔
ذی حیات محبت شاں زندہ میدارد۔ و لامحالہ چوں مکاشف محجوب گردد مطرود شود۔ ذوالنون
گوید رحمۃ اللہ علیہ روزے اندر مصر میرفتم۔ کودکاں را دیدم۔ کہ سنگ اندر جوانے ہمے انداختند۔ گفتم
از وے چہ میخواہید۔ گفتند کہ ایں دیوانہ است۔ گفتم چہ علامت جنون بر وے پدیدار ہمے آید۔ گفتند میگوید
کہ من خدائے را ہمے بینم۔ گفتم اے جوانمرد ایں تو میگوئی یا بر تو میگویند۔ گفتا نہ من میگویم کہ اگر
یک لحظہ من حق را نہ بینم محجوب مانم۔ و طاقت ندارمش۔ اما اینجا قومی را غلط افتادہ است۔ از
اہل ایں قصہ۔ وے پندارند کہ رویت قلوب و مشاہدہ آنرا صورتے بود۔ از آنچہ خداوند تعالیٰ را
اندازہ نیست۔ تا اندر دل بوہم اندازہ گیرد۔ و یا بعقل بہ کیفیت او مطلع شود۔ ہر چہ موہوم باشد

آن هم از جنس وهم باشد، و هر چه معقول باشد از جنس عقل، و حق تعالی مجانس اجناس نیست، و
لطائف و کثایف جمله جنس یک دیگر اند، اندر محل مضادت ایشان مر یکدیگر را جنس باشند، از آنچه اندر
تحقیق لطیف ضد کثیف بود اندر جنب قدیم، که اضداد و محدث اند، و حوادث یک جنس اند، تعالی
الله عن ذالك عما یقول الملاحدة علوا کبیرا. پس مشاهده اندر دنیا چون رؤیت بود اندر
عقبی، چون باتفاق و اجماع جمله اصحاب اندر عقبی رؤیت روا بود، پس اندر دنیا نیز مشاهدت
روا بود، پس فرق نباشد میان مخبری که از مشاهدت عقبی خبر دهد، و میان مخبری که از مشاهدهٔ
دنیا خبر دهد. الا این دو معنی با عبارت خبر دهد بدعوی، یعنی گوید که دیدار و مشاهدت روا بود، اما آنکه گوید
که مرا دیدار بوده است، و یا اکنون نیست، از آنچه مشاهدت صفت سر بود، و خبر دادن عبارت
زبان، و چون زبان را از سر خبر بود تا عبارت کند، این مشاهدت نباشد، بلکه دعوی بود، زانچه
چیزی که حقیقت آن اندر عقول ثبات نیابد، زبان چگونه از آن عبارت تواند کرد، جز بمعنی مجاز
لان المشاهدة قصور اللسان بحضور الجنان. پس این معنی سکوت را درجه برتر از نطق باشد،
زانچه سکوت علامت مشاهده بود، و نطق نشان شهادت. و بسیار فرق باشد میان شهادت
بر چیزی، و میان مشاهدت چیزی، و از آن بود که پیغمبر صلی الله علیه وسلم اندر درجهٔ قرب، و محل
اعلی که حق تعالی وی را بدان مخصوص گردانیده بود، گفت لَا أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ من ثنای
تا احصا نتوانم کرد، زانچه اندر مشاهده بود، و مشاهده اندر درجهٔ دوستی کمال یگانگی بود، و اندر
یگانگی عبارت کردن بیگانگی بود، آنگاه گفت، انت کما اثنیت علی نفسك. تو آنی که ثنا بر خود
گفته تو گفته من باشد، و ثنای تو ثنای من، و من زبان را اهلیت آن ندانم که از حال من عبارت
کند، و نیز بیان را مستحق آن نبینم که حال مرا ظاهر کند، و اندرین معنی گوینده گوید. **شعر**

تمنیت من اهوی فلما رأیته ... بهتّ فلم املك لسانا ولا طرفا

اینست احکام مشاهدت بتمامی بسبیل اختصار، و بالله التوفیق.

کشف الحجاب التاسع فی الصحبة مع آدابها و احکامها

خداوند گفت عز و جل یَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا ای ادّبوهم. و
رسول گفت صلی الله علیه وسلم حسن الادب من الایمان. و نیز گفت ادّبنی ربی فاحسن
تادیبی. پس بدانکه زینت همه امور دینی و دنیایی متعلق با دابست، و هر مقامی را از مقامات
اصناف خلق ادبی است، و متفق اند کافر و مسلمان و ملحد و موحد و سنی و مبتدع، بر آنکه حسن

آداب اندر معاملات نیکو است۔ و هیچ کس اندر عالم بے استعمال ادب ثابت نگردد۔ و آداب اندر
مردم حفظ مروت بود۔ و اندر دین حفظ سنت۔ واندر دنیا حفظ حرمت۔ و این هر سه بیکدیگر
پیوسته است۔ زانچه هر کرا مروت نباشد متابعت سنت نباشد۔ و هر کرا حفظ سنت نباشد
رعایت حرمت نباشد۔ و حفظ ادب اندر معاملات از تعظیم مطلوب حاصل آید اندر دل۔ و تعظیم حق
و شعائر وے در طریقت تصوف از تقوی بود۔ و هر که به بے حرمتی تعظیم شواهد حق را زیر پائے آرد ویرا
اندر طریق متصوفه هیچ نصیبے نباشد۔ و هیچ حال سکر و غلبه مر طالب را از حفظ آداب منع نکند
از آنچه ادب مر ایشان را عادت بود۔ و عادت قرینه طبیعت بود۔ و سقوط طبایع از حیوان اندر
هیچ حال تصور ندارد۔ که تا حیات برجاست سقوط آن محال باشد۔ پس تا شخص انسان برجاست
اندر کل احوال آداب متابعت آداب بر ایشان جاری است۔ گاه بتکلف۔ و گاه بے تکلف۔
چون حال ایشان صحو بود ایشان بتکلف حفظ آداب میکنند۔ و چون حال شان سکر بود حق
تعالی ادب بر ایشان نگاه میدارد۔ و هیچ صفت تارک الادب ولی نباشد۔ لان المودة عند
الادب۔ وحسن الادب صفة الاحباب۔ و هر کرا خداوند تعالی کرامتے دهد دلیل آن بود که حکم
آداب دین را بر وے نگاهدارد۔ بخلاف گروهے از ملاحده لعنهم الله که گویند که چون بنده اندر محبت
مغلوب شود حکم متابعت از وے ساقط شود۔ و این معنی را بجائے دیگر مبین تر بیارم ان شاء
الله تعالی۔ اما آداب بر سه قسمت بود۔ یکے اندر توحید با حق جل جلاله۔ و آن چنان بود که اندر خلا
و ملا خود را از بے حرمتی نگاهدارد۔ و معاملت چنان کند که اندر مشاهده ملوک کنند۔ و اندر اخبار
صحاح است که روزے پیغمبر صلی الله علیه وسلم پائے دراز کرده نشسته بود جبرئیل بیامد و گفت
یا محمد اجلس جلسة العبد۔ بنده چون بندگان نشین اندر حضرت خداوند۔ گویند که حارث
محاسبی چهل سال روز و شب پشت بدیوار باز ننهاد۔ و جز بر دو زانو نه نشست۔ از وے
پرسیدند که خود را رنج چرا میداری۔ گفت شرم دارم که اندر مشاهده حضرت حق جز بنده وار
نشینم۔ و من که علی بن عثمان الجلابی ام مردے دیدم اندر نهایت دیار خراسان ببیهے که آنرا
ملند میخواندند۔ و معروف بود آن مرد و ویرا ملندی خواندندے۔ و فضلے تمام داشت۔ این مرد بیست
سال بر پائے ایستاده بود۔ جز به تشهد نماز ننشستے۔ از وے علت آن پرسیدم۔ گفت مرا
هنوز درجه آن نیست که اندر مشاهده حق بنشینم۔ و از ابویزید پرسیدند بم وجدت ما وجدت۔
بچه یافتی آنچه یافتی۔ قال بحسن الصحبة مع الله عز وجل۔ گفت بدانچه با حق تعالی صحبت

نیکو۔ و با ادب کردم۔ و اندر خلا همچناں بودم که اندر ملا۔ و عالمیاں را باید که حفظِ آداب اندر مشاهدِ
معبودِ خود از زلیخا آموزند۔ که چوں با یوسف خلوت کرد۔ و از یوسف فرمانِ خود را اجابت خواست
نخست روئے بتِ خویش بچیزے بپوشید۔ یوسف گفت آں چه میکنی گفت روئے معبودِ خود
بپوشیدم۔ تا وے مرا با تو بدیں بے حرمتی نه بیند۔ که آں شرطِ ادب نباشد۔ و چوں یوسف به
یعقوب رسید۔ و خداوند ویرا وصالِ یوسف کرامت کرد۔ زلیخا را جواں کرد۔ و باسلام راه نمود۔
و بزنی بیوسف داد۔ یوسف قصدِ وے کرد۔ زلیخا از وے میگریخت۔ گفت اے زلیخا نه من
آں دلربائے توام۔ از من چرا میگریزی۔ مگر دوستی من از دلت پاک شده است۔ گفت لا والله
که دوستی برجا ایست۔ و زیاده۔ اما من پیوسته آدابِ حضرتِ معبودِ خود نگاه داشته ام۔ آنروزے که با تو
خلوت کردم معبودِ من بتی بود۔ و هرگز ندیدی۔ بحکم آنکه او را دو چشم بود بے دیدار۔ چیزے براں پوشیدم۔
تا تهمتِ بے ادبی از من برخیزد۔ اکنوں من معبودے دارم۔ که دانا و بیناست بے مقلت
و آلت۔ و بهر صفت که باشم مرا مے بیند۔ من نخواهم که تارک الادب باشم۔ و چوں رسول صلی الله علیه
وسلم را بمعراج بردند از حفظِ ادب بکونین ننگریست۔ تا خداوند گفت۔ مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی۔
مَا زَاغَ الْبَصَرُ ای برؤیة الدنیا۔ وما طغٰی ای برؤیة العقبٰی۔ و دیگر قسمت ادب با خود
اندر معاملت است۔ و آنچناں باشد که اندر همه احوال مروت را مراعات کند با نفسِ خود۔ تا آنچه
اندر صحبتِ خلق و حق بے ادبی باشد اندر صحبتِ نفسِ خود استعمال نکند۔ و بیانِ ایں آں بود که جز راست
نگوید۔ و آنچناں بود که آنچه بر خود بر خلافِ آں میداند از خود بر زباں نراند۔ که اندر آں بے مروتی باشد
و دیگر آنکه کم خورد تا بطهارت گاه کمتر باید شد۔ و سه دیگر آنکه اندر چیزے ننگرد و از آں خود که بجز او را
نشاید نگریست۔ که از امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه مے آید که هرگز عورتِ خود را ندیده بود۔ و از وے پرسیدند
گفت من شرم دارم از خود۔ که اندر چیزے نگرم۔ که نظر با جنسِ آں حرام بود۔ و دیگر قسمت ادب با خلق اندر صحبت
و مهترین آدابِ صحبتِ خلق است اندر سفر و حضر بحسنِ معاملت۔ و حفظِ سنت۔ و ایں هر سه نوع را از آداب از یکدیگر
جدا نتواں کرد۔ اکنوں من بمقدارِ امکاں مر ایں را ترتیبے نهم۔ تا بر تو و خوانندگانِ طریقِ ایں سهلتر گردد۔
انشاء الله عز وجل۔ والله اعلم بالصواب۔

باب الصحبة وما یتعلق بها

خداوند گفت عز وجل۔ اِنَّ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ سَیَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمٰنُ وُدًّا۔

ای بحسن رعایتهم الاخوان۔ مومنانیکه کردار شان نیکوتر بود خداوند عزوجل مر ایشان را دوست گیرد۔ و دوست گرداند اندر دلها۔ بدانکه دلها نگاه دارند۔ و حقهای برادران بگذارند۔ و فضل ایشان بر خود بینند۔ و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم ثلث لك وُدّ اخيك لتسلم عليه ان لقيته وتوسع له في المجلس وتدعوه باحب اسمائه۔ آنچه وی فرمود صلی اللہ علیہ وسلم از حسن رعایت و حفظ حرمت بود۔ گفت دوستی برادران مسلمان را سه چیز مصفا کند۔ یکے چون ببینی مر او را اسلام کنی اندر راهها۔ و دیگر جای بر وے فراخ گردانی اندر مجلسها۔ و سه دیگر او را بنامی خوانی۔ که آن بنزدیک وی دوست ترین نامها بود۔ و نیز خداوند گفت عزوجل اِنَّمَا الْمُؤْمِنُوْنَ اِخْوَةٌ فَاَصْلِحُوْا بَيْنَ اَخَوَيْكُمْ۔ جمله التلطف و تلطف فرمود۔ میان دو برادر مسلمان۔ تا دلهای شان با یکدیگر خراشیده نباشد۔ و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم اكثروا من الاخوان فان ربكم حيي كريم يستحي ان يعذب عبده بين اخوته يوم القيامة۔ برادران بسیار گیرید بحفظ ادب۔ و حق معاملت نیکو۔ با ایشان نگاه دارید۔ که خدای تعالی عزوجل حی و کریم است۔ بشرم کرم خود بنده را اندر میان برادرانش عقوبت نکند روز قیامت۔ اما باید که صحبت از برای خداوند تعالی باشد۔ نه از برای هوای نفس۔ و حصول مراد۔ و غرض را۔ تا بحفظ ادب آن بنده مشکور گردد۔ و مالك بن دینار گفت مر داماد خود مغیرة بن شعبه را که یا مغیرة كل اخ وصاحب لم تستفد منه في دينك خيرا فانبذ عن صحبته حتى تسلم۔ هر برادری و یاری که در دین ترا از صحبت وی فائده آنجهانی نباشد۔ با وی صحبت مکن۔ که صحبت آنکس بر تو حرام است یعنی این آن بود۔ که صحبت یا با مه از خود داری یا با که از خود۔ اگر با مه از خود صحبت داری تا ترا از وے فائده باشد۔ و اگر با که از خود کنی او را از تو فائده باشد اندر دو تن۔ که اگر وے از تو چیزے آموزد فائده دینی حاصل آید۔ و تو از وے چیزے آموزی۔ همچنان۔ و از آن بود که پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم ان من تمام التقوى تعلم من لا يعلم۔ کمال پرهیزگاری آموختن علم بود مر کسے را که ندانند۔ و از یحیی بن معاذ رضی اللہ عنہ می آرند که گفت۔ بئس الصديق تحتاج ان تقول له اذكرني في دعائك وبئس الصديق صديق تحتاج ان تعيش معه بالمدارات وبئس الصديق صديق يحوجك الى الاعتذار في زلة كانت منك۔ بد یارے بود آنکه وی را بدعا وصیت باید کرد۔ که حق صحبت یک ساعت دعائے پیوسته باشد۔ و بد یارے بود۔ آنکه با وے زندگانی بمدارا باید کرد که سرمایۂ صحبت شرط انبساط بود۔ و بد یارے بود آنکه بگناہے که بر تو رفته باشد از وے عذر باید خواست از آنچه عذر شرط بیگانگان بود اندر صحبت بیگانگی جفا بود۔ و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ المرء على

دین خلیله فلینظر احدکم من یخالل مرد آں دین دارد و آں طریق که دوستان وے نگاه کنند تا دوستی و صحبت باکه دارد۔ اگر صحبت با نیکاں دارد۔ و وے اگرچه بد است نیک است مذیرا نچه آں صحبت او را نیک گرداند۔ و اگر صحبت با بداں دارد۔ و وے اگرچه نیک است بد است۔ زانچه وے را بدانچه اندر ایشان است رضا است چوں به بد راضی باشد۔ اگرچه وے نیک باشد بد باشد۔ و اندر حکایات است که مردے اندر گرد کعبه طواف میکرد۔ و میگفت۔ اللهم اصلح اخوانی فقیل له لم تدع لک فی هذا المقام قال یارب۔ تو برادران مرا نیک گرداں۔ وے را گفتند چوں بدیں مقام شریف رسیدهٔ چرا خود را هیچ دعا نکنی که همه برادراں را دعا کنی۔ گفت۔ ان لی اخوانا ارجع الیهم فان صلحوا صلحت معهم وان فسدوا فسدت معهم۔ مرا برادرانی اند که چوں من بد ایشاں باز گردم۔ اگر ایشاں را در صلاح یابم من بصلاح ایشاں صالح شوم۔ و اگر در فساد شاں یابم من بفساد ایشاں مفسد گردم۔ چوں قاعدهٔ صلاح من به صحبت مصلحاں بود من برادران خود را دعا کنم تا مقصود من وازاں ایشاں برآید۔ و اساس ایں جمله آنست که نفس را سکون با عادت یاراں بود۔ و در میان هر گروهے که باشد عادت و فعل ایشاں گیرد۔ زانچه جمله معاملات و ارادت از حق و باطل اند۔ و مرکب است آنچه از معاملات و ارادت آں پرورش اندر وے غلبه گیرد۔ و بر ارادت او و ارادت دیگراں و صحبت وے را تاثیرے اعظم است اندر طبع و عادت را صولتی صعب تا حدیکه باز بصحبت آدمی عالم شود۔ و طوطی بتعلیم آدمی ناطق شود۔ و اسب نیز بریاضت از حد عادت بهایم بعادت آدمی آید۔ و مانند ایں جمله اندر ایشاں تاثیر صحبت است۔ که کلی عادت عزیزی شاں مقلوب گشته است۔ و مشایخ ایں قصه رضی الله عنهم نخست از یکدیگر حق صحبت طلبند۔ و مریدا نراہ بداں تحریص فرمایند تا بحدیکه صحبت اندر میان ایشاں چوں فریضه گشته است۔ و پیش ازیں مشایخ اندر آداب صحبت ایں گروه کتب ساخته اند مشرح۔ چنانکه جنیدؒ کتابے کرد نام آں تصحیح الارادت۔ و یکے احمد بن خضرویه البلخی کرد نام آں الرعایة بحقوق الله۔ و محمد بن علی الترمذی نیز کتابے کرده است۔ آنرا بیان آداب المریدین نام کرده۔ و ابوالقاسم الحکیم۔ و ابوبکر وراق و سهل بن عبدالله۔ و ابو عبدالرحمن السلمی و استاد ابوالقاسم قشیری رحمهم الله جمله نیز اندریں معنے کتاب مستوفی ساخته اند۔ و ایں جمله ائمه ایں فن بوده اند۔ و مقصود من اندریں کتاب آنست که تا هر کرا ایں باشد حاجتمند بکتب دیگر نگردد۔ و پیش ازیں گفتیم اندر مقدمهٔ کتاب۔ و اندر جمال سوال تو که ایں کتاب مرترا غنیت باشد۔ و مر طلاب ایں طریقت را اکنوں ابواب اندر انواع آداب معاملات ایشاں مرتب بیاریم۔ انشاء الله تعالی والله اعلم۔

باب آدابهم فی الصحبة

وچون بدانستی که بهترین چیزها مرید را صحبت بود. لامحاله رعایت حق صحبت فریضه باشد. از آنچه تنها بودن مر مرید را هلاک کند. از آنچه که پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم الشیطان مع الواحد و هو من الاثنین ابعد. دیو با آنکس باشد که تنها باشد. و خدای عزوجل گفت ما یکون من نجوی ثلثة الا هو رابعهم. نباشد از شما سه کس الا که چهارم ایشان خداوند باشد پس هیچ آفت مرید را چون تنها بودن نیست. و اندر حکایات یافتم که مریدی را از آن جنید صورت بست که من بدرجه کمال رسیدم. و تنها بودن مرا بهتر از صحبت بگوشه اندر شد. و سر از صحبت جماعت اندر کشید. و چون شب اندر آمدی اشتری بیاوردندی. و ویرا گفتندی که ترا به بهشت باید شد. وی بران اشتر نشستی. و میرفتی تا جایگاهی پدید آمدی خرم. و گروهی خوبصورت. طعامهای خوش. و آبهای روان. و تا بسحرگاه ورا آنجا بداشتندی. آنگاه بخواب اندر شدی. چون بیدار گشتی خود را یافتی بر در صومعه خویش. تا رعونت آدمیت اندر و تعبیه خود بگسترانید. و نخوت جوانی اندر دل وی تاثیر خود ظاهر کرد. و زبان دعوی بگشاد. و گفت که مرا چنین حالتی میباشد. خبر بجنید برداشتند. وی برخاست. و بدر صومعه وی آمد. و ورا یافت رعونتی اندر سر افگنده. و تکبری فرو گسترده. حال از وی بپرسید. وی جمله با جنید بگفت. جنید گفت چون امشب بدان موضع رسی. یاد دار و سه بار بگوی. لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰہِ الْعَلِیِّ الْعَظِیْم چون شب اندر آمد ویرا میبردند. وی بر جنید بدل انکار میکرد. و چون زمانی برآمد مر تجربه را سه بار لا حول بگفت. آن جمله بخروشیدند و برفتند. و او یافت خود را اندر مزبله نشسته. و لختی استخوانهای مردار اندر گرد او نهاده. بر خطائے خود واقف شد. و تعلق خود بتوبه کرد. و بصحبت پیوست. و مرید را هیچ آفت چون تنهائی نباشد. و شرط صحبت ایشان آنست. که هر کسی را اندر درجه وی بشناسند چون با پیران بحرمت بودن. و با همجنسان بعشرت زیستن. و با کودکان شفقت ورزیدن. چنانکه پیران را اندر درجه پدران دانند. و همجنسان را اندر درجه برادران. و کودکان را اندر محل فرزندان و از حقد تبرا کنند. و از حسد بپرهیزند. و از کینه اعراض کنند. و نصیحت از هیچکس دریغ ندارند. و روا نیست اندر صحبت یکدیگر را غیبت کردن. و خیانت ورزیدن. و بقول و فعل یکدیگر را انکار کردن. از آنچه چون ابتدا صحبت از برای خداوند بود. باید که بفعلی یا بقولی که از بنده ظاهر شود.

آنرا بر دیده نگردانند. مصنف گوید که من از شیخ المشایخ ابوالقاسم گرگانی رضی پرسیدم که شرط صحبت چیست
گفت آنکه حظ خود نجوئی اندر صحبت، که همه آفات صحبت از آنست که هر کسی از آن حظ خود طلبد، و
صاحب حظ را تنهائی بهتر از صحبت. و چون حظ خود فرو گذارد و حظوظ صاحب خود را رعایت کند
اندر صحبت مصیب باشد. یکی گوید از درویشان که وقتی از کوفه برفتم بقصد مکه، ابراهیم خواص را
رحمة الله علیه بیافتم اندر راه، از وی صحبت خواستم گفت صحبت را امیری باید و فرمانبرداری،
چه میخواهی تا امیر تو باشی یا من. گفتم امیر تو باش. گفت اکنون تو از فرمان من بیرون میا.
گفتم روا باشد. گفت چون بمنزل رسیدیم مرا گفت بنشین. چنان کردم وی آب از چاه برکشید سرد بود،
هیزم فراهم کرد و آتش برافروخت اندر زیر میلی و مرا گرم کرد. و هر کار که من قصد کردمی مرا گفتی
بنشین. و شرط فرمان نگاهدار. چون شب اندر آمد باران عظیم درگرفت. وی مرقعه خود بیرون
کرد تا بامداد بر سر من ایستاده بود مرقعه بر دوش افگنده. و من شرمنده همی بودم بحکم شرط هیچ
نتوانستم گفت. چون بامداد شد گفتم ایها الشیخ امروز امیر من باشم. گفت صواب آید. چون بمنزل رسیدم
وی همان کار و خدمت بر دست گرفت. و من گفتم از فرمان من بیرون میا. گفت از فرمان کسی
بیرون آید که امیر را خدمت خود فرماید. تا بمکه همین صفت با من صحبت کرد. و چون بمکه آمدیم
من از شرم وی بگریختم تا در منا مرا دید. گفت ای پسر تو باید که با درویشان چنان صحبت
کنی که من با تو کردم. و از انس بن مالک رضی روایت آرند که گفت صحبت رسول الله صلی الله علیه
وسلم عشر سنین وشئی منه. فو الله ما قال لی اُف قط. وما قال لی لشیء فعلته لم فعلت کذا
ولا لشیء لم افعله لم لا فعلت کذا. گفت ده سال رسول الله صلی الله علیه وسلم را خدمت کردم بخدای
که او مرا هرگز اف نگفت. و هر کاری که بکردم هرگز نگفت که فلان کار چرا کردی. و هر کاری
که نکردم هرگز مرا نگفت که فلان کار چرا نکردی. پس جمله درویشان بر دو قسمت اند یکی مقیمان، و دیگر
مسافران. و مشایخ را سنت آنست که باید تا مسافران بر خدمت مقیمان را بر خود فضل نهند زانچه
ایشان بر نصیب خود میروند. و مقیمان در خدمت حق نشسته اند، زانچه اندر مسافران علامت
طلب است. و اندر مقیمان اشارت یافت. پس فضل باشد آنرا که یافت و فرو نشست بر آنکه
می طلبد. و مقیمان را هم باید که مسافران را بر خود فضل نهند، از آنچه ایشان اصحاب علائق اند و مسافران
از علائق مفرد و مجرد اند. مسافران اندر طلب اند، و مقیمان اندر وبا و وقفت. و باید که تا پیران مر جوانان را
بر خود فضل نهند که ایشان بدنیا قریب عهد تر اند و گناه ایشان کمتر است. و جوانان را پیران باید که

پیر از ایشان و فضل نهند که ایشان اندر عبادت سابق اند. و اندر خدمت مقدم. و چون چنین باشد که یاد کردیم هر دو گروه به یکدیگر نجات یابند. و الا هلاک گردند۔

فصل ۔ و حقیقت آداب اجتماع خصال خیر باشد۔ و ادیب را از آن ادیب خوانند که بر وی هر چه باید جمله خیر باشد۔ فالذی اجتمع فیه خصال الخیر فهو ادیب۔ و اندر مجاری عادت کسی که علم لغت داند و صرف و نحو۔ او را ادیب خوانند۔ و به نزدیک این طائفه الادب الوقوف مع المستحسنات۔ و معناه ان تعامل الله فی الادب سراً و علانیةً۔ و اذا کنت کذالک کنت ادیباً و ان کنت اعجمیا و ان لم تکن کذالک تکون علی ضده۔ ادب وقوف باشد بر کردارهای ستوده گفتند معنی این چه بود گفت آنکه با خداوند معاملت با ادب کنی اندر ظاهر و باطن۔ و چون معاملت با ادب آراسته شود تو ادیب باشی۔ اگرچه زبانت عجمی باشد۔ که عبارات را اندر معاملات قیمتی نباشد۔ و اندر همه احوال عالمان بزرگوارتر از عاقلان اند۔ و یکی را از مشایخ پرسیدند۔ که شرط ادب چیست گفت من اندر سخن جواب تو بگویم۔ که شنیده ام گفت یعنی ادب آن بود که اگر بگوئی گفتارت صدق باشد۔ و اگر معاملت آری معاملت با حق باشد۔ و گفتار صدق اگرچه درشت بود ملیح بود۔ و معاملت تو با اگرچه دشوار بود نیکو بود پس چون بگوید اندر گفت خود مصیبت باشد۔ و چون خاموش باشد اندر خاموشی خود محق۔ و فرقی نیکو کرده است شیخ ابونصر سراج صاحب لمع اندر کتاب خود بیان آداب گفته است۔ الناس فی الادب علی ثلث طبقات۔ اما اهل الدنیا فاکثر ادابهم فی الفصاحة و البلاغة و حفظ العلوم و اسمار الملوک و اشعار العرب۔ و اما اهل الدین فاکثر آدابهم فی ریاضة النفس و تادیب الجوارح و حفظ الحدود و ترک الشهوات۔ و اما اهل الخصوصیة فاکثر آدابهم فی طهارة القلوب۔ و مراعات الاسرار و الوفاء بالعهود و حفظ الوقت و قلة الالتفات الی الخواطر۔ و حسن الادب فی مواقف الطلب۔ و اوقات الحضور و مقامات القرب۔ مردمان اندر آداب سه قسمت اند۔ یکی اهل دنیا که ادب به نزدیک ایشان فصاحت و بلاغت و حفظ علوم و سمرهای ملوک و اشعار عرب است۔ و دیگر اهل دین که ادب به نزدیک ایشان ریاضت نفس و تادیب جوارح۔ و نگاه داشت حدود و ترک شهوات است۔ و سدیگر اهل خصوصیت اند که ادب به نزدیک ایشان طهارت دل بود۔ و مراعات سر و وفا کردن عهد و نگاه داشتن وقت۔ و کمتر نگریستن به خواطر پراگنده۔ و نیکو کرداری اندر محل طلب۔ و وقت حضور و مقام قرب۔ و این سخن جامع است۔ و تفصیل این اندرین کتاب پراگنده بیابی۔ والله ولی التوفیق۔

باب آداب الصحبة فی الاقامة

چون درویشی اقامت اختیار کرد بدون سفر شرط ادب وی آن بود. که چون مسافری بدو
رسد بحکم حرمت بشادی پیش وی باز آید. و ویرا بحرمت قبول کند. و چنان داند که او یکی از آن
ضیف ابراهیمؑ است از مکرمین. و با وی آن کند که ابراهیم صلوات اللہ علیہ کرد با ایشان بے تکلف
آنچہ بود فرا پیش آورد. چنانکه خدای گفت عزوجل. فجاء بعجل سمین. و نپرسد که از کدام سو آمدی
و یا کجا میشوی. و یا چہ نام داری. مر حکم ادب را. پس آمدن شان از حق بیند. و رفتن شان بسوی حق
و نام شان بندهٔ حق. آنگاه نگاه کند تا راحت وی اندر خلوت بود. یا اندر صحبت. اگر اختیار وی
خلوت بود جائے ورا خالی کند. و اگر اختیار وے صحبت بود. بے تکلف صحبت کند بحکم انس و عشرت.
و چون شب سر بر بالین باز نهد. باید تا مقیم دستے بر پائے وے نهد. و اگر نگذارد و گوید که عادت
ندارم اندر دنیا. وی را زحمت گران بار نگردد. و دیگر روز گرمابه بر وے عرض کند. و بگرمابهٔ پاکیزه برین
روش جامهائے وے را از میزرهائے گرمابه نگاهدارد. که خادم اجنبی ورا خدمت کند. باید که همچنین
ورا خدمت با اعتقاد کند. تا به پاک گردانیدن وے این کس از همه آفات پاک شود. باید تا
پشت وے بخارد. و زانوها و کف پاء و دستش بمالد. و بیشتر ازین شرط نیست. و اگر این مقیم را دست
آن باشد. که ورا جامهٔ نو سازد تقصیر نکند. و اگر نباشد تکلف هم نکند. و همان خرق ورا نمازی
کند. تا چون از گرمابه بر آید همان اندر وے پوشد. و چون از گرمابه بجائے باز آید. و روز دو سه دیگر بباشد
اگر اندر آن شهر پیرے باشد. و یا جماعتے. و یا امامے از ائمهٔ اسلام ورا گوید اگر صواب باشد بیا تا
بزیارت وے شویم. و اگر بیاید صواب باشد. و اگر گوید که دل آن ندارم بر قفائے انکار نکند. زانچه وقت
باشد مر طلاب حق تعالیٰ را که دل خود هم بدست ندارند. ندیدی که چون ابراهیم خواص را گفتند. که از
عجائب اسفار خود ما را چیزے بگوئی. گفت عجب تر آن بود که خضر علیه السلام از من صحبت خواست
اجابت نکردم. دل وے نداشتم. و اندران ساعت نخواستم. که بدون حق کسے را نزدیک دلم خطر و مقدار
باشد. که ویرا رعایت باید کرد. البته روا نباشد که مقیم مر مسافر را السلام گوئی اهل دنیا برد. و یا به مهمانیها
و یا تعزیتها و بعیادتها ایشان. و هر مقیمے را که از مسافران این طمع بود که ایشان را آلت گدائی سازد.
ازین خانه بدان خانه میبرد. شان خدمت ناکردن وے مر ایشان را اولیتر. از آنکه ذل بر تن ایشان
رسانیدن بود. و مرا که علی بن عثمان جلالی ام اندر اسفار خود هیچ مشقت و رنج صعب تر از آن نبود که

که خداوندان جاهل مقیمان ناپاک گاه گاه مرا بر داشتندے۔ و از خانه این خواجه بخانه آن دهقان مے بردندے۔ و من بباطن بر ایشان تبه میخواندمے۔ و بکراهت همے رفتم۔ و بظاهر مسامحتے کردمے۔ و آنچه مقیمان با من کردندے از بے طریقی من نظر کردمے۔ که اگر وقتے مقیم شوم با مسافران این نکنم۔ و از صحبت بے ادبان فائده بیش ازین نباشد۔ که آنچه ترا خوش نیاید از معاملات ایشان تو آن نکنی۔ و باز اگر درویشی مسافر متصل شود۔ و روزے چند صحبت دارد۔ و بایست دنیا اظهار کند مقیم را ازاں چاره نباشد که مدام بایست وے را فرا برد یعنی در حال آنچه او را باید حاضر گرداند۔ و اگر این مسافر مدعی بود۔ و بے همت و مقیم را نباید که بے همتی کند۔ و متابع وے باشد اندر بایستهائے محال وے۔ که این نه طریقت منقطعان است چون بایست آمد ببازار باید شد۔ بستد و داد کردن و بدرگاه سلاطین بعوانی و به صحبت منقطعان چه کار باشد۔ و گویند جنید با اصحاب خود رحمهم الله علیهم بحکم ریاضتے نشسته بودند۔ مسافرے اندر آمد بر نصیب وے تکلف کردند۔ و طعامے پیش وے آوردند۔ وے گفت بجز این مرا فلاں چیز بایستے جنید گفت ترا ببازار باید شد۔ که مرد اسواقی۔ نه از آں مساجد و صوامع و خیرات۔ و وقتے من از دمشق با دو درویش قصد زیارت ابن المعلا کردیم رضی الله عنه۔ و وے بر رستاق رمله مے بود اندر راه با یکدیگر گفتیم۔ با هر یکے را با خویشتن واقعه که داریم۔ باید اندیشید۔ تا آن پیر از باطن ما ما را خبر دهد۔ و واقعه ما حل شود۔ من با خود گفتم که مرا از وے اشعار و مناجات حسین بن منصور باید۔ و آن یکے گفت مرا دعائے باید تا طحالم به شود۔ و آن دیگر گفت مرا حلوائے صابونی باید۔ چون بنزدیک وے رسیدیم فرمود تا جزوے نوشته بودند از اشعار مناجات حسن پیش من نهادند۔ و دست بر شکم آن درویش مالید طحال وے کم شد۔ و آن دیگر را گفت حلوائے صابونی غذائے عواماں بود۔ تو لباس اولیا داری۔ لباس اولیا را مطالبت عواماں راست نیاید۔ از دو یکے اختیار کن۔ و در جمله مقیم را جز رعایات آنکس واجب نباشد که او برعایت حق مشغول بود۔ و تارک حظ خود باشد۔ و چون کسے بحظ خود اقامت کند محال باشد که دیگرے اندر حصول حظ وے با وے موافقت کند۔ که درویشان راهبران یکدیگر اند نه راهبران۔ چون کسے بحظ خود اقامت کند۔ دیگرے را باید که او را خلاف کند۔ و چون باز حظ خود را ترک کرد باید که بحظ وے اقامت کند۔ تا اندر هر دو حال راه برده باشد نه راه زده۔ و معروف است که اندر اخبار پیغمبر صلی الله علیه وسلم که وے سلمان را با بوذر غفاری رضی الله عنهما برادری داده بود۔ و هر دو از سرهنگان اهل صفه بودند۔ و از رئیسان و خداوندان باطن۔ روزے سلمان بخانه بوذر اندر آمد بزیارت عیال ابوذر پیش سلمان از وے شکایت کرد که این برادر تو بروز چیزے نخورد۔ و شب نخسپد۔ سلمان گفت

چیزے خوردنی بیار. چون بیاورد بوذر را گفت: اے برادر ترا بباید که تو موافقت کنی که این روزه مر تو فریضه نیست. بوذر موافقت کرد. و چون شب درآمد گفت اے برادر بباید که اندر خفتن با من موافقت کنی. ان لجسدک علیک حقاً. وان لزوجک علیک حقاً. وان لربک علیک حقاً. چون دیگر روز شد بوذر بنزدیک پیغمبر آمد صلی اللہ علیہ وسلم. پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم من هم آن گویم که دوش سلمان گفت. ان لجسدک علیک حقاً. چون بوذر رضی اللہ عنہ ترک حظوظ خود گفته بود. سلمان رضی اللہ عنہ بحظوظ وے اقامت کرد. و ورد خود فرو گذاشت. و بدین اصل هر چه کنی صحیح و محکم آید. وقتے من اندر دیار عراق اندر طلب دنیا و فنا کردن آن بی باکی میکردم. و وام بسیار آمده بود. و حشویه و هر کسے را که بایستے روے بمن آورده بودند. و من در رنج حصول هوائے ایشان مانده بودم. سیدے از سادات وقت بمن نوشت. که اے پسر نگر تا دل خود را از خدائے مشغول نکنی. لفراغت دلی که مشغول هوا است. پس اگر دلی یابی عزیزتر از دل خود روا باشد که بفراغت آن دل خود را مشغول گردانی. و الا دست ازان کار بدار که بندگان خدائے را خدائے بسنده باشد. اندر وقت مرا بدین سخن فراغتے پدیدار آمد. اینست احکام مقیمان اندر صحبت مسافران بر اختصار.

باب آدابهم فی السفر

چون درویشے سفر اختیار کند بدون اقامت. شرط ادب وے آن بود که نخست سفر از برائے خدا کند نه بمتابعت هوا. چنانکه بظاهر سفر اختیار کند بباطن نیز از هوائے خود بگریزد. و دوام بر طهارت باشد. و اوراد خود را ضایع نکند. و باید تا مراد سفر او یا حج باشد یا غزو یا رویت موضعے و یا گرفتن فائده و یا طلب علمی و یا زیارت پیرے و شیخے و تربتے بود. و اگر نه مخطی باشد. اندران سفر وے را اندران سفر از مرقعه و سجاده و رکوه و حبلی و کفشے یا نعلینے و عصائے چاره نه. تا بمرقعه عورت بپوشد و بر سجاده نماز کند. و بر کوه طهارت کند. و بعصا آفتها را از خود دفع کند. و وے را اندران آداب دیگر بود. و نعلین و کفش اندر حال طهارت اندر پائے کند تا بسر سجاده آید. و اگر کسے آلت بیشتر ازین دارد و مر حفظ سنت را. چون شانه و ناخن پیرائے و سوزن و مکحله هم روا باشد. و باز اگر کسے زیادت ازین آلت سازد. و خود را تجمل کند. نگاه کنیم تا در چه مقام است. اگر در مقام ارادت است. آن هر یکے او را بندے و بتے و سدے و حجابے و مایهٔ اظهار رعونت نفس وے خود آنست. و اگر در مقام تمکین و استقامت است وے را

این و بیش ازین مسلم است. و من از شیخ ابوالمسلم فارس بن غالب الفارسی رحمة الله علیه شنیدم که
روزے من بنزدیک شیخ ابوسعید ابوالخیر فضل الله بن محمد رضی الله عنه اندر آمدم. بقصد زیارت
وے را یافتم بر تختے اندر چهار بالش خفته. و پایها بر یکدیگر نهاده. و وقتے مصری پوشیده. و من جامهٔ
داشتم از وسخ. و چون دوال شده. و تنے از رنج گداخته. و گونه از مجاهده زرد باشد. از دیدار وے
انکاری اندر دل من پدید آمد. گفتم با خود که این درویش. و من درویش. و این اندر چندین راحت.
و من اندر چندین مجاهده. گفت وے اندر حال بر باطن من مشرف شد. و نخوت من بدید. گفت
یا ابا مسلم در کدام دیوان یافتی که خود بین درویش باشد. چون من همه حق را دیدم حق تعالی جز
بر تخت ننشانید. و چون تو همه خود را دیدے جز اندر نخوت ننهاد. نصیب ما مشاهده آمد. و
نصیب تو مجاهده. و این هر دو مقام است از مقامات راه. و حق تعالی ازین منزه. و درویش
از مقامات فانی. و از احوال رسته. شیخ ابومسلم گفت هوش از من بشد. و عالم بر من سیاه گشت.
چون بخود باز آمدم توبه کردم. وے توبه من بپذیرفت. آنگاه گفتم ایها الشیخ مرا دستورے باشد تا
بروم که روزگار من رؤیت ترا تحمل نتواند کرد. گفت صدقت یا ابا مسلم. آنگاه بر وجه تمثیل
این بیت برخواند ؎

آنچه گوشم نتوانست شنیدن بخبر　　همه چشمم بعیان یکسره دیدار ببصر

پس مسافر را باید تا پیوسته حافظ سنت باشد. و چون بمقیمے فرا رسد بحرمت بنزدیک او اندر آید
و سلام گوید. و نخست پائے چپ از پائے افزار بیرون کند که پیغمبر صلی الله علیه وسلم چنین کرده. و چون
اندر پائے پوشد نخست پائے راست اندر پوشد. آنگاه پائے دیگر. و چون پائے شوید اول پائے
راست شوید آنگاه پائے چپ. و دو رکعت بحکم تحیت بکند. آنگاه برعایت حقوق درویشان
مشغول شود. و نباید که بهیچ حال بر مقیمان اعتراض کند. و با یکے زیادتی کند بمعاملتے. و با
سخن سختیهائے سفرہائے خود گوید. و یا علم و یا حکایات و روایات گوید اندر میان جماعت.
که این جمله اظهار رعونت باشد. و باید که بهیچ جاهلے [illegible] و بار ایشان تحمل کند از برائے خدائے
که اندران برکات بسیار باشد. و اگر مقیمان و یا خادم ایشان بروے حکمے کنند. و برا بسلام
کردن یا بزیارت دعوت کنند. اگر تواند خلافت نکند. [illegible] اهل دنیا را منکر باشد و
افعال آن برادران را عذرے نهد. و تاویلے [illegible] بهیچ گونه شیخ را [illegible] اشغال خود به
دل ایشان ننهد و مر ایشان را بدرگاه سلطان [illegible] اندر جمله احوال

سافر و مقیم را اندر صحبت طالب رضای خدای تعالی باید کرد، و بیکدیگر اعتقاد نیکو باید داشت، و
هر یکی دیگر را اندر پیش باید گفت، و از پس غیبت نباید کرد، از آنچه شوم شود بر طالب حق سخن خلق
گفتن مخاصه با خوب. از آنچه محققان اندر رؤیت فعل فاعل بینند، و چون خلق بدان صفت
که باشد از آن خدای بوده و آفریدهٔ وی است. اگرچه معیوب و محجوب باشد مکاشف بود، خصومت بر فعل
خصومت بر فاعل باشد. و چون بچشم آدمیت اندر خلق نگرد از همه کس باز برد، و بداند که جمله خلق
بجوهر مقهور و مغلوب و عاجز اند، و هر کسی چیز آن نتواند کرد، و چیز آنچنان نتواند بود که خلقتش
بر آن است. و خلق را اندر ملک او تصرف نیست، و قدرت بر تبدیل آن جز حق را مطلق نه، وبالله التوفیق.

باب آدابهم فی الاکل

بدانکه مرید را از غذا چاره نیست، لامحاله بنیت طبایع را از طعام و شراب چاره نیست، اما شرط
آن است که اندر آن مبالغه نکند، و روز و شب خود را اندر اندیشهٔ لقمه مشغول نگرداند، و شافعی
گوید رحمة الله علیه: من کانت همته ما یدخل فی جوفه کانت قیمته ما یخرج منه، و مرید را اندر راه حق هیچ
مضرتر از پرخوردن نیست، و [illegible] کتاب [illegible] باب [illegible] طرفی از این معنی گفته ام
اما [illegible] اندر حکایات [illegible] گفتند که [illegible] مدح گرسنگی بسیار
گوید [illegible] فرعون [illegible] هرگز نگفتی انا ربکم الاعلی. و اگر قارون گرسنه بودی
باغی نشدی، و [illegible] گرسنه بود [illegible] و چون سیر شد نفاق ظاهر کرد، خداوند
گفت عزوجل اندر صفت [illegible]: ذرهم یأکلوا و یتمتعوا و یلههم الامل فسوف یعلمون
و قوله تعالی: والذین کفروا یتمتعون و یأکلون کما تأکل الانعام والنار مثوی لهم. سهل
بن عبدالله گوید که شکم پر از خمر دوستتر دارم که پر از طعام حلال. گفتند چرا؟ گفت: از آنچه شکم پر از خمر
شود عقل بیارامد، و آتش شهوت بمیرد، و خلق از دست و زبان وی ایمن شوند، اما چون از طعام
حلال پر شود فضول بیار آرد، و شهوت قوت گیرد، و نفس بطلب نصیبهای خود سر بر آرد. و گفته
اند مشایخ اندر صفت ایشان: اکلهم اکل المرضی، و نومهم نوم الغرقی، و کلامهم کلام
الثکلی. خوردن شان چون خوردن بیماران بود، و خواب شان چون خواب غرقه شدگان، و سخن
شان چون سخن زن مردگان. پس شرط آداب اکل آن است که تنها نخورند، و آنچه خورند ایثار کنند بر یکدیگر
[illegible] پیغمبر صلی الله علیه وسلم: شر الناس من اکل وحده، و ضرب عبده، و منع رفده. و

چون بر سفره نشیند خاموش نباشد، و ابتدا به نام خدای کند، و چیزی که ننهند از نهاد و برداشت
که اصحاب را از آن کراهیت باشد، و لقمهٔ اول به نمک زنند، و مر رفیق خود را انصاف دهند. و سهل
بن عبداللہ را پرسیدند از معنی این آیت إِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ. گفت عدل آن
بود که انصاف رفیق اندر لقمه دهد، و احسان آنکه او را بدان لقمه اولیٰتر از خود داند. و شیخی گفته است
عجب دارم از آن مدعی که گوید من ترک دنیا گفته‌ام، و اندر لقمه‌ای با رفیق [illegible] باشد. و آنگاه باید که طعام
به دست راست خورد، و چشم اندر لقمهٔ رفیق خود ننگرد، و در طعام خوردن آب کمتر خورد، مگر اندر حال تشنگی صادق
و چون بخورد اندک خورد چندانکه جگر تر شود. و لقمه بزرگ نکند [illegible] و نیک بخاید و شتاب
نکند، که این چیزها همه تنها بود و مخالفت سنت. و چون از طعام فارغ شود حمد گوید و دست
بشوید. و اگر در میان جماعت دو یا سه کس و یا بیشتر پنهان از جماعت بر خویشتن شوند و چیزی
خورند، بعضی از مشایخ گفته‌اند که آن حرام باشد، و اندر صحبت خیانت کردن بود. أُولٰئِكَ
مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ. و گروهی گفته‌اند که چون جماعت باشند به موافقت یکدیگر روا
باشد. و گروهی گفته‌اند که اگر یک کس بود هم روا باشد که او را انصاف نه اندر حال وحدت بباید
داد بلکه اندر حال صحبت بباید داد، که چون تنها باشد حکم صحبت آن ساعت از وی برخیزد و
بدان ماخوذ نباشد. و هجویری: اصل اندرین مذهب آن است که دعوت درویش را رد نکنند، و
دعوت دنیادار را اجابت نکنند و به خانهٔ ایشان نشوند و از ایشان چیزی نخواهند که اندر این بیمی
باشد مر اهل طریقت را، از آنچه اهل دنیا محرم نباشند مر درویش را. و در حال محرومی به کثرت متاع دنیادار
نباشد، و به قلت آن درویش نه. هر که به فضل فقر معترف بود وی دنیادار نباشد اگرچه
ملکی باشد، و هر که منکر فقر باشد دنیادار باشد اگرچه مضطر باشد. و چون به دعوت حاضر شود در
چیزی خوردن و ناخوردن تکلف نکند [illegible] و چون اندر آن دعوت محرم باشد روا
بود که تا اهلی زله برگیرد، و اگر نامحرم بود به خانهٔ کسی رفتن روا نبود [illegible] زله ناکردن اولیٰتر که
سهل بن عبداللہ گوید الزلة [illegible] و بالله التوفیق والله اعلم بالصواب

باب آدابهم فی المشی

خدای تعالیٰ گفت عزوجل: وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا. الآیة. باید
که پیوسته طالب حق بروش خود که همی رود داند که هر قدم [illegible]

اگر بر ولیست استغفار کند. و اگر از آن ولیست اندر آن چه کند. تا زیادت شود. و از داؤد طائی رحمه الله می آید
که روزی وی دارو خورده بود. گفتند او را که زمانی بدین صحن سرای اندر فرا شود. تا فائدهٔ دارو ظاهر شود.
گفت من شرم دارم. که بقیامت خدای تعالی مرا سوال کند. که چرا قدمی چند بر نصیب هوای خود
نهادی. چنانکه جبار جلیل گفت. وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ. پس درویش را باید که
به بیداری در مراقبت رود و سر افگنده. و بهیچ سو ننگرد و جز اندر پیش راه. و اندر راه اگر کسی فرا پیش وی
آید خود را از وی اندر کشد و مر نگهداشت جامه را که بد و باز نماید که مسلمانان و جامهٔ ایشان همه
پاک باشد. و این جز رعونتی و خویشتن پدیدار آوردن نباشد. و باز اگر آن کس کافر باشد. و یا
پلیدی بر وی ظاهر بیند. روا باشد که خود را از وی بدزدد. و نگاه دارد. و چون با جماعتی میرود و قصد
پیش رفتن نکند. که زیادت جستن تکبر بود. و نیز در باز پس رفتن هم نکند. و زیادت جستن تواضع
که تواضع را چون ببیند عین تکبر باشد. و نعلین و کفش را تا تواند از پلیدیها نگاه دارد. و بروز تا خدای
تعالی ببرکات آن جامهٔ وی را نگاه دارد و شب. و باید که چون جماعتی و یا یک درویش با وی همراه
باشد اندر راه با کسی نایستد سخن را و او را انتظار خود نفرماید. و آهسته رود. و شتاب نکند که رفتن
حریصان ماند و نرم نرم چنان نرود که رفتن متکبران ماند. و گام تمام نهد و در جمله باید که پیوسته
روش طالبان بدان صفت بود که اگر کسی گوید او را که کجا میروی وی بقطع نتواند گفت. إِنِّي
ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي سَيَهْدِينِ. و اگر جز اینچنین باشد رفتن وی بر وبال باشد. از آنچه صحت
خطوات از صحت خطرات باشد. پس هر که اندیشهٔ او مجتمع باشد مر حق را اقدام وی تابع اندیشه
وی باشد. و از ابویزید روایت آرند که گفت روش درویش بی مراقبت نشان غفلت بود. که
خود هرچه هست اندر دو قدم حاصل آید که یکی بر نصیبهای خود کند. و یکی بر فرمانهای حق تا آن
یک قدم را بردارد. و آن دیگر بر جایگاه بدارد. و روش طالب علامت قطع مسافت بود. و قرب
حق بمسافت نیست. و چون قرب وی مسافتی نباشد طالب را بجز قطع پایها اندر محل سکون
چه وجود باشد. والله ولی التوفیق.

باب آدابهم فی السفر والحضر

بدانکه مشایخ رضی الله عنهم اندرین معنی اختلاف بسیار است. بنزدیک گروهی مسلم نیست مر مرید را که
بخسپد جز اندر حال غلبهٔ نوم. آنگاه که خود را از خواب نتواند داشت. که پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم انا قوم اخر

الموت - خواب برادر مرگ است پس زندگانی از خداوند تعالی نعمت بود و مرگ بلا، و لا محاله نعمت
اشرف بود از بلا - و از شبلی می‌آید رحمة الله علیه که گفت اطلع الحق فقال علیّ من نام غفل و من غفل
حجب - و نیز نزدیک گروهی روا باشد که مرید باختیار بخسپد - و اندر خواب تکلف کند از پس آنکه
حق امور بجا آورده باشد که رسول گفت صلی الله علیه وسلم - رفع القلم عن ثلاث عن النائم حتی
ینتبه - وعن الصبی حتی یحتلم - وعن المجنون حتی یفیق - و چون از خفته قلم برداشته باشند تا
آنگاه که بیدار گردد و خلق از شر وی ایمن شده باشد - و اختیار وی از وی کوتاه شده باشد و نفس
از مرادها معزول شده باشد - و کراماً کاتبین از نوشتن بیاسوده - و زبانش از دعوی کوتاه شده - و از
دروغ و غیبت باز مانده - و ارادتش از عجب و ریا اسیر بود - لَا یَمْلِکُ لِنَفْسِهٖ ضَرًّا وَّلَا نَفْعًا
وَّلَا مَوْتًا وَّلَا حَیٰوةً وَّلَا نُشُوْرًا - و از آن بود که ابن عباس گوید رضی الله عنه - لا شیء اشد علی
ابلیس من النوم العاصی - فاذا نام العاصی یقول متی ینتبه - ویقوم حتی یعصی الله - و این
خلاف جنید است - با علی بن سهل الاصفهانی - و اندرین معنی نامه لطیف است که علی بن سهل
بجنید نوشت - و آن مسموع است - و مقصود ازین آنست که علی بن سهل گوید رضی الله
عنه اندران نامه که خواب غفلت است - و قرار و آرام باید که محب را نه روز و شب خواب و قرار
نباشد که اگر بخسپد اندران حال از مقصود و مقصود باز ماند و از خود و روزگار خود غافل بود - و از حق
تعالی باز ماند چنانکه حق تعالی وحی فرستاد به داود علیه السلام - گفت یا داود کذب من ادعی محبتی
فاذا جنه اللیل نام عنی - و دروغ گفت آنکه دعوی محبت من کرد که چون شب در آمد بخفت - و
از دوستی من بپرداخت - و جنید گوید رحمة الله علیه اندر جواب آن نامه - بدانکه بیداری ما معاملات
ماست اندر راه حق - و خواب ما فعل حق بر ما پس آنچه بی اختیار ما بود از ما آن از حق بما تمامتر
از آن بود که باختیار ما بود از ما بحق - و النوم موهبة من الله تعالی علی المحبین - و آن عطا
بود از حق تعالی بر دوستان - و تعلق این مسئله بصحو و سکر است - و سخن اندران بتمامی گفته آمده
است - اما عجب است که جنید رضی الله عنه صاحب صحو بود - اینجا قوت مر سکر را کرده است
و همانا که اندران وقت مغلوب بوده است - و ناطق بر زبانش وقت بوده باشد - و نیز روا
باشد که بر ضد این باشد که خواب خود عین صحو باشد و بیداری عین سکر - زانچه خواب صفت
آدمی است - و تا آدمی اندر مطالعه اوصاف خود باشد بصحو منسوب باشد - و ناخفتن صفت
حق است - و چون آدمی در مطالعه صفت حق باشد بسکر منسوب بود و مغلوب باشد من رایتم

گروهی از مشایخ را که خواب را بر بیداری تفضیل نهادند بر موافقت جنید، زآنچه بود اولیا و
بزرگان و بیشتر از پیغمبران بخواب پیوسته است. و پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم از خدای عزوجل
ان الله تعالی یباهی بالعبد الذی نام فی سجوده. ویقول الله للملائکة انظروا الی عبدی
روحه فی محل النجوی. وبدنه علی بساط العبادة. خدای عزوجل مباهات کند به بنده که اندر
سجود بخسپد، و گوید فرشتگان را بنگرید اندر این بندهٔ من، که جانش با من اندر راز گفتن است و تنش
بر بساط عبادت. و نیز گفته است پیغمبر صلی الله علیه وسلم من نام علی الطهارة یؤذن لروحه
ان یطوف بالعرش. ویسجد لله تعالی هر که بطهارت بخسپد جان وی را دستوری دهند
که برو عرش را طواف کن. و خداوند را سجده کن. و اندر حکایات یافتم که شاه شجاع کرمانی چهل سال
بیدار بود، چون شبی بخفت حق تعالی را بخواب دید. و از پس آن پیوسته بخفتی. امید آن را. و
اندرین معنی قیس عامری گوید. شعر

وانی لاستغشی وما بی نعسة ... لعل خیالا منک یلقی خیالیا

و دیگر گروهی که بیداری را بر خواب تفضیل نهادندی بر موافقت علی بن سهل رضی الله عنه. زآنچه
وحی رسل و کرامات اولیا را به بیداری بوده است. و یکی گوید از مشایخ لو کان فی النوم
خیر لکان فی الجنة نوم. که اگر اندر خواب هیچ چیز خیر بودی، و یا مر محبت را و قربت را علت
بودی، بایستی تا اندر بهشت که سرای قربت است خواب بودی. چون اندر بهشت خواب
نباشد، دانستیم که خواب حجاب است. و ارباب لطائف گویند که چون آدم صلوات
الله علیه اندر بهشت بخفت، حوا از پهلوی چپ او پدید آمد، و همه بلاهای وی از حوا بود.
و نیز گویند که چون ابراهیم گفت مر اسمعیل را. یا بنی انی اری فی المنام انی اذبحک. اسمعیل
گفت یا پدر هذا جزاء من نام عن حبیبه لو لم تنم لما امرت بذبح الولد. این جزای کسی
است که بخسپد از دوست خود غافل. و اگر نخفتی نفرمودندی که پسر را باید کشت. پس خواب تو
مر ترا بی پسر گرداند و مرا بی جان. اما درد من یک ساعت باشد، و درد تو همیشه. و از شبلی
می آید رضی الله عنه که هر شب سکرهٔ نمک آب با میلی اندر پیش نهادی. و چون بخواب اندر
خواسته شدی میلی از آن در دیده کشیدی. و من که علی بن عثمان جلالی ام رضی الله عنه دیدم
پیری را که چون از ادای فرایض فارغ شدی بخفتی. و دیدم شیخ احمد سمرقندی را که به بخارا بود
چهل سال بوده است تا شب نخفته بود، و روز اندکی بخفتی. و رجوع این مسئله بدان باز گردد

که چون مرگ بنزدیک کسی دوست‌تر از زندگانی بود، باید تا خواب دوست‌تر از بیداری بود، و چون
زندگانی دوست‌تر از مرگ بود، باید که تا بیداری دوست‌تر از خواب باشد. پس قیمت مر آن را بود
که بی‌تکلف بیدار باشد، نه که قیمت آن را بود که بیداری گرداند؛ چنانکه رسول صلی الله علیه وسلم اگرچه
بدرجهٔ اعلیٰ رسانید، وی نه اندر خواب تکلف کرد و نه اندر بیداری. فرمان آمد: قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا
نِّصْفَهُ. و نیز قیمت مر آن را بود که بی‌تکلف خواب رود، و قیمت آن را بود که کش بخواباند؛ چنانکه خدای
عزوجل اصحاب الکهف را برگزید و بجمله اعلیٰ رسانید، و لباس کفر از گردن ایشان برکشید، و ایشان
نه اندر خواب تکلف کردند و نه اندر بیداری، تا حق تعالیٰ خواب بر ایشان افگند و دست اختیار
ایشان را بپرورد؛ چنانکه گفت: وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ
الشِّمَالِ. و این هر دو اندر حال بی‌اختیاری بود. و چون بنده بدرجتی رسد که اختیار وی بر
وی نماند و دستش از کل بریده گردد و همتش از غیر اعراض کند، اگر بخسپد و یا بیدار باشد بدان
صفت که باشد عزیز باشد. پس شرط خواب مرید آن باشد که اول خواب خود را چون آخر عهد
خواب خود داند، و از معاصی توبه کند، و خصمان را خشنود کند، و طهارتی پاکیزه کند، و بر دست
راست رو به قبله بخسپد، و کارهای دنیا راست کرده، نعمت اسلام را شکر کند، و شرط کند که اگر بیدار
شوم به سر معاصی نروم. پس هر که به بیداری کار خود ساخته باشد او را از خواب و یا از مرگ
باکی نباشد. و اندر حکایات مشهور است که آن پیر بنزد آن امامی که اندر رعایت جاه و کلاه
و رعونت نفس اندر مانده بود اندر آمد و گفت: یا فلان، می‌باید مرد. و ورا بدان سخن رنجی
پدید آمد که این مرد گدایی بر زبان با من این سخن می‌گوید. روزی گفت من [illegible]، و دیگر روز
آن پیر باز آمد. آن امام گفت: ای فلان، بیا بنشین. وی سجاده فرو کرد و بگسترانید و سر بر نهاد
و گفت: مردم. اندر حال جانش برآمد، و ورا از آن تنبیهی پدید آمد و دانست که این پیر ورا می‌گفت
که بیچ مرگ کن چنین که من کرده‌ام. و شیخ رضی الله عنه مریدان را ازین واداشتی که جز اندر حال
غلبهٔ نوم بخسپند، و چون بیدار شوند نیز نخسپند که خواب ثانی مریدان حق را حرام باشد. و بسیار
و خواب مرید را آفتی آید. و اندرین معنی سخن دراز آید. والله اعلم بالصواب

باب دیگر فی الکلام والسکوت

خداوند گفت عزوجل: وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّن دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا. و نیز خود گفت:

قول معروف۔ و نیز گفت قُولُوْا اٰمَنَّا۔ بدانکه گفتار خوب از حق به بنده فرمانست۔ چوں اقرار بخداوندی
وے۔ و ثنا گفتن بر وے۔ و خلق را بدرگاه وے خواندن۔ و نطق نعمتی بزرگ است از حق تعالیٰ به
بنده۔ و آدمی بداں ممتاز است از چیزہائے دیگر۔ و خداوند گفت عزّ وجل۔ وَلَقَدْ کَرَّمْنَا بَنِیْ اٰدَمَ۔
بیک قول مفسران اندریں معنی نطق است۔ پس ہر چند که گفتار از حق به بنده نعمتے ظاہر است آفت
آں نیز بزرگ است۔ که پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ اخوف ما اخاف علیٰ امتی اللسان۔ و در جملہ
گفتار چوں خمر است که عقل را مست کند۔ و مرد چوں اندر شرب آں افتاد نیز ہرگز بیروں نتواند آمد
و خود را از آں باز نتواند داشت۔ و چوں معلوم اہل طریقت شد که گفتار آفت است سخن جز بضرورت
نگفتند۔ یعنی در ابتدا و انتہائے سخن خود نگاه کردندے۔ اگر ہمه حق را بودے گفتندے۔ و الا خاموش بودندے از آنچه
معتقد بودند که خداوند عالم الاسرار است۔ و مدعیم اندر آنکه حق تعالیٰ را چنیں ندانند۔ بقول خدائے
عزّ وجل۔ اَمْ یَحْسَبُوْنَ اَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوٰىهُمْ بَلٰى وَرُسُلُنَا لَدَیْهِمْ یَكْتُبُوْنَ۔ آیا مے پندارند
که من نشنوم نہانیہائے ایشاں۔ بلے بشنوم۔ و ملائکه نیز بر ایشاں مے نویسند۔ و پیغمبر علیہ السلام
و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم مَنْ صَمَتَ نَجٰی۔ آنکه خاموش باشد نجات یابد۔ پس اندر خاموشی
فوائد و فتوح بسیار است۔ و در گفتن آفت بسیار۔ گروہے از مشائخ رحمہم اللہ سکوت را بر کلام
فضل نہادند۔ و گروہے کلام را بر سکوت ترجیح دادند۔ و از آنجمله جنید گفت رضی اللہ عنہ که
عبارات جملہ دعاوی است۔ و آنجا که اثبات معانی بود دعاوی ہدر باشد۔ و وقت باشد که سقوط
قول اندر حال اختیار معذور گردد۔ یعنی اندر حال تقیت اندر حال خوف۔ با وجود اختیار قدرت
بر قول۔ معذور نا گفتن شود۔ و انکار قولش مر حقیقت معرفت را زیاں ندارد۔ و ہیچ وقت بنده
بے معنی بمجرد دعوی معذور نباشد۔ و حکم او حکم منافقان باشد۔ پس دعوی بے معنی نفاق آید و
معنی بے دعوی اخلاص۔ لان من اثنی بنیانه علی بیان لا یستغنی عن اللسان۔ و من
اثنی بنیانه علی عیان استغنی فیما بینه و بین ربه من اللسان۔ یعنی چوں راه بر بنده گشاده
شد از گفتار مستغنی گشت۔ از آنچه عبارت مر اعلام غیر را باشد۔ و حق تعالیٰ جل جلاله بے نیاز است
از تفسیر احوال۔ و غیر وے خود کراست آں مگر که بدیشاں مشغول باید شد۔ و مؤکد ایں معنی است
قول جنید که گفت من عرف اللہ کل لسانه۔ آنکه حق را از دل شناخت زبانش اندر بیان باز ماند
که اندر عیان بیان حجاب نماید۔ و از شبلی مے آید که در مجلس جنید برپائے خاست۔ و بآواز بلند
گفت یا مرادی۔ و اشارت بحق تعالیٰ کرد۔ جنید گفت یا ابابکر اگر مراد تو حق است ایں اشارت

چرا کردی۔ کہ وے ازین مستغنی است۔ واگر مرادت نہ ویست خلاف چرا گفتی۔ کہ حق تعالی بقول تو علیم است۔ شبلی برگفتۂ خود استغفار کرد۔ وآن گروہے کہ کلام را بر سکوت فضل نہادند گفتند۔ کہ بیان احوال خود از حق بما امر است۔ کہ دعوی بمعنی قایم بود چہ اگر کسے ہزار سال بدل و سر عارف بیاشد وضرورتے مانع وے نباشد تا اقرار بمعرفتش نہ پیوستہ است۔ حکمش حکم کافران بود۔ وخداوند مومنانرا بجملگی شکر و حمد و ثنا فرمود۔ ورسول را گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ۔ وثنا و تحدث نعمت گفتار وے بود پس گفتار مامر تعظیم امر ربوبیت را باشد۔ وخداوند تعالے گفت۔ اُدْعُوْنِیْ اَسْتَجِبْ لَکُمْ ونیز گفت اُجِیْبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ۔ ومانند این ویکے گوید از مشایخ کہ ہر کرا بیانے نباشد از روزگار خود او را روزگار نباشد۔ کہ ناطق وقت تو ہم وقت تست۔ چنانکہ شاعر گوید۔ **شعر**

لسان الحال افصح من لسانی وصمتی عن سوالی ترجمانی

واندر حکایات یافتم کہ روزے ابوبکر شبلی در کرخ بغداد میرفت۔ یکے را دید از مدعیان کہ میگفت۔ السکوت خیر من الکلام۔ فقال الشبلی سکوتك خیر من الکلامك۔ وکلامی خیر من سکوتی۔ لان کلامك لغو۔ وسکوتك ہزل۔ وکلامی خیر من سکوتی۔ لان سکوتی حلم وکلامی علم۔ خاموشی بہتر از گفتار۔ شبلی گفت خاموشی تو بہتر از گفتار تو۔ زانچہ گفتار تو لغو است وخاموشی تو ہزل۔ وگفتار من بہتر از خاموشی من۔ زانچہ سکوت من حلم است۔ وکلام من علم۔ کہ اگر علم نگویم حلیم بران دارد۔ واگر حلم گویم علیم بدان دارد۔ وچون نگویم حلیم باشم چون بگویم علیم باشم۔ ومن گویم کہ علی بن عثمان جلابی ام رضی اللہ عنہ کہ کلامہا بر دو گونہ است۔ وسکوتہا بر دو گونہ۔ کلام یکے حق بود۔ ویکے باطل۔ وسکوت یکے حصول مقصود ومشاہدت۔ ودیگر غفلت پس ہر کسے را گر بیان خود باید گرفت اندر حال نطق وسکوت۔ اگر کلامش بحق بود گفتارش بہتر از خاموشی۔ واگر باطل بود خاموشی بہتر از گفتار۔ واگر از حجاب وغفلت بود گفتار بہتر از خاموشی۔ وعالمے اندرین سخنے سرگردانند۔ گروہے از مدعیان بدرو ہوس وعبارتے از معانی خالی بر دست گرفتہ اند۔ ومیگویند کہ گفتار فاضلتر از سکوت۔ وگروہے از جہال کہ مناره را از چاہ نشناسند۔ سکوت بجہل خود بازبستہ اند۔ ومیگویند کہ خاموشی بہتر از گفتار۔ واگر ہر دو چو یکدیگر باشند پس کرا تا فرا گفتار آرند۔ وکرا خاموش کنند۔ من نطق اصاب۔ او غلط۔ ومن انطق عصم من الشطط۔ ہر کہ بگوید یا خطا گوید یا صواب۔ وہر کرا بگفتار آرند از خطا و

عقل نگاہدارندش۔ چنانکہ ابلیس گفت لعنۃ اللہ علیہ۔ انا خیرٌ منہ۔ و آدم را گویا نید ند۔ ربنا ظلمنا انفسنا۔ پس واعیان ایں طریقت اندر گفتار خود ماذون و مضطر باشند۔ و اندر خاموشی شرم زدہ و بیچارہ۔ من کان سکوتہ حیاکان کلامہ حیوٰۃ۔ آنرا کہ خاموشی از حیا بود۔ کلامش مردلہا را حیات باشد۔ زانچہ گفتارشاں از دیدار بود۔ و گفت بے دیدارش زند و ایشاں خوار بود۔ و ناگفتن دوست تراز گفتن دارند۔ تا باخود باشند۔ و چوں غائب شوند۔ خلق مرقول ایشاں را بجان نگارند۔ از اں بود کہ آں پیر گفت رضی اللہ عنہ۔ من کان سکوتہ لہ ذھبا کان کلامہ لغیرہ مذھبا۔ پس باید تا طالب ربانی را کہ خوضش اندر عبودیت بود خاموش کنند۔ تا زبانے کہ لطفش بربوبیت بود بگفتار آید۔ و عبارت صبا ند دلہائے مریداں شود۔ و ادب اندر گفتار آنست کہ بے امر نگوید۔ و جز اندر امر نگوید۔ و اندر خاموشی آنکہ جاہل نباشد۔ و بجہل راضی نباشد و غافل نہ۔ و مرید باید کہ اندر سخن پیراں دخل و تصرف نکند۔ و عبارت غریب و پریشان نیاورد۔ و بداں زبان کہ شہادت گفتہ است و بتوحید مقرآمدہ دروغ و غیبت نگوید۔ و مسلماناں را نرنجاند۔ و درویشاں را بنام مجرد نخواند۔ و تا چیزے از وے نپرسند نگوید۔ پس سخن گفتن ابتدا نکند۔ و شرط خاموشی درویش آں بود۔ کہ بر باطل خاموش نباشد۔ و شرط گفت آنکہ جز حق نگوید۔ و ایں اصل را فرع بسیار است۔ و لطائف بیشمار۔ اما من بریں مقدار بسندہ کردم۔ تا کتاب مطول نشود۔ واللہ اعلم بالصواب۔

باب آدابھم فی السوال

خداوند گفت عزوجل۔ لا یسالون الناس الحافا۔ سوال بالحاح نکنند مردم را۔ و چوں کسے از ایشاں سوال کند۔ منع نکنند۔ چنانکہ خدائے تعالیٰ فرمود مر پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم۔ واما السائل فلا تنھر۔ و تا توانند سوال جز از خداوند تعالیٰ نکنند۔ و غیر وے را در محل سوال ننہند۔ کہ سوال اعراض باشد از حق بغیر حق۔ و چوں بندہ از حق تعالیٰ اعراض کرد بیم باشد کہ او را ہم اندر محل اعراض بگذارد۔ یا قسم کہ یکے از اہل دنیا مر رابعہ عدویہ را گفت۔ کہ یا رابعہ چیزے بخواہ از من۔ تا مرادت حاصل کنم۔ وے گفت اے ہذا من شرم دارم کہ از خالق دنیا دنیا خواہم۔ شرم ندارم از چوں خودشتی چیزے خواہم۔ گویند کہ اندر وقت ابومسلم صاحب دعوت درویشی را بیگناہ تہمت دزدی بکرفتند۔ و بچہار طاق مر او را باز داشتند۔ چوں شب اندر آمد۔ ابومسلم پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم بخواب دید کہ او را گفت۔ یا ابامسلم مرا خداوند تعالیٰ بتو فرستادہ است۔ کہ دوستی از دوستان من بے جرم اندر زندان

نشنت۔ برخیز و وے را بیروں آر۔ ابو مسلم از خواب برجست۔ و سر و پا برہنہ بدر زنداں دوید۔ و بفرمود
تا در زنداں بکشادند۔ آں درویش را بیروں آوردند۔ از وے عذر خواست۔ و گفت حاجتے بخواہ۔
درویش گفت ایہا الامیر کسیکہ او خداوندے دارد چنیں۔ کہ بہ نیم شب ابو مسلم را از بستر برانگیزاند
و بفرستد۔ تا او را از بلا برہانند۔ روا باشد کہ او از دیگراں سوال کند۔ و حاجت خواہد۔ ابو مسلم گریاں
شد۔ و آں درویش از پیش او برفت۔ و باز گروہے دیگر گویند۔ روا باشد درویش را کہ از خلق سوال
کند۔ کہ حق تعالیٰ میگوید۔ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا۔ میگوید سوال کنید و اندراں الحاح مکنید۔
و رسول صلی اللہ علیہ وسلم نیز سوال کردہ است کارہائے اصحاب را۔ و ما را نیز گفت اُطلبوا الحوائج
عند حسان الوجوہ۔ و دیگر مشائخ رحمہم اللہ سہ علت سوال کردن روا داشتہ اند۔ یکے مر فراغت
دل را کہ لابد باشد۔ کہ گفتہ اند کہ ما دو گروہ را قیمت ننہیم۔ کہ روز و شب اندر انتظار آں گذاریم۔ و
چند آں حاجتے نباشد۔ ما را بخداوند اندر حال اضطرار۔ زانچہ ہیچ مشغولی چوں شغل طعام و انتظار
آں نیست۔ و از آں بود کہ چوں بایزید مر شقیق را پرسید۔ دراں حال کہ بزیارت وے آمدہ
بود۔ از حال شقیق مرید گفت او از خلق فارغ شدہ است۔ و بر حکم توکل نشستہ۔ بایزید رحمۃ
اللہ علیہ گفت۔ چوں باز گردی بگوئے او را کہ نگر۔ تا دیگر خدائے را بدو گردہ نان نیازمائی۔ چوں
گرسنہ گردی دو گردہ نان از ہمجنسان خود بخواہ۔ باز تا سر توکل بیکسو نہ۔ تا آں شہر و ولایت
از شومی معاملت تو بزمین فرو نشود۔ و دیگر مر ریاضت نفس را سوال کردہ اند۔ تا ذل آں
بکشند۔ و رنج بر دل خود نہند۔ و قیمت خود بدانند۔ کہ ایشاں مر کسے را بچہ مے آیند۔ تا تکبر نکنند
و رنج نہ بینند۔ نہ دیدی کہ چوں شبلی بجنید آمد رحمہما اللہ۔ جنید گفت یا ابا بکر ترا نخوت کج آں اندر
سر است۔ کہ من پسر حاجب الحجاب خلیفہ ام۔ و امیر سامرہ از تو ہیچ کارے نیاید۔ تا ببازار بیروں
نشوی۔ و از ہر کہ بینی سوال نکنی۔ تا قیمت خود بدانی۔ چناں کرد ہر روز بازارش سست تر بود
تا ششم سال بدرجہ رسید۔ کہ اندر ہمہ بازار گشت۔ و کس چیزے ندادش۔ باز آمد۔ و با جنید
گفت۔ جنید گفت یا ابا بکر اکنوں قیمت خود بداں۔ کہ خلق را ہیچ چیزے نیرزی۔ دل اندر ایشاں
مبند۔ و ایشاں را از ہیچ چیز مگیر۔ و ایں معنی ریاضت را بود نہ کسب را۔ و از ذوالنون مصری
روایت کردہ اند کہ گفت رفیقی داشتم موافق خدائے تعالیٰ۔ او را پیش خواست۔ و از نعمت
دنیا بنعمت عقبے رسانیدش۔ او را بخواب دیدم گفتم کہ خدائے تعالیٰ با تو چہ کرد۔ گفت مرا بیامرزید
گفتم بچہ خصلت۔ گفت مرا برپا کرد۔ و گفت اے بندۂ من بسیار قل۔ و رنج سفلگان۔

و بخیلاں کشیدی- و دست پیش ایشاں دراز کردی- و اندراں صبر کردی- ترا بدل بخشیدم- و سه دیگر
حرمت حق را از خلق سوال کردند- همه مالهائے دنیا از آنِ حق تعالی دانستند- و همه خلقاں را وکیلان
وے دیدند- و آں چیزے که بنصیب نفس ایشاں بازگشت از حق تعالی نخواستند- و از وکیل وے بخواستند
و سخن خود با وے گفتند- و اندر نظر شاهد چوں بنده بایست خود بوکیل عرضه کند بحرمت و طاعت نزدیکتر
ازاں بود- که بر خداوند- پس سوالِ شاں از جمیع علامت حضور و اقبال خود بود به حق نه غیبت بود- و
اعراض از حق- و یافتم که یحیی بن معاذ را دخترے بود- روزے مادر را گفت مرا فلاں چیزے باید- مادرش
گفت از خدائے بخواه- گفت اے مادر من شرم دارم- که بایست نفسانی خود از وے بخواهم- و آنچه تو
دهی هم از آنِ وے بود- و روزی مقدر من باشد- پس آداب سوال آں باشد- که اگر مقصود سوالی
برآید خرم تر ازاں نباشی- که بر نیاید- و خلق را اندر میانه نه بینی- و از زنان و از اصحاب اسواق سوال نکنی
و راز خود جز بآں نگوئی که بر حلالی مال وے موثق باشی- و تا توانی سوال بر نصیب خود نکنی- و ازاں تجمل
و کدخدائی نسازی- و آنرا ملک نگردانی- و مر حکم وقت را باشی- و حدیث فردا را بر دل نگذاری- تا بهلاک
جاودانی ماخوذ نگردی- و خدائے تعالی را بر دام گدائی خود نه بندی- و از خود پارسائی پیدا نکنی- که تا ترا از
راه پارسائی چیزے بیش دهند- یافتم پیرے را که از محتشمان متصوفه بود- از بادیه برآمد فاقه زده- و رنج
انقطاع راه کشیده- ببازار کوفه اندر آمد- و گنجشکے را بر دست نشانده میگفت- از برائے ایں گنجشک
چیزے دهید- گفتند اے پیرا ایں چه میگوئی- گفت محال باشد که من گویم از بهر خدائے مرا چیزے دهید
بدنیا- شفیع جز حقیرے را نکنند- ایں اندکیست از بسیار آنچه اندریں باب شرط است مختصر کردم
مر خوف تطویل را- والله اعلم۔

باب آدابهم فی التزویج والتجرید وما یتعلق بها

خدائے گفت عزوجل- هُنَّ لِبَاسٌ لَّکُمْ وَ اَنْتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ- و رسول گفت صلی الله علیه
وسلم- تناکحوا تکثروا فانی اباهی بکم الامم یوم القیامة ولو بالسقط- و نیز گفت ان اعظم النساء
برکة اقلهن مؤنة و احسنهن وجوها و احسنهن فروجا- و ایں از صحاح اخبار است که در
جمله نکاح مباح است بر جملگی مردان و زنان و فریضه بر آنکه از حرام نتواند پرهیزیدن و سنت مر آنرا
که حق عیال بتواند گذارد- و از مشایخ ایں قصه گروهے گویند- که تزویج مر دفع شهوت را باید- و
کسب مر فراغت دل را- و گروهے گفتند که مر اثبات نسل را باید تا فرزندے باشد- و چوں فرزند بود

اگر پیش از پدر رازِ دنیا بشود شفیع پدر باشد۔ واگر پدر پیش از وے شود دعا گوئے بماند۔ و اندر خبر است کہ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ مر ام کلثوم راکہ دختر فاطمہ بنت محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم ورضی اللہ عنہا بود خطبہ کرد۔ از پدرش علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہ، وبخواست۔ وعلی گفت او بس خورد است وتو مرد پیری و مرا نیت است۔ کہ او را بہ برادر زادہ خود خواہم داد۔ عبداللہ بن جعفر عمر کس فرستاد کہ یا ابا الحسن اندر جہان زنان بزرگ بسیار اند۔ و مرا دمن از ام کلثوم نہ دفع شہوت است۔ بلکہ اثبات نسل است۔ کہ از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم شنیدم۔ کہ گفت کل نسب وحسب ینقطع بالموت الا نسبی وحسبی۔ ویروی کل سبب ونسب ینقطع الا حسبی ونسبی۔ اکنون مر اسبب ہست باید م تا نسب نیز باشد۔ تا ہر دو طرف بمتابعت وے محکم گردانیدہ باشم۔ علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ام کلثوم را بہ عمر داد۔ و زید بن عمر داد وے بیامد رضی اللہ عنہ۔ و پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ تنکح النساء علی اربعۃ علی المال والحسب والحسن والدین فعلیکم بذات الدین۔ فانہ ما استفاد امرء بعد الاسلام خیر من زوجۃ مؤمنۃ موافقۃ لیسرہا اذا انظر الیہا۔ بہترین فوائد وزوائد از پس اسلام زن مؤمنہ موافقہ باشد۔ تا بدو انس گیرد مر مومن واندر دین بصحبت وے قوتے یابد۔ واندر دنیا ہوا نسبتے کہ ہمہ وحشتہا اندر تنہائی است۔ و ہمہ راحتہا اندر صحبت۔ و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم گفت الشیطان مع الواحد۔ وبحقیقت مرد یا زن چوں تنہا باشد قرین وے شیطان بود۔ کہ شہوت را اندر پیش دل وے مے آراید۔ وہیچ صحبت اندر حکم حرمت وامان چوں زنا شوی نباشد۔ اگر مجانست وموافقت باشد۔ وہیچ عقوبت وشغولی چنداں نبود۔ کہ چوں زن ناجنس باشد۔ پس درویش را باید کہ نخست اندر کار خود تامل کند۔ وآفتہا تجرید۔ واز اں تزویج اندر پیش دل صورت کند۔ تا دفع کدام آفت بر دلش سہل تر بود۔ متابع آں باشد۔ کہ در جملہ تجرید دو آفت است۔ یکے ترک سنتے از سنن۔ و دیگر پروردن شہوتے اندر دل۔ وخطر بودن اندر حرام۔ و تزویج را نیز دو آفت است۔ یکے مشغولی دل بغیر۔ و دیگر شغل تن از برائے حظ نفس۔ واصل ایں مسئلہ بعزلت وصحبت باز گردد۔ آنکہ صحبت اختیار کند با خلق او را تزویج شرط باشد۔ وآنکہ عزلت جوید از خلق او را تجرید زینت بود۔ وپیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم۔ سیروا اسبق المفردون۔ یعنی بروید کہ مفردان بر شما سبقت کردند۔ وحسین بن ابی الحسن بصری گوید نجا المخفون وھلک المثقلون۔ از ابراہیم خواص مے آید کہ گفت بدیہی اندر آمدم بقصد زیارت بزرگے کہ آنجا بود۔ وچوں بخانہ وے رفتم خانہ دیدم

پاکیزه. چنانکه معبد جای اولیا بود. و اندر وی دو محراب ساخته. در یک محراب آن پیر نشسته. و
اندر محراب دیگر عجوزه پاکیزه. و هر دوشان نشسته. و هر دو ضعیف گشته از عبادت بسیار. با آمدن
من شادی بسیار نمودند. و سه روز آنجا بودم. و چون باز خواستم گشت پرسیدم از آن پیر که این
عفیفه ترا چه باشد. گفت از یک جانب دختر عم. و از دیگر جانب عیال من. گفتم اندرین سه روز سخت
بیگانه وار دیدم. تا اندر صحبت. گفت آری شصت و پنج سال هست تا چنانست. گفتم که علت این مرا
بگوی. گفت بدانکه ما در کودکی عاشق یکدیگر بودیم. و پدر وی ورا بمن نمی داد. که دوستی ما مر
یکدیگر را معلوم وی گشته بود. مدتی رنج آن بکشیدیم. تا پدر وی وفات یافت. پدر من عم وی
بود و ورا بمن داد. چون آن شب ابتدا بیکدیگر رسیدیم. وی مرا گفت دانی که خدای تعالی با ما چه
نعمت کرامت کرده است. که ما را بیکدیگر رسانید. و دلهای ما را از ابتلاء و آفتهای ناخوب
فارغ کرد. گفتم بلی. گفتا پس امشب خود را از هوای نفس باز داریم. و مراد خود زیر پای
آریم. و مر خدای را عبادت کنیم. شکر این نعمت را. گفتم صواب آید. دیگر شب همان گفت.
سه دیگر شب من گفتم کنون دو شب برای تو شکر بگذاردیم امشب از برای من نیز عبادت
کنیم. کنون شصت و پنج سال است. که ما آره و با یکدیگر را نه بپیچیم بحکم ملامت. و همه عمر
اندر شکر نعمت میگذاریم. پس چون درویشی صحبت اختیار کند. باید تا قوت آن مستوره از حلال
سازد. و مهرش از حلال گذارد. و تا از حقوق خداوند و از امر وی چیزی باقی مانده باشد بحظ نفس
خود مشغول نشود. و چون اوراد خود بگذارد. و قصد فراش وی کند. چنین و مراد خود را اندر خود
کشد. و با خداوند تعالی بر وجه مناجات بگوید. بار خدایا تو شهوت اندر خاک آدم سرشتی مر آبادانی
عالم را. و اندر علم خود خواستی که مرا این صحبت باشد. یا رب این صحبت من دو چیز را گردان. یکی مر
حرص حرام را بحلال. و دیگر فرزند ولی و رضی مرا ارزانی دار. نه فرزندی که دل من از تو مشغول کند.
و از سهل بن عبدالله تستری می آید که ورا پسری بیامد. هر گاه که کودکی از مادر طعام خواستی مادرش
گفتی از خدای خواه. اندر محراب شدی. و سجده کردی. مادرش آن مراد اندر نهان بدو دادی.
بی آنکه وی بدانستی که آن مادر داده است. تا خوی بدرگاه حق گیرد. روزی از دبیرستان اندر
آمد. و مادرش حاضر نبود. و سر بسجده نهاد خدای تعالی آنچه بایست اوبود پدیدار آورد. مادر اندر آمد
و آن بدید. گفت ای پسر این از کجاست. گفت از آنجا که هر بار بود. چون زکریا صلوات الله علیه
بنزدیک مریم رضی الله عنها اندر آمدی. بتابستان میوه زمستانی دیدی. و بزمستان میوه

تا بستاند و بدید. بر وی تعجب پرسید. انّی لکِ هذا قالت هو من عند الله. وی گفت این از بهشتی
خداست. باید که استقبال صحبت مرد درویش را اندر طلب دنیا و حرام و شغل دل نیفگند، که هلاک درویش اندر
خرابی دل وی بود چنانکه خرابی توانگر اندر خرابی سرای و خانمان. پس آنچه توانگر را خراب شود آنرا
عوض نباشد. و اندر زمانه ناممکن نگردد که کسی را زنی موافقه باشد بی طلب زیادت و فضول و
طلب محال. و از آن بود که گروهی تجرید و تخفیف اختیار کردند. و رعایت آن خبر بر دست گرفتند
که پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم خیر الناس فی آخر الزمان خفیف الحاذ. قیل یا رسول الله و ما
خفیف الحاذ. قال الذی لا اهل له ولا ولد له. و نیز گفت سیروا سبق المفردون. پس باید که مفردان
پیش‌تا سبقت گرفتند. و اجماع مشایخ این طریقت بر آنکه بهترین و فاضل‌ترین مجردانند اگر دل ایشان
از آفت خالی باشد و طبع‌شان از ارادت ارتکاب معاصی و شهوات معرض. و عوام در ارتکاب
شهوت خبر مر وی را که پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم حبّب الیّ من دنیاکم ثلث الطیب و النساء
وجعلت قرة عینی فی الصلوة. حجت سازند. و گویند چون زنان محبوب وی باشند تا تزوّج
فاضل‌تر باشد. گوییم که پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم لی حرفتان الفقر و الجهاد. پس چرا دست از
حرفت میدارند اگر آن محبوب وی بیست این حرفت است. پس بحکم آنکه مر هواتان را بدان سبیلی بیشتر
است مر هوای خود را محبوب پیغمبر خواندن محال باشد. کسی پنجاه سال متابع هوای خود بوده باشد و
پندارد که متابع سنت است. او بر غلط عظیم باشد. و در جمله نخستین فتنه که بر سر آدم علیه السلام مقدر
بوده است هم اصل آن زنی بود اندر بهشت. و نخستین فتنه که اندر دنیا پدیدار آمد هم سبب آن زنی
بود یعنی فتنهٔ هابیل و قابیل. و چون خداوند تعالی خواست که عذاب کند هم سبب آن زنی بود.
و الی یومنا هذا همه اسباب فتنه‌های دینی و دنیاوی زنانند. و پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم
ما ترکت بعدی فتنة اضر علی الرجال من النساء. هیچ فتنه نگذاشتم پس از خود زیانکارتر بر مردان
از زنان. پس فتنهٔ ایشان اندر ظاهر چنین است. اندر باطن خود چگونه باشد. و من که علی بن عثمان
الجلابی ام رضی الله عنه از پس آنکه مرا حق تعالی یازده سال از آفت تزوّج نگاه داشته بود هم تقدیر
کرد تا بفتنه اندر افتادم. و ظاهر و باطنم اسیر پری صفتی گشت بی آنکه رویت بود. و یک سال
مستغرق آن بودم. چنانکه نزدیک بود که دین بر من تباه شود. تا حق تعالی بکمال لطف و تمام
فضل خود عصمت را باستقبال دل بیچارهٔ من فرستاد. برحمت خلاصی ارزانی داشت. والحمد
لله علی جزیل نعمائه. و در جمله قاعدهٔ این طریقت بر تجرید نهاده‌اند. چون تزویج آمد حال دیگرگون

شد۔ وہیچ لشکر نیست غارتگر از عساکر شہوت الاکہ آتش آنرا باجتہاد بتواند نشاند۔ از آنچہ آفتے کہ از تو خیزد آلت دفع آں ہم تو باشد۔ غیرے نیاید۔ تا آں صفت از تو زائل شود۔ و زوال شہوت بدو چیز باشد۔ یکے آنکہ اندر تحت تکلف درآید۔ و دیگر آنکہ از دائرۂ کسب و مجاہدت بیروں باشد۔ اما آنچہ اندر تحت تکلف مقدور آدمی است۔ آں گرسنگی باشد۔ و آنچہ از تکلف بیرونست۔ یا خوفی مقلقل است۔ ویا محبتے صادق۔ کہ بتفاریق ہم جمع شود۔ و محب سلطان خود اندر اجزائے جسد پراگندہ کند۔ و جملہ حواس را از وصف ایشاں معزول کند۔ و کل بندہ را جا اگرداند۔ و ہزل را از وے فانی گرداند۔ و احمد حماد سرخسی کہ بماوراء النہر رفیق من بود مردے محتشم بود۔ ویرا گفتند ترا حاجت آید بہ تزویج۔ وے گفت نہ۔ گفتند چرا۔ گفت زانچہ من اندر روزگار خود یا غائب باشم از خود۔ یا حاضر بخود۔ چوں غائب باشم خود از کونین یادم نیاید۔ و چوں حاضر باشم نفس خود را چناں دارم۔ کہ چوں نانے بیابد پندارد۔ کہ ہزار حور یافتم۔ پس شغل دل کارے عظیم باشد۔ بہرچہ خواہی گو باش۔ و گروہے گفتند کہ ما نیز اختیار خود از ہر دو حال منقطع کنیم۔ تا از حکم و تقدیر پردۂ غیب چہ ظاہر شود۔ اگر تجرید نصیب ما آید اندراں بعفت کوشیم۔ و اگر تزویج بود متابع سنت باشیم۔ و بفراغ دل کوشیم کہ چوں داشت حق پایندہ باشد۔ تجرید بندہ چوں تجرید یوسف علیہ السلام بود۔ در بلائے زلیخا۔ کہ اندر حال قوت بمراد از مراد خود روئے بگردانید۔ و بقہر ہوا و رویت عیوب نفس خود مشغول شد۔ اندراں وقت کہ زلیخا با وے خلوت کرد۔ و تزویج وے چوں تزویج ابراہیم بود۔ از غایت اعتمادے۔ کہ ویرا با حق تعالیٰ بود شغل اہل را شغل او نداشت۔ تا چوں سارہ رشک پیدا کرد۔ و تعلق بغیرت کرد۔ ابراہیم ہاجرہ را برگرفت۔ و بوادی غیر ذی زرع برد۔ و بخداوند سپرد۔ و روئے از ایشاں بگردانید۔ تا حق تعالیٰ بداشت خود ایشاں را بپرورد۔ چنانکہ خواست پس ہلاک بندہ نہ اندر تزویج و تجرید است۔ کہ بلائے او اندر اثبات اختیار۔ و متابعت ہوائے خود است۔ و شرط آداب متاہل آنست۔ کہ اوراد روئے از اوراد وے فوت نشود۔ و احوال ضائع نہ۔ و اوقات شولیدہ نہ۔ و با اہل خود شفیق باشد۔ و نفقہ حلال سازدش۔ و از برائے ادائے نفقہ وے رعایت ظلمہ و سلاطین نکند۔ تا اگر فرزندے باشد بشرط باشد۔ و اندر حکایات معروفست کہ احمد بن حرب نیشاپوری رضی اللہ عنہ روزے با جماعتے از رؤسا و سادات نیشاپور کہ بسلام او آمدہ بودند نشستہ بود۔ کہ آں پسر شراب خوارش سرمست و رود زناں و سرود گویاں اندر آمد۔ و بدیشاں برگذشت بہ بیحرمتی۔ و از کسے نیندیشید آں جملہ متغیر شدند۔ احمد آں معنی اندر ایشاں بدید۔ گفت شمارا چہ

بود که تغیّرے پدید آمد۔ گفتند بر گذشتن این پسر برین حال بر تو ما تشویر زده شدیم۔ و وے از تو
نبید نشنید۔ احمد گفت وے معذور است۔ زانچه شبے ما را از خانهٔ همسایه چیزے آوردند خوردنی
من و عیال من از آن بخوردیم۔ آن شب ما را صحبت بود این فرزند از آن پیوست۔ و ثواب به ما
افتاد و ورا و ما بشد۔ چون بامداد شده بود تتبع حال خود کردیم۔ و بدان همسایه باز گشتیم تا آنچه
فرستاده بود از کجا بود۔ و گفت از عروسی آورده بودند۔ چون نگاه کردیم از خانهٔ سلطانے رفته
بود۔ و شرط آداب تجرد آنست که چشم را از ناشائست نگاه دارد۔ و تا دیدنی نه بیند و تا شنودنی
نشنود۔ و تا اندیشیدنی نیندیشد۔ و آتش شهوت بگرسنگی بنشاند۔ و دل از دنیا و مشغولے
حوادث نگاه دارد۔ و مر هوائے نفس را علم و الهام نگوید۔ و تلبیس شیطان را تاویل نسازد۔
تا بنزدیک طریقت مقبول باشد۔ این است اختصار آداب صحبت و معاملت۔ والله اعلم۔

کشف الحجاب العاشر فی بیان منطقهم وحدود الفاظهم وحقائق معانیهم

بدان اسعدک الله تعالیٰ که مر اهل هر صنعتے را و ارباب هر معاملتے
را با یکدیگر اندر بیان اسرار خود عبارتے است۔ و کلماتے که بجز ایشان معنی آن ندانند۔ و مراد اندر
وضع آن عبارات دو چیز باشد یکے حسن تفهیم۔ و تسهیل غوامض را تا بفهم مرید نزدیکتر
باشد۔ و دیگر کتمان سر را از کسانیکه اهل آن علم نباشند۔ و دلائل این واضح است۔ چنانکه اهل
لغت مخصوص اند بعبارات موضوع خود۔ چون فعل ماضی و فعل مستقبل و صحیح و معتل و اجوف
و لفیف و ناقص و آنچه بدین ماند۔ و اهل نحو مخصوص اند بعبارات موضوع خود۔ چون رفع
و ضم و نصب و فتح و خفض و کسر و جزم و جر و منصرف و لا ینصرف و آنچه بدین ماند۔ و
اهل عروض مخصوص اند بعبارات موضوع خود۔ چون بحور و دوائر و سبب و وتد و فاصله
و آنچه بدین ماند۔ و محاسبان مخصوص اند بعبارات موضوع خود۔ چون فرد و زوج و ضرب
و قسمت و کعب۔ و جذر و اضافت و تضعیف و تنصیف و جمع و تفریق و آنچه بدین ماند۔ و
فقها مخصوص اند بعبارات موضوع خود چون علت و معلول و قیاس و اجتهاد و دفع و الزام
و آنچه بدین ماند۔ و محدثان مخصوص اند بعبارات موضوع خود۔ چون مسند و مرسل و آحاد و متواتر
و جرح و تعدیل و آنچه بدین ماند۔ و متکلمان مخصوص اند بعبارات موضوع خود چون عرض
و جوهر و کل و جزو و جسم و حادث و حیز و تحیز و هیولی و آنچه بدین ماند پس این طائفه را نیز الفاظ
موضوع است مر مکنون و ظهور سخن خود را تا اندر طریقت خود بدان تصرف کنند۔ و آنرا که

خواهند مقصود خود باز نمایند۔ و از آنکه خواهند پوشانند۔ پس من بعضی ازین کلمات را بیانی مشرح
بیارم۔ و فرق کنم که بیانِ کلمه و کلمه مرادِ شان از آن چه چیز باشد تا ترا و خوانندگانِ این کتاب
را فائده تمامتر شود۔ و مراد های نیک حاصل آید ان شاء الله عز و جل۔ فمن ذالک الحال والوقت
والفرق بینهما۔ وقت اندر میانِ این طائفه معروفست۔ و مشایخ را اندرین سخن بسیار است
و مرادِ من اثباتِ تحقیق است۔ و نه تطویلِ بیان۔ پس وقت آن بود که بنده بدان از ماضی و مستقبل
فارغ شود۔ چنانکه واردی از حق بدلِ او پیوندد۔ و سر او را بدان مجتمع گرداند۔ چنانکه اندر کشف
آن مجتمع شوند نه از گذشته یاد آیدش۔ و نه از نا آمده۔ پس همه خلق را اندرین دست نرسد۔ و
ندانند که سابقهٔ ما برچه رفت۔ و عاقبتِ ما برچه خواهد بود۔ جز خداوندانِ آن وقت را که گویند
علم ما بر عاقبت و سابقت را ادراک نتواند کرد۔ ما را اندر وقت با حق تعالی خوش است۔ که اگر
بفردا مشغول گردیم۔ و یا اندیشهٔ آن بدل گذاریم۔ از وقت محجوب شویم۔ و حجاب پراگندگی عظیم
باشد۔ پس هرچه دست بدان نرسد اندیشهٔ آن محال باشد۔ چنانکه بوسعید خراز رضی الله عنه گوید
که وقتِ عزیزِ خود را جز بعزیزترین چیزها مشغول مکن۔ و عزیزترین چیزهای بنده شغل باشد
بین الماضی والمستقبل۔ و رسول گفت صلی الله علیه وسلم۔ لی مع الله وقت لا یسعنی فیه
ملک مقرب ولا نبی مرسل۔ مرا با خدای تعالی وقتی است که اندران وقت هژده هزار عالم
را بر دلِ من گذر نباشد۔ و در چشم من خطر نه۔ و از آن بود که چون شب معراج زینتِ ملکِ زمین
و آسمان را بروی عرضه کردند۔ بهیچ چیز باز ننگریست۔ تا خداوند گفت عز و جل۔ مَا زَاغَ الْبَصَرُ
وَمَا طَغٰی۔ از آنچه مصطفی صلی الله علیه وسلم عزیز بود۔ و عزیز را جز بعزیز مشغول نکنند۔ پس اوقات
موحد دو وقت باشد۔ یکی اندر حالِ فقد۔ و دیگر اندر حالِ وجد۔ یکی در محلِ وصال۔ و یکی در
محلِ فراق۔ و اندر هر دو وقت او مقهور باشد۔ از آنچه در وصل وصلش بحق باشد۔ و در فصل فصلش
هم بحق۔ و اختیار و اکتساب وی اندران میانه ثبات نیابد تا او را وصفی بتوان کرد۔ و چون
دستِ اختیار بنده از روزگار وی بریده شود۔ آنچه کند زیبندهٔ وقت باشد۔ و از جنید می آید
که گفت درویشی دیدم اندر بادیه در زیر مغیلانی نشسته۔ اندر جایی صعب و با مشقت۔ گفتم
ای برادر ترا چه چیز اینجا نشانده است بدین ساکنی اندرین جایی بدین صعبی۔ گفت بدانکه مرا وقتی
بود اینجا ضائع شده است۔ اکنون بدینجا نشسته ام۔ و اندوه با کم۔ گفتم چند گاهست تا اینجایی۔ گفت
دوازده سال است۔ کنون شیخ همتی در کار من کند۔ تا باشد که مرادِ خود برسم۔ و وقتِ خود باز یابم۔ جنید رح

گفت من برفتم و حج بکردم، واورا دعا کردم اجابت شد۔ و وے بمراد خود برسید۔ چوں باز آمدم ویرا دیدم هما بجانشسته۔ گفتم اے جوانمرد کنوں کہ وقت بازیافتی چرا ازینجا فراز نشوی۔ گفت ایها الشیخ جائیکه من آنجا را ملازمت کردم۔ کہ محل وحشت بود۔ و سرمایہ آنجا گم کردہ بودم۔ روا باشد کہ اکنوں جاے را کہ سرمایہ آنجا بازیافتم۔ و محل انس منست بگذارم۔ شیخ بسلامت برود۔ کہ من خاک خویشتن را با خاک ایں جایگاہ برخواہم آمیخت۔ تا بقیامت سر ازیں خاک برآرم۔ کہ پایۂ انس و محل سرور منست۔ **شعر**

فکل امرئ یولی الجمیل محبب وکل مکان ینبت العز طیب

پس چیزے کہ حکم آں اندر تحت کسب آدمی اندر نیاید۔ تا بتکلف حاصل کند۔ بہ بازار نفروشند تا جان عوض آں بدہد۔ و وے را اندر جلب و رفع آں ارادت نبود۔ و ہر دو طرف وے اندر رعایت آں متساوی بود۔ و اختیار بندہ اندر تحقیق آں باطل۔ و مشایخ گفتہ اند کہ الوقت سیف قاطع۔ ازانکہ صفت شمشیر بریدن است۔ و صفت وقت نیز بریدن۔ وقت بیخ مستقبل و ماضی بود۔ و اندوہ وے و فردا از دل محو کند۔ پس صحبت شمشیر باخطر بود۔ اِمّا ھٰلِكٌ وَ اِمّا مٰلِكٌ۔ یا ملک گرداند۔ یا ہلاک گرداند۔ اگر کسے ہزار سال شمشیر را خدمت کند۔ و کتف عزیز خود را حائل او سازد۔ اندر حال بریدنش تمیز نکند۔ میان گردن صاحب خود۔ و ازاں غیر وے۔ ازانچہ صفت وے قہر است۔ باختیار کردن صاحب وے قہر از وے زائل نشود۔ و حال وے از وے بود بہ وقت۔ کہ او را مزین کند۔ چنانکہ روح مر جسد را۔ و لا محالہ وقت بحال محتاج باشد۔ کہ صفائی وقت بحال باشد۔ قیامش بداں بود۔ پس چوں صاحب وقت صاحب حال شود۔ تغیر از وے منقطع شود۔ و اندر روزگار خود مستقیم شود۔ کہ تا وقت بیحال بود زوال روا بود۔ چوں حال بدو پیوست جملہ روزگارش وقت گردد۔ و زوال بر آں روا نباشد۔ و آنچہ آمد شد نماید از تکون و ظہور بود۔ چنانکہ پیش ازیں مر صاحب وقت را نازل وقت بود۔ و تمکن را غفلت روا بود۔ و بر صاحب غفلت اکنوں نازل حال باشد۔ و تمکن وقت۔ زانچہ بر صاحب وقت غفلت روا بود۔ و بر صاحب حال روا نباشد۔ و گفتہ اند۔ الحال سکوت اللسان۔ فی فنون البیان۔ زبان صاحب حال از بیان حالش ساکت بود۔ و معاملتش بتحقیق حالش ناطق۔ و ازاں بود کہ آں پیر گفت رضی اللہ عنہ۔ السؤال عن الحال محال۔ کہ عبارت از حال محال باشد۔ زانچہ حال فنائے مقال بود۔ و استاد ابو علی دقاق رحمۃ اللہ علیہ گوید۔ کہ اگر اندر دنیاے یا در عقبے سرور است باشور نصیب۔ وقت آں بود کہ اندرانی۔ و یاد حال چنیں نباشد کہ آں وارد لیست از حق بہ بندہ۔ چوں بیاید ایں جملہ را از دل نفی کند۔ چنانکہ یعقوب علیہ السلام صاحب وقت بود۔ گاہ از فراق

اندر فراق چشم سفید میکرد. و گاه از وصال اندر وصال بینا میشد. گاه از مویه چون موی شدی. و گاه
از ناله چون نال. و گاه از روح چون روح بودی. و گاه از سرور چون سرور. و ابراهیم علیه السلام
صاحب حال بود. نه فراق میدید تا محزون بودی. و نه وصال تا مسرور شدی. ستاره و ماه و
آفتاب جمله مدد حال وی میکردند. و وی اندر رویت از جمله فارغ. تا در هرچه نگریستی همه حق دیدی
و میگفتی. لا احب الآفلین. پس گاه عالم جحیم صاحب وقت شود. از آنچه اندر مشاهده غیبت
بود. و از فقد حبیب دلش محل وحشت بود. و گاه بهشتی دلش چون جنان باشد اندر نعیم مشاهده که هر
زمان از حق بدو تحفه بود. و بشارتی. باز صاحب حال را اگر حجاب باشد یا کشف نعمت یا بلا جمله
بر وی یکسان شود. که وی پیوسته اندر محل حال باشد. پس حال صفت مراد بود. و وقت درجه
مرید یکی در راحت وقت با خود بود. و یکی در فرح حال با حق. فشتان بین المنزلتین. والله اعلم بالصواب۔

ومن ذالك المقام والتمكين والتفرق بينهما

مقام عبارتست از اقامت طالب بر ادای حقوق مطلوب. بشدت اجتهاد. و صحت نیت وی. و
هر یکی را از مریدان حق مقامیست. که اندر ابتدای درگاه طلب شان سبب آن بوده است.
و هرچند که طالب از هر مقامی بهره بیابد. و بر هر یکی که گذر میکند قرارش بر یکی باشد. از آنچه مقام
و ارادت آن از ترکیب و جبلت باشد. نه روش و معاملت. چنانکه خداوند عز و جل ما را خبر داد از قول
مقدس که گفت. وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ. پس مقام آدم علیه السلام توبه بود. و از آن نوح
علیه السلام زهد. و از آن ابراهیم علیه السلام تسلیم. و از آن موسیٰ علیه السلام انابت. و از آن
داود علیه السلام حزن. و از آن عیسیٰ علیه السلام رجا. و از آن یحییٰ علیه السلام خوف. و از آن پیغمبر
ما صلی الله علیه وسلم ذکر. و هرچند که هر یک را اندر هر محل مشربی بود. آخر رجوع شان بدان مقام اصلی
شود بود. و من اندر مذهب محاسبیان طرفی از مقامات بیان کرده ام. و بیان حال و مقام و فرقی نهاده
ام. اما اینجا اندرین مقدار چاره نیست. و بدانکه راه خدای عز و جل بر سه قسم است یکی مقام و دیگر حال
و سه دیگر تمکین. و خدای عز و جل همه انبیاء را از برای بیان کردن راه خود فرستاد. تا حکم مقامات را
بیان کنند. و صد و بیست و چهار هزار پیغمبر آمدند با صد و بیست و چهار هزار دانه مقام. و با آمدن پیغمبر
ما صلی الله علیه وسلم اهل هر مقامی را حالی پدیدار آمد. و بدان جا پیوست که کسب خلق از آن منقطع
شود. تا دین تمام شد بر خلق. و نعمت بغایت رسید. تا خداوند عز و جل گفت. اَلْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ
دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي الآیة. آنگاه تمکین متمکنان پدیدار آمد. و اگر خواهم که احوال جمله بشمرم

ومقامات را شرح وہم از مراد باز نمائیم۔ اما تمکین عبارتست از اقامت محققان اندر محل کمال۔ و درجۂ اعلیٰ
پس اہل مقامات را از مقامات گذر ممکن بود۔ از درجۂ تمکین گذر محال باشد۔ از آنچہ مقام درجۂ
مبتدیانست۔ و تمکین قرارگاہ منتہیان۔ از بدایت بنہایت گذر باشد۔ و از نہایت گذشتن روے
ندارد۔ زانچہ مقامات منازل راہ باشد۔ و تمکین قرار اندر پیشگاہ دوستان حق اندر راہ عاریت باشند
و اندر منازل بیگانہ۔ سر ایشاں در حضرت بود۔ و در حضرت آلت آفت بود۔ و ادوات غیبت و
علت۔ و اندر جاہلیت شعراء ممدوحان خود را مدح بمعاملت کردندے۔ و تا چندگاہ بر بیا مدے
شعرا و انگردندے۔ چنانکہ چوں شاعرے بحضرت ممدوحے رسیدے شمشیر بکشیدے۔ و پائے استور
ببیند اختے۔ و شمشیر بشکستے و مراد از آں بودے۔ کہ مرا استور ببایستے تا مسافت حضرت
تو بداں بنوردہم۔ و شمشیر بدانکہ ما حسدداں خود را کہ مرا از خدمت تو مانع بودند از خود باز دارم اکنوں
کہ بتو رسیدم آلت مسافت بچہ کار آید۔ ستور کشتم کہ رجوع از تو روا ندارم۔ و شمشیر بشکستم کہ قطع از درگاہ
تو بدل نگذارم۔ و چوں چند روزے برآمدے آنگاہ شعر برخواندے۔ و حقتعالیٰ موسیٰ را صلوات اللہ
علیہ ہم بدیں فرمود۔ کہ چوں بقطع منازل و گذاشتن مقامات بمحل تمکین رسید۔ و اسباب تلوین از
وے ساقط شد۔ حق تعالیٰ بفرمودش۔ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ وَاَلْقِ عَصَاكَ۔ نعلین از پائے بیروں کن
و عصا بیفگن۔ کہ آں آلت مسافتست۔ و اندر حضرت وصلت وحشت۔ آلت مسافت محال
باشد۔ پس ابتدائے دوستی طلب کردن بود۔ و انتہا قرار گرفتن آب تا اندر رود باشد۔ رواں بود
چوں بدریا رسید قرار گیرد۔ و چوں قرار گرفت طعم بگرداند۔ تا ہر کرا آب باید بصحبت وے میل نکند
بصحبت وے آنکس میل کند کہ او را جواہر باید تا ترک جاں بگوید۔ و مثقلہ طلب بر پائے بندد
و دو سر نگوں سار بداں دریا فرو شود۔ یا جواہر عزیز و در مکنون بدست آرد۔ و یا جان عزیز خود فنا
کند۔ و یکے گوید از مشائخ رحمہم اللہ۔ التمکین رفع التلوین۔ تمکین رفع تلوین است۔ و تلوین ہم
از عبارات ایں طائفہ است۔ چوں حال و مقام بایکدیگر معنے نزدیکتر بداں۔ و مراد از تلوین تغیر
و گشتن از حال بحال خواہند۔ و مراد ازیں کلمہ آنست کہ متمکن متردد نباشد۔ و رخت یکسرہ
بحضرت بردہ باشد۔ و اندیشۂ غیر از دل بستردہ۔ نہ معاملتے رود کہ ظاہرش را بدل کند۔ و
نہ حالی باشد کہ حکم باطنش متغیر گرداند۔ چنانکہ موسیٰ صلوات اللہ علیہ السلام متلون بود۔ حق
تعالیٰ یک نظر بطور تجلی کرد۔ ہوش از وے بستد۔ چنانکہ خدائے گفت عز و جل۔ وَخَرَّ مُوسَىٰ
صَعِقًا۔ و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم متمکن بود۔ از مکہ تا قاب قوسین در عین تجلی بود۔ از حال

نه بگشت. و متغیر نشد. و این درجهٔ اعلیٰ بود و الله اعلم. پس تمکین بر دو گونه باشد یکی آنکه نسبت
آن بشاهد حق باشد. و یکی آنکه اضافت آن بشاهد خود باشد. آنرا که نسبت تمکین وی بشاهد خود
بود. باقی الصفة باشد. و آنرا که حواله بشاهد حق بود فانی الصفة باشد. و مر فانی الصفة را محو و صحو و
لحق و محق و فنا و بقا و وجود و عدم درست نیاید. از آنچه اقامت این اوصاف را موصوف باید
و چون موصوف مستغرق باشد حکم اقامت وصفا و صفت از وے ساقط بود. و اندرین معنی سخن
بسیار است. و من بدین اختصار کنیم. و بالله التوفیق.

ومن ذالك المحاضرة والمكاشفة والفرق بينهما.

بدانکه محاضره
بر حضور دل افتد اندر لطایف بیان. و مکاشفه بر حضور سِرّ افتد اندر حظیرهٔ عیان. پس محاضره اندر
شواهد آیات باشد. و مکاشفه اندر شواهد مشاهدات. و علامت محاضره دوام تفکر باشد. اندر رویت
آیت. و علامات مکاشفه دوام تحیّر اندر کنه عظمت. فرق میان آنکه اندر افعال متفکّر بود. و میان
آنکه اندر جلال متحیّر. که ازین دو یکی ردیف خلّت بود. و دیگر قرین محبّت. ندیدی که چون خلیل
صلوات الله علیه اندر ملکوت آسمانها نگاه کرد. و اندر حقیقت وجود آن تامل و تفکّر کرد. دلش
بدان حاضر شد. به رویت فعل طالب فاعل گشت. تا حضور وے فعل را نیز دلیل فاعل گردانید تا
اندر کمال معرفت گفت. اِنِّیْ وَجَّهْتُ وَجْهِیَ لِلَّذِیْ فَطَرَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ حَنِیْفًا. و حبیب
را صلی الله علیه وسلم چون به ملکوت بردند چشم از رویت کل فراز کرد فعل ندید. و خلق ندید و خود را هم
ندید. و بفاعل مکاشف شد. پس اندر کشف شوق بر شوقش بیفزود. و قلق بر قلقش زیادت شد.
طلب رویت کرد. رویت روے نبود رائے قربت کرد. قربت محل نشد. قصد وصلت کرد. وصلت
صورت نبست. هر چند که بر دل حکم تنزیه دوست ظاهر تر شد. شوق بر شوق زیاده تر شد. نه روی
اعراض بود و نه امکان اقبال. متحیّر شد. آنجا که خلّت بود حیرت کفر نمود و آنجا که محبت بود وصلت
شرک آمد و حیرت سرمایه شد. ز آنچه آنجا در خلّت حیرت اندر هستی بود و آن شرک باشد. و در محبت
حیرت اندر چگونگی. و این توحید باشد. و ازین معنی بود که پیوسته شبلی گفتے. یا دلیل المتحیرین زدنی
تحیّراً. از آنچه زیادتی تحیّر اندر مشاهده زیادتی درجه باشد. اندر حکایات مشهورات که چون ابوسعید
خراز رضی الله عنه با ابراهیم سعد علوی بر لب دریا آن دوست خدائے را بدیدند. پرسیدند از وے
که راه بحق چه چیز است. گفت راه بحق دو است. یکے راه عوام. و دیگر راه خواص. گفتند این
را شرح کن. گفت راه عوام آنست که تو بر آنی که بعلّتے قبول کنی. و بعلّتے رد. و راه خواص آنکه

ایشان نه معلل بفعل بنده، نه علت. و حقیقت این حکایات بشرح گذشته است مراد جز این نیست. و بالله التوفیق.

و من ذلک القبض و البسط و الفرق بینهما

بدانکه قبض و بسط دو حالت اند از احوالی که تکلیف بنده از آن ساقط است چنانکه آمدنش بکسبی نباشد و رفتن بجهدی نه. و خداوند گفت عزّ و جلّ وَاللّٰهُ یَقْبِضُ وَیَبْسُطُ. پس قبض عبارتست از قبض قلوب اندر حالت حجاب. و بسط عبارتست از بسط قلوب اندر حالت کشف. و این هر دو از حق است بی تکلف بنده. و قبض اندر روزگار مریدان بقول این گروه که قبض و بسط اندر یک معنی حمل کنند. و از مشایخ گروهی بر آنند که رتبت قبض رفیع تر است از رتبت بسط بهر دو معنی را یکی آنکه ذکرش مقدم است اندر کتاب. و دیگر آنکه اندر قبض گدازش و قهر است. و اندر بسط نوازش و لطف. و لا محاله گدازش بشریت و قهر نفس فاضلتر باشد از پرورش و لطف. زانچه آن حجاب اعظم است. و گروهی بر آنند که رتبت بسط رفیع تر است از رتبت قبض. از آنچه تقدیم ذکر قبض اندر کتاب علامت تقدیم فضل بسط است. زانچه اندر عرف و عادت عرب آنست که اندر ذکر مقدم و اندر مرتبت بزرگ اند فضل مؤخر بود چنانکه خدای گفت عزّ و جلّ. فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهٖ وَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَیْرٰتِ بِاِذْنِ اللّٰهِ. و نیز گفت اِنَّ اللّٰهَ یُحِبُّ التَّوَّابِیْنَ وَیُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِیْنَ. و نیز گفت یٰمَرْیَمُ اقْنُتِیْ لِرَبِّکِ وَاسْجُدِیْ وَارْکَعِیْ مَعَ الرّٰکِعِیْنَ. و نیز گفت اندر بسط سرور است. و اندر قبض ثبور. و سرور عارفان جز در وصل معرفت نباشد. و ثبورشان جز در فصل مقصود نه. پس قرار اندر محل وصل بهتر از قرار اندر محل فراق. شیخ من گفتی که قبض و بسط هر دو بیک معنی است که از حق به بنده پیوندد. که چون آن معنی بر دل نشان کند یا سر بدان مسرور شود و نفس مقهور. و نفس مسرور اندر قبض قلب. یکی بسط نفس وی باشد. و اندر بسط سر دیگری قبض نفس وی بود. آنکه از آن معنی بجز این عبارت کند تضییع انفاس باشد. و از آن بود که بایزید گفت قبض القلوب فی بسط النفوس و بسط القلوب فی قبض النفوس. پس نفس مقبوض از خلل محفوظ باشد. و سر مبسوط از ذلل مضبوط. از آنچه اندر دوستی غیرت مذهب است. و قبض علامت غیرت حق تعالی باشد و دوست را با دوست معاتبت شرط است. و بسط علامت معاتبت باشد. و اندر آثار معروفست که تا یحیی بود گریست. و تا عیسی بود بخندید. از آنچه یحیی منقبض بود و عیسی منبسط. چون فرا یکدیگر رسیدندی. یحیی گفتی یا عیسی ایمن شدی از قطیعت. عیسی گفتی یا یحیی

نومید شدی از رحمت پس نہ گریستن تو حکم ازلی بگرداند۔ ونہ خندہ من قضا کردہ را باز گرداند لا قبض ولا بسط ولا طمس ولا انس ولا محو ولا صحو ولا محق ولا عجز ولا جهل الا من الله۔ جز آں نباشد کہ بودہ است۔

ومن ذالک الانس والهیبة والفرق بینهما۔

بداں اسعدک الله کہ ہیبت و انس دو حالت اند از احوال سعالیک طریق حق۔ و از انست کہ چوں حق تعالیٰ بدل بندہ تجلی کند بشاہد جلال نصیب وے اندراں ہیبت بود۔ و باز چوں بدل بندہ تجلی کند بشاہد جمال نصیب وے اندراں انس باشد۔ تا اہل ہیبت از جلالش بر تعب باشند۔ و اہل انس از جمالش بر طرف۔ پس فرق بود میان وے کہ از جلالش اندر آتش دوستی سوزاں بود۔ و ازاں وے کہ از جمالش اندر نور مشاہدہ فروزاں۔ پس گروہے از مشایخ گفتہ اند۔ کہ ہیبت درجہ عارفان است۔ و انس درجہ مریدان۔ زانچہ ہر کہ اندر حضرت حق و تنزیہ او صافش قدم تمامتر بود ہیبت را بر دلش سلطانے بیشتر بود۔ و از انس طبعش نفور زانچہ انس با جنس باشد۔ و چوں مجانست و مشاکلت بندہ را با حق مستحیل باشد۔ انس باوے صورت نگیرد۔ و از وے بخلق نیز انس محال باشد۔ و اگر انس باشد با ذکر وے ممکن شود۔ و ذکر وے غیر وے باشد۔ زانچہ آں از صفت بندہ باشد۔ و آرام بغیر اندر محبت کذب و دعوی و پنداشت بود۔ و باز ہیبت از مشاہدہ عظمت باشد۔ و عظمت صفت حق بود۔ و لبسیار فرق باشد میان بندہ کہ کارش از خود بخود باشد۔ و ازاں بندہ کہ کارش از فنائے خود بہ بقائے حق بود۔ و از شبلی رحمۃ الله علیہ حکایت آرند کہ گفت من چندیں گاہ مے پنداشتم کہ طرب اندر محبت میکنم۔ و انس با مشاہدہ وے میگیرم۔ اکنوں دانستم کہ انس جز با جنس نباشد۔ و باز گروہے گفتند کہ ہیبت قرینہ فراق و عقوبت بود۔ و انس نتیجہ وصل و رحمت باشد۔ باید تا دوستان از اخوات ہیبت محفوظ باشند۔ و با انس قرین۔ کہ لا محالہ انس محبت اقتضا کند چنانکہ محبت را مجانست مجالست مرانس را ہم محال باشد۔ شیخ من گفتے عجب دارم از انکہ گوید انس با حق تعالیٰ ممکن نشود۔ از پس آنکہ گفتہ است۔ اِنَّ عِبَادِیْ۔ قُلْ لِّعِبَادِیَ۔ وَاِذَا سَاَلَکَ عِبَادِیْ۔ یٰعِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَیْکُمُ الْیَوْمَ وَلَا اَنْتُمْ تَحْزَنُوْنَ۔ و لا محالہ چوں بندہ ایں فضل بیند او را دوست گیرد۔ و چوں دوست گرفت انس بگیرد۔ و زانچہ اندر دوست ہیبت بیگانگی بود۔ و انس یگانگی۔ و صفت آدمی اینست کہ با منعم انس گیرد۔ و از حق با چندیں نعمت۔

و مارا بدو معرفت باشد محال باشد که با حدیث هیبت کنیم۔ و من گویم که علی بن عثمان الجلابی ام رضی الله عنه که هر دو گروه اندرین مصیبت اند باختلاف‌شان۔ از آنچه سلطان هیبت یا انس باشد و هوای آن یا فنا گردانیدن بشریت ازاں۔ و سلطان انس با سر بود۔ و پرورد دل بمعرفت در سر حق تعالی بتجلی جلال نفس دوستان را فانی کند۔ و تجلی جمال سرشان را باقی گرداند۔ پس آنانکه اهل فنا بودند هیبت را مقدم گفتند۔ و آنانکه ارباب بقا بودند۔ انس را تفضیل نهادند و پیش ازین باب اندر فنا و بقا شرح آن داده شد۔

و من ذالک القهر و اللطف و الفرق بینهما

این دو عبارت است مرین طائفه را که اندر روزگار خود کنند۔ و مراد شان از قهر تائید حق باشد بفنا کردن مرادها۔ و باز داشتن نفس از آرزوهای۔ از آنکه ایشان را اندران مراد باشد۔ و مراد از لطف تائید حق باشد ببقاء سر و دوام مشاهده و قرار حال اندر درجهٔ استقامت۔ تا حدیست که گروهی گفتند که کرامت از حق تعالی حصول مراد است۔ و این اهل لطف بودند۔ و گروهی گفتند که کرامت آنست که حق تعالی بنده را بمراد خود از مراد وی باز دارد۔ و به بی‌مرادیش مقهور گرداند۔ چنانکه اگر بدریا شود اندر حال تشنگی۔ دریا خشک شود۔ گویند که اندر بغداد دو درویش بودند از محتشمان فقرا۔ یکی صاحب قهر بود۔ و یکی صاحب لطف۔ و پیوسته با یکدیگر بمنقار بودندی۔ و هر یکی مر روزگار خود را مزیت نهادی۔ مر روزگار صاحب خود۔ یکی میگفتی که لطف از حق به بنده اشرف اشیاست۔ از آنچه گفته است۔ اَللّٰهُ لَطِیْفٌ بِعِبَادِهٖ۔ و دیگری گفتی که قهر از حق به بنده اکمل اشیاء است۔ از آنچه گفته است۔ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهٖ۔ و این سخن میان ایشان دراز شد۔ تا وقتیکه این صاحب لطف قصد مکه کرد۔ و بادیه فرو شد۔ و بمکه نرسید و سالها خبر وی کس نیافت۔ تا وقتی یکی از مکه به بغداد همی آمد او را دید بر سر راه۔ گفت ای اخی چون بعراق شوی۔ آن شیخ مرا اندر کرخ بگوی۔ که اگر خواهی تا اندر بادیه را با مشقت آن چون کرخ بغداد بینی با عجائب۔ آن گویا اینک بادیه اندر حق من چون کرخ بغداد است۔ چون این درویش بکرخ بغداد بیامد۔ و این رفیق او را طلب کرد۔ و پیغام بگزارد رفیق او گفت چون باز گردی۔ او را بگوی که اندران شرفی نباشد که بادیه با مشقت را اندر حق تو چون کرخ بغداد کرده اند۔ تا اندر درگاه بگزینی۔ شرف در آن باشد که کرخ بغداد را با نعمت و عجائب آن اندر حق یکی بادیه گردانیده با مشقت۔ و وی اندران خرم باشد۔ و از شبلی رحمه آید که گفت اندر مناجات خود۔ بار خدایا اگر آسمان را طوق ... گردانی

وزمین را پائے بند من کنی۔ و عالم را جملہ بجز من تشنہ گردانی۔ من از تو بر نگردم۔ و شیخ من گفتے کہ تا
اولیائے خداوند را اجتماعے بود اندر میان بادیہ۔ و پیر من حصری رحمۃ اللہ علیہ مرا با خود آنجا برد۔
گروہے را دیدم۔ بہر یک بر تختے مے آمدند۔ دگروہے را بر تختے مے آوردند۔ دگروہے مے پریدند۔ و ہر یک
مے آمدند۔ از ایں مجلس حصریؒ بدالیشاں التفات نکردے۔ تا جوانے دیدم کہ مے آمد نعلین گسستہ
و عصائے شکستہ۔ و پائے از کار شدہ۔ و سر برہنہ۔ و اندام سوختہ۔ و بدنے ضعیف۔ و نحیف شدہ۔
چوں پدید آمد حصریؒ بر جست۔ و پیش وے باز رفت۔ و وے را بدرجہ بلند بنشاندند۔ گفت من متعجب شدم۔
و از پس آں از شیخ پرسیدم۔ گفت او ولی است از اولیائے خداوند۔ کہ متابع ولایت نیست۔ بلکہ ولایت
متابع ویست۔ و بکرامات ہیچ التفات نکند۔ و در جملہ آنچہ با خود را اختیار کنیم بلائے ما بود۔ و من جز آں
نخواہم کہ حق تعالی مرا خواہد۔ تا حق تعالی مرا اندراں از آفت آں نگاہ دارد۔ و از شر نفسم باز رہاند۔ اگر اندر
قہر وار دتمنئے لطف نکنم۔ و اگر اندر لطف دار و ارادت قہرم نباشد۔ کہ ما را بر اختیار وے اختیار نیست۔

ومن ذالک النفی والاثبات والفرق بینھما

مشائخ ایں طریقت
رضی اللہ عنہم محو صفت آدمیت را باثبات تائید حق نفی و اثبات خواندہ اند۔ و بنفی نفی صفت بشریت
خواستہ اند۔ و باثبات اثبات سلطان حقیقت۔ زانچہ محو ذہاب کل بود۔ و نفی کل جز بر صفات نیفتد۔
زانچہ بر ذات درحال بقائے بشریت نفی صورت نگیرد۔ پس باید کہ تا نفی صفات مذموم باشد۔ باثبات
خصال محمود۔ یعنی نفی دعوی بود اندر دوستی حق تعالی باثبات معنی۔ زانچہ دعوی از رعونات نفس
باشد۔ و اندر جریان عادت ایشاں چوں بحکم اوصاف مقہور سلطان حقیقت گردند۔ گویند کہ نفی صفات
بشریت است۔ باثبات بقائے حق۔ و اندریں معنی پیش ازیں اندر باب فقر و صفوت و فنا و بقا
سخن رفتہ است۔ و براں اختصار کردم۔ و نیز گویند کہ مراد بدیں نفی اختصار بندہ باشد۔ باثبات
اختیار حق۔ و ازاں بود کہ آں موفق گفت۔ اختیار الحق لعبدہ مع علمہ لعبدہ خیر من اختیار
عبدہ لنفسہ مع جھلہ بربہ۔ زانچہ دوستی نفی اختیار محب باشد۔ باثبات اختیار محبوب۔ و ایں
مقرر است نیز نزدیک ہمہ۔ و اندر حکایات یافتم کہ درویشے اندر دریائے غرق میشد۔ یکے گفت اے اخی
خواہی تا برہی۔ گفت نہ۔ گفت پس خواہی تا غرق شوی گفت نہ۔ گفتا عجب کارے کہ نہ ہلاک با اختیار
کنی۔ ونہ نجات۔ گفت مرا بہ نجات چہ کار باشد کہ من اختیار کنم۔ اختیار من آں است کہ حق مرا اختیار کند۔
و مشایخ گفتہ اند کہ کمترین درجہ اندر دوستی نفی اختیار خود است۔ پس اختیار حق ازلی است۔ کہ نفی آں
ممکن نگردد۔ و اختیار بندہ عرضی بود۔ نفی بداں روا بود۔ باید تا اختیار عرضی زیر پائے آرد۔ تا اختیار

از بی لقا باید چنانکہ موسیٰ صلوات اللہ علیہ چوں بر کوہ منبسط شد۔ تا از حق تمنی رویت کرد۔ باثبات اختیار خود کوشید۔ با حق گفت۔ رَبِّ اَرِنِی حق تعالیٰ گفت لَنْ تَرَانِی۔ گفت بار خدایا دیدار حق است ومن مستحق ایں منع چرا۔ فرمان آمد کہ دیدار حق است۔ اما اندر دوستی اختیار باطل است۔ واندریں معنی سخن بسیار است۔ اما مراد من بیش ازیں نبود۔ تا بدانی کہ مقصود از عبارت ایں قوم چہ چیز است۔ وباللہ التوفیق۔ وازیں معنی جملہ ذکر جمع وتفرقہ وفنا وبقا وغیبت وحضور گذشتہ است اندر مذاہب متصوفہ آنجا کہ ذکر صحو وسکر واشکال ایں معانی بیاوردم آنجا باید طلبید از آنچہ جائے بیان آں جملہ آنجا بود۔ اما بحکم لابد اینجا بیاوردم۔ تا مذہب ہر کسے بداں مشرح شود۔ واللہ اعلم۔

ومن ذالک المسامرۃ والمحادثۃ والفرق بینھما

ایں دو عبارت نست از دو حال از احوال کاملان طریق حق۔ وحقیقت آں حدیث سر باشد مقرون بسکوت زبان یعنی محادثہ وحقیقت مسامرہ۔ دوم انبساط بود بکتمان سر۔ وظاہر معنے ایں آں بود کہ مسامرہ وقتے بود بندہ را با حق بشب۔ ومحادثہ وقتے بود بروز۔ کہ اندراں اورا با حق سوال وجواب بود ظاہری وباطنی۔ وازانست کہ مناجات شب را مسامرہ خوانند۔ ودعوات روز را محادثہ پس حال روز مبنی بود بر کشف۔ وازاں شب بر ستر۔ واندر دوستی مسامرہ کاملتر بود از محادثہ۔ وتعلق مسامرہ بحال پیغمبر است صلی اللہ علیہ وسلم۔ پس چوں حق تعالیٰ خواست تا ویرا وقتے باشد با وے جبرئیل را با براق بنزدیک وے فرستاد۔ تا ویرا بشب از مکہ تا بقاب قوسین رسانید۔ وبا حق راز گفت۔ وازوے سخن شنید۔ وچوں بنہایت رسید زبانش اندر کشف جلال لال شد۔ ودلش اندر کنہ عظمت متحیر وعلمش از ادراک باز ماند۔ وزبانش از عبارات عاجز شد۔ گفت لا احصی ثناء علیک۔ وتعلق محادثہ بحال موسیٰ است۔ کہ چوں وے خواست تا ویرا با حق تعالیٰ وقتے باشد۔ از پس چہل روز از وعدہ وانتظار بر در بطور آمد۔ وسخن خداوند تعالیٰ شنید تا منبسط شد۔ وسوال رویت کرد واز مراد باز ماند۔ وہوش از وے بشد۔ چوں بہوش باز آمد گفت۔ تُبْتُ اِلَیْکَ۔ تا فرق ظاہر شود میان آنکہ آوردہ باشند۔ سُبْحَانَ الَّذِیْ اَسْرٰی بِعَبْدِہٖ لَیْلًا۔ ومیان آنکہ آمدہ باشد۔ وَلَمَّا جَآءَ مُوْسٰی لِمِیْقَاتِنَا۔ پس شب وقت خلوت دوستان۔ وروز وقت خدمت بندگان۔ ولا محالہ چوں بندہ از حد خود اندر گذرد۔ اورا زجر کنند۔ باز دوست را حد نباشد تا اندر گذشتن آں مستوجب ملامت شود۔ کہ ہر چہ دوست کند جز پسندیدہ دوست نباشد۔

ومن ذالک علم الیقین وعین الیقین وحق الیقین والفرق بینھما

بدانکه بحکم اصول این جمله عبارات از علم بود بمعلوم خود. و علم بے یقین بر صحت بیان معلوم خود علم نباشد
و چون علم حاصل آمد غیب اندران چون عین باشد. زانچه فردا مومنانی که حق تعالی را بینند، هم بدین صفت
بینند که امروزش میدانند اگر بر خلاف این بینند، یا رویت مصحح نباشد فردا. و یا علم درست نباید
امروز. و این هر دو طرف خلاف توحید باشد. زانچه امروز علم خلق بدو درست باید. و فردا رویت
شان درست پس علم الیقین چون عین الیقین باشد و حق الیقین چون علم الیقین. و آنانکه عین الیقین
را استغراق علم گفته اند اندر رویت آن محال است. از انچه رویت مر حصول علم را آلتی است.
چون سماع. و بباشد این. چون استغراق علم اندر سماع محال بود. اندر رویت نیز محال بود. پس مراد این
طائفه بدین علم الیقین علم معاملت دنیاست باحکام اوامر. و از عین الیقین علم بحال نزع و وقت
بیرون رفتن از دنیا. و از حق الیقین علم بکشف رویت اندر بهشت. و کیفیت احوال آن بمعاینه.
پس علم الیقین درجهٔ علما است بحکم استقامت شان بر احکام اوامر. و عین الیقین مقام عارفانست.
بحکم استعداد شان مر مرگ را. و حق الیقین فناگاه دوستانست بحکم اعراض شان از کل موجودات.
پس علم الیقین بمجاهدت بود. و عین الیقین بموانست. و حق الیقین بمشاهدت بود. و این یکی عام
است. و آن دیگر خاص و سه دیگر خاص الخاص. والله اعلم.

ومن ذالک العلم والمعرفة والفرق بینهما

علمای اصول فرق کرده اند میان علم و معرفت. و هر دو را یکی گفته اند. نشاید که حق تعالی را عالم خوانند. و نشاید که
عارف خوانند مر عدم توقیف را. اما مشایخ این طریقت علمی را که مقرون معاملت و حال باشد. و
عالم آن عبارت از حال خود کند آنرا معرفت خوانند. و مر عالم آنرا عارف. و هر علمی را که از معنی مجرد بود
و از معاملات خالی او را علم خوانند. و مر عالم آنرا عالم پس آنکه بمعنی چیزے و حقیقت آن عالم بود او را
عارف خوانند. و آنکه بعبارت مجرد و بحفظ آن بے حفظ معنیش عالم بود او را عالم خوانند. و ازان
معنی راست که چون خواهند که این طائفه بر اقران خود استخفاف کنند او را دانشمند خوانند. و مر عوام
را این منکر آید. و مر اوشان نه نکوهش و لیست بحصول علم. مر اوشان نکوهش و لیست بترک معاملات.
لان العالم قائم بنفسه و العارف قائم بربه. و اندرین معنی سخن بسیار رفته است اندر کشف الحجاب
المعرفة. و این جا مقدار کفایت باشد.

ومن ذالک الشریعة والحقیقة والفرق بینهما

این دو عبارت است مر این قوم را که یکے از صحت حال ظاهر کند. و یکے از اقامت حال باطن. و دو گروه اندرین

معنی بغلط اند۔ یکی علمای ظاهر که گویند فرق نکنیم از آنچه شریعت خود حقیقت است۔ و حقیقت شریعت
و یک گروه از ملاحده که قیام هر یکی ازین بی دیگری روا دارند۔ و گویند که چون حال حقیقت کشف گشت
شریعت برخیزد۔ و این سخن مشبّه و قرامطه و مشایخه و موسوسان است۔ و دلیل بر آنکه شریعت اندر
حکم از حقیقت جداست۔ آنکه تصدیق از قول جداست اندر ایمان۔ و دلیل بر آنکه اندر اصل تصدیق از
قول جدا نیست۔ آنکه تصدیق بی قول ایمان نباشد۔ و قول بی تصدیق کردش نه۔ و فرق ظاهر است
میان قول و تصدیق پس حقیقت عبارت است از معنیی که نسخ بران روا نباشد۔ و از عهد آدم
تا فنای عالم حکم آن متساویست۔ چون معرفت حق و صحت معاملت خود بخلوص نیت۔ و شریعت
نیز عبارتست از معنیی که نسخ و تبدیل بران روا بود۔ چون احکام۔ و اوامر پس شریعت فعل بنده بود۔
و حقیقت داشت خداوند و حفظ و عصمت وی تعالی۔ پس اقامت شریعت بی وجود حقیقت
محال باشد۔ و اقامت حقیقت بی حفظ شریعت هم محال۔ و مثال این چون شخصی باشد زنده بجان
و چون جان از وی جدا شود آن شخص مرداری شود۔ و جان چون باد۔ که قیمت شان بمقارنت
یکدیگر است۔ همچنین شریعت بی حقیقت ریائی بود۔ و حقیقت بی شریعت نفاق۔ و خداوند گفت
وَالَّذِیْنَ جَاهَدُوْا فِیْنَا لَنَهْدِیَنَّهُمْ سُبُلَنَا۔ و مجاهدت شریعت آمد۔ و هدایت حقیقت آن۔ یکی
حفظ بنده باشد مر احکام ظاهر را بر خود۔ و آن دیگر حفظ حق بود مر احوال باطن را بر بنده پس شریعت
از مکاسب بود۔ و حقیقت از مواهب۔ نوع دیگر این حدود و عباراتیست که استعارت پذیرد اندر
کلام ایشان۔ و تفصیل و شرح کلم آن مشکل بود و من به اختصار بیان این نوع بکنم۔ الحق
مرادشان از حق خداوند باشد۔ که این نامیست از اسامی حق۔ چنانکه گفت۔ ذَالِکَ بِاَنَّ اللّٰہَ ھُوَ
الْحَقُّ۔ الحقیقة مرادشان بدین لفظ اقامت بنده باشد اندر محل وصل خداوند و وقوف سرّے
بر محل تنزیه۔ آنچه بر دل گذرد از احکام تفرقه۔ الوطنات آنچه در سر متوطن بود از معانی الٰهی۔
الطمس نفی جبلی باشد که اثر آن نماند۔ الرمس نفی جبلی با اثر آن از دل۔ العلائق
اسبابی که طالبان تعلق بدان کنند و از مراد باز مانند۔ الوسائط اسبابی که به تعلق کردن آن
بمراد رسند۔ الزوائد زیادتی انوار باشد بدل۔ الفوائد ادراک سرّ لابد خود را۔ الملجاء
اعتماد دل بحصول مراد آن۔ المنجاء خلاص یافتن دل از محل آفت۔ الکلیة استغراق اوصاف
آدمیت بکلیت آن۔ اللوائح اثبات مراد و ورود نفی آن۔ اللوامع اظهار نور بر دل به بقای
فوائد آن۔ الطوالع طلوع انوار معارف بر دل۔ الطوارق واردی بدل به بشارت

ویا بزجر اندر مناجات بشب **اللطایف** اشارتے بدل از دقائق حال **السّر** نهفتن احوال دوستی **النجوی** نهفتن آفات از اطلاع غیر **الاشارة** اخبار غیر از مراد بے عبارت زبان **الایماء** تعریض خطاب بے عبارت و اشارت **الوارد** حلول معانی بدل **الانتباه** زوال غفلت از دل **الاشتباه** اشکال حال اندر دو طرف حکم حق و باطل **القرار** زوال تردد از حقیقت حال **الانزعاج** تحرک دل بود اندر حال وجد اینست معنی بعضے از الفاظ ایشاں بر اختصار واللہ اعلم۔ **نوع دیگر** ایں حدود الفاظیست کہ اندر توحید خداوند تعالیٰ استعمال کنند۔ واندر بیان اعتقاد شاں اندر حقایق بے استعارت۔ واز آناں یکے نخست۔ **العالم** عبارتست از مخلوقات خداوند عزوجل۔ وگویند کہ هژده هزار عالم است۔ و پنجاه هزار عالم فلاسفہ گویند۔ و عالم یکے عالم علوی۔ و دیگر عالم سفلی۔ و علمائے اصول گویند از عرش تا ثری هرچہ هست عالم است۔ و در جملہ عالم اجتماع مختلفات بود۔ و اهل ایں طریقت نیز عالم ارواح و عالم نفوس گویند۔ و مراد شاں نہ بود کہ مراد فلاسفہ است۔ کہ مراد شاں اجتماع ارواح و نفوس باشد **المحدث** متاخر اندر وجود یعنی نبوده و پس ببوده **القدیم** سابق اندر وجود همیشہ بود و آنکہ هستی وے سابق بود مر همہ هستیها را و این جز خداوند تعالیٰ را نیست۔ **الازل** آنچہ مر آنرا اول نیست۔ **الابد** آنچہ مر آنرا آخر نیست۔ **الذات** هستی چیز و حقیقت آں **الصفة** آنکہ نعت پذیرد زانچہ بخود قائم نیست۔ **الاسم** غیر مسمّے **التسمیة** خبر از مسمّے **النفی** آنکہ عدم مر منفی اقتضا کند۔ **الاثبات** آنکہ وجود مثبت اقتضاء کند۔ **الشیئان** آنکہ وجود یکے بدیگرے روا بود۔ **الضدان** آنکہ روا نبود وجود یکے با بقائے وجود دیگرے اندر یک حال۔ **الغیران** آنکہ وجود هر یک بفنائے دیگرے روا بود۔ **الجوهر** اصل چیزے آنکہ بخود قایم بود۔ **العرض** آنکہ بجوهر قائم بود۔ **الجسم** آنکہ مؤلف بود از اجزائے پراگندہ۔ **السؤال** طلب کردن حقیقتے۔ **الجواب** خبر دادن از مضمون سوال **الحسن** آنکہ موافق امر بود۔ **القبیح** آنکہ مخالف امر بود۔ **السفہ** ترک امر بود۔ **الظلم** نهادن چیزے نہ بجائے خود۔ **العدل** نهادن هر چیزے بجائے خود۔ **الملک** آنکہ بر اں اعتراض نتواں کرد کہ او کند این است آں حدود کہ طالب را ازیں چارہ نباشد بر سبیل اختصار۔ **نوع دیگر** ایں عباراتیست کہ بشرح آں حاجتمند باشند۔ و اندر میان متصوفہ متداولست۔ و مقصود شاں بدیں عبارات آں باشد کہ اهل لسان را معلوم گردد۔ و از ظاهر لفظ از خاطر حصول معنی خواهند۔ اندر دل

باسرعت زوال آں بخاطر دیگر۔ وقدرت صاحب خاطر بر دفع کردن آں از دل۔ واہل خاطر متابع خاطر اول باشند اندر اموری کہ آں از حق تعالیٰ باشد بہ بندہ بے علت۔ وگویند کہ خیر نساج را خاطرے پدید آمد۔ کہ جنیدؒ بر در است آں خاطر را خواست۔ کہ از خود دفع کند۔ خاطر دیگر و آں آمد۔ ہم بدفع آں مشغول شد۔ سہ دیگر خاطر بیروں آمد۔ جنیدؒ را دید بر در ایستادہ۔ گفت یا خیر اگر خاطر اول را متابع بودی۔ و سیرت مشائخ بجا آوردی مرا چندیں بر در نبایستے ایستاد۔ و مشائخ گفتہ اند کہ اگر خاطر آں بود کہ خیر را اشراف افتاد۔ اندر آں جنیدؒ چہ بود۔ گفتند کہ چوں جنیدؒ پیر خیر بود۔ لا محالہ پیر بر کل احوال مرید مشرف باشد۔ الواقع از واقع معنیٔ آں خواہند۔ کہ اندر دل پدیدار آید۔ و بقا یابد۔ بخلاف خاطر۔ و ہیچ حال مر طالب را آلت دفع کردن آں نباشد۔ چنانکہ گویند خطر علی قلبی۔ و وقع فی قلبی۔ پس دلہا جملہ محل خواطر اند۔ اما وقایع جز بر دلے صورت نگیرد۔ کہ حشو آں جملہ حدیث حق باشد۔ و از آنست کہ چوں مرید را اندر راہ حق تعالیٰ بندے پیدا آید۔ آنرا قید گویند۔ وگویند کہ او را واقعہ افتاد۔ واہل لسان باز بواقعہ اشکال خواہند اندر مسائل۔ وچوں کسے آنرا جواب گوید و اشکال بردارد۔ گویند واقعہ حل شد۔ اما اہل تحقیق گویند کہ واقعہ آں بود کہ حل براں روا نباشد۔ وآنچہ حل شود خاطرے بود نہ واقعی کہ بند اہل تحقیق اندر چیزے حقیر نباشد۔ چونکہ ہر زماں حکم آں بدل شود۔ و از حال بگردد واللہ اعلم بالصواب۔ الاختیار۔ از اختیار آں خواہند کہ اختیار کنند مر اختیار حق را بر اختیار خود یعنی بدانچہ حق تعالیٰ ایشاں را اختیار کردہ است از خیر و شر لسندہ کار باشند و اختیار کردن بندہ مر اختیار حق تعالیٰ را ہم باختیار حق بود۔ کہ اگر نہ آں بودے کہ حق تعالیٰ او را بے اختیار کردے۔ وے ہرگز اختیار خود فرو نگذاشتے۔ و آز ابو یزیدؒ پرسیدند کہ ایں کہ باشد۔ گفت آنکہ او را اختیار نماندہ باشد۔ و اختیار حق او را اختیار گشتہ باشد۔ و از جنید مے آید رحمۃ اللہ علیہ کہ وقتے او را تب آمد۔ گفت بارخدایا مرا عافیت دہ۔ بسرش ندا آمد کہ تو کیستی۔ تو اندر ملک من سخن بگوئی۔ و اختیار اکنی من تدبیر ملک خود بہتر از تو دانم۔ تو اختیار من اختیار کن۔ نہ خود را باختیار خود پدیدار کن۔ واللہ اعلم۔ الامتحان بدیں لفظ امتحان دل اولیاء خواہند۔ بگونہ گونہ بلاہا کہ از حق تعالیٰ بدل ایشاں رسد۔ چوں خوف و حزن و قبض و ہیبت و مانند ایں چنانکہ خداوند گفت عزوجل۔ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَىٰ لَهُم مَّغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ۔ وایں درجہ رفیع باشد واللہ اعلم بالصواب۔ البلاء بلاء امتحان تن دوستاں خواہند۔

چگونه محنتها و بیماریها و رنجها، و هرچند که بلا بر بنده بیشتر قوت پیدا میکند قربت زیاده میشود
او را با حق که بلا لباس اولیاست و گهوارهٔ اصفیا و غذای انبیا. نه بیدی که پیغمبر گفت صلی
الله علیه وسلم نحن معاشر الانبیاء اشد الناس بلاء و نیز گفت اشد الناس بلاء الانبیاء ثم
الاولیاء ثم الامثل فالامثل. و در جمله بلا نام رنجی باشد که بر دل و تن بندهٔ مومن پیدا شود
که حقیقت آن نعمت بود. و بحکم آنکه سر آن بر بنده پوشیده باشد با احتمال کردن آلام آن او
را ثواب باشد. و باز آنچه بر کافران باشد آن نه بلا بود که آن شقاوت بود. و هرگز کافران را
از شقاوت شفا نباشد. پس مرتبهٔ بلا بزرگتر از مرتبهٔ امتحان بود که تاثیر امتحان بر تن بود.
و از آن این بر دل و تن. والله اعلم بالصواب. التحلی تشبه باشد بقوم ستوده بقول و
عمل. و پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم لیس الایمان بالتحلی والتمنی. لکن ما وقر فی القلوب
وصدقه العمل. پس مانند کردن خود را بگروهی بی حقیقت معاملت ایشان تحلی بود. و
آنانکه بنمایند و نباشند زود فضیحت شوند. و راز ایشان آشکارا شود. هرچند که بنزدیک اهل تحقیق
ایشان فضیحت باشند. و راز ایشان آشکارا. التجلی تجلی تاثیر انوار حق باشد بحکم اقبال بدل
مقبلان. که بدان شایستهٔ آن شوند که بدل مر حق تعالی را ببینند. و فرق میان این رویت
بدل و رویت عیان آن بود که متجلی اگر خواهد ببیند و اگر خواهد نه بیند یا وقتی ببیند و یا
وقتی نه بیند. و باز اهل عیان اندر بهشت اگر خواهند که نه بینند نتوانند که نه بینند. که بر تجلی
ستر جائز بود و بر رویت حجاب روا نباشد. والله اعلم. التخلی تخلی اعراض باشد از اشغال
مانع مر بنده را از خداوند. و یکی از آن دنیاست که دست از آن خالی کند. و دیگر ارادت عقبی
که دل از آن خالی کند. و سه دیگر متابعت هوا که سر از آن خالی کند. و چهارم صحبت خلق که خود
را از آن خالی سازد. و دل از اندیشهٔ ایشان بپردازد. الشروح. و معنی شروح طلب حق باشد
بخلاص از آفات. و حجب و بیقراری اندر آن که همه بلای طالب از حجاب باشد. پس حیل طالب
را اندر کشف حجاب و اسفار ایشان را و تعلق ایشان به هر چیز شروح خوانند که ابتدای طلب بیقرار
نه باشد. اندر انتها وصل تمکن نگردد. القصود. مر ایشان از قصود حقیقت عزیمت باشد طلب
حقیقت مقصود. و قصود این طائفه اندر حرکت و سکون بسته نیست. زانچه دوست اندر
دوستی اگرچه ساکن بود قاصد بود. و این خلاف عادت است. از آنچه قصد قاصدان یا بر ظاهر
شان از قصد تاثیری بود یا در باطن شان. نشانهٔ تجرد دوستان که بی علت طلب کنند

و بحرکات خود قاصد باشند. و همه صفات شان خود قصد بود. که قصد بغایت کنند. چون دوستی حاصل بود همه قصد بود. **الاصطناع** بدین سخن آن خواهند که بنده را خداوند تعالی مهذب گرداند بفنائے جمله نصیبهائے وے. و زوال جمله حظهائے نفسش. و اوصاف نفس وبرا اندر روئے مبدل گرداند. تا بزوال نعوت و تبدیل اوصاف نفسانی از خود بیخود شود. و مخصوص اند بدین درجه پیغمبران. یا دون اولیاء. و گروهے از مشایخ رحمهم الله بر غیر ایشان یراولیاء هم این معنی روا دارند. والله اعلم بالصواب. **الاصطفاء** اصطفا آن بود که حق تعالے دل بنده را مر معرفت خود را فارغ گرداند. تا معرفت صفائی خود اندر دل وے بگسترانند. و اندرین درجه خاص و عام مومنان همه یکے اند. از عاصی و مطیع و ولی و نبی چنانکه گفت خدائے عزوجل. ثُمَّ اَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِيْنَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهٖ وَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ وَّمِنْهُمْ سَابِقٌۢ بِالْخَيْرَاتِ. **الاصطلام** اصطلام تجلیات حق بود که بکلیت بنده را مقهور خود گرداند. امتحان لطف اندر نفی ارادتش. و قلب ممتحن. و قلب مصطلم هر دو بیک معنی باشد. جز آنکه اصطلام اخص و ارق امتحان است. اندر جریان عبارات اهل این طریقت والله اعلم بالصواب. **الرین** رین حجابے بود بر دل که کشف آن جز بایمان نبود. و آن حجاب کفر و ضلالت. چنانکه خدائے گفت عزوجل. و دل کفار را بدان صفت کرد. كَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰى قُلُوْبِهِمْ مَّا كَانُوْا يَكْسِبُوْنَ. و گروهے گفتند که این آن بود که زوال آن خود ممکن نشود بهیچ صفت. که دل کافران اسلام پذیر نباشد. و آنچه از ایشان اسلام آرند. اندر علم خدائے عزوجل مومن بوده باشند. **الغین** و غین حجابے بود بر دل که باستغفار برخیزد. و آن بر دو گونه باشد یکے خفیف. و دیگر غلیظ. و غلیظ مر اهل غفلت و کبایر را بود. و خفیف مر همه را چه ولی. و چه نبی. علیه و آله کم پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم. انه لیغان علی قلبی و انی لاستغفر الله فی کل یوم مائة مرة. پس مر غین غلیظ را توبه بشرط باید. و مر خفیف را رجوع صادق بحق. و توبه باز گشتن بود از معصیت بطاعت. و رجوع باز گشتن از خود بخداوند. پس توبه از جرم کنند. و جرم بندگان مخالفت امر بود. و از آن دوستان مخالفت ارادت پس جرم بندگان معصیت بود. و از آن دوستان رویت وجود خود. اگر کسے از خطا بصواب باز گردد. گویند تایب است. و یکے از خطا بصواب باز گردد. گویند راجع است. این جمله اندر باب توبه گفته ام. والله اعلم. **التلبیس** نمودن چیزے را که بخلاف تحقیق آن تلبیس

خوانند. چنانکه خدائے تعالیٰ گفت عزوجل. وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبِسُوْنَ. و بجز حق را تعالے
این صفت محال باشد. از آنچه کافر را بنعمت مومن بنماید. و مومن را بنعمت کافر. تا وقت اظہار
حکم وے باشد. و حقیقت آں اندر ہر کسے. و چوں یکے ازیں طایفہ خصال محمودہ را بپوشاند
بصفات گویند که تلبیس بیکند. و جز آنجا عبارت استعمال نکنند. و نفاق و ریا را تلبیس نخوانند.
ہر چند که اندر اصل تلبیس باشد. زانچہ تلبیس جز ایں اندر اقامت فعل حق مستعمل نباشد. الشرب
حلاوت طاعت و لذت کرامت و راحت انس را ایں طایفہ شرب خوانند. و ہیچکس کاری بے
لذت شرب بے نتواند کرد. و چنانکہ شرب تن از آب باشد. شرب دل از راحات. و حلاوت طاعات
باشد. و شیخ من گفتے رضی اللہ عنہ که مرید بے شرب. و عارف بے شرب. از ارادت و معرفت
بیگانہ باشند. از آنچہ مرید را باید که از کردار خود شرب باشد. تا حق طلب اندر ارادت بجائے آرد.
اما عارف را نباید که شرب باشد. بدوں حق. یا شرب بنفسے که بر نفس باز گردد نیارامد. واللہ اعلم
بالصواب. الذوق. ذوق مانند شرب باشد. اما شرب جز اندر راحات مستعمل نیست. و ذوق
مر رنج و راحت را نیکو مستعمل بود. چنانکہ کسے گوید. ذقت الحلاوة وذقت البلا. و ذقت
الراحة. ہمہ درست آید. و باز شرب را گویند. شربت بکاس الوصل. او بکاس الود. و مانند ایں
از آنچہ خدائے تعالیٰ چوں حدیث شرب یاد کرد. گفت كُلُوْا وَاشْرَبُوْا هَنِيْئًا. و چوں از ذوق
یاد کرد و گفت. ذُقْ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيْزُ الْكَرِيْمُ. و جائے دیگر گفت. ذُوْقُوْا مَسَّ سَقَرَ. ایں
است احکام حدود الفاظ متداول ایشاں که یاد کردم. و اگر جملگی آں ثبت کنم کتاب
مطول شود. واللہ اعلم بالصواب۔

کشف الحجاب الحادی عشر فی السماع

بدانکہ اسباب حصول علم
پنج است. یکے سمع و دیگر بصر و سہ دیگر ذوق چہارم شم پنجم لمس. و خداوند تعالیٰ مر دل را ایں
پنج در بہا فریدہ است. و ہر جنس علم بیکے ازیں باز بستہ. چوں سمع را علم باصوات و اخبار و
بصر را علم بالوان و اکوان و ذوق را علم بحلو و مر و شم را علم بہ نتن و رایحہ و لمس را علم بخشونت
و لین. و ازیں پنج حواس چہار را اندر محل مخصوص نہادہ است. و یکے را شایع گردانیدہ
است اندر ہمہ اعضاء. یعنی سمع را محل گوش گردانیدہ است. و بصر را چشم. و ذوق را کام.
و شم را بینی. و لمس را اندر ہمہ اندام مجال دادہ است. زانچہ جز بچشم نہ بینند. و جز بگوش
نشنوند. و جز ببینی نبویند. و بجز کام مزہ نیابند. اما ہمہ تن بلمس نرم از درشت و گرم از سرد

بازداند۔ و از روے جواز جائز باشد۔ کہ از ین ہر یک اندر ہمہ اعضا شایع باشد۔ چنانکہ لمس
و بنزدیک معتزلہ ہر یکے جز در محل مخصوص روا نباشد۔ کہ ہر یکے را محل مخصوص بود۔ باطل
است قول ایشان جز بحاسۂ لمس کہ آنرا محل مخصوص نیست۔ و چون ہر یکے از ین پنج
را محل مخصوص نیست۔ و این یکے بدین صفت روا بود۔ پس دیگران را نیز روا بود بہمین
صفت۔ و مراد اینجا این ماجرا نیست۔ اما از ین مقدار چارہ ندیدم مر تحقیق بیان معنی را۔
پس چہار حواس کہ ذکر آن گذشت بے ہیچ آنکہ سمع است۔ یکے بیند و یکے ببوید و یکے بچشد
و یکے بسود۔ روا باشد اندر دیدن این عالم بدیع۔ و ببویدن چیزہاے خوش۔ و چشیدن
نعمتہاے نیکو۔ و بسودن چیزہاے نرم۔ و شنودن اصوات مر عقل را دلیل گردد۔ و
بخداوندش راہ نماید۔ تا آنچہ بداند کہ عالم محدث است۔ و محل تغیر است۔ و آنچہ از حادث
خالی نباشد محدث بود۔ و این را آفریدگاریست نہ از جنس وے۔ کہ این مکون است۔
و آفریدگار وے مکون۔ و این مجسم است۔ و آفریدگار وے مجسم۔ آفریدگارش نامتناہی است
و او متناہی قادر است برہمہ چیزہا۔ و برہمہ کارہا۔ توانا و عالم است برہمہ معلومات۔ و تصرف
اندر ملک جائز است۔ آنچہ خواہد تواند کرد۔ و رسولان فرستاد با برہانہاے صادق۔ اما
گرویدن برسولان وے واجب نباید تا وجوب معرفت بسمع معلوم خود نگرداند۔ و آنچہ وجوب
شرع و دین است۔ و از ین است کہ اہل سنت فضل نہند سمع را بر بصر اندر دار تکلیف۔
و اگر مخطی گوید کہ سمع محل خبر است، و بصر موضع نظر، و دیدار فاضلتر از شنیدن کلام
باشد۔ باید تا نظر فاضلتر از سمع باشد۔ گوییم ما بسمع بدانیم کہ رؤیت خداوند جائز بود و ما را
اندر بہشت۔ کہ اندر جواز رؤیت بعقل حجاب آن از کشف اولیتر نباشد۔ از آنچہ بخبر دانیم
کہ مومنان را مکاشف گردانند۔ و حجاب از پیش چشم ایشان برگیرند۔ تا خداے عز و جل را بہ
بینند۔ پس سمع فاضلتر آمد از بصر۔ و نیز جملہ احکام شریعت بر سمع مبنی است۔ کہ اگر سمع
نبودے ثبوت آن محال بودے۔ و نیز انبیا علیہم السلام کہ آمدند نخست بگفتند۔ تا آنانکہ
مستمع بودند بگرویدند۔ آنگاہ معجزہ نمودند۔ و اندر دیدن معجزہ تاکید آن ہم بسمع بود۔ و بدین
دلائل ہر کہ سماع را انکار کند بکلیت شرع را انکار کردہ باشد۔ و حکم آن بخود پوشیدہ
و اکنون من مستوفی بحکم این ظاہر کنم ان شاء اللہ تعالی عز و جل۔

بَابٌ فی سماع القرآن وما یتعلق بها

اولیٰ‌ترین سماع مسموعات مر دل را بفواید. و سر را بزواید. و گوش را بلذت کلام خداوند
عزّ اسمه است. و مامورند همه مومناں. و مکلّف اند همه کافراں. از آدمی و پری بشنیدن
کلام ایزد تعالیٰ. و از معجزات قرآن یکی آنست. که از خواندن و شنودن آں ملول نگردد. زانچه
آں اندراں رقتے عظیم است. تا حدیکه کفار قریش شبها بیامدندے. اندر نهاں. و پیغمبر صلی
اللہ علیه وسلم اندر نماز بودے. ایشاں مے شنیدندے. آنچه وے میخواندے. و آنچه تعجب
مے نمودندے. چوں نضر بن الحارث. که افصح ایشاں بود. و عتبه بن ربیعه که به بلاغت سحر
مے نمودے. و ابوجهل بن هشام که بخطب و براهین ید بیضا مے نمود. و نظم پیدا میکرد. و مانند ایشاں
تا حدے که پیغمبر صلی اللہ علیه وسلم شبے سورتے میخواند. عتبه از هوش بشد. با بوجهل گفت مرا
معلوم شد که این نه سخن مخلوقاتست. و خداوند تعالیٰ پریاں را فرستاد تا فوج فوج بیامدند. و
سخن خدائے از پیغمبر صلی اللہ علیه وسلم شنیدند. چنانکه خدائے گفت عزّ و جلّ. فَقَالُوْۤا اِنَّا
سَمِعْنَا قُرْاٰنًا عَجَبًا. آنگاه مارا خبر داد از قول پریاں. که این قرآن راهنما ایست دل بیماراں را
بطریق صواب. و گفت. یَهْدِیْۤ اِلَی الرُّشْدِ فَاٰمَنَّا بِهٖ وَلَنْ نُّشْرِكَ بِرَبِّنَاۤ اَحَدًا پس
پندِ آں نیکوتر است از پندها. و لفظش موجزتر از لفظها. و امرش لطیف تر از همه امرها. و
و نهیش زاجرتر است از همه نهیها. و وعدش دلرباتر از همه وعدها. و وعیدش جانگدازتر
از همه وعیدها. و قصه اش مشبع تر از همه قصها. و امثالش فصیح تر از همه مثلها. هزار دل را
سماع آں صید کرده است. و هزار جان را لطائف آں بغارت بلا داده. و عزیزان دنیا را ذلیل
کند. و ذلیلان دنیا را عزیز کند. چوں عمر بن الخطاب بشنید که خواهر و دامادش مسلمان شدند
قصد ایشاں کرد. با شمشیر آخته. و مر قتل ایشاں را ساخته. و دل از مهر ایشاں پرداخته.
تا حق تعالیٰ لشکرے را از لطف اندر زوایا سورۀ طٰهٰ بکمیں نشاند. چوں بر در سرائے خواهرش
میخواند. طٰهٰ مَاۤ اَنْزَلْنَا عَلَیْكَ الْقُرْاٰنَ لِتَشْقٰۤی اِلَّا تَذْكِرَةً لِّمَنْ یَّخْشٰی الآیة. جانش سپید قابل
آں شد. و دلش لبسته فراق لطائف آں کشف. طریق صلح جست. و جامه جنگ برکشید. از مخالفت
بموافقت آمد. و معروفست که چوں پیش رسول صلی اللہ علیه وسلم بر خواندند این آیت. اِنَّ لَدَیْنَاۤ
اَنْکَالًا وَّجَحِیْمًا وَّطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَّعَذَابًا اَلِیْمًا. وے بیهوش بیفتاد. و گویند که فرشتے پیش

عمرؓ برخواندند کہ اِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ۔ وے نعرہ بزد و بیہوش گشت۔ برداشتند و بخانہ بردند۔ و تا یک ماہ بیمار بود از وجل و ترس خدائے تعالیٰ۔ و گویند کہ مردے پیش عبد اللہ بن حنظلہ برخواند۔ این آیت۔ لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ۔ گریستن بروے افتاد۔ تا حاکی گوید کہ من پنداشتم کہ جان از وے جدا شد۔ آنگاہ برخاست گفتند اے استاد بنشین گفت ہیبت این آیت مرا از نشستن باز میدارد۔ و گویند کہ اندر پیش جنیدؒ برخواندند این آیت یَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ۔ وے گفت بارخدایا۔ ان قلنا قلنا بك۔ وان فعلنا فعلنا بتوفیقك۔ فاین فی القعل۔ و از شبلیؒ مے آید کہ پیش وے برخواندند۔ وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ۔ وے گفت شرط ذکر اندر نسیان است۔ و ہمہ عالم اندر ذکر وے ماندہ اند۔ و نعرہ بزدہ۔ ہوش از وے بشد۔ چون بہوش آمد گفت عجب دارم از آن جانے۔ کہ کلام خدائے تعالیٰ بشنود۔ و برنیاید۔ یکے گوید از مشایخ کہ وقتے کلام خدائے تعالیٰ میخواندم۔ وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ۔ ہاتفے آواز داد۔ کہ نرم برخوان کہ چہار کس از پریان از ہیبت این آیت بمردند۔ درویشے گفت کہ من دہ سال است کہ تا قرآن اندر نماز بجز مقدار جواز نخواندہ ام۔ و نشنیدہ ام۔ گفتند چرا گفت ترس آنرا کہ بر من حجت شود۔ روزے من بنزدیک شیخ ابو العباس شقانی اندر آمدم۔ و یرا یافتم کہ میخواند۔ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ۔ و میگریست و نعرہ مے زد تا بیہوش شد۔ پنداشتم کہ از دنیا برفت۔ گفتم ایہا الشیخ اینچہ حالست گفت یازدہ سال است تا وردم اینجا رسیدہ است۔ از اینجا یے توانم گذشت۔ و از ابو العباس عطا پرسیدند کہ شیخ ہر روز چند قرآن میخواند۔ گفت پیش از این اندر شبا روزے دو ختم کردمے۔ اما اکنون چہاردہ سال است تا ہنوز بسورۃ الانفال امروز رسیدہ ام۔ گویند کہ ابو العباس قصاب قاری را گفت برخوان۔ برخواند کہ یَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُزْجَاةٍ۔ باز گفت برخوان۔ برخواند کہ قَالُوا إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ۔ باز گفت برخوان۔ برخواند کہ لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ الآیۃ آنگاہ گفت بارخدایا من بجفا بیش از برادران یوسفم۔ و تو بکرم بیش از یوسفی با من آن کن کہ او با برادران جانی کرد۔ و با این جملہ مامورند ہمہ اہل اسلام از مطیع و عاصی باستماع قرآن۔ از آنجا کہ خدائے عز و جل گفت۔ وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ۔ استماع با سکوت فرمود خلق را اندران حال۔ کہ کسے قرآن برخواند۔ و نیز گفت فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ الآیۃ۔ بشارت دہ مر آنرا کہ اندر حال

استماع متابع احسن آں باشد۔ یعنے باوامر آں قیام کند و بتعظیم شنود۔ و نیز گفت۔ اَلَّذِیْنَ اِذَا ذُکِرَ اللّٰہُ وَجِلَتْ قُلُوْبُھُمْ۔ ولہائے مستمعان کلام حق پر وجل باشد۔ و نیز گفت۔ اَلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوْبُھُمْ بِذِکْرِ اللّٰہِ اَلَا بِذِکْرِ اللّٰہِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوْبُ۔ آرامش دلہا اندر ذکر خدا وند بستہ است و مانند ایں بسیار است از آیات کہ بہ حکم ایں قول و باز بر عکس ایں نکوہید مر آں گروہے را کہ کلام خدائے را بحق بشنوند۔ و از گوش بدل راہ ندہند۔ و گفت خدائے تعالیٰ خَتَمَ اللّٰہُ عَلٰی قُلُوْبِھِمْ وَ عَلٰی سَمْعِھِمْ وَعَلٰی اَبْصَارِھِمْ غِشَاوَۃٌ۔ مواضع سمع شان مختوم است۔ و نیز گفت اندر حکایت اہل دوزخ گویند۔ لَوْ کُنَّا نَسْمَعُ اَوْ نَعْقِلُ مَا کُنَّا فِیْ اَصْحٰبِ السَّعِیْرِ۔ اگر بحق قرار بشنیدمے و بتحقیق بدانستمے۔ بدوزخ گرفتار نگشتمے۔ و گفت وَمِنْھُمْ مَنْ یَّسْتَمِعُ اِلَیْکَ وَجَعَلْنَا عَلٰی قُلُوْبِھِمْ اَکِنَّۃً اَنْ یَّفْقَھُوْہُ وَفِیْ اٰذَانِھِمْ وَقْرًا۔ گروہے کہ از تو بشنوند بر دل ایشاں حجاب باشد۔ و در گوشہائے ایشاں صمم۔ تا چناں باشد کہ نشنیدہ باشد۔ و نیز گفت۔ وَلَا تَکُوْنُوْا کَالَّذِیْنَ قَالُوْا سَمِعْنَا وَھُمْ لَا یَسْمَعُوْنَ۔ بر وجہ شکایت گفت چناں مباشید کہ آں گروہ گفتند کہ شنیدیم و نشنیدند یعنی شنیدند اما نہ بدل۔ و مانند ایں آیات بسیار است اندر کتاب خدائے تعالیٰ۔ و از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم مے آید کہ مر ابن مسعود را گفت۔ اقرأ علیّ فقال انا اقرأہ علیک۔ وعلیک انزل۔ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انی احب ان اسمعہ من غیری۔ ایں دلیل واضح است بر آنکہ مستمع کامل حال تر از قاری بود۔ کہ گفت من آں دوست تر دارم کہ بشنوم از غیر خود۔ زانچہ قاری از حال خواند۔ یا از غیر حال۔ و مستمع بجز حال نشنود۔ کہ اندر نطق نوعی از تکبر بود۔ و اندر استماع نوعی از تواضع۔ و نیز گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم شیبتنی سورۃ ھود۔ و شنیدن سورہ ہود مرا پیر کرد۔ گویند ایں از آں بود کہ اندر آخر سورہ ہود ایں آیت حال بود کہ فَاسْتَقِمْ کَمَا اُمِرْتَ و آدمی عاجز است از استقامت۔ مامور حق بحقیقت۔ زانچہ بندہ بے توفیق حق ہیچ چیز نتواند کرد۔ پس چوں شنید فَاسْتَقِمْ کَمَا اُمِرْتَ۔ متحیر شد۔ و گفت ایں چگونہ خواہد بود کہ من بحکم ایں امر قیام توانم کرد از رنج دل قوت از وے بشد۔ و رنج بر رنج زیادت شد۔ تا روزے اندر خانہ خود برخواست و دستہا بر زمین نہاد و قوت کرد۔ ابوبکر صدیقؓ گفت ایں چہ حال است یا رسول اللہ۔ تو ہنوز جوان و تندرست ہستی۔ گفت سورۃ ہود مرا پیر کرد۔ یعنی سماع ایں امر بر دلم چنداں قوت گرفت کہ قوتم ساقط شد۔ و یکے از صحابہ ابوسعید الخدری روایت کرد کہ گفت۔ کنت فی عصابۃ فیہا ضعفاء المہاجرین و ان بعضھم لیستتر ببعض من العری۔ وقاری یقرأ علینا۔ ونحن نستمع القرأۃ۔ قال

فجاء رسول اللہ صلعم حتی قام علینا فلما راٰہ القاری سکت قال فسلم فقال ماذا کنتم تصنعون
قلنا کان قاری یقرأ علینا ونحن نستمع بقرائتہ۔ فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم۔ الحمد للہ الذی
جعل فی امتی من امرت ان اصبر نفسی معھم۔ قال ثم جلس وسطنا لیعدل نفسہ فینا۔
ثم قال بیدہ ھکذا فحلق القوم فلم یعرف رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم منھم احد
قال فکانوا ضعفاء المہاجرین فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم ابشروا صعالیک المہاجرین
بالفوز التام یوم القیامۃ۔ تدخلون الجنۃ۔ قبل اغنیاء کم بنصف یوم کان مقدارہ خمس
مائۃ عام۔ من با گروہے بودم از فقرائے مہاجرین۔ کہ ایشاں بعضے از اندام خود را پوشیدہ بودند۔
و بعضے دیگر از برہنگی در حجاب مے بودند۔ وقاری بر ما میخواند و ما سماع میکردیم۔ قرأت وی را تا پیغمبر صلی اللہ
علیہ وسلم بیامد۔ و برسر ما بایستاد۔ و چوں قاری وی را بدید خاموش شد۔ و پیغمبر بر ما سلام گفت۔ و
گفت شما اندر چہ کار بودید۔ گفتیم یا رسول اللہ قاری میخواند۔ و ما سماع میکردیم قرأت وی را۔ آنگاہ
پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم الحمد للہ کہ در امت من گروہے آفرید کہ مرا بفرمود تا اندر صحبت ایشاں
صبر کنم۔ تا آنگاہ اندر میان ما بنشست۔ چوں یکے از ما۔ تا خود را با ما برابر کرد۔ پس حلقہ کردند ایں
گروہ اندر کس۔ میان آں حلقہ پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم از ایشاں مے نشناخت۔ آنگاہ مر ایشاں را
گفت بشارت مر شما را اے درویشاں مہاجرین بہ پیروزی تمام اندر قیامت۔ کہ اندر آئید بہشت
پیش از توانگراں بہ نیم روز۔ و آں پانصد سال باشد۔ و ایں خبر را بجنیدؒ روایت مختلف بیارند۔
اما اختلاف اندر عبارتست معنی ہمہ یکیست و درست است۔

فصل ۔ و زرارۃ ابن ابی اوفی از کبار صحابہ بود رضوان اللہ علیہم اجمعین۔ مر ویرا
امامے کردے آیتے برخواند۔ و زعقہ زد و جان بداد ابو جعفر جنی از بزرگاں تابعین بود۔ و صالح
مری رحمۃ اللہ آیتے بروے خواند۔ شہقہ از وے جدا شد و از دنیا برفت۔ و ابراہیم نخعی رحمۃ
اللہ علیہ روایت آردہ کہ اندر دیہے از دیہائے کوفہ میرفتم۔ پیرزنے را دیدم در نماز ایستادہ
آثار خیر بروظاہر بود۔ تا از نماز فارغ شد۔ بحکم تبرک وی را سلام کردم۔ مرا گفت قرآن دانی۔ گفتم
بلے گفت آیتے برخواں۔ برخواندم۔ وے بانگے بکرد۔ و جان باستقبال رویت فرستاد۔ و احمد رحمہا
اللہ و احمد بن ابی الحواری روایت آرد کہ اندر بادیہ جوانے دیدم با مرقعۂ خشن بر سر چاہے ایستادہ
مرا گفت یا احمد بوقت آمدی کہ مرا سماع میباید کرد۔ تا جان بدہم۔ آیتے برخواں گفت خدا
مرا الہام داد تا برخواندم۔ اِنَّ الَّذِیْنَ قَالُوْا رَبُّنَا اللّٰہُ ثُمَّ اسْتَقَامُوْا۔ گفت یا احمد بحق کعبہ

که همان برخواندی که اندرین ساعت بر من فرشته میخواند و در حال جان بداد. و اگر جمله حکایاتی که بدین
سخن متصل است بیارم از مراد خود باز مانم. و بالله التوفیق.

باب فی سماع الشعر وما یتعلق به

و فی الجمله شنیدن شعر مباح است. و پیغمبر صلی الله علیه وسلم شنیده است. و صحابه رضی الله
عنهم گفته‌اند و شنیده‌اند. و از وی می‌آید صلوات الله علیه ان من الشعر لحکمة. و نیز گفت
والحکمة ضالة المؤمن حیث وجدها فهو احق بها. مراد از شعر لیست که حکمت باشد و
حکمت ضالهٔ مومن بود. که از وی غائب است آنکه بیابد بدان اولیتر باشد. و نیز پیغمبر گفت صلی
الله علیه وسلم اصدق کلمة قالتها العرب قول لبید. راست‌ترین کلمه که عرب گفته‌اند قول لبید است شعر

الا کل شیء ما خلا الله باطل   و کل نعیم لا محالة زائل

و عمرو بن الشرید روایت کند از پدرش رضی الله عنهما که قال استنشدنی رسول الله صلی الله علیه وسلم
هل تروی من شعر امیة بن ابی الصلت شیئا فانشدته مائة قافیة فجعلت کلما مررت علی بیت
قال هیه فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم کاد لیسلم فی شعره گفت هیچ روایت کنی از اشعار
امیة بن ابی الصلت. گفتم بلی صد بیت روایت کردم. و اندر آخر بیتی که بگفتمی او بگفتی هیه یعنی
دیگری بگوی. و مانند این روایات بسیار آمده است از وی علیه الصلوة والسلام. و از صحابه رضی الله عنهم
گفت. و مردمان را اندرین غلطها افتاده است. و گروهی شنیدن جمله اشعار را حرام گویند. و روز
و شب غیبت مسلمانان میگویند. و گروهی جمله آن را حلال گویند. و روز و شب غزل صفت روی و زلف
و خال جانان شنوند. و اندرین معنی هر یک بر یکدیگر حجت آرند. و مراد من اثبات و نفی گفت و شنود
ایشان نیست. اما مشایخ متصوفه رضی الله عنهم اندرین باب طریق آنست که از پیغمبر رسیده‌اند
شعر وی. گفت کلام حسنه حسن و قبیحه قبیح. سخنی است که نیکوئی آن نیکو بود. و زشت
آن زشت. یعنی هر چه شنیدن آن به نثر حلال است چون حکمت و مواعظ و استدلال اندر
آیات خدا و نظر اندر شواهد حق به نظم هم حلال باشد. و در جمله همچنانکه نظر اندر جمالی که محل آفت
بود و بسودن آن حرام و محظور باشد شنیدن آن نیز به نظم و نثر حرام و محظور بود. و شنیدن صفت
آن بدان وجه هم حرام بود. و آنکه این معنی را مطلق حلال گوید نظر و شنیدن را نیز حلال باید گفت
آنگاه آن کفر و زندقه باشد. و آنکه گوید من اندر چشم و خد و خال و زلف همه حق میشنوم و حق میطلبم

پس واجب کند که این با دیگرے گوید من مے بینم. بمادم مر شخصے را که آں یکے شنیدن صفت آں روا دارد. و دیگرے دیدن وے روا میدارد. و گوید که من هم اندراں حق میطلبم. و گوید که خواستی از خواستی او لتر نباشد مر ادراک معنی را. آنگاه کلیت شریعت باطل شود. و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم. العینان تزنیان حکم این برخیزد. و هم ملامت بسودن نا محرمان منقطع شود. و هم حدود شرعی ساقط گردد. و این ضلالت ظاهر بود. و چوں جهلۂ متصوفه مر مستغرقان مستمعان را دیدند که سماع میکردند بحال ایشان پنداشتند که به نفس میکنند. چوں ایشان زاهد بودند گفتند حلال است. اگر حلال نبودے ایشاں نکردے. بداں تقلید کردند. ظاهر بگرفتند. باطن بگذاشتند. تا خود هلاک شدند. و قومے را هلاک کردند. و این از آفات زمانه است. و بجائے خود شرح این بتمامی بگویم. انشاء اللہ تعالی و باللہ التوفیق.

باب فی سماع الاصوات والالحان

پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم. زینوا اصواتکم بالقرآن. بیارائید آوازهائے خود در القرآن خواندن. خدائے گفت عزوجل. یَزِیْدُ فِی الْخَلْقِ مَا یَشَآءُ. مفسران گفتند که این صوت حسن باشد. و پیغمبر گفت صلی اللہ علیہ وسلم که من اراد ان یسمع صوت داؤد فلیسمع صوت ابی موسی الاشعری. هر که خواهد تا صوت داؤد بشنود گو صوت ابو موسی اشعری شنود. و اندر اخبار مشهور است که اندر بهشت مر اهل بهشت را سماع باشد. و آنچناں باشد که از هر درختے صوتے و لحنے مختلف مے آید. چوں آں اصوتے که با یکدیگر مختلف بوند موٴلف شوند. طبایع را اندراں لذتے عظیم باشد. و این نوع سماع عام باشد اندر میان خلق. از آدمی و غیر آنکه زنده اند بحکم آنکه روح لطیفه است. و اندر اصوات لطافتے هست. که چوں بشنود جنس بجنس مائل شود. و این قول گروهے است که گفتم مر اطبا را و آنانکه دعوی تحقیق کنند از اهل خبرت. اندرین سخن بسیار است. و اندر تالیف الحان کتب ساخته اند. و آنرا عظیم داده و مروز آثار صنعت ایشان ظاهر است اندر امر هر که آنرا مرتب کرده اند. مر قوت هوا و طلب لعب و لهو را بحکم موافقت با شیطان. تا حدیکه گویند اسحاق موصلی در باغی غنا میکرد. هزار دستانے مے سرائید. از لذت غنائے وے خاموش شد و او سماع میکرد. تا از درخت اندر اوفتاد. و بمرد. و درین جنس حکایت بسیار شنیده ام. اما مراد من بجز این است. که ایشان گویند همه راحات تالیف طبایع از تالیف ترکیب اصوات

بود. والحان. و ابراهیم خواص گوید که وقتی من بحیی از احیای عرب فرا رسیدم. و بدار ضیافت امیری
از امرا نزول کردم. سیاهی دیدم مغلول. و مسلسل بر در خیمه افگنده اندر آفتاب. شفقتی اندر دلم
بر وی پدیدار آمد. و قصد کردم تا او را بشفاعت بخواهم از امیر. چون طعام پیش آوردند مر اکرام ضیف
را امیر بیامد. تا با من موافقت کند. چون وی قصد طعام خوردن کرد من ابا کردم. و بر عرب هیچ
چیز سخت تر از آن نباید که طعام نخورند. مرا گفت ای جوانمرد ترا چه چیز از خوردن طعام من باز میدارد.
گفتم امیدی بر کرم تو دارم. گفت همه املاک من مر ترا. و تو طعام من بخور. گفتم مرا بملک تو حاجت
نیست. این غلام را اندر کار من کن. گفت تو نخست از جرمش بپرس. آنگاه بند از وی برگیر.
که ترا بر همه املاک من حکم است. تا در ضیافت مایی. گفتم بگو تا جرمش چه چیز است. گفت بدانکه این
غلام حادی. و صوتی خوش دارد. من این را بضیاع خود فرستادم. اشتری چند تا مرا غله آرد.
وی بار اشتر بر اشتری نهاد. و اندر راه حدی میکرد. و اشتران می شتافتند تا بمدتی قریب اینجا آمد
باده چندان بار که من فرموده بودم. چون بار اشتران فروگرفت اشتران یگان و دوگان همه هلاک
شدند. ابراهیم گفت سخت مرا عجب آمد. گفتم ایها الامیر شرف تو ترا جز براست گفتن نفرماید. اما مرا
بدین قول برهانی بباید. ما درین سخن بودیم که اشتری چند از بادیه بچاه سار آوردند تا آب دهند.
امیر پرسید که چند روز است تا این اشتران آب نخورده اند. گفتند سه روز است. این غلام را فرمود
تا حدی بر کشاد. اشتران اندر صوت وی و شنیدن آن مشغول شدند هیچ دهان آب
نکردند. تا ناگاه یک یک برمیدند. و اندر بادیه پراگنده شدند. و آن غلام را بکشاد. و بمن بخشید. و ما یعنی
اندر عادت معروفست که چون اشتربانان و خربندگان ترنم کنند اندران. و اشتر و خر طربی پدیدار
آید. و اندر خراسان و عراق عادتست که صیادان بشب آهو گیرند طشتی بزنند. تا آهوان آواز
آن بشنوند. بر جای بایستند ایشان. مر آنها را بگیرند. و مشهور است که اندر هندوستان گروهی اند که
بدشت بیرون شوند و غنا میکنند و لحن میگردانند. آهوان چون آن بشنوند قصد ایشان کنند.
ایشان گرد وی میگردند. و غنا میکنند تا از لذت آن چشم فروگیرند و بخسپند. و ایشان مر او را بگیرند.
و اندر کودکان خرد این حکم ظاهر است. که چون اندر گهواره گریند نوائی بزنند خاموش شوند. و
آن آواز بشنوند. و اطبا مر این کودک را گویند که حس وی درست است. و دلیل زیرکی اندر وی باشد.
و از آن بود که یکی از ملوک عجم را وفات آمد. و از وی پسری دو ساله ماند. و زیرا گفتند که این را بتخت ملک
باید نشاند. با بزرجمهر تدبیر کردند. وی گفت صواب آید. اما بیازمایند تا حس وی درست است

تا بدو امیدی توان داشت. گفتند تدبیر آن چیست؟ بفرمود تا مغنیان بر سر وی غنا کردند و
اندران میانه بطرب آمد و دست و پای زدن گرفت. بوذرجمهر گفت ازین امید و البته بلکه
و اصوات را تأثیری ظاهر تر از آنست نزدیک عقلا که باظهار برهان آن حاجت آید. و هر که
گوید مرا با لحان و اصوات و مزامیر خوش نیست یا دروغ گوید و نفاق کند یا حس ندارد و
از جمله مردمان و ستوران بیرون باشد. منع گروهی از آن بدان باشد که رعایت امر خداوند
کنند. و فقها متفق‌اند که چون ادوات ملاهی نباشد و اندر دل بشنیدن آن لحن فسق پدید
نیاید شنیدن آن مباح است. و بدین آثار و اخبار بسیار بیارند چنانکه عائشه رضی الله عنها روایت
آرد که قالت کانت عندی جاریة تغنی فاستاذن عمر فلما احسته و سمعت حسه فرت
فلما دخل عمر رضی الله عنه تبسم رسول الله صلی الله علیه وسلم فقال له عمر ما اضحکک یا رسول الله
قال کانت عندنا جاریة تغنی فلما سمعت حسک فرت فقال عمر لا ابرح حتی اسمع
ما کان سمع رسول الله فدعا رسول الله صلی الله علیه وسلم و سمع. و بسیاری از
صحابه مانند این روایت آورده‌اند و شیخ ابو عبد الرحمن السلمی این جمله را جمع کرده است
اندر کتاب السماع و اباحت آن قطع کرده. و مراد مشایخ متصوفه ازین طلبیدن سماع
بجز اباحت است. از آنچه اندر اعمال فواید باید. اباحت طلبیدن کار عوام باشد. و به تحصیل
مباح ستوران‌اند. بندگان مکلف را باید تا از کردار فایده طلبند. وقتی من بمرو بودم. یکی از
ائمه اهل حدیث آنکه معروف‌ترین ایشان بود مرا گفت که من اندر اباحت سماع کتابی کرده
ام. گفتم بزرگ مصیبتی که اندر دین پدید آمد که خواجه امام لهوی را که اصل همه فسقهاست
حلال کرد. مرا گفت پس اگر حلال نمیداری تو چرا میکنی؟ گفتم حکم این بر وجوه است. بر یک چیز
قطع نتوان کرد. اگر تأثیر اندر دل حلال بود سماع حلال بود. و اگر حرام بود حرام. و اگر مباح بود
مباح. چیزی را که حکم ظاهرش فسق است و اندر باطن بر چند وجه است اطلاق آن را بیک حکم حلال کردن محال باشد.

باب فی احکام السماع

بدانکه سماع را اندر طبایع حکمهای مختلف است. چنانکه ارادت اندر دلها مختلف
است. و ستم باشد که کسی مر آن را یک حکم قطع کند. و در جمله مستمعان بر دو گروه‌اند یکی آنکه
معنی شنوند. و دیگر آنکه صوت شنوند. و اندرین هر دو اصل فواید است. و آفات. از آنچه شنیدن

اصواتِ خوش غلیانِ آں معنی باشد کہ اندر مردم مرکب باشد۔ اگر حق بود حق۔ و اگر باطل بود باطل
کسے را کہ مایہ در طبع فساد بود۔ آنچہ بشنود ہمہ فساد بود۔ و جملگی ایں معنی اندر حکایات داؤدؑ بیاید۔ کہ
چوں حق تعالیٰ او را خلیفہ خود گردانید۔ او را صوتے خوش داد۔ و حلق او را مزامیر گردانید۔ کوہہا را
اندر سال رسائل وے گردانید۔ تا حدیکہ وحوش و طیور از کوہ و دشت بسماعِ آوازِ او بیامدندے
و آب از رفتن بایستادے۔ و مرغان از ہوا بیفتادندے۔ و اندر آثار است کہ یک ماہ آں خلق
اندراں صحرا ہیچ چیز نخوردندے۔ و اطفال نگریستندے۔ و شیر نخواستندے۔ و ہر گاہ کہ خلق از انجا
باز گشتندے۔ بسیار مردم از لذت کلام۔ و صوت و لحن وے مردہ بودندے۔ تا حدیکہ گویند یکبار
ہفت صد کنیزک عذرا الشمار بر آمد کہ مردہ بودند۔ و دوازدہ ہزار پیر نیز مردہ بودند۔ و آنگاہ چوں
حق تعالیٰ خواست کہ مستمع صوت و متابع طبع را جدا کند از اہل حق۔ و مستمع حقیقت ابلیس
را اضطرابِ طبعی قوت گرفت۔ و ارادت وسواس انسان در دل وے پدید آمد۔ و دستورے
در خواست باظہار حیل خود بالیشاں دستوری یافت۔ بیامد و نائے و طنبور بساخت۔ و اندر برابر
مجلس سماع داؤد علیہ السلام مجلسے فرو گسترانید۔ با آنکہ صوت داؤد می شنیدندے۔ با دو گروہ
شدند۔ یکے اہل شقاوت بودند۔ و دیگر اہل سعادت۔ آں گروہ کہ از اہل شقاوت بودند بمزامیر
ابلیس مائل شدند۔ و ایں گروہ با صورتِ داؤد بماندند۔ و با آنانکہ اہل معنی بودند غیر صوت داؤد
اندر پیشِ دل ایشاں نبود۔ زانچہ ہمہ حق را میدیدند۔ اگر مزامیر شنیدندے اندراں فتنہ از حق
دیدندے۔ و اگر صوت داؤد شنیدندے اندراں ہدایت از حق دانستندے۔ تا از کل باز ماندند
و از متعلقات اعراض کردند۔ و ہر دو را چنانکہ بود بدیدند۔ صواب را بصوابے۔ و خطا را بخطائے
و آنرا کہ سماع بدیں صفت بود۔ ہر چہ بشنود ہمہ حلال باشدش۔ و گروہے گویند از مدعیان کہ ما
را سماع بر خلاف آں مے افتد کہ ہست۔ و ایں محال باشد۔ زانچہ کمال ولایت آں بود کہ ہر
چیز را چناں بینی کہ ہست۔ تا دیدہ درست باشد۔ و اگر بر خلاف آں بینی دیدار درست باشد۔ ندیدی
کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم را گفت۔ اللھم ارنا حقائق کل الاشیاء کماھی۔ بار خدایا بنما ما را حقیقت
ہر چیزے را چنانکہ ہست۔ و چوں دیدن درست مر چیزہا را آں بود کہ بہبینی بداں صفت مر آں را کہ
ہست باید۔ تا سماع درست نیز آں بود کہ بشنوی ہر چیزے را چنانکہ ہست آں چیز اندر لغت۔ و
حکم۔ و آنانکہ اندر مزامیر مفتون شوند و با ہوا و شہوت مقروں شوند از آنست کہ بخلاف آں بشنوند
کہ ہست۔ اگر بر موافقت حکم آں سماع کنندے از ہمہ آفات آں برہندے۔ ندیدی کہ اہل

ضلالت کلام خدای تعالی را بشنیدند و اندران ضلالت شان بر ضلالت زیادت شد چنانکه نضر بن الحارث گفت هٰذَا اَسَاطِیْرُ الْاَوَّلِیْنَ و عبداللہ بن سعد ابی سرح که کاتب وحی بود گفت سَاُنْزِلُ مِثْلَ مَا اَنْزَلَ اللّٰہُ فَتَبَارَکَ اللّٰہُ اَحْسَنُ الْخَالِقِیْنَ و گروہے لَا تُدْرِکُہُ الْاَبْصَارُ وَ ھُوَ یُدْرِکُ الْاَبْصَارَ دلیل نفی رویت ساختند و گروہے ثُمَّ اسْتَوٰی عَلَی الْعَرْشِ را دلیل اثبات مکان و جہت کنند و گروہے وَجَآءَ رَبُّکَ وَالْمَلَکُ صَفًّا صَفًّا را دلیل میگفتند چوں دل شان محل ضلالت بود شنیدن کلام خداوند ایشانرا ہیچ سود نداشت و باز موحد چوں اندر شعر شاعر نظر کرد و آفرینندۂ طبع او را بدید و آرایندہ خاطرش را اندران مطالعہ کرد و بطریق اعتبار فعل او را بر فاعل دلیل کرد تا آں گروہ اندر حق راہ گم کردند و ایں گروہ اندر باطل راہ یافتند و انکار ایں معنی مکابرۂ عیاں باشد واللہ اعلم۔

فصل ۔ و مشائخ را اندریں معنی کلمات لطیف است بیش ازانکہ جملگی آنرا ایں کتاب حمل کند اما آنچہ ممکن شود من اندریں فصل اثبات کنم تا فائدہ تمام تر باشد ان شاء اللہ تعالیٰ ذوالنون مصری گوید السماع وارد الحق یزعج القلوب الی الحق فمن اصغی الیہ بحق تحقق و من اصغی الیہ بنفس تزندق سماع وارد حق است کہ دلہا بران برانگیزد و بر طلب وے حریص کند و ہر کہ آنرا بحق شنود بحق راہ یابد و ہر کہ بنفس شنود اندر زندقہ افتد مراد آں پیر ازیں نہ آنست کہ باید تا سماع علت وصل حق باشد بلکہ مراد آنست کہ مستمع باید تا معنی بحق شنود نہ صوت مجرد و دل وے محل وارد حق باشد پس چوں آں معنی بدل رسد دل را برانگیزد آنکہ اندراں سماع متابع حق باشد مکاشف شود و آنکہ بعلائق و متابع نفس بود محجوب گردد و تعلق بتاویل کند آنگاہ ثمرۂ آں سماع کشف باشد و ازاں ایں سماع ستر اما زندقہ پارسی است معرب و بزبان عرب زندقہ تاویل بود و بداں سبب ایشاں تفسیر کتاب خود را زندہ باز خوانند و چوں خواستند اہل لغت کہ ابنائے مجوس را لقب نہند گفتند زندیق نام کردند بحکم آنکہ میگفتند کہ ہر یک چیز را کہ ایں مسلماناں میگویند آنرا تاویل است کہ ظاہر حکم آنرا نقض کنند و تنزیل دخول باشد اندر دیانت و تاویل سلخ و ازاں امروز لقب ایشاں اند شیعہ مصر ہمیں گویند و ایں اسم زندیق مر ایشانرا اسم علم گشت پس مراد ذوالنون ازیں آں بودہ است کہ اہل تحقیق در سماع محقق شوند و اہل ہوا متاول کہ آنرا تاویل بعید کنند و بداں سبب در فسق افتند و شبلی گوید السماع ظاہرہ فتنۃ و باطنہ عبرۃ فمن عرف الاشارۃ حل لہ سماع العبرۃ و الا فقد استدعی الفتنۃ

وتعرض للبلیة. ظاهر سماع فتنه است. و باطنش عبرت. آنکه اهل اشارت است مر او را استماع عبرت حلال
باشد. والا آن دیگر را طلب فتنه است. و تعلق بلا یعنی آنرا که کلیت ولش مستغرق حدیث حق نیست
سماع بلاے وے است. و آفتگاه وے. ابوعلی رودباری گوید اندر سوال و جواب مردیکه او را پرسید از سماع
لیتنا تخلصنا منه راسا براس. کاشکے ما ازین سماع سر بسر برستمی. از آنکه آدمی اندر گزاردن حق
همه چیزها عاجز است. و چون حق چیزے فوت شود بنده تقصیر شود ببیند. و چون تقصیر خود دید
کاشکے بر اید بهتر است. و یکے گوید از مشایخ که السماع تنبیه الاسرار لما فیها من المغیبات.
سماع بیدار کردن سرهاست از چیزهائے غیب. واجب کند تا بدان پیوسته حاضر باشند بحق. از آنچه غیبت
اسرار مر عیان را سخت نکوهیده است. و از مذموم ترین اوصاف ایشان باشد. زآنچه دوست
از دوست اگرچه غائب بود حاضر بود بدل. و چون غیبت آمد دوستی بر خاست از وے. و شیخ من
گفت السماع زاد المضطرین فمن وصل استغنی عن السماع. سماع توشه باز ماندگانست هر که
رسید او را بسماع حاجت نباشد. زآنچه اندر محل وصل حکم سمع معزول بود. که سمع مر خبر را بود. خبر از غائب
بود. چون معاینه شود سمع متلاشی شود. حصری گوید ایش اعمل بالسماع ینقطع اذا انقطع ممن
یسمع منه ینبغی ان یکون سماعک متصلا غیر منقطع. گفت چه کنم سماعی را که چون قاری خاموش
شود آن وجد منقطع گردد. باید که سماع تو سماع متصل باشد و پیوسته که هرگز بریده نگردد. و این نشان
از اجتماع همت داده است اندر روضهٔ محبت. که چون بنده بدان درجه رسد که همه عالم سماع وے
شنوند از حجر و مدر و این درجه بزرگ است. والله ولی التوفیق

باب اختلافهم فی السماع

اختلاف است میان مشایخ محققان اندر سماع. گروهے گفتند که سماع آلت غیبت است
و دلیل آورده اند که اندر مشاهده سماع محال باشد که دوست اندر محل وصل دوست اندر حال نظر بود
مستغنی شود از سماع وے. زآنچه سماع خبر را بود و خبر اندر محل عیان دوری و حجاب و مشغولی باشد
پس سماع آلت مبتدیان باشد. از آلت پراگندگیهائے غفلت. بدان مجتمع شوند آنکه مجتمع
شود لامحاله بدان پراگنده گردد. و باز گروهے گفتند که سماع آلت حضور است. زآنچه محبت
کلیت خواهد تا کل محب بکل محبوب مستغرق نشود دوست اندر محبت ناقص باشد. پس چنانکه دل
را اندر محل وصل نصیب محبت است. و سر را مشاهدت و روح را وصلت و تن را خدمت باید.

تا گوش را نیز نصیبے بود۔ چنانکہ چشم راست از رویت۔ و سخت نیکو گفتہ ایں شاعر در محل ہزل کہ دعوے دوستی خمر کند۔ **شعر**

الا فاسقنی خمراً وقل لی ھی الخمر ولا تسقنی سرّاً اذا امکن الجھر

یعنی بدہ آب اے دوست مرا تا چشم ہم بیند دوست ببیاو و کام بچشد۔ و ہم بینی بوید آنگاہ یک حاسہ را ازیں نصیب نباشد۔ و آں گوش است پس بگوی ایں خمراست۔ تا گوش نیز نصیب یابد۔ تا ہمہ حواسہائے من اندر بند آں شوند۔ و ازاں لذت یابند۔ و گویند کہ سماع الت حضور است کہ غایب خود غایب است۔ و غایب منکر بود۔ و منکر اہل آں نباشد۔ پس سماع بر دو گونہ بود و یکے بواسطہ و یکے بیواسطہ آنکہ از قاری شنود آلت غیبت باشد۔ و آنکہ از بارے شنود آلت حضور۔ و ازاں بود کہ آں پیر گفت من مخلوقات را دراں محل نہم کہ سخن ایشاں بشنوم۔ یا حدیث ایشاں کنم بجز خاصگان حق۔ واللہ اعلم بالصواب۔

باب فی مراتبھم فی حقیقۃ السماع

بدانکہ ہر یکے را از ایشاں اندر سماع مرتبہ الیست۔ کہ مشرب و ذوق وے ازاں بر مقدار مرتبہ او باشد۔ چنانکہ تائب ہر کہ بشنود او را مدد حسرت و ندامت بود۔ و مشتاق را مایہ شوق در رویت۔ و موقن را تاکید یقین۔ و مرید را تحقیق جان و محب را باعث انقطاع علائق۔ و فقیر را اساس نومیدی از کل۔ و مثال اصل سماع چوں آفتاب باشد۔ کہ برہمہ چیزہا بتابد ساما ہر چیزے را بمقدار مراتب وے ازاں ذوق و مشرب باشد۔ یکے را بسوزد۔ و یکے را بیفروزد۔ و یکے را بگدازد۔ و یکے را بپرورد۔ و ایں جملہ طوائف کہ گفتیم اندر تحقیق آں سہ مرتبہ اند۔ یکے ازاں مبتدیاں و دیگر متوسطان و سہ دیگر کاملاں۔ و من اندر شرح حال ہر یکے اندر سماع فصلے بیارم۔ تا فہم تو قریبتر باشد۔ انشاء اللہ عز و جل۔

فصل۔ بدانکہ سماع وارد حق است۔ و ترکیب جسد از ہزل و لہو است۔ و ہیچ حال طبع مبتدی قابل حدیث حق نباشد۔ و بورود آں معنی ربانی مر طبع را زیر و زبر کرده باشد بحرقت و قہر۔ چنانکہ گروہے اندر سماع بیہوش شوند۔ و گروہے ہلاک گردند۔ و ہیچکس نباشد الاکہ طبع او از حد اعتدال بیروں شود۔ و ایں را برہاں ظاہر است۔ و معروف است کہ اندر روم چیزے ساختہ اند اندر بیمارستان سخت عجیب کہ آنرا انگلیون خوانند و اندر ہر چیزے کہ عجایب باشد یونانیاں بداں نام خوانند آنرا چنانکہ صورت را انگاسون خوانند۔ و وضع مانی را دانند ایں را۔ و مراد ازیں اظہار

حکم است. و آن بر مثال بید و بست آرزوها اندر هفته دو روز بیماران را آنجا برند. و آنچه الغر ما نیاید زدن گیرند
و بمقدار علت آن بیماران را آواز آن بشنوانند. آنگاه وی را از آنجا بیرون آرند. و چون بخواهند که کسی را هلاک
کنند زمانی بیشتر آنجا دارندش تا هلاک شود. بحقیقت آجال مکتوبست. اما مرگ را اسباب باشد. و اطبا
پیوسته آن میشنوند و اندر ایشان هیچ اثر نکند. از آنچه موافق است آن با طبع ایشان. و مخالفست بطبع
مبتدیان. و در هندوستان دیدم که اندر زهر قاتل کرمی پدید آمده بود. و زندگی وی بدان زهر بود. زانچه
کلیت وی همه آن بود. و اندر ترکستان دیدم شهری بر سر حد اسلام که آتش اندر کوهی افتاده بود. و
بسوخت. و از سنگهای آن نوشادر بیرون بجوشید. و اندر میان آن آتش موشی بود. چون از آتش بیرون
آمدی هلاک شدی. و مراد ازین آنست که این جمله اضطراب مبتدیان اندر حلول وارد حق تعالی از آن
بباشد که جسد ایشان مر ایشان را مخالف است. چون آن متواتر شود مبتدی اندر آن ساکن شود.
ندیدی که چون جبرئیل اندر ابتدا بیامد پیغمبر صلعم طاقت رویت او نداشت. و چون نهایت رسید
اگر یکساعت نیامدی متنگل شدی. و این را شواهد بسیار است. و این حکایات هم دلیل اضطراب مبتدیان است
و هم برهان سکون منتهیان اندر سماع. و معروفست که جنید را مریدی بود که اندر سماع اضطراب بسیار
کردی. و درویشان بدان مشغول شدندی. پیش شیخ شکایت کردند او را گفت که اگر بعد ازین اندر سماع
اضطراب کنی من با تو صحبت نکنم. ابو محمد جریری گوید اندر سماع من وران درویش نگاه میکردم. لب بهم نهاده
بود. و خاموش می‌بود. تا از هر موئی اندام وی چشمه بگشاد. تا هوش از وی بشد. و یکروز بیجان
بیهوش بود. پس من ندانستم تا وی اندر سماع درست تر و یا حرمت پیر بر دلش قوی تر بود. گویند
که مردی اندر سماع نعره بزد. پیرش بر او گفت خاموش باش. وی سر بر زانو نهاد. و چون نگاه کردند
مرده بود. و از شیخ ابومسلم فارس بن غالب الفارسی شنیدم که گفت. درویشی اندر سماع اضطراب
میکرد. یکی دستی بر سر وی نهاد که بنشین نشستن وی بود و رفتن از دنیا. و جنید گوید دیدم درویشی را
که اندر سماع جان بداد. و وی روایت آرد از دراج که گفت من با ابن الفوطی بر کنار دجله میرفتیم میان بصره
و ابله بکوشکی فراز رسیدیم. منظره دیدیم بدان در نشسته بود. کنیزکی در پیش او نشسته غنا
میکرد. و این بیت میگفت. شعر

فی سبیل الله ودّ کان منی لک یبذل   کل یوم تتلون غیر هذا بک اجمل

و جوانی دیدم اندر زیر آن کوشک ایستاده رکوه و مرقعه وی گفت ای کنیزک بخدای بر تو که این بیت
را باز گوئی. که از زندگانی من یک نفس بیش نمانده است. تا بارے باستماع این برآید. کنیزک دیگر

باره بخواندن آن مساعدت کرد. آن جوان نعره بزد و جان از وی شد. خداوند قصر کنیزک را گفت تو آزادی. و خود فرود آمد و به تجهیز آن جوان مشغول شد. همه اهل بصره بر وی نماز کردند. پس آن مرد بر پای خواست و گفت یا اهل بصره من که فلان ابن فلانم همه املاک خود فی سبیل الله کردم و غلامان آزاد کردم و هم از آنجا برفت و نیز کسی خبر آن مرد نیافت. و فائده این حکایت آنست که مرید را اندر غلبهٔ سماع حال چنین باید که سماع وی فاسقان را از فسق نجات دهد. و اندرین زمانه گروهی گشته‌اند که بسماع فاسقان حاضر شوند و گویند که ما سماع از حق میکنیم. و فاسقان از آنکه ایشان مر ایشان را اندر آن موافقت کنند بر سماع کردن بفسق و فجور حریص‌تر شوند. تا خود و ایشان هلاک شوند. و از جنید پرسیدند که اگر ما بر وجه اعتبار بکلیسیا شویم روا بود. و از آن مراد ما جز آن نباشد تا ذل کفر ایشان ببینیم و بر نعمت اسلام شکر کنیم. وی گفت اگر بکلیسیا در توانید شد چنانکه چون شما بیرون آئید تنی را چند از ایشان با خود بدرگاه توانید آورد. بروید و اگر نشوید پس صاحب صومعه اگر بخرابات رود خراباتی گردد. و خراباتی چون بصومعه شود صاحب صومعه او گردد. یکی گوید از کبار مشایخ که من به بغداد میرفتم با درویشی آواز مغنی شنیدیم که می خواند. شعر

منی ان یکن حقا یکن احسن المنی	والا فقد عشنا بها زمنا رغدا

آن درویش نعره بزد و از دنیا رفت. و مانند این ابوعلی رودباری گوید درویشی را دیدم که بآواز مغنی مشغول گشته بود. و من نیز گوش بنهادم تا وی چه میگوید. آنکس بصوت حزین میگفت. ع

کفی بالخضوع الی الذی جاد بالصفا

آنگاه آن درویش بانگی بکرد و بیفتاد چون نیک باو رسیدیم وی را مرده یافتم. یکی گوید با ابراهیم خواص براهی میرفتم اندر کوهی طربی اندر دلم پدیدار آمد بیت خواندم. شعر

صح عند الناس انی عاشق	غیر ان لم یعرفوا عشقی لمن

لیس فی الانسان شیء حسن	الا واحسن منه صوت الحسن

مرا گفت ابراهیم که باز گوی این بیت. باز گفتم وی بحکم تواجد قدمی چند بر زمین زد. چون نگاه کردم آن اقدام وی چون در موم بود اندر سنگ فرو میرفت. آنگاه بیهوش بیفتاد. چون بهوش باز آمد مرا گفت من اندر روضهٔ بهشت بودم و تو ندیدی. از این جنس حکایات بیش از آنست که این کتاب آنرا متحمل باشد. و من معاینه اندر درویشی دیده ام که اندر جبال آذربایجان میرفت متفکر و با خود این مدت بار الشباب میگفت و می نالید و میگریست. شعر

والله ما طلعت شمس ولا غربت — الا وانت فی قلبی ووسواسی
ولا جلست الی قوم احدثهم — الا وانت حدیثی بین جلاسی
ولا ذکرتک محزونا ولا طربا — الا وحبک مقرون بانفاسی
ولا هممت لشرب الماء من عطش — الا رأیت خیالا من فی الکاسی
فلو قدرت علی الاتیان زرتکم — محبا علی الوجه او مشیا علی الراسی

از سماع این متغیر شد، و زمانے نشست۔ و پشت بسنگے باز نہاد، و جان بداد۔ رحمۃ اللہ علیہ۔

فصل ۔ و گروہے از مشایخ ایں طائفہ شنیدن قصائد، و اشعار، و خواندن قرآن بالحان چنانکہ حروف آں از حد بیروں برند کراہیت داشتہ اند، و مریدا از احذر فرمودہ اند۔ و خود پرہیز کردہ اند اندراں غلو نمودہ اند۔ و ایشاں ہرچند گروہ اند و ہر گروہے را اندراں علتے و کراہیت۔ و گروہے ازاں آناں اند کہ اندر تحریم آں روایات یافتہ اند۔ و اندراں متابع سلف صالح شدہ۔ و بایشاں تقلید کردہ۔ چنانکہ زجر کردن پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم مر شیریں کنیزک حسان بن ثابت را از غنا کردن۔ و درہ زدن عمر مر آں صحابی را کہ غنا میکرد۔ و انکار کردن علی کرم اللہ وجہہ بر معاویہ، بدانچہ کنیزکاں مغنیہ داشت۔ و منع کردن وے مر حسن رضی اللہ عنہ از نظارہ آں زن حبشیہ کہ غنا میکرد، و گفتے کہ او قرین شیطان است و مانند ایں۔ و نیز گویند کہ دلیل بزرگترین ما بر کراہیت داشتن غنا اجماع امت است اندر زمانہ ما، و پیشی از ما بر آنکہ ایں کراہیت است۔ تا آنکہ گروہے حرام مطلق میگویند۔ و اندریں معنی از ابوالحارث بنانی روایت کنند۔ کہ من اندر سماع کردن بجد بودم۔ شبے یکے بدر صومعہ من آمد۔ و گفت جماعتے از طلاب درگاہ حقتعالی مجتمع شدہ اند۔ و بدیدار شیخ مشتاق اند۔ اگر فضل کند و رنجہ شود۔ گفتا بدو بروں آمدم و بر اثر وے میرفتم۔ بسے بر نیامد کہ بگروہے رسیدیم۔ کہ حلقہ زدہ بودند۔ و پیرے اندر میان ایشاں بود۔ مرا کرامتے کردند فوق الغایۃ۔ و آں پیر گفت اگر فرمائی تا بیتے چند بخوانند۔ من اجابت کردم۔ دو کس بالحان خوش ابیات خواندن گرفتند۔ ابیاتے کہ شاعراں اندر فراق گفتہ بودند۔ و ایشاں جملہ بتواجد برخاستند۔ و زعقہائے خوش میزدند۔ و اشارتہائے لطیف میکردند۔ و من متعجب حال ایشاں ماندہ بودم۔ و خوشی وقت ایشاں بود تا صبح نزدیک آمد۔ آنگاہ آں پیر مرا گفت ایہا الشیخ مرا نپرسی۔ کہ تو کیستی و ایں گروہ کیانند۔ گفتم حشمت تو مرا از سوال باز میدارد۔ وے گفت او خود عزازیل بودہ است۔ اکنوں ابلیس است۔ و ایں جملہ فرزندان وے اند۔ و اندریں نشستن و غنا کردن مرا دو فائدہ باشد۔ یکے آنکہ مصیبت فراق خود دارم۔ و ایام دولت یاد کنم۔ و دیگر آنکہ پارسا مرداں را از راہ ببرم۔ و اندر غلط افگنم۔ او گفت ارادت سماع ازاں گاہ

از دلِ من نفی شد. و من که علی بن عثمان جلابی ام رضی الله عنه از شیخ امام ابوالعباس الاشقانی شنیدم که گفت
روزے در مجمعے بودم گروہے سماع میکردند. دیوان دیدم برہنہ اندر میانِ ایشاں پائے بازی میکردند. و اندر ایشاں
میدمیدند. و ایشاں بداں گرم میشدند. و گروہے دیگر اندر خوف و خطر بداں که تا اندر بلاد و بطالت نیفتند. و
بدیشاں تقلید نکنند. و از سر توبه بر معصیت نیایند. و ہوا اندر ایشاں قوت نگیرد. و عزیمت ہوس صلاح ایشاں را
فسخ نکند. که آں مشرح بلاد مایه فتنه است سماع نکردند. و اندر میانِ ایشاں ننشستند. و از جنید می آید
کہ مریدے را گفت اندر حال ابتداء توبه او که اگر سلامت دین خواہی. و رعایت توبه ہی اندر سماع که صوفیاں
کنند منکر شو. و خود را از اہلِ آں مدان. تا جوانی چوں پیر شوی مر دماں را بر خود بزه کار مکن. و گروہے دیگر
گفتند که اہل سماع بر دو گروه اند. یکے آنانکه لاہی باشند. و دیگر آنانکه الہی باشند. لاہی در عین فتنه باشند
و از آں نترسند. الہی بمجاہدات و ریاضات. و انقطاع دل از مخلوقات و اعراض سر از مکنونات فتنه از خود دور کرده
باشند. و از آں ایمن شده. چوں ما نه ازیں گروه باشیم نه ازاں گروه. ترک آں ما را بهتر. و مشغول شدن بچیزے
که موافق وقت ماست اولیٰتر. و گروہے دیگر گفتند چوں عوام را اندر سماع فتنه است. و از شنیدن ما اعتقاد
مردماں مشوش باشد. و از درجه ما مرداں اندراں محجوب باشند. و بما بزه کار شوند پس عام را شفقت کنیم
و مر خاص را نصیحت. و بر وی غیر دست ازاں بداریم. و ایں طریقے پسندیده است. و گروہے گفتند که
پیغمبر گفت صلی الله علیه وسلم ومن حسن اسلام المرء ترکه مالا یعنیه. دست از چیزے بداریم
که ازاں گزیر است از آنچه بمالایعنی مشغول شود تضییع وقت باشد. و وقت دوستاں با دوستاں عزیز
ضائع نباید کرد. و گروہے دیگر از خواص گفتند که سماع خبر است. و لذت آں یافت مراد. و ایں کار
کودکاں باشد. که اندر عیاں خبر را چه مقدار بود. پس کار مشاہدت دارد. ایں است احکام سماع که
یاد کردیم بر وجه اختصار. اکنوں اندر وجد و وجود و تواجد ایشاں بابے مرتب گردانم بتوفیق الله تعالیٰ

باب فی الوجد والوجود والتواجد ومراتبه

بدانکه وجد و وجود مصدر اند. یکے بمعنے اندوه. و دیگر بمعنے یافتن. و فاعل ہر دو چوں یکے
باشد. و جز بمصدر فرق نتواں کرد. و بیانِ آں چنانکه گویند وَجَدَ یَجِدُ وُجُوداً وَ وُجْداناً. چوں بیافت
وَجَدَ یَجِدُ وَجْداً چوں اندوهگین شد. و نیز وَجَدَ یَجِدُ جِدَةً چوں توانگر شد. وَجَدَ یَجِدُ مَوْجِدَةً
و چوں در خشم شده. فرق ایں جمله بمصادر بود. نه بافعال. و مراد ایں طائفه از وجد و وجود اثبات
دو حال باشد که مر ایشاں را پدیدار آید اندر سماع که یکے مقرون اندوه باشد. و دیگر موصول یافت

مراد. و حقیقت اندوه فقد محبوب و منع مراد باشد. و حقیقت یافت حصول مراد. و فرق میان حزن و
وجد آن بود که حزن نام اندوهی بود که اندر نصیب خود باشد. و وجد نام اندوهی باشد که اندر نصیب
غیر بود بر وجه محبت و این تغیرات جمله صفت طالب است. والحق لا یتغیر. و کیفیت وجد اندر تحت
عبارت نیاید. از آنچه آن علم است اندر معاینه. و الم را بالقلم بیان نتوان کرد. پس وجد سری باشد میان
طالب و مطلوب که بیان آن اندر کشف غیبت بود. و کیفیت وجود نشان و اشارت درست نیاید.
از آنچه این طربیست اندر مشاهده. و طرب را بالطلب اندر نتوان یافت پس وجود فضلی باشد از محبوب
بمحب. که اشارت از حقیقت آن معزول بود. و بنزدیک من وجد اصابت المی باشد مر دل را یا از
فرح و یا از ترح و یا از تعب و یا از طرب و وجود ازالت غمی بود از دل و مصادفت. مراد آن باشد
و صفت واجد اما حرکت بود اندر غلیان شوق اندر حال حجاب و اما سکون اندر حال مشاهدت اندر حال
کشف. اما زفیر و اما نفیر و اما حنین و اما انین و اما عیش و اما طیش اما کرب و اما طرب.
و مختلف اند مشایخ تا وجد تمامتر باشد یا وجود. گروهی گویند که وجود صفت مریدانست. و وجد صفت عارفان
و چون درجهٔ عارفان از مریدان بلندتر بود. باید که وصف این از آن بلندتر و کاملتر بود. از آنچه هر چیز
که اندر تحت یافت اندر آمد آن مدرک شد. و اندر وی صفت جنس است. زیرا که ادراک حد اقتضا کند.
و خداوند تعالی بیحد است پس آنچه بنده یافت بجز مشربی نبود. و آنچه نیافت طالب او اندر آن منقطع
شد. و از طلب آن عاجز. و واجد آن حقیقت حق باشد. و گروهی گویند که وجد حرقت مریدان باشد.
و وجود تحفهٔ محبان. و درجهٔ محبان بلند از مریدان باید تا آرام با تحفه تمامتر باشد از حرقت اندر
طلب. و این معنی کشف نگردد بجز اندر حکایتی. و آن آنست که روزی شبلی اندر غلیان حال خود بنزدیک
جنید آمد و ویرا یافته اندوهگین. گفت ایها الشیخ چه بوده است. جنید گفت من طلب وجد. شبلی
گفت لا بل من وجد طلب. آنگاه مشایخ اندرین سخن گفته اند. از آنچه یکی نشان از وجد داد. و این
دیگر اشارت بوجود کرد. و بنزدیک من معتبر قول جنید است. از آنچه چون بنده بشناخت که معبود
او از جنس او نیست اندوه وی دراز گردد. و اندرین معنی سخن رفته است اندرین کتاب. و متفق
اند مشایخ که سلطان علم قوی تر باشد از سلطان وجد. از آنچه چون قوت مر سلطان وجد را
باشد. واجد بمحل خطر بود. و چون قوت مر سلطان علم را باشد عالم در محل امن. و مراد ازین
جمله آنست که اندر همه احوال باید تا طالب متابع علم و شرع باشد که چون بوجد مغلوب شود
خطاب از وی برخیزد. و چون خطاب برخاست ثواب و عقاب برخیزد. و چون ثواب و عقاب برخاست کرامت

و اهانت بر خیزد. پس آنگاه حکم وی حکم مجانین بود. نه از اولیا و مقربان. و چون سلطان علم غالب
باشد بر سلطان حال بنده اندر کنف اوامر و نواهی بود. و اندر سرا پردهٔ عزت مذکور. و همیشه مشکور. و باز چون
سلطان حال غالب بود بر سلطان علم بنده از حد و خارج بود. و از خطاب محروم ماند. و محل نقص خود. اما
معذور. و اما مغرور. و تعیین این معنی قول جنید است که گفت از آنچه راه دوست با العلم یا بروش. یا روشے
که بی علم بود. اگر چه نیکو بود جهل و نقص باشد. و علم اگر چه بی روش باشد عز و شرف بود. از آن بود که
بویزید گفت کفر اهل الهمة اشرف من اسلام اهل المنیة. بر اهل همت کفر و کفران صورت
نگیرد. اما اگر تقدیر کنند اهل همت با کفر کاملتر باشد از اهل نهیت با ایمان. و جنید مر شبلی را گفت الشبلی
سکران. و لو افاق من سکره لجاء منه ما ینتفع به. و اندر حکایات مشهور است که جنید و محمد
بن مسروق و ابو العباس بن عطا مجتمع بودند. قوال بیتی میخواند ایشان تواجد میکردند. و وی یعنی
جنید ساکن میبود. گفتند ایها الشیخ ترا ازین سماع هیچ نصیب نمی باشد. وی بر خواند قول خدا تعالی
تحسبها جامدة وهی تمر مر السحاب. و اما تواجد تکلف بود اندر اینان وجد. و این عرضه کردن
انعام و شواهد حق باشد بر دل. و اندیشهٔ اتصال و تمنی ورزش مردان. و گروهی اندر آن مر رسم مانند که
تقلید کرده اند بحرکات ظاهر. و ترتیب رقص. و تزیین اشارات ایشان. و این حرام محض باشد.
و گروهی محقق اند که مراد ایشان اندر آن طلب احوال. و درجهٔ ایشان انحت نه حرکات و رسوم. و پیغمبر
صلعم گفت. من تشبه بقوم فهو منهم. و نیز گفت اذا قرأتم القرآن فابکوا وان لم تبکوا
فتباکوا. و این خبر ناطق است مر اباحت تواجد را. و از آن بود که آن پیر گفت بقصد هزار فرسنگ
بدروغ بروم. تا یک قدم از آن صدق آید. و سخن اندرین باب بیش از آنست اما من برین
اختصار کردم. والله اعلم بالصواب.

باب فی الرقص و ما یتعلق بها

بدانکه اندر شریعت و طریقت مر رقص را هیچ اصل نیست. از آنچه آن لهوی بود باتفاق همه عقلاء. چون
بجد باشند. و لغوی چون بهزل بود. و هیچ کس از مشایخ آنرا نستوده اند. و اندر آن غلو نکرده اند. و هر اثر که اهل
حشو اندر آن بیارند آن همه باطل بوده. چون حرکات وجدی و معاملات اهل تواجد بدان ماننده بوده است.
گروهی از اهل هزل بدان تقلید کرده اند. و اندر آن غلو شده. و از آن مذهبی ساخته اند. و من دیدم از عوام گروهی که
می پنداشتند که مذهب تصوف جز این نیست آن بر دست گرفتند. و گروهی اصل آنرا منکر شده اند. و در جمله

پائے بازی شرعاً و عقلاً زشت باشد از جملهٔ مردان۔ و محال باشد که افضل مردمان آن کنند۔ اما چون خفتے مر دل
را پدید آید۔ و خفقانے به سر سلطان شود۔ وقت قوت گیرد حال اضطراب خود پیدا کرد۔ و ترتیب رسوم برخاست
و آن اضطراب که پدید آید۔ نه رقص باشد نه پائے بازی بود۔ و نه طبع پروردن که آن جان گداختن بود۔
و سخت دور افتاده اند آنکس از طریق صواب۔ که آنرا رقص خوانند۔ و این حالیست که بنطق این را بکس بیان
نتوان کرد۔ من لم یذق لا یدری۔ النظر فی الاحداث۔ و اندر جمله نظاره کردن اندر احداث و صحبت
با ایشان محظور است۔ و مجوز این کافر باشد۔ و هر اثر که اندرین آرند بطالت و جهالت بود۔ و من دیدم
از جهال گروهے تهمت آن با اهل این طریقت منکر شدند۔ و دیدم که ازین مذهب ساخته اند و مشایخ
جمله مر این را آفت دانسته اند۔ و این اثر از حلولیان مانده است لعنهم الله اندر میان اولیائے
خدائے تعالیٰ و متصوفه۔ والله اعلم۔

باب فی الخرق

بدانکه خرقه کردن جامها اندر میان این طائفه معتاد است۔ و اندر مجمعهائے بزرگ که مشایخ
بزرگ حاضر بوده اند این گروه اند۔ و من از علما گروهے دیدم که بدان منکر بودند۔ و گفتند که روا نباشد
جامهٔ درست را پاره کردن۔ و این فساد بود۔ و این محال باشد که فساد که مراد از آن صلاح بود
صلاح باشد۔ و همه کسان جامهٔ درست را ببرند و پاره کنند۔ و باز بدوزند چنانکه آستین و تنه و
تیریز و جیب از یکدیگر جدا کنند۔ و باز بصلاح آرند۔ هیچ فرق نباشد میان آنکه جامه را بصد پاره کنند
و بهم دوزند۔ و میان کسے که به پنج پاره کند و بهم دوزد۔ با آنکه اندر هر پاره که کنند بهم بدوزند۔ از پی
راحت دل مومنی است۔ و قضائے حاجت ایشان بود۔ که بیک مرقعه دوزد۔ و هر چند که جامه
خرقه کردن را اندر طریقت اصلی نیست۔ و البته اندر سماع آنرا اندر حال صحت نشاید کرد که آن جمله
اسراف باشد۔ اما اگر مستمع را غلبه پدیدار آید۔ چنانکه خطاب از وے برخیزد۔ و بیخبر گردد معذور
باشد۔ و چون یکے را چنان افتد۔ اگر جماعتے بر موافقت وے خرقه کنند۔ روا باشد۔ و جمله خرق اهل
این طریق بر سه گونه باشد۔ یکے آنکه درویش خود خرقه کند۔ و آن اندر آن حال سماع بود بحکم غلبه۔ و دوم
آنکه جماعت و اصحاب بحکم پیری و مقتدائے جامه وے را خرقه کنند۔ یکے اندر حال استغفار از جرمے۔
و دیگر اندر حال سکر اندر وجد۔ و مشکلترین این جمله خرقهٔ سماعی باشد۔ و آن هر دو گونه باشد یکے مجروح
و دیگر درست۔ و جامهٔ مجروح را شرط دو چیز باشد۔ یا بدوزند و بدو باز دهند این جماعت۔ و یا بدرویشے و

دیگر ایثار کنند. و یا مر تبرک را پاره کنند. و قسمت کنند. امّا چون درست باشد بنگریم. تا مراد آن درویش مستمع که آن جامه بیفگند چه بود. اگر مراد قوّال بود وی را باشد. و اگر مراد جماعت بود ایشان را. و اگر بی مراد افتاده بحکم پیر باشد. تا چه فرمان دهد که بجماعت باید داد. تا خرقه کنند. و یا بیکے از ایشان ارزانی باید داشت. و یا بقوّال باید داد. پس اگر قوّال را باشد مراد درویش بموافقت اصحاب شرط نبود. از آنچه آن جامه نه با اهل میشود. و آن درویش یا باختیارے داده باشد. یا باضطرارے. و دیگران را اندران هیچ موافقتے نیست. پس اگر مراد جماعت خرقه جدا شده است. یا مراد ایشان بموافقت شرط باشد. و چون در جامه افگندان موافقت کردند. پیر را نشاید که بقوّال دهد جامه درویشان. امّا روا بود که محبّے از آن ایشان چیزے فداے آن کند. و جامها باز درویشان باز دهد. و یا همه خرقه کنند و قسمت کنند. و اگر جامه اندر حال مغلوبی افتاده است مشایخ رحمهم الله اندرین مختلف اند. و بیشترے گویند که قوّال را باشد بموافقت خبر پیغمبر صلعم گفت. من قتل قتیلا فله سلبه. جامه مقتول قاتل را بود. و اگر بقوّال ندهند از شرط طریقت بیرون آید. و گروهے گویند و اختیار من آنست که چنانکه آنجا مذهب بعضے از فقها جز باذن امام جامه مقتول قاتل را ندهند. اینجا نیز جز بفرمان پیر این جامه بقوّال ندهند. امّا اگر خواهد که پیر ندهد کس را اینجا حرج نباشد. والله اعلم بالصواب ¤

باب فی آداب السماع

بدانکه شرط آداب سماع آن باشد که تا نیاید نکنی. و مر آنرا عادت نسازی. و بدیر بدیر کنی تا تعظیم آن از دل نشود. و باید که تا چون سماع کنی پیری آنجا حاضر بود. و جاے سماع از عوام خالی باشد. و قوّال بحرمت باشد. و دل از اشغال خالی. و طبع از لهو نفور. و تکلّف از میان برداشته. و تا قوّت سماع پیدا نیاید شرط نباشد که اندران مبالغه کنی. و چون قوّت گرفت شرط نباشد که از خود دفع کنی. و مر قوّت را متابع باشی. بدانچه اقتضا کند اگر بجنباند بجنبی. و اگر ساکن دارد ساکن باشی. و فرق توانی کرد میان قوّت طبع. و حرقت وجد. باید که مستمع را چندان زیرکی دیدار باشد که وارد حق را قبول تواند کرد. و داد آن بتواند داد. و چون سلطان آن بر دل پیدا آید بتکلّف آن از خود دفع نکند. و چون قوّت آن گسسته شود بتکلّف جذب نکند. و باید که اندر حال حرکت از کس مساعدت چشم ندارد. و چون کسے مساعدت کند منع نکند. و مراد او را بدان نیّت او نسنجد که اندران پراگندگی و بے برکتی بسیار باشد. آن آزماینده را. و اندر سماع کس دخل نکند. وقت او بشولیده

نشود. و اندر روزگار او تصرف نکند. و باید که اگر قوال خوش خواند وی را نگوید که خوش میخوانی. و اگر ناخوش خواند بد نگوید. و یا شعر ناموزون گوید. که طبع را پراگنده کند. نگوید که بهتر خوان. و بدل و با وے خصومت نکند. و وی را اندر میانه نبیند. حواله بحق کند. و وے راست شنود. و اگر گروہے را سماع گرفته باشد و وی را ازاں نصیب نه بوده باشد. شرط نیست که بصحو خود اندر سکر ایشان نگرد. باید که بوقت خود آرمیده باشد. و وی را ازاں نصیب بوده باشد. و مر سلطان وقت را تمکین کند. تا برکات او بدو رسد. و من که علی بن عثمان الجلابی ام آں دوست تر دارم. که مبتدیان را بسماعها نگذارند. تا طبع ایشان بشولیده نشود. که اندراں خطرہائے عظیم است. و آفت بزرگ ازاں سبب که زناں از بامے و یا از جائے بر درویشان ناظر باشند. اندر حال سماع ایشان. و ازیں معنی مر مستمعان را حجابہائے صعب افتد. و باید که از احداث نیز اندر میان ایشان ننشانند. و نباشد ازیں. آنکه جهال متصوفه این جمله را مذاهب ساخته اند. و صدق از میان برانداخته. و من استغفار میکنم از آنچه رفته است با من از اجناس این آفت. و استعانت میخواهم از خداوند تعالی تا ظاهر و باطن مرا از آفات نگاه دارد. و وصیت میکنم مر خوانندگان این کتاب را برعایت حقوق بحکم این کتاب. و بالله التوفیق۔

وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ وَالصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ عَلٰى رَسُوْلِهٖ مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ اَجْمَعِيْنَ وَسَلَّمَ تَسْلِيْمًا كَثِيْرًا كَثِيْرًا

تمت